Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden

Ivo Schöffer

bron
Ivo Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. HES, Utrecht 1978 (tweede, ongewijzigde herdruk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/scho122nati01_01/colofon.htm

Woord vooraf bij deze herdruk (1978)

Deze herdruk is een *ongewijzigde* herdruk van het proefschrift dat in 1956 verscheen en, met weglating van het promotie-titelblad en een persoonlijk promotie-bedankwoord, in de handel kwam (bij Van Loghum Slaterus/Meulenhoff, Arnhem/Amsterdam). Sedert dat jaar 1965 is er zeer veel over de geschiedenis van het nationaal-socialisme, ook in Nederland en België, gepubliceerd. Hier zij alleen verwezen naar het standaardwerk van A.W. Willemsen over het Vlaams-Nationalisme tussen 1914 en 1940 of naar L. de Jongs grote werk over Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Een bewerking van de eerste druk van dit proefschrift zou volledige herschrijving, in ieder geval van de drie eerste hoofdstukken, hebben gevergd. Daarvan is afgezien, mede omdat de algemene strekking van het betoog en vooral het hoofdonderdeel aangaande de geschiedschrijving gehandhaafd kan worden. Hier kan daarom worden volstaan met de waarschuwing dat alle gegevens, ook de literatuuropgaven, slechts gebaseerd kon zijn op hetgeen vóor 1956 bekend was of gepubliceerd werd.

Het is wel nodig enkele feitelijke onjuistheden of onzuiverheden in de tekst recht te zetten of te verduidelijken:

op blz. 63 noot 3 wordt Dr. H.G. van Senden ten onrechte genoemd onder de predikanten die nationaal-socialist zouden zijn geworden. Dr. van Senden is echter bij geen enkele nationaal-socialistische organisatie aangesloten geweest.

op blz. 68 en 78 wordt wellicht de indruk gewekt dat Grammens nationaal-socialistisch-gezind zou zijn geweest. Dit is niet juist.

op blz. 68 onderaan naar 69 bovenaan is bij de zgn. kwestie-Martens sprake van een omstreden ‘hoogleraarsbenoeming’, in werkelijkheid ging het om een benoeming tot Lid van de Vlaamsche Akademie van Wetenschappen.

op blz. 69 wordt, even verder, de spreuk ‘Sic vos non vobis’ onjuist vertaald. Letterlijk beduidt dit: ‘Gij hebt aldus verricht, maar niet voor Uzelf’ en bedoelt te zeggen: een ander gaat ermee strijken.

op blz. 92 bovenaan (einde eerste alinea) wordt Cyriel Verschaeve ten onrechte ‘oud-activist’ genoemd (zo kan de daar eveneens genoemde Borms wel worden aangeduid). Verschaeve bevond zich tijdens de eerste wereldoorlog aan de Frans-Belgische kant van het front en steunde de frontbeweging (vlg. blz. 53).

op blz. 103 wekt noot 1 ten onrechte de indruk dat Petri na 1940 anti-semiet zou zijn geworden en de Jodenvervolgingen zou hebben toegejuicht. Niets wijst daarop.

op blz. 322 (einde eerste alinea) wordt ten onrechte gemeld dat Goedewagen zijn privaat-docentschap te Utrecht in 1932 opgaf. Hij bleef privaat-docent tot zijn benoeming tot hoogleraar in 1943.

I. Schöffer

Ter verantwoording

De harde feiten van de eerste oorlogsjaren hebben in het algemeen het geloof van veruit de meeste Nederlanders in de overwinning op het nationaal-socialisme niet of weinig geschokt. Menigeen zal zich nog wel bij anderen en bij ... zichzelf, staaltjes van bewustzijnsvernauwing herinneren. De vraag: 'Stel je voor, dat de Duitsers wonnen, wat zou dan ...' werd zeer spoedig weggedrongen. Zo speelde ik wel eens met de gedachte: 'Stel je voor dat de Duitsers wonnen, wat zou er dan van het beeld van de Nederlandse geschiedenis overblijven?' Nu, na jaren, heb ik gepoogd op deze vraag een antwoord te geven in de onderhavige studie.

Daartoe nam ik boeken en periodieken door. Ongepubliceerde bronnen werden slechts sporadisch door mij bestudeerd. Gesprekken met nog levende oud-nationaal-socialisten heb ik wel gevoerd, maar meestal ter verifiëring en steeds incidenteel. Mijn eigenlijke onderzoek richtte zich op het reeds gepubliceerde. Ik meende mij daartoe te kunnen beperken, omdat pas in de openbaarheid, door het bekendmaken van een visie en de rangschikking der feiten, beeldvorming mogelijk is. Het materiaal op deze wijze verzameld, bleek overigens kwantitatief indrukwekkend genoeg. Ik heb alle belangrijke nationaal-socialistische en nationaal-socialistisch-georiënteerde periodieken er op doorgenomen en de daarin voorkomende artikelen geschift en bestudeerd. Via deze periodieken, bibliografieën en enkele andere, soms toevallige, hulpmiddelen, zoals de systematische registers van bibliotheken, catalogi etc., heb ik de losse publicaties opgespoord[1]. Op grond hiervan kon ik een Bronnenlijst samenstellen, die aan het slot van deze studie is afgedrukt.

Uiteraard moest ik mij hierbij beperkingen opleggen. Zo liet ik bepaalde onderdelen van de geschiedenis, verwante en hulp-wetenschappen buiten beschouwing, omdat zij mij voor het algemene beeld van minder belang leken, en/of al te zeer buiten mijn competentie vielen. Hiertoe behoorden: de genealogie (de z.g. 'sibbekunde'), de folklore en volkskunde, de archeologie (de Germanistiek in het bijzonder), de rechtsgeschiedenis en kunstgeschiedenis, althans

1 B.v. de bibliografieën in *Historische Zeitschrift* (1933-43), en de *Revue Belge de philologie et d'histoire* (1940-44), voorts PRINZHORN en HOLTZMANN & RITTER.

voorzover zij een beperkt specialistisch karakter droegen. Ongetwijfeld bevinden zich in dit materiaal nog gegevens, maar het zou te ver van het eigenlijke onderwerp hebben afgeleid. Mij interesseerde meer algemeen-georiënteerde publicaties van cultuur-historische, politiek-staatkundige en economisch-sociale aard.

In de tweede plaats liet ik de publicaties buiten beschouwing, die zich bezighielden hetzij met politiek-actuele omstandigheden van de dag hetzij met problemen van de algemene geschiedenis, die niet direct de Nederlandse betroffen. Ook hier zouden misschien nog enkele gegevens te vinden zijn geweest, omdat vele politieke beschouwingen met historische noties en rechtvaardigingen plegen te worden opgesierd, of omdat in beschrijvingen van b.v. de Pruisische of Engelse geschiedenis wel eens verwijzingen naar de Nederlandse te vinden zijn. (het contact Oranje-Brandenburg, de Engelse oorlogen etc.). Hier leidde mij echter de gedachte, dat de te geringe oogst tegen de moeite en de tijd van het zorgvuldig doorlezen en schiften niet zou opwegen.

In de derde plaats liet ik die Duitse publicaties buiten beschouwing, welke niet typisch nationaal-socialistisch waren. Zo bleven b.v. ook na 1933 degelijke strikt-wetenschappelijke proefschriften verschijnen[1], en was er soms in een Duits historisch vaktijdschrift wel eens een dergelijk artikel te vinden[2]. Ik meende hierbij Duitse publicaties iets nauwkeuriger te moeten schiften dan Nederlandse. In de Duitse periodieken liepen, wanneer deze tenminste niet een kennelijk partijkarakter droegen, nationaal-socialistisch-getinte en 'ouderwets'-wetenschappelijke beschouwingen sterk door elkaar. Het klassieke voorbeeld hiervan is wel de 'Historische Zeitschrift', dat ondanks de nazificatie van de redactie in 1936 (Jaargang 153) nog iets van zijn standing ophield door naast nationaal-socialistische artikelen ook andere door te laten. Zo kon het zelfs gebeuren, dat de afgezette hoofdredacteur F. Meinecke bij zijn zeventigste verjaardag toch weer een breed-opgezet vererend feestnummer werd aangeboden (Hist. Zeitschrift Bd. 167 [1943] S. 1-136). Alles ligt hier bovendien nog gecompliceerder, omdat bepaalde Duits-nationalistische en zelfs Duits-imperialistische gedachtegangen wel nationaal-socialistisch aandoen, maar dat nog niet zijn. Een voorzichtig toepassen van inwendige critiek heeft mij tot een schifting gebracht, die, ondanks een grote ruimheid, toch bepaalde publicaties uitsloot (zo

1 Enkele niet onbelangrijke publicaties zijn: WERNER HAHLWEG, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegwesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum dreissig-jährigen Kriege*. Habilitationsschrift Berlin, 1941; RENATE WIEBE, *Untersuchungen über die Hilfeleistung der deutschen Staaten für Wilhelm III von Oranien im Jahre 1688*. Diss. Göttingen, 1939; Barbara ROHWER, *Die friesische Handel im frühen Mittelalter*. Diss. Kiel, 1937; ERICH TRUNZ, *Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im* 17. *Jahrhundert. Ein Vergleich mit Deutschland und ein Überblick über die niederländisch-deutschen Beziehungen im diesem Jahrhundert*. München, 1937.

2 -B.v. de artikelen van M. BRAUBACH over de Spaanse successieoorlog, van H. SPROEMBERG over Vlaanderen in de 13e en 14e eeuw en de politiek van Otto I in de Nederlanden (ten onrechte wekt NIERMEYER in zijn rede blz. 17/18 de indruk dat Sproemberg in de 'leer' nationaal-socialist was) en ook het voortreffelijke artikel van L. BEUTIN.

b.v. alle publicaties van H. Sproemberg, enkele van H. Planitz of F. Petri). Aan de andere kant heb ik wel in mijn studie en bibliografie betrokken alle Duitse publicaties betreffende de Oostkolonisatie van Nederlanders als ook de meeste aangaande de contacten tussen de Nederlanden en het Rijk, ook wanneer zij geen nationaal-socialistische conclusies bevatten. Want deze onderwerpen behoorden wezenlijk bij de gehele nationaal-socialistische richting van belangstelling. Voor de Nederlandse en Vlaamse publicaties was daarentegen het uitwendig criterium (de mij bekende nationaal-socialistische schrijver, het soort periodiek, de uitgever, de aanhef en het voorwoord etc.) bijna altijd voldoende. In deze landen liepen vóór en vooral tijdens de bezetting de scheidslijnen tussen de nationaal-socialisten en de Nederlandse en Vlaamse bevolking zowel in ideologisch als politiek opzicht zo scherp, dat ik dit verantwoord achtte.

In de vierde plaats beperkte ik mij tot een bepaalde periode. Met de ene uitzondering op de regel (de dissertatie van R. Steinmetz) heb ik als beginjaar voor mijn onderzoek het jaar 1933 gekozen. Pas nadat Hitler in Duitsland aan de macht kwam, ontstond er in de Duitse beweging behoefte aan een, ook historische, fundering, en dan nog zeer geleidelijk in onderwerpen, die even buiten de Duitse geschiedenis vielen. In Nederland waren vóór 1933 de politieke partijen en bewegingen, die later meer nationaal-socialistisch zouden worden, nog uiterst klein, en eer Italiaans-fascistisch dan Duits nationaal-socialistisch gericht. Zij hadden bovendien nog weinig behoefte aan historische rechtvaardiging.

In de vijfde plaats werd mij noodgedwongen de volgende beperking opgelegd: enkele mij van naam bekende periodieken en boeken heb ik niet kunnen achterhalen; andere kunnen aan mijn aandacht ontsnapt zijn. Vooral wat de Vlaamse publicaties betreft ben ik wel enigszins bevreesd. In België is geen Instituut voor oorlogsdocumentatie van de tweede wereldoorlog, in Nederland zijn, door de sterke afgeslotenheid van de beide landen tijdens de bezetting, niet alle boeken uit België binnengekomen. Toch meen ik dat deze beperking niet al te drukkend heeft gewerkt: veruit de meeste periodieken en boeken heb ik wel kunnen opsporen. Ik heb dit vooral te danken aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam en de Stadsbibliotheek te Antwerpen[1].

Binnen deze beperkingen ligt echter nog een wijd terrein van veelsoortig materiaal, dat ik wel bij mijn onderzoek meende te moeten betrekken. Wat het *genre* van geschiedschrijving betreft heb ik mij bijvoorbeeld geen beperkingen opgelegd. Ik achtte de z.g. ‘populaire’ artikelen en boeken evenzeer van belang als de meer gedegen en uitvoerige geschriften. Niet zozeer omdat die gedegenheid vaak te wensen overlaat en de grens tussen populair en gedegen hier vrijwel niet te trekken valt, als wel omdat vaak juist, ook door het propagandistisch karakter, in de populaire artikelen de lijnen van het beeld uit de meer voorzich-

1 De Universiteitsbibliotheek te Amsterdam bezit vele Nederlandse (minder Vlaamse) en Duitse nationaal-socialistica, waarschijnlijk grotendeels daar cadeau gezonden. De Stadsbibliotheek te Antwerpen is de boekerij, die het best voorzien is van boeken en periodieken de Vlaamse beweging betreffende.

tig vaag-gehouden gegevens van het gedegen-wetenschappelijke verscherpt worden.

Ook heb ik bewust de Nederlandse geschiedenis in de zin van geschiedenis van het Nederlandse taalgebied gekozen. Ik deed dit in de overtuiging niet alleen dat de Vlaamse geschiedenis en de Zuid-Afrikaanse in een zeer nauw verband staan tot ons verleden, maar ook dat de nationaal-socialistische geschiedbeschouwing, althans aanvankelijk, trachtte aan te sluiten bij de groot-Nederlandse, en vele - niet alle! - aanhangers van de Dietse beweging naar het nationaal-socialisme overgingen.

En tenslotte betrok ik in mijn onderzoek ook de publicaties van diegenen, die zichzelve niet direct wensten en zeker nu niet meer wensen te beschouwen als nationaal-socialisten. Italiaans-gerichte fascisten, Nationaal fronters, niet 'partei-angehörige' Duitsers e.a. behoorden tot deze marginale nationaal-socialisten. Het blijft altijd zeer moeilijk de nauwkeurige, in dit geval dus al of niet compromitterende, grens te trekken. Omdat bij de Duitsers het 'inwendige' criterium gold heb ik vaak mijn smaak gevolgd, en hierdoor kan ik wel eens onrecht hebben gedaan. Wat de Nederlanders betreft lagen de grenzen bij de z.g. 'overgangs'-periodieken, die dus niet nationaal-socialistisch wilden zijn, zoals b.v. *De Waag* (tot augustus 1941) en, - nog moeilijker geval, omdat hier de bijdragen sterk dooreen lopen - het *Haagsch Maandblad*[1]. Alle schrijvers, die in specifiek nationaal-socialistische periodieken publiceerden, die hetzij vóór, hetzij vooral tijdens de bezetting zich in een of ander opzicht ten gunste van het nationaal-socialisme uitspraken, of die zich duidelijk bij bepaalde ideologische elementen van de nazi-ideologie aansloten (b.v. de Führer-gedachte, de rassentheorie etc.), heb ik onbeschroomd bij de nationaal-socialisten getrokken. In grensgevallen, waar ik twijfel voel, spreek ik dat duidelijk uit. Wat overigens dit compromitterende betreft: steeds moet worden gelet op het tijdstip waarop een beschouwing werd gepubliceerd: vóór of na de opvallend misdadige progroms in Duitsland (nov. 1938), vóór of tijdens de bezetting, vóór of na juni 1941 (de Duitse aanval op Rusland, die de strakke leuze: 'Wie niet voor ons is, is tegen ons' ten gevolge had). En dan nog moet men bedenken, - ik kom daar telkens op terug -, dat binnen dit nationaal-socialisme weer sterke variaties te vinden zijn van fel ('fanatisch') nazi tot zelfs soms gematigd nationalist met sociale belangstelling toe. Al blijft dus de morele veroordeling in het algemeen van kracht van al diegenen, die, uit zeer verschillende motieven, ook na de duidelijk gebleken gruwelen en mishandelingen van politieke vijanden en Joden, met het nationaal-socialisme bleven heulen, toch dient men daarnaast generali-

1 Het weekblad *De Unie* (1940-41) wilde ik niet meer als nationaal-socialistisch beschouwen, al is menig artikel hier in terminologie en soms wel gedachtengang geïnfecteerd. De medewerkers wilden zichzelve echter nadrukkelijk van het nationaal-socialisme gedistanciëerd houden en menig artikel werd beschouwd als een politiek-tactische concessie aan de bezetter. Hoe men hier ook over wil oordelen, al deze beschouwingen behoren thuis bij het soort brochures uit de eerste tijd van de bezetting als: J, LINTHORST HOMAN, *Aanpakken!*, H. COLIJN, *Op de grens* etc. en MAX VAN POLL, *Op een keerpunt van de tijd*.

satie te vermijden. Tussen een Streicher en een Speer, of om minder bekende Nederlanders te noemen, die hier nog ter sprake zullen komen, tussen een Keuchenius en een Carp liggen grote verschillen in karakter en opvattingen, in gedrag en daad.

Al bij al is hier, ondanks de beperkingen, toch nog een grote hoeveelheid publicaties bijeengebracht, zoals in de Bronnenlijst wordt aangegeven. De hoedanigheid is echter daaraan omgekeerd evenredig. Veel wordt er herhaald en van elkander overgeschreven. Hiervoor zijn verschillende redenen te noemen: (1) het nationaal-socialisme hamerde met propagandistische opzet steeds op hetzelfde aambeeld; (2) de geweldige apparatuur van periodieken en publicatiemiddelen, die door het nationaal-socialisme in 1933 in Duitsland en na mei 1940 in Nederland en België kon bemachtigd worden, moest gaande gehouden worden door personeel dat, vooral in de bezette gebieden, relatief te gering in aantal was; (3) de 'intellectuele élite' was ook in dit geringe percentage van de bevolking der bezette gebieden weer in verhouding zoveel geringer dan de algemene verhouding intellectuelen-bevolking, dat die enkele intellectuelen handen vol werk kregen[1]; (4) de spanningen in de Nederlandse en Vlaamse nationaal-socialistische kringen en de toch altijd vaak in twijfel getrokken trouw van de Duitse intellectuelen dwongen verschillende schrijvers ertoe constant van hun goede gezindheid en loyaliteit ten opzichte van het régime te getuigen.

De resultaten van de studie van dit materiaal werden in het hiervolgende vastgelegd, na drie inleidende hoofdstukken, die mij voor een juist begrip onvermijdelijk leken. De lengte van het derde, laatste inleidende hoofdstuk kwam mij gewenst voor, omdat de politieke ontwikkeling van het nationaal-socialisme in Nederland ook in de geschiedbeschouwingen haar weerslag vond. De variaties en afwijkingen in het beeld van de Nederlandse geschiedenis zijn alleen uit de externe ontwikkeling en de vaak gecompliceerde interne verhoudingen van het Nederlandse nationaal-socialisme te begrijpen. Bij gebrek aan een goede samenvatting elders, in de vrees ook, dat deze in de toekomst, zeker wat Zuid-Nederland betreft, nog lang zal uitblijven, zag ik mij tot een enigszins uitvoerige beschrijving gedwongen.

Een kort woord tenslotte nog over de verwijzingen. Bij vermelding van

1 Statistische gegevens over verschillende standen en groepen, die zich bij het nationaal socialisme in de Nederlanden aansloten, ontbreken. Voor Vlaanderen is er slechts het werk van GERDA DE BOCK, voor Noord-Nederland dat van BARDELOOS en VAN HOESEL; deze studies berusten alleen op eigen waarnemingen, met veel begrip en inzicht verricht. Voor Duitsland is in dit opzicht meer gedaan, op psychologisch gebied b.v. door ANSBACHER en SCHAFFNER en op sociaal gebied met gebruikmaking van een biografisch woordenboek voor de Nazi- leiders, de zg. *Führer-Lexicon*, LERNER. Voor Nederland blijft, mede in verband met een hoog-nodige kennis van andere totalitair-gerichte formaties, die nu de veiligheid van onze democratie zouden kunnen bedreigen, sociaal en psychologisch onderzoek van het Nederlandse nationaal-socialisme zeer gewenst, Het zeer breedvoerige werk van VAN DER HEIJDEN is sterk theoretisch-psychologisch, en berust te weinig op eigen practisch onderzoek of enquêtering.

alleen de naam van de auteur, eventueel met een korte titelaanduiding, kan de volledige titel worden opgeslagen in de Literatuurlijst achterin het boek. Wanneer verwezen wordt naar ‘Bronnen’ met een nummer, dan kan de volledige titel in de Bronnenlijst onder dat nummer worden gevonden.

Hoofdstuk I
De nazi-ideologie

Geen enkele massale beweging kan slagen zonder een systeem van theoretische rechtvaardiging en bezieling tegelijk van eigen gedachten en actie. Dit systeem noemen wij haar ideologie. De nazi-ideologie onderscheidt zich door het *tempo* waarmee zij groeide van een eenvoudige opportunistische rancuneleer tot een religieuze, of wil men demonische, beleving en door de intensiteit, waarmee zij *bewust* op alle gebieden van het maatschappelijk leven en denken toegepast werd. Geen wonder, dat de nazi-ideologie menigeen heeft geboeid en vastgehouden, vooral ook omdat deze ideologie een practijk moest dekken, die tenslotte de gehele wereld aanging[1].

Het *post-theoretische* - het achteraf-beredenerende en rechtvaardigende - karakter van deze ideologie wordt sterker geaccentueerd door het moderne tempo dan bij andere ideologieën[2]. Want ook in andere ideologieën zijn vaak sterk opportunistische aanpassingselementen te vinden. Omgekeerd heeft ook de nazi-ideologie soms tot daden geïnspireerd, die politiek-practisch inopportuun waren. De meest gruwelijke voorbeelden zijn hiervan de in alle opzichten politiek en economisch nutteloze massale vernietiging van de Joodse bevolking in Europa[3] en de volstrekt ontijdig begonnen veldtocht tegen Rusland, die alleen door deze inopportuniteit Rusland slecht voorbereid vond en daardoor weer opportuun léék.

Tenslotte heeft de nazi-ideologie een sterk *pluralistisch* karakter. Het nationaal-socialisme stelde zich nl. open voor allerlei sociale, religieuze en economische groeperingen, die zich thuis moesten kunnen voelen in de nationaal-socialistische wereldbeschouwing. Aanvankelijk baseerde de NSDAP zijn aanhang op de kleine burgerij en bood op grond daarvan een ideologie in het

1 De vet-kleffe rethoriek van de echte nazi-lectuur maakt voor eerste oriëntatie de anti-nationaal-socialistische literatuur aanbevelenswaardiger. Het aantal publicaties, die ook de ideologie nauwkeuriger analyseren, is, vergeleken met de grote hoeveelheid geschriften over het nationaal-socialisme, gering: AALDERS; BENTLEY; TER BRAAK; BRADY; VAN DEN BURG; G.P. GOOCH; GUÉRIN; DE KADT; LILGE; MANCKIEWICZ; MOHLER; NOVA; ROMEIN, De sociale en economische grondslagen etc.; ROBERTS; VERMEIL en WEINREICH.

2 Term 'post-theoretisch' bij AALDERS.

3 Voor die 'nutteloosheid' en ideologische invloeden, zie HERZBERG, blz. 16-43.

bijzonder toegespitst op de rancune: tegen het Jodendom, tegen het liberalisme, tegen het kapitalisme, tegen Versailles, tegen het bolsjewisme, en dan alles overgoten met een sterk gekruide nationalistische saus. De naamcombinatie van nationalisme en socialisme geeft al direct het pluralistisch karakter aan. Daarna wist de beweging ook andere groepen te winnen, zocht zij ssaansluiting bij uit het Christendom losgeraakte groepen en bood een Germaans geloof, zocht zij aansluiting bij de Kerk met een gesaeculariseerd Christendom[1], bij het kapitalisme (Ordnung), bij boeren en arbeiders (verering van het 'Völkische', de ideeën van 'Gemeinschaft'), etc. De ideologie krijgt hierdoor een grote soepelheid: zowel ten opzichte van de eisen der omstandigheden, waarbij nu eens dit element dan weer dat kon worden geaccentueerd, als ten opzichte van de volgelingen: voor iedere groep een eigen toon en eigen belofte. In de practijk en de propaganda heeft bij dit alles vooral voor de massa de rassenleer, en dan in het negatieve: de bestrijding van 'de Jood', de grootste plaats ingenomen, maar om de ideologie daarom geheel onder deze ene noemer te brengen lijkt onjuist[2]. Vooral voor de intellectuelen en anderen, die buiten de eigenlijke kerngroep stonden, waren andere elementen, ook de z.g. 'positieve' kanten van de rassenleer b.v., vaak wezenlijker.

Tamelijk onvruchtbaar zijn daarom de pogingen om het nationaal-socialisme te typeren en te classificeren volgens stromingen en ideeën van het verleden. Zeker, er zijn vele feeën aan te wijzen, die bij de wieg van het nationaal-socialisme stonden: Fichte, Gobineau, Nietzsche, Houston Stewart Chamberlain, Spengler, om de meest opvallende te noemen. Maar dat wil toch nog niet zeggen, dat men alles wat maar Duits is als voorvaders en geestelijke scheppers van het nationaal-socialisme mag vermelden. Als men de wortels maar breed genoeg verklaart, zou daar tenslotte het *gehele* verleden onder kunnen vallen en daarmee zou alles en niets gezegd zijn[3].

1 TER BRAAK wijst vooral op de overeenkomst God - blanke ras en Duivel - Joodse ras. Vergelijk ook BARDELOOS, die de overeenkomst als volgt weergeeft (blz. 69).

Nazi	kameraadschap	*Christelijk*	naastenliefde
	gemeenschap van het bloed		Avondmaalsgemeenschap
	Führer		de Heer
	Ein Reich, ein Führer, ein Volk		Eph. 4
	das ewige Reich		Koninkrijk Gods
	rasbewustzijn		uitverkiezing
	rassenhaat		verwerping

2 Zoals bij HERZBERG.

3 B.v. bij O'BUTLER en J. DEWEY. Zij noemen als voorlopers van het nationaal-socialisme: Kant, Hölderlin, Thomas Mann, Rathenau. Terecht critiek bij: J. BRAUNTHAL p. 1-100 en BENTLEY p. 251/254. VIERECK komt tot vreemde, wel suggestieve, maar volkomen anachronistische omschrijvingen als 'Father Jahn, the first storm trooper' of 'Wagner, the national socialist.'

Pogingen om anderzijds de nazi-ideologie iedere achtergrond te ontzeggen, omdat dit op zichzelf al te veel eer zou zijn voor de beweging, is evenzeer een ontwijken van de realiteit[4]. We hebben nu eenmaal

4 Enigszins bij TER BRAAK. Sterk bij een critiek van NICO ROST in *Critisch Bulletin* (juli) 1948 blz. 321-327.

te maken met een ideologie, die weliswaar uit de omstandigheden is geboren en daarvan zeer sterk afhankelijk is, maar steun en achtergrond vond bij vele Duitse denkers, - ook volstrekt niet alleen Duitse, Rousseau, Carlyle en Machiavelli b.v. -, en soms zeer consequent deze oude invloeden verwerkte en gebruikte. Onjuist is het evenzeer de nazi-ideologie te isoleren als de schepping van één speciale gedachtensfeer uit het verleden. Zo neigt men er wel eens toe anti-christelijke stromingen verantwoordelijk te stellen voor het nationaal-socialisme, of het zelfs als de uiterste consequentie van de saecularisering sedert de Franse Revolutie aan te duiden! Gemeengoed is het geworden de schuld van het nationaal-socialisme te leggen op de brede epauletten van de Pruisische ‘Junker’; zelfs is wel eens een constructie Westers-democratisch (dus niet-nationaal-socialistisch) en Oosters-despotisch (nationaal-socialistisch) te vinden[1]. Integendeel, in zijn pluralistisch karakter bezit het nationaal-socialisme evengoed Christelijke als onchristelijke, Pruisische als on-Pruisische, ‘Westerse’ als ‘Oosterse’ elementen.

En toch meen ik nog één speciale trek in de nazi-ideologie te moeten vermelden: de specifiek *Duits-nationalistische*. Het nationaal-socialisme werd in Duitsland geboren, vond daar zijn verwerkelijking en droeg overal, waar het elders opdoemde, een sterk import-karakter. Ik zeg met nadruk Duits, *niet* Pruisisch, omdat mijns inziens in het bijzonder de religieus-schwärmerische zijde van de nazi-ideologie eerder ‘Zuid-Duits’ genoemd zou kunnen worden. Trouwens, rooms-katholieke trekken zijn er duidelijk in te vinden: het uiterlijk ritueel, de middeleeuws-getinte massale vervoering, de op de partij overgedragen tegenstelling leek-priester met zijn onfeilbaarheid van bovenaf en volstrekte volgzaamheid van onderop[2]. Vele van de Germaanse mythen en ideeën komen uit Zuid-Duitsland voort. De meeste Duitse leiders van de NSDAP komen uit Zuid-Duitsland[3]. Het zou ons hier te ver voeren, maar het loont zeer zeker de moeite, eens in de nazi-ideologie Pruisische en Zuid-Duitse elementen van elkander te scheiden en historisch terug te brengen op hun streken van oorsprong. Om nu weer anderzijds alle Pruisische invloed op het nationaal-socialisme te ontkennen voert m.i. echter ook te ver[4].

Wil men historisch wording en groei van de nazi-ideologie nagaan, dan moet allereerst worden bestudeerd degedachtenwereld van de rechtse groeperingen en individualisten na de eerste wereldoorlog, die onlangs onder de naam ‘conser-

1 O'BUTLER, critiek bij BENTLEY.

2 BARDELOOS wijst op aansluiting van de R.K. leden uit het Zuiden des lands bij de NSB. Vergelijk ook ALOIS HUDAL, een poging van een Rooms bisschop om zich, zij het onder voorbehoud, in het nationaal-socialisme te schikken. Men denke ook aan de rol, die kardinaal Innitzer te Wenen bij de ‘Anschluss’ heeft gespeeld in 1938.

3 MOHLER S. 182/183.

4 RAUSCHNING poogt dit te zeggen in zijn *Make and break* etc. De discussie gaat nog voort, zie b.v. een verdediging van Pruisen bij de Joodse Duitser HANS JOACHIM SCHOEPS, *Die Ehre Preussens*. Stuttgart, 1951. Vgl. een critiek hierop van J.C. BOOGMAN in *Het Gemenebest* 1951/52 Jrg. 12 blz. 114/318.

vatief-revolutionairen' werden samengevat[1]. Aan de denkbeelden en geloofselementen van deze heeft het nationaal-socialisme oneindig veel te danken, al bleven zij zelf wel de 'Trotzkisten' van de partij. De bekendsten onder hen waren: Moeller van den Bruck, Ernst Jünger, von Salomon, Rauschning, Spengler en de Strassers[2]. En achter dezen rijst de figuur Nietzsche weer op.

Maar te lang reeds verwijlde ik bij de historische achtergronden van de nazi-ideologie; waar het hier om gaat, is haar inhoud. Veel meer dan een typering kan dat niet worden. Hier doet zich een los, vaak rammelend, snel veranderend beeld voor dat schematisch en theoretisch natuurlijk aan alle kanten aanvechtbaar en wetenschappelijk gezien beslist verwerpelijk is. Men kan en mag ook niets anders verwachten, duisterheid behoort bij de opzet en de pluralistische vorm van deze ideologie. Tracht men iets van deze wereldbeschouwing te begrijpen dan wordt men op slimme wijze door de nationaal-socialist terechtgewezen: 'Wenn man dem National Sozialismus vorwarf, keine Weltanschauung zu besitzen oder zu sein, so liegt das vor allem darin begründet, dass die nationalsozialistische Weltanschauung rein verstandesmässig nicht zu erfassen ist, sondern so wie Sie aus dem Blute entsprang, auch vom Blute her begriffen werden will. Nationalsozialismus als Weltanschauung kann nicht gelehrt, er muss erlebt werden'[3]. Zonder te pretenderen, dat ik het nationaal-socialisme, in de zin van bovenstaand citaat althans, nu precies heb 'erlebt', wil ik toch trachten de nazi-ideologie aan de hand van speciale nazi-termen misschien niet 'verstandesmässig zu erfassen', maar dan toch enigszins te typeren. Inderdaad moet het verstand er vaak bij stil staan.

Zeer duidelijk valt de ideologie in twee tendenties uiteen, twee accenten, die weliswaar niet echt van elkaar gescheiden kunnen worden, maar toch een verschil van dosering vertonen. Een dosering dan van rationeel en irrationeel, rationaliserend en mythologiserend althans. Ook hier is het pluralisme weer duidelijk: meer rationeel-georiënteerden bood men beredeneringen, diegenen, die behoefte hadden aan religieuze dienst en verheerlijking, werd de gelovige beleving gegeven. De redenering moest iets subtieler, iets fijner individueel worden gericht, de verheerlijking kon massaler en socialer zijn. Daarbij droeg de rationaliserende tendentie een meer opportunistisch karakter, de mythologiserende kon constanter en daardoor bezielender werken.

In het beredenerende vlak ligt zeer duidelijk de nationaal-socialistische eredienst van de *Dynamik*. Alles wat 'dynamisch' is, in beweging verkeert, en zo-

1 MOHLER, een zeer waardevolle studie. Vgl. ook GLUM.

2 MOHLER'S poging om deze conservatief-revolutionairen scherp van de nationaal-socialisten te scheiden is niet geheel geslaagd. Juist zijn term 'Trotzkisten' (S. 12/17) geeft de nauwe verwantschap met de nazi-ideologie aan. Alleen door hun individualisme, eruditie, theoretische gerichtheid en afkeer van de massa werden zij soms niet door het nationaal-socialisme opgeslokt. De voorgeschiedenis van het nationaal-socialisme behoort geheel in de 'Konservative Revolution' thuis, ook al wil Mohler dit ontkennen.

3 OTTO BANGERT, *Deutsche Revolution*. Deze en dergelijke citaten bij DE VRIES VAN HEEKELINGEN.

doende verbetering of vooruitgang zou kunnen brengen, is in zichzelf gerechtvaardigd, omdat het... beweegt. Een werkelijk meesterlijke vondst voor een staatsman, die voor een verarmd (oorlog en crisis), kleingehouden (Versailles) en 'vernederd' ('Schuldfrage', bezetting, demilitarisatie etc.) land expansie en buit zoekt. Homo homini lupus. Ziedaar de natuurwet van alle staatkundige en maatschappelijke verhoudingen. De mens zoekt in een voortdurende persoonlijke, sociale en nationale expansie zijn natuurlijke bevrediging. De wereld, de staat zou verzwakken, seniel worden (Spengler!), wanneer hij niet dynamisch meer zou zijn. De daad is de enige uitingsmogelijkheid van de mens, die werkelijk iets tot stand wil brengen. De vergeestelijking, het zich terugtrekken uit het menselijk gewoel, het tevreden zijn met het verworvene, het berusten in een situatie, zij zijn alle evenzovele tekenen van aftakeling en achteruitgang. Hij is de gezonde mens, die dynamisch is, die zijn doel in de verandering weet te vinden. In vergroofde vormen, vereenzijdigd en vervalst zijn hier de ideeën van Macchiavelli, Stirner, Marx, Lasalle, Nietzsche en Darwin te vinden.

In welke richting kan zich deze dynamiek dan uiten? De Bismarckeaanse *Macht* is zulk een dynamische uiting. De machtigste is de gerechtvaardigde. Macht boven recht, een real-politische leer, die meer en meer in veler denkwijze triomfen vierde. Ook in de geschiedschrijving, een achteraf-beschouwing bij uitstek, is men spoedig geneigd zich neer te leggen bij datgene, wat 'nu eenmaal moest gebeuren' en zo vaak dus door macht is bepaald. Vooral de Duitse Rankeaanse geschiedschrijving van omstreeks 1900 (Lenz, Oncken, Rachfahl), maar niet minder de imperialistisch-getinte geschiedschrijving in Engeland in diezelfde tijd hebben zich aan deze visie bezondigd[1]. Macht is een objectief waarneembare factor, en 'realpolitisch' lijft het nationaal-socialisme de Macht, als een dynamische norm bij uitstek, bij zijn wereldbeschouwing in.

In eenzelfde realisme beredeneert het nationaal-socialisme het recht van de dynamische mens om zijn machtsgebied, zijn *Raum* op te vullen en uit te breiden naar zijn eigen 'behoefte'. Dit is de tweede objectief waarneembare factor: de geografische omstandigheden geven de ruimte van de expansieve mens aan. Het nationaal-socialisme kon hierbij direct aansluiten bij de geopolitieke school, die zich, geïnspireerd door de anthropogeografen Ratzel en Kjellèn, onder leiding van Karl Haushofer had gevormd[2]. Haushofer zelf had via zijn leerling Rudolf Hess zelfs nog invloed gehad op de theorieën van het 'Lebensraum', die Hitler in *Mein Kampf* had neergelegd[3]. Deze geopolitiek was een politieke

1 Voor deze geschiedschrijving zie P. GEYL, *Ranke in het licht der katastrophe*, in zijn *Historicus in de tijd*. Utrecht, 1954. blz. 9-23, vooral 17/18. Voor de Engelse geschiedschrijving zie P. GEYL, *Moderne historische apologetiek* etc. In zijn *Kernproblemen van de geschiedenis*. Utrecht, 1937. Vooral blz. 164.

2 Over deze geopolitiek: WHITTLESEY, TER VEEN, MATTERN. Van Nederlandse nationaal-socialistische zijde: LOOHUIS, NOORDHOFF, voorts ook J.F. HEYTING'S artikelenreeks in: *De Waag* 1944, na September. DR E.G.C. BRÜNNER schreef historische beschouwingen in geopolitieke bouw.

3 Over Haushofer, zie WALSH p. 3-52. Met de vlucht van Rudolf Hess (mei 1941) verloor Haushofer veel van zijn invloed, zijn zoon werd na de juli-revolutie van 1944 terechtgesteld.

wetenschap van sterk aprioristisch karakter. Uitgaande van de staat als een levend organisme, dat in de meest strikte zin gedetermineerd wordt door geografische omstandigheden, rechtvaardigde de geopolitiek de expansie van een staat langs de geografische 'lijnen' als een natuurlijke uiting. Wanneer er dus lege ruimten ontstaan, doordat één der staten, die innerlijk niet meer door een dynamische levenswil wordt bezield, verslapt, dan dient die staat, die natuurlijkerwijze door geografische omstandigheden deze ruimte nodig heeft, haar te vullen. Men moet ook in ruimten denken: rivieren, zeekusten verbinden en scheppen de ruimte, bergruggen en wouden kunnen afbakenen maar tegelijkertijd ook voor een ruimte stuwend werken. Ook deze geografische bepaling is in zich dynamisch gericht, immers, uiteindelijk is de wereld één geografische ruimte. Men voelt hier duidelijk de rechtvaardiging van iedere drang tot wereldheerschappij: heeft de dynamische staat voor zijn ruimte de riviermonding van b.v. 'zijn' rivier bereikt, dan ligt daarachter weer een nieuwe te verwerven ruimte, de zee, en beheerst men eenmaal de zee dan is daarachter koloniaal gebied te vinden enz. Een expansie kan dus slechts dan gestuit worden, wanneer een andere sterke staat 'zijn' ruimte weet te verdedigen of in omgekeerde richting weet uit te breiden. Ruimte en Macht houden elkaar dus in een dynamisch evenwicht, totdat één der ruimten verslapt en tevreden wordt.

Wat bepaalt dan die Macht en die Ruimte? Natuurlijk de binnen deze ruimte wonende gemeenschap, de mythe schenkt aan de gemeenschap de kracht voor de macht- en ruimte-expansie. Zo sluit inderdaad de nationaal-socialistische 'Weltanschauung' als een bus. Maar realistisch en practisch gezien, kan dit volk, de massa of de horde, die wel een wil heeft, maar niet weet hoe die te verwerkelijken, niets uitvoeren zonder eendracht onder een sterke en dynamische leiding. De democratische, parlementaire verdeeldheid maakt machteloos en ruimteloos, slechts de leiding van een élite geïnspireerd door de machtige en in ruimten denkende *Führer* kan baten. Dit is het derde dynamische element in de wereld: de uit de natuurlijke krachten van het volk omhooggekomen en door dit volk aanvaarde leider. De volksleider, die alle goede en dynamische eigenschappen van het volk, waar hij uit voortkomt, in zich verenigt[1]. Deze leider weet bij ingeving wat hij moet doen, in overeenstemming met de ware volkswil. Hij is heroïsch, niet schromend soms te handelen, wanneer het volk zijn verre blik, zijn vooruitziendheid niet kan begrijpen of volgen. Hij zit niet vast aan de rompslomp van een altijd-twijfelend, redenerend, remmend parlement, hij kan direct de daad verrichten, omdat hij weet en voelt, dat het zo goed is. Hij is géén dictator, maar de ware leider. Rondom hem staat de partij, de beweging, die hem steunt en hem het meest vertrouwt en beschermt en zelfs eenzijdiger mag zijn dan de bezonnen leider[2]. Het is de 'Führer', zelf dynamisch, die

1 Zie NOVA. Voor het feit, dat de leidersidee niet specifiek Duits is: BENTLEY, hij noemt b.v. Carlyle, D.H. Lawrence en Shaw.
2 Vgl. CARP, een helder nationaal-socialistisch geschrift. Vooral de onderdelen 'Germaans leiderschap tegenover dictatuur' blz. 39-43 en 'De eenzijdigheid der beweging en de bezonnenheid van de leider' blz. 47/50.

werkelijk volledig de dynamische mogelijkheden van macht ziet en die binnen de ruimte begrijpt en doorzet.

De ware bezieling van deze dynamiek komt van de '*Mythos*'. De mythe is de cultuur- en gemeenschapvormende oerbeleving, het apriori. Zoals in de Middeleeuwen de mens bet geloof als apriori bezat, de zogenaamde moderne mens de rede, zo zoekt de waarlijk moderne mens naar de oerbeleving van de gemeenschap[1]. 'We hebben weer geloof nodig zonder verstand'[2]. De mythe van de gemeenschap zal dit kunnen bieden. Haar betekenis mag zeker niet onderschat worden. Of men wilde of niet, steeds meer werd men in de vele organisaties in een dergelijke romantisch-sentimentele beleving meegesleept[3]. Zelfs nu nog - ik merkte dit in enkele gesprekken met oud-nationaal-socialisten - bestaat er een zeker heimwee naar die tijden van kameraadschap, samen-zingen, spreekkoren vormen, geoefend juichen etc. Geen wonder dat, en in dit geval niet ten onrechte, verwantschappen tussen de Duitse Romantiek en het nationaal-socialisme worden gezocht. Wanneer ik enkele elementen van de 'Mythos' aangeef, zal dit romantisch-nationalistische in elk hunner dan ook herkenbaar zijn.

Welke zijn de constanten in die gemeenschap, waarin zijn haar oerkrachten dus te vinden? In de eerste plaats in '*Rasse*'. Hierin volgt het nationaal-socialisme zeer getrouw de leerstellingen van de Gobineau, Vacher de Lapouge en Houston Stewart Chamberlain. Hitler en vooral Rosenberg hebben de laatste zelfs haast letterlijk overgeschreven. Hier leeft de mythe van het bloed, het Germaanse bloed. De gemeenschap wordt door het bloed bepaald, de ware, meest bloedzuivere, sterkste gemeenschap is de zogenaamde Germaanse. Het Germaanse ras is herkenbaar aan de uiterlijke erfelijke eigenschappen zoals blonde haren, blauwe ogen, brede borst, lange schedel etc. maar ook aan zijn superieure innerlijke erfelijke eigenschappen: eerlijkheid, trouw, moed, dynamiek etc. De Germaan is de ware 'Leistungsmensch', die de dynamiek, door zijn bloed alleen al, in zich draagt en wil uitdragen (Günther, Clauss e.a. zijn de voornaamste nazi-rastheoretici). Hij behoort tot het oudste cultuurras der aarde, stammend van het Baltisch-Pruisisch gebied, dat zich, o.a. door zijn gezonde vruchtbaarheid en superioriteit, wist uit te breiden over Europa tot aan de Middellandse Zee en zelfs India (de z.g. Ariërs) toe en zo overal de Germaanse, 'nordische' cultuur wist te brengen en waarlijk geschiedenis maakte. Juist buiten het eigenlijke gebied wordt het Germaanse ras voortdurend door verbastering bedreigd, zowel door directe biologische rasvermenging met andere, en dus minderwaardige, rassen als door de geestelijke overheersing van deze andere rassen. Deze biologische en geestelijke verbastering van het Ger-

1 Vgl. A.B. ROELS, *De moderne en nieuwe mythe*, in *Studentenfront* april en mei 1944. Ook CARP.

2 REINDERS blz. 38/41.

3 Hoe sterk deze irrationele massale vervoering op critisch-gestemden werkte, beschrijft, aan de hand van het nazi-taalgebruik, KLEMPERER. Dit voortreffelijke memoireachtige boekje laat meer van binnenuit de toestanden in nazi-Duitsland zien dan menig dik, wetenschappelijk-degelijk boek.

maanse ras en de Germaanse cultuur betekent de achteruitgang door verwekelijking van de cultuur in het algemeen. Erfelijk ontaard en zeer minderwaardig is vooral het Joodse ras.

Met gebruikmaking van alle mogelijke gegevens uit de erfelijkheidsleer, van sociale statistieken en archeologische vondsten, wordt de Germaanse uitverkorenheid ‘wetenschappelijk’ geadstrueerd[1]. De verheerlijking van het Germaanse ras slaat ook in theorie om in een agressieve verwerping van de culturen van de andere rassen. Typische producten van de Joodse, Slavische en zelfs Romaanse wanculturen zijn b.v.: het Jezuïtisme, de vrijmetselarij, het bolsjewisme, de pornografie, het surrealisme, het kapitalisme etc. Instinctief verzet zich de Germaan tegen al deze gevaarlijke invloeden, maar hij delft vaak het onderspit. Maar steeds ook komt het telkens weer oplevend verzet voort uit het kerngebied, dat vrijwel het tegenwoordige Duitsland of het gebied rondom de Oostzee (de ‘nordische Welt’) beslaat. De geschiedenis van de mensheid wordt het zuiverst van dit gebied uit beschreven. Psychologisch heeft in de spanningen vóór en tijdens de oorlog de rassentheorie het diepst misschien gewerkt als uitlaat voor allerlei angsten, wrokgevoelens en afgunst[2]. De Joden hebben het meest hieronder geleden, al bestond ideologisch gezien ook de mogelijkheid om andere ‘minderwaardige’ rassen te vervolgen en langzaam te vernietigen (Polen, Zigeuners, Russen hebben dit tijdens de wereldoorlog ondervonden).

Een behoefte aan bewijs voor deze theorie bestond er in bepaalde kringen wel, maar het is niet de eerste behoefte. ‘Unsere Rasse gilt uns auch dann, wann die Theorie noch nicht in allen Stücken mitgekommen sein sollte, als die Grundbestimmung unseres Lebens und Werdens’[3]. Ja, zelfs wordt erkend, dat de wetenschap niet kan ‘meekomen’: ‘Also rein blutmässig betrachtet, ist das heutige deutsche Volk ebenso wie alle anderen europäischen Völker natürlich auch ein Mischvolk, und keine Macht der Erde kann diese Entwicklung rückwärts revidieren. Aber der Mythos des Blutes, der Abstammung geht dagegen an und pflegt die Vorstellung einer besonders reinen volksbegründenden Rasse’[4].

Ook binnen het Germaanse kerngebied zijn er echter verbasterende invloeden aanwezig: de verstedelijking. De stad trekt alle slechte elementen aan, handel en verkeer bevorderen contact met andere rassen en stimuleren oneerlijkheid, het ongezonde stadsleven verslapt met zijn luxe de gezonde Germaan, de mechanisch-industriële arbeid bederft en vervormt de ware Germaanse ijver

1 Nederlandse nat.-soc. rastheoretici: R.W. Dahmen von Bucholz, Dr. G.W. Hylkema, P.E. Keuchenius, Ir. J.E. de Langhe (Vlaanderen), Dr. P. Molenbroek, J.C. Nachenius, Ir. J. van Roessel, F. von Schoping, Dr. R. van Soenen (Vlaanderen), H. de Vries van Heekelingen, etc.

2 Voortreffelijke beschrijvingen van deze haat-angst achtergrond bij HERZBERG en KLEMPERER vooral S. 177-193. Historische gegevens van het anti-semitisme in Duitsland bij GURIAN.

3 E. KRIECK, *Wissenschaft* etc. S. 43.

4 Geciteerd bij VAN DEN BURG blz. 81, uit von MUTIUS, *Zur Mythologie der Gegenwart* S. 43.

en zijn instinctieve artistieke gevoel, enz.... Voor Goebbels is ‘Asphalt’ het afschrikwekkende symbool van deze vorm van verbastering[1]. De werkelijke Germaan vindt men daarentegen terug bij de boer, die onverbasterd van vader op zoon zijn land verbouwt, die naar de regelmaat van de seizoenen zijn arbeid indeelt en verricht, die nog dichtbij de natuur staat, en steeds koppig en trouw met zijn land worstelt. Heel de romantiek van ‘En de boer, hij ploegde voort...’ (Werumeus Buning) gaat hierin schuil. De boer heeft familiezin (‘sibbebesef’) zowel naar het verleden voor zijn voorvaderen als naar het heden ten opzichte van zijn verwanten, zijn dialectgemeenschap etc. De boer voelt zich één met de grond. Het verband tussen ‘Blut und Boden’ wordt door Walther Darré in het bijzonder als mythe van de gemeenschap verheerlijkt. De werkelijke aard van het ‘*Volkstum*’, het ‘Völkische’, is hier op de eeuwenoude bodem te vinden. Juist bij de boer zijn de gewoonten, de folkloristische en historische gegevens nog typisch Germaans. Geslachtskunde (Sibbekunde)[2], kennis van volks- en vooral boerengewoontes (Heemkunde)[3], Germanistiek[4] en archeologie[5] zijn favoriete wetenschappen, die ertoe kunnen dienen het ware ‘Volkstum’ te leren kennen.

En tenslotte is er de mythe van het ‘*Reich*’, vooral door de oorlog naar voren gebracht. Tevoren was er meer de verheerlijking van het ‘Deutschtum’ en het Derde Rijk, de eigenlijke concrete vóórfaze van de abstracter-mythische rijksidee, toen nog begrensd door taal en geschiedenis van het grotere Duitsland. Het Rijk is een historische gedachte: van het middeleeuwse ‘Roomse’ Keizerrijk, meer Germaans dan Rooms evenwel, dat, sedert Karel de Grote, zich opwierp als enige ordenende macht van het Christelijke Europa. Het is de ordenende eenheid van het Germaanse ras, het is voor het Duitse volk de waarlijk bezielende mythe van het Europese ‘Raum’, waarbinnen het zijn verwerkelijking zoekt. Het ‘Reich’ kan hierbij ideologisch dienst doen zowel voor een buiten het eigenlijke ‘Deutschtum’ uitgaand Hitleriaans imperialisme als voor een federalistisch geordend Europa onder Duitsland als kerngebied. Het feit, dat juist tijdens de oorlog de ‘Reichs-’gedachte zo sterk naar boven komt, geeft wel aan, dat tegelijk met verovering een imperialistisch-rechtvaardigende ideologie wordt gezocht. Als term vaag en toch historisch georiënteerd, behoort het geheel in de pluriforme vaag-gehouden nazi-ideologie thuis. ‘Reich’ is de onvaste vorm, waar de inhoud nog in gegoten worden meet, de geestelijke ruimte die gevuld moet worden. En hoe mythisch is dit alles! Men leze eens het

1 KLEMPERER S. 239/240.
2 Nederlandse nat. soc. sibbekundigen: E.J.Th.M. van Emstede, C. Pama, Jurriaan van Toll, W. Wijnaendts van Resandt e.a.
3 Nederlandse nat. soc. heemkundigen: Ir. H.J. van Houten, E. Heemskerk Dueker, Prof. Dr. J.M.N. Kapteyn, S.J. van der Molen, Mr. J.H. Reydon. Dr. Joh. Theunisz, D.J. van der Ven e.a.
4 Nederlandse nat. soc. Germanisten: W.J. de Boone, Max de Haas, P. Felix, J.F. Los, J.C. Nachenius, Prof. Dr. Jan de Vries, etc.
5 Nederlandse nat. soc. archeologen: E.F. Farwerck, G.J. Popping, Dr. F.C. Bursch Prof. H. de Maeyer (Vlaanderen) e.a.

volgende citaat van Steding: ‘Das Reich... wird nicht nur (begriffen) als völkerrechtlich bestimmtes, dutch Grenzen, Staatsverträge und dergleichen abgehobenes Gebilde, sondern als reinster Inbegriff der Ordnungen und Gesetze unserer mitteleuropäischen Welt überhaupt, als absolut Primäres und Apriori, als Substanz dieser Welt, dessen Rolle nicht die einer politischen Grösse neben anderen Grössen ist, sondern von dessen Gesundheit oder Krankheit die Existenz Europas überhaupt abhängig war, ist und bleiben wird’[1]. Historisch gezien heeft het Germaanse Rijk tweemaal deze vorm gezocht: het Staufische Rijk mislukte, omdat leiders dwaalden en geen ‘Führer’ konden zijn, het Bismarckeaanse, omdat hier niet de synthese van Volk en Macht gevonden werd[2]. Nu breekt het Derde Rijk aan, met Hitler wordt de idee van ‘Das Ewige Reich’ eindelijk verwezenlijkt[3].

Samenvattend kunnen we dus de nazi-ideologie als volgt kort omschrijven: van vorm (1) bewust-propagandistisch, (2) opportunistisch, (3) pluralistisch en (4) Duits-chauvinistisch, en naar inhoud in twee richtingen, een rationaliserende en een mythologiserende, met de volgende nationaal-socialistische termen: a. ‘*Dynamik*’: (1) ‘Macht’, (2) ‘Raum’ en (3) ‘Führer’; b. ‘*Mythos*’: (1) ‘Rasse’, (2) ‘Volkstum’ en (3) ‘Reich’[4].

Ben ik met deze typering van de nazi-ideologie te positief geweest? Natuurlijk is het mogelijk ook deze ideologie geheel negatief te typeren als b.v. anti-parlementair, anti-semietisch, nihilistisch, anti-bolsjewistisch etc. Maar ik geloof dat dit niet juist zou zijn. Een ideologie is op zichzelf een rechtvaardiging, waarin dus de mens ook zijn negatief-gerichte daden poogt te interpreteren in positieve zin. Alleen de ideologische rechtvaardiging verklaart, waarom zovelen zich niet alleen mee hebben laten slepen, maar zich ook binnen deze ideologie konden inkapselen met een gevoel van idealisme. Want een schone ideologie kan dienen ter rechtvaardiging van hevige gruweldaden en wanbeleid. Achter de fraaie woorden stond de macht van het geweld en de misdaad, achter de vrinde-

1 STEDING, *Kulturgeschichte* etc. S. 64. Vgl. ook R. GANZER.

2 J.M. BRANS, *De Rijksgedachte* (Bronnen 175), blz. 149-169. CARP laat, omdat hij die Rijksgedachte liever wil omzeilen, ‘Reich’ vervangen door de neutrale, maar daardoor lege term ‘Gemenebest’. Een haast humoristische poging (blz. 73) om het Duitse imperialisme met een woordverandering om te buigen.

3 Zie REINDERS blz. 67: ‘Zij kunnen elkaar nu de hand reiken, Bismarck en Goethe (sic) ... “En toch” zullen ze zeggen.’ Over de geschiedenis van de Rijksidee en de term ‘Derde Rijk’ sprak Dr. N.B. TENHAEFF op het Congres van Nederlandse historici in 1936 (*Tijdschrift voor Geschiedenis* 1936 blz. 360/361). Als geestelijke vaders hiervan noemt hij: Paul de Lagarde, Ernst Krieck en Moeller van den Bruck.

4 Nederlandse nat. soc. theoretici: Dr. T. Bontkes, Dr. J. van Essen, Dr. J.H. Carp, J. Flentge, Ir. J. Frijling, Dr. T. Goedewaagen, Mr H.A.M. van der Heyden, Dr. H. Krekel, Joh. A. Reinders, Ir. J.B. Wigersma e.a. Hoe moeilijk het is de nazi-ideologie te analyseren door de vage terminologie zegt ook MOHLER S. 66/67. De mengelmoes van grofheid en geleerdheid in stijl is eveneens eigenaardig nazi-achtig. KLEMPERER noemt dit ‘die Wechselbrause’ van de Lingua Tertii Imperii. De ‘Wechselbrause’ werdt gebruikt als foltering bij verhoor: het slachtoffer wordt dan nl. om beurten onder een gloeiend-hete en ijskoude douche geplaatst. Zie KLEMPERER S. 250-257.

lijk- of sentimenteel-romantische geleerde stond de kampbeul. In deze studie zullen wij meer zien van de idealistische geleerden die de nazi-ideologie dienden, maar nooit mogen we dan vergeten, dat zij stonden in één ‘rassische’, volkse gemeenschap schouder aan schouder met de beul, die de vergassing voltrok, of de generaal, die een razzia gelastte. En dat zij allen alles zetten op die éne kaart, in zijn demonie en schrikwekkendheid de gruwelijkste van allen, Adolf Hitler, de ‘Führer’.

Hoofdstuk II
De nazi-geschiedbeschouwing

§ 1. Theorie

Zoals in alle ideologieën met hun absoluut waarheidsgeloof, is ook bij het nationaal-socialisme de wetenschap doortrokken van de ideologie en door haar bepaald. Er bestaat een zeer nauwe band tussen de wetenschap en de actuele, politieke werkelijkheid. Volgens de nationaal-socialistische opvatting heeft de wetenschap niet haar werkterrein 'in der Enge der Studierstube, auf dem Lehrstuhl des Hörsaals', zij moet zich verbinden met de 'Kräften des Volkganzes', de heerlijkste taak van de wetenschap is: 'Mit ihren Kräften dem Tage zu dienen, auf dass der Weg in die Zukunft hell werde'[1]. Van afzijdig of berustend moet de wetenschap 'kämpfend' worden[2]. 'Wir erstreben jetzt eine Wissenschaft, die den ganzen Menschen formt, in Hinblick auf die grosse völkisch-politische Gestaltungsaufgabe, die uns gestellt ist'[3].

Hoe belangrijk juist de geschiedwetenschap voor het nationaal-socialisme was, behoeft welhaast geen nadere toelichting. Wanneer er één terrein is, dat het gemeenschapsleven raakt, dan is dat het verleden, waarin de ervaring, de lessen, de rechtvaardiging ook van het hedendaags handelen altijd te vinden zijn, wanneer men ze erin zoekt. Hoe sterk het besef bij de nationaal-socialisten was, dat het heden en het verleden nauw met elkander verbonden waren, moge blijken uit een citaat, ontleend aan een niet onverdienstelijke redevoering van een vooraanstaand socioloog, destijds hoogleraar in Leipzig, H. Freyer (geb. 1887). Zij werd gehouden in 1935 en is getiteld *Das geschichtliche Selbstbewusstsein des* 20. *Jahrhunderts*[4]. Zo staat daar op blz. 10 te lezen: 'Wir erleben heute in Deutsland (aber keineswegs nur in Deutsland), wie eine gegenwärtige Revolution die gesamte Vergangenheit mitrevolutionniert, sie neu gliedert und stuft, neue Akzente, neue Ahnenreihe, neue Höhenpunkte, und neue Fortschritte in ihr hervortreten lässt.'

1 WILLY HOPPE in een rede, geciteerd in *Historische Zeitschrift* Bd. 154(1936) S. 378/379.
2 Een der principiële redevoeringen van WALTER FRANK, ter gelegenheid van de 100-jarige geboortedag van Von Treitschke, heet dan ook *Kämpfende Wissenschaft*.
3 KRIECK, *Die Objektivität der Wissenschaft als Problem*. In: B. RUST & E. KRIECK, *Das nationalsozialistische Deutschland* etc. S. 33.
4 De redevoering werd pas later uitgegeven (1938, Leipzig) door de Abteilung Kulturwissenschaft van het Kaiser Wilhelm-Institut te Berlijn.

Hoe stond nu het nationaal-socialisme tegenover de 'oude' geschiedwetenschap? In ieder geval uiterst critisch en bijna over de gehele linie afwijzend. In die critiek was een groot stuk van algemeengevoelde teleurstelling in de wetenschap verwerkt. Soms reeds vóór maar vooral sedert de eerste wereldoorlog was dit gevoel van onbevedigdheid, mede veroorzaakt door het verlies van het geloof in de vooruitgang, steeds duidelijker uitgesproken[1]. Het nationaal-socialisme behoefde deze critiek slechts over te nemen. Het deed het graag en gretig. Daar was het besef, dat door de toenemende specialisering de wetenschap versplinterd en versnipperd was. Daar was - in Duitsland zeker niet onbegrijpelijk - de vrees voor de onpractisch-schijnende theoretisering. Er was afkeer ontstaan van het zoeken naar wetmatigheid, vooral omdat dit in de geesteswetenschappen als een verontmenselijking werd beschouwd. En het vertrouwen in de 'Wertfreiheit' en objectiviteit, zoals de 19e eeuwse wetenschap in zo hoge mate had bezeten, was geschokt. De neiging om daarbij alle oordeel en beoordeling achterwege te laten, om tot een alles begrijpen te komen, leek uit te monden in een verlammende twijfelzucht en onzekerheid: het historisme. Individualisme scheen bij dit alles de werkelijke gemeenschapsgedachte te weerstreven. Wanneer men al deze klachten op één lijstje zet, en dat deed het nationaal-socialisme, dan begrijpt men dat er tegenover al dit oude en slechte een nieuwe, nu nazi-wetenschap moest komen.

Dezelfde Freyer, die ik zoëven reeds citeerde, constateert, dat ook het 19e eeuwse historische bewustzijn uiteindelijk door een centrale idee werd beheerst en gericht, ondanks het feit, dat de richtingen in deze zelfde eeuw sterk van elkander verschilden en de grote persoonlijkheden, die zich met het verleden bezighielden ieder voor zich een eigen stempel op hun studie-object drukten. Freyer analyseert deze idee dan naar drie aspecten: 1. ontwikkeling, 2. dialectiek en 3. vooruitgang. Juist hiertegen verzet zich nu het historisch bewustzijn van deze eeuw. 'Geschichte wird nur dann als Geschichte gedacht, wenn die *Willenskräfte*, die in ihr wirken, als stärker gedacht werden als die *Verhältnisse*, die sich sachnotwendig entwicklen. Geschichte entwickelt sich nicht, *sie wird getan*' (S. 18) (cursivering van mij). Hier is terug te vinden het verzet van de irrationele dynamiekgedachte tegen het z.g. rationele materialisme. Freyer illustreert dan deze stelling, die vooral in zijn typering van de idee van de 19e eeuw op zijn minst aanvechtbaar is, aan de hand van het woord: beweging. In de 19e eeuw had de beweging een noodwendig, stil-werkend karakter en gaf een constellatie aan (b.v de arbeidersbeweging), in de 20e eeuw betekent beweging: een protesterend initiatief, dat zich vrij beweegt, niet 'appelliert an eine bestimmten Seinslage, wohl aber an einen bestimmten ethischen Typus, an die Wachen, Kämpferischen, Jungen, Gläubigen in allen Schichten und Lagern' (S. 21). In plaats van de ideeën vooruitgang en ontwikkeling komen nu actieve, militante uitdrukkingen. Freyer noemt ze bij tientallen: 'Gegenwart, Augenblick, Existenz, Tat, Wille, Front, Erwachen' enz. (S. 19).

1 Vgl. J. Romein, *Gedachten over de vooruitgang*. In zijn *Carillon der Tijden*. Amsterdam, 1953. blz. 21/26.

Gerichte en concrete critiek op de geschied*schrijving* van vroeger is te vinden in het proefschrift van de nazi-historicus Gerhard Schröder (1908-44), *Geschichtsschreibung als politische Erziehungsmacht*, dat in 1939 te Heidelberg verdedigd werd. De voornaamste nazi-theoreticus van de geschiedenis en filosofie Ernst Krieck (geb. 1882), zelf nog niet zo heel lang, na 1933, eredoctor en bijzonder hoogleraar in Heidelberg, was er de z.g. 'Berichterstatter', alias promotor bij[1]. Aan de eis van Schröder, dat de ware geschiedschrijving draagster moet zijn van 'völkisch-politische' en geestelijke waarden als een 'gesinnungsbildende Macht' worden enkelen van de grootste Duitse historici getoetst: Niebuhr, Von Stein, Ranke, Von Treitschke, Burckhardt, Lamprecht en Meinecke. De schoonste erepalm - het zal de lezer niet verbazen - wordt dan uitgereikt aan Von Treitschke[2]. Dat was een historicus die stond in zijn eigen tijd, zijn politieke roeping begreep en daaraan ook zijn geschiedschrijving dienstbaar maakte (S. 55/76). In een nationale opleving van gelijke aard, maar dan in het begin van de 19e eeuw, waren Niebuhr en Vom Stein historisch werkzaam. Ook deze historici, poogt Schröder aan te tonen, begrepen en beseften hun nationale taak en stelden hun kennis in dienst van die nationaal-opvoedende taak (S. 13/28).

Interessanter echter dan deze drie voorkeuren zijn Schröders critische opmerkingen over de anderen. Ranke wordt geprezen én becritiseerd. Want Ranke stond wel degelijk open voor zijn tijd, voelde ook zijn nationale roeping, reageerde positief-gelovig en ethisch-oordelend over het verleden. Maar aan de andere kant was hij toch de te veel teruggetrokken levende en denkende geleerde, was hij te berustend, bleef hij te veel een bloedeloos methodicus (S. 29/55). Burckhardt, Lamprecht en Meinecke worden strakweg afgewezen.

Burckhardt wordt door Schröder aangeklaagd als een 'Gefährder völkischstaatlichen Lebenszusammenhangs und politischer Ganzheitauffassung, als ein Verneiner eines heroischen Lebens und Erziehungsideals.' Hij blijft, volgens Schröder, een apolitiek en pessimistisch verachter van de sterke staat, een blinde voor de waarden van de gemeenschap. Terwijl Duitsland in geboorteweeën ligt, zwelgt Burckhardt in de kunst en het ver verleden van de Oudheid. De gemeenschap heeft voor hem geen waarde, het volk is voor hem slechts gepeupel (S. 77/89).

De afwijzing van Burckhardt door de Nazi-geschiedbeschouwing[3] heeft nog dieper gronden misschien dan die welke door Schröder in zijn werk worden aangegeven. De nationaal-socialist Christoph Steding wijst in een rede op de 19.

1 Het Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands gaf het handelsexemplaar uit, de dissertatie verscheen onder andere titel (zie bibliografie).

2 Vgl. ook de nat.-soc. monografie van LEIPPRAND en de rede van FRANK. STEDING (zie verder hfdst. 5) kon von Treitschke minder waarderen (zie vooral daar blz. 133 noot 1).

3 Er is ook een poging gedaan Burckhardt te 'nazificeren' in het artikel van SCHAUMKELL. Deze waardeert dan B.'s anti-democratische, Duits-nationalistische en anti-semitische uitlatingen en zijn waardering van de macht. Betreurd wordt dan, als afdwaling, B.'s anti-Pruisische gezindheid.

'Historikertag', te Erfurt in 1937, nu georganiseerd door het 'Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands', de cultuurgeschiedschrijving in het algemeen af[1]. Stedings algemene historiebeeld zal verderop worden besproken, in dit verband interesseert ons slechts Stedings critiek op de cultuurgeschiedenis en zijn opvatting van de ware politieke geschiedenis. Sterker nog dan bij Freyer vindt men in deze rede de snorkende stijl, het methodisch gebruiken van metaphoren en voorbeelden, die het apriori bevestigen, nooit bewijzen, en de consequente vereenzijdiging van alle gegevens. Maar Steding is, evenals Schröder (die overigens, stilistisch gezien, vaak helder en beheerst schrijft), meer gericht in zijn critiek dan Freyer.

Steding noemt de cultuurgeschiedenis het resultaat van de geestelijke chaos en de 'geschichtslose' verdeeldheid aan het einde van de 19e eeuw, de 'letzte Stunde der Erweichung des Substanzs.' Want aan de cultuurgeschiedenis ontbreekt nu juist een eigen gerichte *overtuiging*, het is een, zoals Hegel al heeft genoemd: 'höchste Standpunkt der Subjektivität, der nur in einer Zeit hoher Bildung entstehen kann, wo der Ernst des Glaubens zugrunde gegangen ist und das Bewusstsein nur noch in der Eitelkeit aller Dinge sein Wesen hat' (S. 66). Juist in de randgebieden van het Rijk, die het ordenend Rijksprincipe zijn ontvlucht, vindt men de ware cultuurhistorici: in Bazel Burckhardt, in Denemarken Troels Lund en in Nederland Huizinga. Wat bieden deze cultuurhistorici nu nog in hun versplinterd geschiedverhaal van 'de Hoed', 'de Herberg' en 'de Weg' anders dan ironie, scepsis, vaagheid en speelsheid, waarop zij dan nog trots zijn ook? Steding ziet hier ook 'de Jood' achter, en de ontbinding van het Rijk door het inkapselen van de weerloze 'Kleinstaat.' Wat deze cultuurhistorici interesseert is slechts de invloed van het Toeval, het vervalsbegrip in de geschiedenis, de culturele a-politieke machteloosheid. In hun geschiedschrijving is alleen verweer te vinden, verweer tegen de toekomst, tegen de ware machten van deze tijd. 'Ausserhalb des Reiches existiert keine Wahrheit' belijdt Steding plechtig en hij stelt tegenover de ordeloze twijfelzucht van de stervende democratieën zijn eigen geloof aan een ordenend Rijksprincipe.

Maar ook Lamprecht en Meinecke worden door het nationaal-socialisme verworpen. Schröder is van mening dat in Lamprecht het materialisme van de 19e en 20e eeuwse geschiedschrijving ontaard is tot de verwerping van de persoonlijkheid, van de politiek, van de macht. Alles is bij Lamprecht opgeofferd aan de beschrijving van de toestanden, de massa's en het gewone alledaagse leven van de gewone man ('Kleinleben'). Zelfs het debat dat op Lamprechts werk volgt, is evenzeer het resultaat van een 'zerrissenes Weltbild': kleurloos, vermoeid en bleek (S. 89-107). Meinecke kan bij Schröder dienen als *het* voorbeeld van de 'charachterliche Ermüdung und akademisches Epigonentum.' Meineckes wetenschappelijke onzekerheid, zijn politieke zwenkingen, zijn verdoorgevoerd scepticisme en zijn aarzeling zelfs, worden nauwkeurig beschre-

1 STEDING, *Kulturgeschichte* etc. passim.

ven en daarmee aan de kaak gesteld. 'Unterscheiden' kon Meinecke slechts nooit 'entscheiden' (S. 107-132)[1].

Op een andere manier poogt Karl Richard Ganzer het verschil tussen vroegere en nieuwe geschiedschrijving weer te geven[2]. Ieder tijdperk heeft bij het onderzoek van de gebeurtenissen van het verleden zijn eigen zeef. Een kleine tijd treedt het verleden met een 'kleinmaschige' zeef tegemoet. Er ontbreekt dan inzicht voor de scheppende en bewegende machten, het onbelangrijke en belangrijke wordt oncritisch naast elkaar gezet. Ook de ordening van het materiaal blijft achterwege. Men geraakt in de 'dumpfe Welt des Details'. Tijdvakken echter van 'grosse Gestaltung' zeven al het vergankelijke weg en behouden het grote. Monumentale gebeurtenissen en bouwende krachten worden instinctmatig gezien en aan het nieuwe, jonge geslacht doorgegeven. De nieuwe generatie ziet zich dan in alle krachtsstromen opgenomen, die uit het verre verleden 'herüber rauschen'. Die grote tijd is nu eindelijk weer aangebroken...

Essentiëel in al deze critiek is inderdaad de eis, die aan de historicus gesteld wordt, van een bewuste politieke keuze in eigen tijd. Aarzeling, vermijden van een uitspraak ten deze, groter belangstelling zelfs voor cultuurhistorische of sociale aspecten worden met veel nadruk verworpen. Het beschouwelijke en critische moet minstens op de tweede plaats komen *na* het 'kämpferische' en het belérende in de geschiedenis. Het pragmatische moet weer in ere hersteld worden. Adolf Hitler zelf heeft in *Mein Kampf* niet veel over de geschiedenis te zeggen, - de gehele inhoud is van monomane en monotone aard -, maar wat hij er over zegt, ligt, telkens weer, in deze richting. 'Man lernt aus ... (der Geschichte) gerade die Nutzanwendung für die Gegenwart'; 'man lernt Geschichte um in ihr eine Lehrmeisterin für die Zukunft und für den Fort-bestand des eigenen Volkstums zu erhalten'[3].

Dit pragmatisch-activerende in de nazi-geschiedenis wordt in zijn consequenties misschien wel op de meest intelligente wijze verdedigd in een artikel van de nationaal-socialistische socioloog en historicus destijds, hoogleraar in Hamburg, Andreas Walther (geb. 1879) *Geschichtlicher Sinn*. Het vond een plaats in de *Historische Zeitschrift* 1943 (Jrg. 168 S. 1-27). De nationaal-socialistische geschiedvorsing wil 'doorstoten' tot de 'Tiefenschichten des Zusammenhalts.' Essentieel daarbij is dat werkelijk *volks*geschiedenis geschreven wordt. Volkstum, Heldentum, en Rassentum moeten weer in hun werkelijkheid worden ontdekt en naar voren gebracht. De held is niet meer een geïsoleerd verschijnsel,

1 H. RITTER VON SRBIK protesteert tegen Schröders afwijzing van Burckhardt en Meinecke in een boekbespreking over het proefschrift in *Historische Zeitschrift* Bd. 162 (1940) S. 335/339. Welk een overgangsfiguur Meinecke was blijkt ook uit het feit, dat hij van anti-nationaal-socialistische zijde bij de nazis wordt ingedeeld, al is dit bepaald onjuist, vgl. SNYDER p. 255-284.

2 GANZER S. 74.

3 Resp. S. 129 en 468, editie 1933 (eerste uitgaven: deel I 1925 en deel 2 1927). Een zorgvuldige bibliografische studie van de vele drukken van *Mein Kampf* en van de meest geschikte editie, waaruit geciteerd kan worden, is dringend gewenst.

maar kan alleen begrepen worden in relatie met het volk. 'Der Führer lebt im gemeinsamen Wurzelgrunde der Gemeinschaft und ist herausgehoben weil er die in dessen Gemeinschaftsgrunde webenden und drängenden Kollektivbewegungen überschauend ordnet, ihr Echtes und Bestes entbindet und für die Meisterung der Gegenwartsaufgaben einsetzt' (S. 8). Juist deze nieuwe beschouwing overbrugt, volgens Walther, de kloof tussen het eenzijdig-individualistische van de 'vrij-zwevende' grote mannen en de z.g. collectivistische geschiedopvatting, die onpersoonlijke wetmatigheden zocht. Hitler schreef reeds in *Mein Kampf*, dat de ontdekking van het rasbeginsel de gehele geschiedenis in de kern vernieuwde; voor vele nazi-theoretici, ook Walther, is de ontdekking van de ware 'Rasse' even essentiëel als historische verklaring en historische werkelijkheid[1]. In plaats van een antiquarische uiterlijke belangstelling van de cultuurgeschiedenis of een collectivistische materialistische wetenschapsrichting, die of aan de economische, of aan de sociale of aan de geestelijke aspecten het primaat verleenden, wordt nu de werkelijke innerlijke samenhang van de 'rassische Urgrund' ontdekt.

Het sterk mythische element in deze geschiedbeschouwing is niet te ontkennen. Freyer zegt over de nationaal-socialistische 'Thesen': 'Sie sind das gemeinsame Glaubensbekenntnis derer, die wach, gegenwärtig, jung sind und darin liegt der *Beweis ihrer Gültigkeit*' (S. 23, cursivering van mij).

En hiermee wordt ook direct - met moeite bleef ik er tot nu toe omheen cirkelen - het vraagstuk van de waarheid en de objectiviteit geraakt. Freyer zegt even vóór bovenstaand citaat hierover: 'Alle diese Thesen sind nicht in einem theoretischen Sinne wahr, so dass sie systematisch begründbar wären und ihr Gegenteil sich als falsch erweisen liesse. Dieses handelnde Geschlecht glaubt im Grunde nicht an voraussetzungslose, ewig gültige Wahrheiten. An ihre Stelle setzt es die Forderung, dass der Mensch allerdings Voraussetzungen habe, nur eben *die richtigen*, - Voraussetzungen, die in seinem menschlichen Sein mitgesetzt sind. Jene Wahrheiten bilden kein System, das an sich gültig wäre. Aber sie sind Gründe, aus denen heraus gelebt wird, und sie wirken im Herzen der Menschen' (S. 23, cursivering van mij). Geen systeem dus, alleen 'Voraussetzungen', die dan echter de 'richtige' moeten zijn. En juist dat laatste is zo moeilijk aan te wijzen, lijkt mij. Men kan tout court alles 'richtig' noemen, wanneer het geloof, de mythe de oplossing geeft, óf men kan pogen een nieuwe fundering te vinden voor het aanwijzen van het 'Richtige'. In beide richtingen is door de nationaal-socialisten naar een oplossing gezocht.

Het meest opvallend voor de buitenstaanders was het radicaal doorgevoerde subjectivisme, waarvan vele nazi-publicaties, vooral in de propaganda-sectie, blijk gaven. Terwijl in West-Europa nog over de mogelijkheid van objectieve geschiedbeoefening werd gediscussieerd, en althans het debat neerkwam op het zoeken naar de weg om zoveel mogelijk de objectiviteit, zelfs *in* de onvermijde-

1 HITLER S. 468.

lijke subjectiviteit, te bewaren, werd hier de objectiviteit geheel opgegeven. En dat voert de beoefenaar duidelijk op het hellende vlak van de geschiedvervalsing. 'Als dan toch het "ik" uit de geschiedwetenschap niet te elimineren is ... dan "ikken" we er ook maar rustig op los'[1]. Geschiedenis wordt dan geschreven, zoals Haller dit ergens zeer terecht opmerkt[2], volgens het principe 'wie man möchte, dasz sie gewezen sei.' Het is een duidelijke, en gevaarlijke accentverschuiving, in plaats van zoveel mogelijk objectiviteit, ondanks de onvermijdelijk subjectieve historicus, nu: zoveel mogelijk subjectiviteit, ondanks de onvermijdelijk objectieve werkelijkheid van het verleden.

Staaltjes van een dergelijk extreem subjectivisme zijn er genoeg. Het volgende citaat geeft de richting van deze nazi-tendenz al zeer sprekend aan: 'So treffen wir eine bewusste Auslese und nichts gilt uns, weil es war, sondern weil es so war wie wir es für uns und für heute wollen müssen. Die Frage ist müssig, ob wir damit etwa geschichtliche Tatsachen umdeuten: ein "objektives" Geschichtsbild gibt es nicht, und wir können nie erfahren "wie es wirklich, gewesen" ist'[3]. En een concreet voorbeeld van dergelijk 'door-ikken' levert een boekje van Max Wundt (geb. 1879) *Weltgeschichte auf rassischer Grundlage*[4], een wonderlijk geheel, waarbij de lezer zich telkens afvraagt, of de schrijver zelf, geleerd filosoof van beroep, serieus is gebleven. Bij de beoordeling van het Christendom, waaraan volgens hem de Germanen zoveel te danken hebben, zit Wundt een beetje met de 'rassisch' wezensvreemde oorsprong van deze godsdienst in zijn maag. En daarom volgt er letterlijk: 'Der Ursprung des Christentums ist ein Geheimnis. So hindert nichts, es aus nordischer Rasse entsprungen zu denken, zumal es sich in einem schroffen Gegensatz zu seiner jüdischen Umwelt befand' (S. 15). Ja, 'so hindert nichts' het verleden te vervalsen!

Maar het zou een vergissing zijn op grond van dergelijke gegevens de nazigeschiedbeschouwing in haar geheel als bewust subjectivistisch en vervalsend af te doen. Niet alleen kan in de practijk door allerlei omstandigheden de geschiedschrijving zelfs van overtuigde nationaal-socialisten voor vervalsing en verdraaiing behoed worden, ik denk hierbij b.v. aan het verantwoordelijkheidsgevoel van de historicus in kwestie, aan een 'ouderwets' eergevoel voor objectiviteit, aan het doorspelen van het spel van objectiviteit zolang het nog mogelijk is, aan een toevallig bij het apriori passend werkelijk verleden. Maar ook in theorie gaan enkele nationaal-socialisten niet zover, dat zij de werkelijkheid van een verleden bewust opofferen willen aan een gefantaseerd wensverhaal. Zo spreekt een fervent nationaal-socialist als Gerhard Krüger wel degelijk van een mogelijkheid van botsing tussen 'Wahrheit' en 'Gesinnung' en hij

1 J. ROMEIN Zekerheid en onzekerheid etc. blz. 28.
2 HALLER S. 28.
3 Geciteerd bij S. HOFSTRA, *Sociale en historische factoren in de vrijheid der wetenschap*. In *Leven en Werken*, maandblad RVU jrg. 3 (aug./sept. 1939) blz. 260 uit K.L. WOLF & C. PETERSEN, *Die Stellung der Natur- und Geisteswissenschaften in der neuen Universität und die Aufgaben ihrer Fachschaften*. Neumünster, 1933. S. 18.
4 Zie literatuurlijst.

noemt dit een spanning, die alleen door diegenen overwonnen kan worden, die innerlijk de ‘Nazi-Weltanschauung’ ‘gefestigt’ hebben. Hij roept daarvoor het grote voorbeeld Nietzsche te hulp[1]. De Duitse nazi-minister van onderwijs B. Rust zegt in een belangrijke ‘Program-Rede’, die hij ter gelegenheid van het 550-jarig bestaan van de Heidelberger Universiteit uitspreekt, dat weliswaar alleen ‘rechtverstandene’ objectiviteit toelaatbaar kan zijn, maar toch, ook al is de wetenschap gebonden aan een levensbeschouwing en aan de werkelijkheid, de manier van ontmoeting met die werkelijkheid vrij moet zijn[2].

Maar wellicht is het standpunt van Andreas Walther nog wel het belangwekkendst. Ook hij verwerpt nadrukkelijk de ‘Wertfreiheit’. Weliswaar kan die z.g. ‘wertfreie Einfühlung’ soms voeren tot wat hij noemt een ‘Feinempfinden für rassische Eigenarten’, maar het heeft ook geleid tot een vervreemdend, verlammend, esthetiserend historisme, tot de uitspraak ‘Jede Epoche unmittelbar zu Gott’ (Ranke), tot een ‘Harem von Idealen’ (Paul de Lagarde). Hiertegenover wordt door de nationaal-socialistische geschiedbeschouwing gewerkt, van één centrale gedachte uit, een ‘Ganzheitsidee’, - hierbij ook al weer aansluitend bij gedachten die reeds sedert het begin van de eeuw leefden. ‘Alles Wissen wird wahrhaft zugeeignet erst, wenn es diesem aktiven Lebenszentrum des Menschenwesens organisch verbunden ist.’ Maar geven wij, vraagt Walther zich dan af, hiermee niet iets op van de betrouwbaarheid van het geschiedbeeld? Allereerst moet dan onderscheid worden gemaakt tussen ‘*Forschung*’ en geschiedwetenschap. De geschiedvorsing is slechts een deeltje van het gehele kenproces, het is ‘der Bereich des beweisbaren’. Men breide deze nooit over het geheel van de geschiedwetenschap uit! Zo moet waarschijnlijk ook Rusts mededeling begrepen worden[3], wanneer hij aan de ene kant de vrijheid laat aan de wetenschap in de manier van de ontmoeting met de werkelijkheid, maar daar weer direct dreigend op laat volgen dat dan ook de geleerden niet mogen gaan ‘politisieren.’ Die ontmoeting is dus vrij in het beperkte gebied van de ‘Forschung’, waar men, aldus Walther, ook objectief,’ ‘wertfrei’ kan zijn.

Zodra men buiten de geschiedvorsing treedt houdt deze ‘Wertfreiheit’ op. De vóórfaze van de geschiedvorsing: de keuze van het onderwerp, en wat op haar volgt: de rangschikking van de door de geschiedvorsing verschafte gegevens en de beeldvorming worden sterk beheerst door de subjectiviteit van de historicus. In die voorfaze moet de nationaal-socialistische vraagstelling, zegt Walther, al direct revolutionerend werken. Bij de rangschikking der gegevens en de beeldvorming treedt dan de subjectieve ordening op, waarbij de nationaal-socialistische historicus zich gedragen weet door een sterk gemeenschapsgevoel en rasbesef, door een politiek bewustzijn en een paedagogisch verantwoordelijkheidsgevoel. Walther gebruikt dit paedagogisch verantwoordelijkheidsgevoel zelfs als springplank voor de oplossing van het betrouwbaarheids-

1 RUST & KRIECK S. 18/21.
2 IDEM S. 20/21.
3 KRÜGER S. 8/9.

vraagstuk. Wanneer kan de waarheid gezegd worden, wanneer is de leugen noodzakelijk? In vroeger eeuwen werd het volk bewust of onbewust dom gehouden, onder de democratieën werd alles maar rustig aan iedereen verteld. Volgens Walther ligt hier de oplossing: 'Wahrheit kann und soll mitgeteilt werden, *aber nur soweit der Mensch reif ist sie zu tragen und zu verarbeiten*.' Schat men deze rijpheid te laag dan verliest de wetenschap ieder vertrouwen, schat men haar te hoog, dan werkt zij verwarrend en verlammend. In vroeger tijd was er in die rijpheid individueel en groepsgewijs een zeer sterke variatie, waardoor het eigenlijk onmogelijk was een zuiver rijpheidscriterium vast te stellen. In het Duitse Rijk van 1943 is alles echter steeds meer vereenvoudigd door het feit, dat de gemeenschap nu in één waarheidsbegrip opgevoed wordt en zich geordend gevoelt[1]. Maar dan blijft natuurlijk toch nog het verschil tussen de esoterische, de kleine deskundig-wetenschappelijke kring en de exoterische, de ondeskundige massa. 'Wir beginnen zu lernen, jede Wahrheit an der rechten Stelle mitzuteilen'. Hoe kleiner en verfijnder de esoterische kring is, hoe dichter de waarheid benaderd kan worden. In de universitaire gemeenschap kunnen de 'letzte Wahrheiten' worden gezegd, hier is echte werkelijkheidszin zelfs vereist.

In deze beschouwing van Andreas Walther wordt dus de oplossing van het vraagstuk van de objectiviteit gegeven als een waarheid in 'geledingen.' Al zegt Walther dit niet met zoveel woorden, even eerder gebruikte hij wel degelijk het woord van de noodwendige leugen: de waarheid wordt zo gevarieerd van de bewuste leugen af, die voor de breedste kring eventueel geoorloofd zou zijn tot de laatste waarheid toe, die in de kleinste kring niet geschuwd mag worden. En beziet men het objectiviteitsvraagstuk bij de nazi-geschiedbeschouwing van deze hoek uit, dan wordt ook verklaarbaar dat zelfs de nazi-geschiedschrijving zich nog niet homogeen aan ons zal voordoen. In de geschiedvorsing en in de kleine wetenschappelijke kring blijft een stuk van de oude historische methode en het oude historische waarheids- en objectiviteitsbewustzijn bewaard, in de voor groter publiek bestemde publicaties komen tendenz en leugen op vaak gewelddadige en allesverdringende wijze tot stand. Door de nationaal-socialistische vraagstelling wordt echter steeds de geschiedvorsing, door de nazi-ideologie ook de geschiedschrijving-voor-deskundigen uiteraard sterk beïnvloed.

Juist omdat maar zelden de theoretische geschiedbeschouwing van het nationaal-socialisme critisch is bekeken, lijkt het mij goed - en ik zou het ook moeilijk kunnen laten - hier een en ander tegenin te brengen. Aan die critiek zijn de meeste bestrijders van het nationaal-socialisme niet toegekomen, omdat zij daarvoor alles te zeer in zijn excessen zagen, zonder de dieperliggende gedachten en daardoor ook dieperliggende gevaren van deze beschouwingen te ont-

1 Hoe totalitair dit gedacht werd kan gelezen worden bij GROSS, 'Solange irgendwo ein Rest von anderen Meinungen und Anschauungen besteht und bestehen bleibt, solange dauert der Kampf zwischen dem Alten und dem Neuen, solange dauert die Auseinandersetzung, die ... in diesem Fall nicht mit einem Kompromiss, sondern nur mit dem Ende des einen oder des anderen enden kann.' (S. 6).

dekken. Men zag alleen de ikzucht in de nazi-geschiedschrijving, de bewuste ‘Auslese’, zoals ik die hiervóóor ook een voorname plaats heb gegeven. Aan redeneringen en denkbeelden van een Freyer of Walther is nauwelijks aandacht geschonken. Een grondiger bestrijding van deze geschiedbeschouwing is m.i. daarom van belang, omdat het beperkende, richtende van een dergelijke geschiedbeschouwing nu nog steeds een reëel gevaar vormt: de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij, het verst gevorderd in totalitaire staten als de Sovjet-Unie, kan de wetenschap op even verwerpelijke en funeste wijze beperken en daardoor afbinden.

Slechts één criticus van de nazi-geschiedbeschouwing is dieper en degelijker op de problemen ingegaan[1]. Niet toevallig is deze goede critiek van de hand van een Duits geleerde, die in Duitsland zelf met het nationaal-socialisme geconfronteerd werd en daarop moedig en openhartig nog in 1934 in het openbaar reageerde. Ik bedoel Theodor Litt (geb. 1880), destijds hoogleraar in de filosofie te Leipzig, nu als zodanig in Bonn, en zijn critiek draagt de titel *Die Stellung der Geisteswissenschaften im nationalsozialistischen Staate*[2].

Litts bezwaar richt zich in de eerste plaats tegen het idee, dat door het nationaal-socialisme van de wetenschap een fundering wordt verlangd van de nazi-ideologie. Hoeveel scherpzinnigheid, fantasie en voorstellingsvermogen ook voor een dergelijke taak van een beoefenaar wordt verlangd, *wetenschap* kan men dit niet noemen. Al moge het waar zijn dat de geesteswetenschap in de tijd leeft en leven moet, geen enkele wetenschap mag in de eigen tijd geheel *opgaan*. Litt citeert met instemming Schiller: ‘Lebe mit deinem Jahrhundert, aber sei nicht sein Geschöpf; leiste deinen Zeitgenossen, aber, was sie bedürfen, nicht, was sie loben.’ Vereiste voor de wetenschap blijve: ‘Immunität von der Willkür der Menschen.’ Dan gaat Litt dieper in op de rassentheorie in de nazi-geschiedbeschouwing. Hij wijst er op, dat in het nationaal-socialisme een ambivalente houding tegenover de geschiedenis bestaat: enerzijds zoekt het aanknopingspunten in het verleden voor eigen handelingen, anderzijds staat het vijandig tegenover de eigenlijke geschiedenis, omdat, volgens de nazi-ideologie, de werkelijke krachten van het volksbestaan dieper moeten liggen en dichterbij alle oorsprongen staan dan de geschiedenis ooit kan komen. Juist omdat de geschiedenis een wereld is van het bewuste, van de wil en het besluit, van de geest tegenover het instinctmatige, het onbewuste en onbekend-irrationele,

1 Vgl. ook WILHELM GIRNUS. Een aardig, niet diepgaand betoog tegen het rassen- en leidersbeginsel.

2 Oorspronkelijk bedoeld voor een ‘Tagung’ in München over ‘Die Erziehung im nationalsozialistischen Staate’, de redevoering van Litt werd echter afgelast. Daarop is de rede in zijn tijdschrift ‘Die Erziehung’ verschenen en als overdruk, in twee drukken zelfs, verspreid. Ook later toonde Litt nog de moed van zijn overtuiging, b.v. in zijn brochure *Der deutsche Geist und das Christentum. Vom Wesen geschichtlicher Begegnung* (Leipzig, 1938). In het voortreffelijk gedocumenteerde werk van BAYNES worden nog enkele andere openhartig-critische wetenschapslieden in Duitsland genoemd, die na 1933 nog durfden te protesteren: Lent, Georg Mehlis, Adolf Rein, J.W. Mannhardt en Wilhelm Westecker (pp. 67/71). De laatste naam, voorzover ik ken nagaan, niet geheel terecht.

juist omdat zij de wereld is van het ontstaande, geschapene en bewerkte tegenover de oertijd van het uit de diepste gronden te voorschijn tredende wordt de geschiedenis in de nazi-geschiedbeschouwing onvermijdelijk secundair. De geschiedenis wordt gedegradeerd tot niet meer dan de ‘immer erneute Bewährung der Grundeigenschaften, die in und mit diesem rassischen Typus gegeben sind.’ Alles is dan in het praehistorische reeds voorbestemd, de geschiedenis maakt dit alleen zichtbaar. Voor Litt daarentegen is de geschiedenis eigenlijk de vorming van het nog niet tot vorm gegroeide. ‘In der echten Geschichte wirken Impulse, verwirklichen sich sinnhafte Ordnungen, gestalten sich Schicksale, die über alle biologische Notwendigkeit weit hinausführen, ja die sich die biologischen Unterlagen unterwerfen.’

Op deze critiek hebben de nationaal-socialisten, voorzover ik weet, niet geantwoord. Ik kan mij echter de repliek op dit verwijt zeer wel voorstellen. Het moge volgens de nazis waar zijn, dat er vaste biologische gegevens zijn, dat er bepaalde oermythen bestaan, die allen inderdaad in de geschiedenis tot verwerkelijking kunnen komen. Maar het boeiende element, het wordende in de geschiedenis ligt dan toch in dat ene woordje ‘kunnen.’ Dat ‘kunnen’ hangt af van factoren als ruimte en macht, van de leiders, de helden, die op het juiste ogenblik kunnen ingrijpen en soms falen. Hier liggen dus de mogelijkheden van een vallen en opstaan. Zo geeft Ernst Krieck als veranderende, vernieuwende factoren in de geschiedenis tegenover de vaststaande biologische determinanten, ‘Schicksalhaftigkeit’ tegenover ‘Bedingtheit’, aan: (1) rasveranderingen (vermengingen, verschuivingen etc.); (2) aanwas of vermindering van het aantal; en (3) het lot, dat de generatie de bereidheid tot ontvangen geeft en de leiders wekt, die hun roeping weten. Krieck slaagt er dan ook nog in deze nazitheorie te combineren met zijn Christelijk geloof door in dat lot het ingrijpen van Hoger Hand te zien[1]. Maar bekijkt men even de drie mogelijkheden van beweging en verandering in de geschiedenis dan kan toch moeilijk tegenover Litt ontkend worden, dat de determinerende factor van de physieke en psychische raseigenschappen al bij al een zeer belangrijke, zo niet overheersende rol wordt toebedeeld. Alleen in dat lot ligt nog een vrije mogelijkheid. Een niet eens zo aantrekkelijk lot. Want nooit zal de mens in deze nazi-geschiedbeschouwing *boven* de biologische ‘noodwendigheid’ uit kunnen komen, alleen zal hij door het noodlot *beneden* de biologische ‘wenselijkheid’ kunnen blijven. Inderdaad laat Litt's vrijere opvatting van de geschiedenis meer ruimte aan de geschiedenis als wetenschap dan welke nazi-beschouwing dan ook kan toestaan. Krieck zelf noemt elders[2] immers de geschiedenis niet meer dan een ‘immer neues Aus-formen von Gestalt aus den Untergründen des völkischen Lebens’, hoezeer er ook sprake moge zijn van ‘Kräftelagerungen und Kräftespannungen der Lebensganzheit’, die de wisselingen van bloei en verval mogelijk maken.

Litt's eigen opvatting van de beoefening der geschiedwetenschap wil ik hier

1 KRIECK, Wissenschaft etc. S. 36 e.v.
2 IDEM S. 7.

niet achterwege laten. Hieruit blijken direct de veel ruimere sfeer en de rijkere ontplooiingsmogelijkheden van een dergelijke wetenschap dan welke ideologisch bepaalde en beheerste wetenschap dan ook. De historicus, die zich in zijn object werkelijk verdiept zal het eigen leven van dat verleden een kans moeten geven. 'In der Begegnung mit dem Dereinst lebt es sich in seiner ganzen Kraft aus nur eben nicht als vorgefasste Meinung und eigenwilliges Diktat dessen, der überall *sich selbst* sucht, sondern als verstehende und beseelende Leidenschaft dessen der in der Begegnung *über sich selbst hinauswächst*.' Hier ligt het onderscheid tussen tendenz en gezindheid. 'In diesem Sinne lebt echte Historie zugleich in und über ihrer Zeit, ist der wahre Erforscher der Geschichte der "Sohn" seiner Epoche und doch nicht ihr "Günstling".' En, inderdaad, al behoeft nooit de morele beoordeling of eventuele veroordeling door de historicus achterwege te blijven, - voeg ik hier aan toe -, de beste mogelijkheden tot benadering van het ideaal van de objectiviteit, biedt die geschiedschrijving, die er in slaagt aan het verleden een eigen stem te verlenen. Wellicht is dan juist de beste toetssteen voor dit streven, dat de historicus juist die stromingen, daden en personen recht poogt te doen, die hem persoonlijk het minst liggen of met zijn overtuiging weinig overeenstemmen.

Maar met dit alles is nog niet de gehele critiek op de nazi-geschiedbeschouwing uitgeput. Men kan zich b.v. afvragen of de critiek op de oude wetenschap, zoals wij die vooral bij Schröder en Steding tegenkwamen, wel juist is. Was men in vroeger tijd zo zeker omtrent de mogelijkheid van objectiviteit? Men heeft integendeel alleen de nastrevenswaardigheid ervan betoogd. En was dit besef van onvermijdelijke subjectiviteit niet juist het resultaat van het vrije en redelijke doordenken? Twijfel en onzekerheid, de wezenlijke winst van het historisme, zijn onmisbaar voor het stellen van hypothesen en voor het vinden van een antwoord. Alleen het hanteren van een fijne zeef kan aan alle nuances, variaties en onzekerheden het volle recht doen. Ook het afstand-nemen door de wetenschap van maatschappij en gemeenschap blijft vaak een vereiste voor een vrijer bewegen en doordenken der consequenties. Het zoeken naar wetmatigheden zelfs in menselijk handelen en gedrag behoeft waarlijk niet te leiden, en heeft het ook bijna nooit gedaan, tot 'verontmenselijking' en mechanisering.

Maar voor een brede verdediging van de oude wetenschap is hier in dit bestek geen plaats. Evenmin lijkt het mij juist hier nader in te gaan op de vraag of het met zoveel vreugde door Walther geconstateerde feit, dat de gemeenschap in Duitsland in één waarheidsbegrip werd geordend, nu waarlijk zo gelukkig is, nog geheel afgezien van het gehalte van dat door Walther bedoelde waarheidsbegrip. M.i. beduidt dit een wezenlijk culturele verarming, altijd. Doch dit raakt een vraagstuk van levensbeschouwelijke aard. Wél wil ik nog de nazigeschiedbeschouwing in haar consequenties voor wetenschap en maatschappij becritiseren.

Allereerst zij gewezen op de grote gevaren van de toepassing van de getemperde waarheid of zelfs de bewuste leugen in de wetenschap, ook al zou deze

slechts voor de exoterische kringen bestemd zijn. Dit is geen oplossing. Integendeel, juist die slechts betrekkelijke waarheid of leugen, kwantitatief zoveel sterker verbreid dan de laatste waarheid voor de kleine kring, zal op den duur die waarheid overwoekeren. Wij zullen nog zien, hoe inderdaad de tendenz, de verwringing, ook in de esoterische kring, doorsiepelt en de waarheid vertroebelt. En zullen omgekeerd die laatste waarheden, die in kleine kring worden uitgesproken, niet onvermijdelijk doordringen tot de brede kringen, die daarvoor niet 'rijp' zijn? Er bestaat in de moderne maatschappij geen ijzeren gordijn tussen ingewijden en niet-ingewijden. En zal dan de totalitaire regering die doorbraak dulden? Men denke alleen al aan die z.g. objectieve 'Forschung', die Walther wil toestaan en juist acht. Zou geduld kunnen worden dat b.v. integraal bronnen worden gepubliceerd of zelfs voor die geschiedvorsing alle bronnen worden opengesteld? Doen aan de andere kant de intellectuelen niet tekort aan juist hun wetenschappelijke functie wanneer zij de gevonden waarheden voor zichzelf behouden en verzwijgen? Dit zou eerst recht die zoveel becritiseerde isolatie ten gevolge hebben! Met het rijpheids-argument wordt de deur opengezet voor een verregaande politieke willekeur, omdat uiteraard in een totalitaire staat de politieke machthebbers het rijpheids-criterium opstellen en hanteren.

Door elke van buiten opgelegde beperking wordt bovendien de wetenschap zelf bedreigd. Goed, het kan zijn, dat men ook gelóóft in die andere 'waarheden' voor het grotere publiek, maar met dat *geloof* heeft men precies die functies van wetenschappelijk denken en critiseren, schiften en bewijzen opgegeven, die essentieel zijn voor de *weten*schap. Een wetenschap kan slechts vruchtbaar zijn, wanneer aan haar de volledige vrijheid wordt gegeven om te twijfelen, te denken en die onzekerheden en gedachten uit te spreken, - uit te spreken niet alleen in de beperkte kring van ook-wetenschappelijken maar tevens in de wijdere gemeenschap, waarin de wetenschap moet kunnen functioneren. Worden mogelijkheden tot uitwisseling van gedachten afgesneden dan maakt men de wetenschap tot dienares van een bepaalde ideologie of een bepaald geloof. Hoe moeilijk voor elke gemeenschap, voor elke staat het ook is die vrijheid te garanderen en te verlenen, hoe moeilijk het ook is voor de wetenschappelijke denker om werkelijk *vrij* te denken[1], de mogelijkheden moeten zo wijd mogelijk geboden worden, de wetenschapsbeoefenaren moeten

1 Toevallig stuitte ik op een voorbeeld van treffend onvrij denken en doordenken, nl. in de inaugurale rede van ROMPELMAN blz. 20. Nadat hij op zeer grondige en critische wijze de nat.-socialistische Germanophilie aan de kaak heeft gesteld, verbiedt hij de 'goede' Germanist het ooit weer te wagen, 'het Germaans-heidens geloof vergelijkend (te plaatsen) naast het Christelijke om aan te tonen dat er waarden in zouden schuilen, die voor die van het Christelijk geloof niet behoeven onder te doen,' de wetenschappelijke onderzoeker 'begaat (dan) niet alleen een methodische fout,' want hij zou daarmee de grondlagen van onze gehele beschaving aantasten. Het Christelijk geloof is, volgens Spr. 'niet *een* geloof, maar de geopenbaarde waarheid.' Zonder op het geloof van Spr. iets te willen afdingen, moet me toch van het hart, dat hij in plaats van de vele taboe's van de nat.-soc. Germanistiek een ander invoert, dat evenzeer de vrijheid van de wetenschap, waarbij iedere hypothese geoorloofd behoort te zijn, belemmert.

die mogelijkheden innerlijk zo diep mogelijk zien te verwerkelijken. Zonder vrijheid is de wetenschap tot onvruchtbaarheid gedoemd, moet een geestelijke verschraling en verschrompeling optreden.

§ 2. Practijk

De practische gevolgen van de Nazi-geschiedbeschouwing vragen nu de aandacht. Zij zijn uiteraard het diepstingrijpend in Duitsland geweest. Hier drong de ideologie niet als een vijandige leer door tijdens een bezetting, en oorlog maar als een bepaalde stroming van een politieke macht, die, gedragen door een groot deel van het Duitse volk, de leiding in de staat verworven had. Bovendien had de nazi-ideologie lange tijd de exclusieve mogelijkheid om inderdaad overal door te dringen, juist in Duitsland, terwijl de politieke en militaire successen in het land een sterke 'goodwill' kweekten. De later optredende gevolgen in b.v. bezette gebieden als Nederland en België waren veel beperkter en van veel korter duur. De practijk van de nazi-geschiedbeoefening is inderdaad het best te beschrijven aan de hand van de Duitse geschiedbeoefening na 1933.

Langs drie wegen heeft de Nazi-geschiedbeschouwing eigen theorie in practijk kunnen brengen: (1) door dwang en geweld, (2) door langzaam infiltreren en overreden, (3) dankzij een werkelijk gelovige aanhang in een deel van vooral de jongere Duitse intelligentsia. In zijn rede voor de Heidelberger Universiteit van 1936 deelde de 'Reichserziehungsminister' Rust reeds mede, dat de nationaal-socialisten de Universiteiten hadden 'gezuiverd ter bescherming tegen diegenen, die onder het masker van vrijheid de omwenteling en chaos voorbereidden', terwijl bovendien het Hoger Onderwijs volgens de rasnormen 'gezuiverd' was. Maar Rust het daarbij na te vermelden, dat ook de censuur de mogelijkheden van publicatie direct of indirect beperkt had. In 1937 telde Hartshorne in zijn boek *The German Universities and National Socialism* een totaal van 1145 ontslagen van hogere functionarissen, waarvan, voorzover hij dit bij een kleiner aantal kon nagaan, ongeveer 78 pct op grond van Joods bloed, de overigen uit politiek-ideologische beweegredenen; 60 ontslagen in de sector Geschiedenis vonden toen plaats. Het totaalcijfer was in 1934-35 16.09 pct op het gehele universitaire docentencorps[1]. Maar ingrijpender nog was de indirecte druk, de dreiging van boycot, broodroof en concentratiekamp. De invloed van de nazi-ideologie op de wetenschap door angstaanjaging is onmeetbaar, maar ongetwijfeld ook onmetelijk. De geleerden moesten niet meer gaan 'politisieren', zei Rust dreigend, en dat kwam practisch neer op een zwijgverbod voor al diegenen, die afweken van het nationaal-socialisme. De laatste vluchtheuvel kon dan zijn de 'Forschung' en het kleine 'Seminar'. Zorgvuldig bronnenonderzoek en bronnenpublicatie was, zeker voor de oudere tijden, toegestaan, zelfs kon men nog niet-nationaal-socialistische beschouwingen publiceren, wanneer die maar niet kennelijk liberale denkbeelden huldigden, of typisch historisch-materialistisch waren of de heilige huisjes van de nazi-ideologie

1 HARTSHORNE p. 88 e.v.O.a. werden ontslagen: Litt, Goetz, Alfred Weber.

raakten. Zelfs kwam het nog veelvuldig voor, dat herdrukken en ook nieuwe uitgaven slechts door enkele kleine uiterlijke veranderingen, b.v. een ‘Heil-Hitler’ onder het voorwoord en af en toe een citaatje uit ‘Mein Kampf’, na 1933 konden verschijnen, zonder dat de inhoud in wezen veel verschilde van vroeger[1]. Geheel gelijk geschakeld was de wetenschap dus niet, zij was beperkt in haar mogelijkheden, maar kon toch op bepaalde terreinen op ‘ouderwetse’ manier doorwerken. Zelfs kwam het voor dat afgezette wetenschapsmannen nog konden blijven publiceren, Theodor Litt (in 1937 ontslagen), Alfred Weber en Theodor Heuss b.v. Om deze toestand nu maar wetenschappelijke vrijheid te noemen, zoals Rust nadrukkelijk doet, is natuurlijk onjuist. Alle wetenschapsbeoefenaars moesten op hun tellen passen, fervente nazi's loerden op iedere ketterse uitlating, en de Joodse intellectuelen werden langzaam maar zeker geheel tot zwijgen gebracht, eerst door steeds verder ingrijpende vrijheidsbeperkingen, later door beroving van vrijheid en tenslotte van het leven.

Wat vele buitenlanders, en daardoor alleen al buitenstaanders, in hoge mate heeft verbaasd was de vrij snelle capitulatie van het grootste gedeelte van de Duitse wetenschappelijke wereld voor de nationaal-socialistische eisen. Ook onder de historici was er relatief weinig verzet. Bij de officiële opening van het nazi-instituut: het ‘Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands’ (19 October 1935), waarvan Prof. Dr. Walter Frank (1905-1945), onder de hoge bescherming van Rudolf Hess, ‘Reichsleiter’ was, bleken vele corypheeën van de Duitse historische wereld bereid te zijn hun naam aan het streven van het Instituut te verbinden. Naast fervente nazi's als Alfred Baümler (geb. 1887), Ernst Krieck, Hans K.F. Günther (geb. 1891), aanvaardden de historici Erich Marcks (1860-1938), K.A. von Müller (geb. 1881) en Heinrich von Srbik (1878-1951) het erelidmaatschap van het Instituut, terwijl ook andere oudere historici als Fritz Hartung (geb. 1883), Otto Westphal (1891-1950) en A.O. Meyer (1877-1944) lid werden. Openlijke critiek werd er zelden of niet geuit, - een opvallende uitzondering was Litt -, soms was er een wat zacht tegensputteren van Haller (1865-1947) b.v.[2], of een opvallend, veelbetekenend zich terugtrekken zoals bij Alfred Weber (geb. 1868), Friedrich Meinecke (1862-1954) of Otto Hintze (1861-1940). Pijnlijk is het ook, dat na de grote Hitleroverwinningen enkelen zich ‘bekeerden’ en na aarzeling toch over de brug kwamen: J. Haller b.v. Het is moelijk na te gaan of niet in bijzondere gevallen van nazizijde druk werd uitgeoefend, maar het verschijnsel van capitulatie droeg daarvoor toch te vaak een vrijwillig karakter door het onnodige ervan: voorwoorden, waarin Hitler of de Duitse agressie werden toegejuicht, keuze van onderwerp, nuttig voor de nazi-ideologie, agressieve uitspraken tegen de vijanden van Duitsland etc. Naast de indirecte druk van een publieke opinie, die over het geheel pro-nazi was, en de directe druk van de angst, was er op den duur ook veel berusting, en ook duidelijke langzame vergiftiging. Een zorgvuldig

1 Vgl. de klachten van KRÜGER, passim.
2 Zie zijn redevoering.

taalonderzoek zou duidelijk laten zien hoe verschillende nazi-termen in het schrijven en zodoende ook in het denken gemeengoed werden; zelfs nu nog zijn woorden als 'dynamisch', 'kämpferisch', 'völkisch', 'rassisch', 'raumlich' in de Duitse taal blijven hangen[1]. Uit enkele Duitse opstellen van de nazi-tijd stelde ik een volgend lijstje van favoriete termen samen: Abriegelung, Absetzung, Aktivismus, Auseinanderbruch, Ausweitung, Blutquelle, Blutzufuhr, Dienstund Opferwille, Durchbruch, Einsatz, Entscheidung, Gefährdung, Gestaltung, Gliederung, Grossentwicklung, Neubelebung, Neubildung, Organismus, Stärkung, Überfremdung, Umformung, Umschichtung, Verlagerung, Volkskraft. Bruno Kuske (geb. 1876), een ouder economisch-historisch hoogleraar te Keulen, slaagt er in om in een artikel van 1942 een zo door nazi-termen verduisterd betoog te schrijven, dat de eigenlijke inhoud overspoeld wordt[2]. Een nationaal-socialist is Kuske echter niet geweest.

Maar dieper is nog de teleurstelling en de verbazing, wanneer men niet onbelangrijke historici als Von Srbik of Fritz Rörig (1882-1952), die een tijd van werkelijk goed wetenschappelijk werk achter de rug hebben, rustig in de naziwereld en nazi-gedachten ziet verkeren. Een individuele verklaring kan ik hier niet geven, een algemene vond ik in een artikel van Oscar J. Hamman[3]. Ook al stond de Duitse geschiedwetenschap op een hoog peil, er waren toch wel degelijk aansluitingsmogelijkheden en aanknopingspunten met de nazi-geschiedbeschouwing. Dit behoefde nog niet te leiden, - en hééft ook niet overal geleid -, tot een *volledige* capitulatie, wel tot die wat lauwe berusting en onderwerping. Over het algemeen waren de leidende Duitse vakhistorici weinig democratisch-gezind. Hamman kan slechts enkele echt democratisch-gezinden noemen: W. Goetz (geb. 1867), E. Kantorowicz (geb. 1895), Max Lehmann, Hermann Pinnow (geb. 1884), Franz Schnabel (geb. 1887) en Joh. Ziekursch (1876-1945). Anderen bleven voorzichtig-critisch afzijdig van de democratie zoals Karl Brandi (1868-1946), Otto Hintze, F. Meinecke en G. Ritter (geb. 1888). Maar de grote meerderheid der vakhistorici was bepaald anti-democratisch, conservatiefnationaal gezind. Juist na de nederlaag van Duitsland in de eerste wereldoorlog wilden deze historici alles doen om de wederopleving van de Duitse nationale kracht te bevorderen. Vandaar hun strijdbaarheid, wanneer het er om ging de beschuldiging van Duitsland als aanstichter van de eerste wereldoorlog te weerleggen (de z.g. 'Schuldfrage'), vandaar hun ijverige pogingen nationale helden als Bismarck of Otto I op hun voetstuk te plaatsen. Hamman noemt in dit verband o.a.: G. von Below (1858-1927), Conrad Bornhak (1861-1944), Hans Delbrück (1848-1929), Ed. Heyck (1862-1941), J. Haller, F. Hartung, E. Marcks, Dietrich Schäfer (1845-1929) en Ad. Wahl (geb. 1871). Hamman

1 In de Nederlandse taal is het werkwoord 'zich inzetten voor' uit de nazi-terminologie blijven hangen.

2 BRUNO KUSKE, *Das mittelalterliche deutsche Reich in seinen wirtschaftlichen und sozialen Auswirkungen*. In *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXXV* (1942) S. 265-316. Zie verder KLEMPERER passim.

3 Zie literatuurlijst.

moge deze groep wellicht wat ruim hebben genomen, zeker is toch wel dat de meesten in deze groep eerbied koesterden voor de macht en de Realpolitik, democratie, marxisme, en wat niet al, als 'vreemde' ideologieën verwierpen, uitspraken toespitsten tot hyper-nationalistische, de nadruk legden op de Duitse rijkszending in het Oosten, op de taak van het Duitse volk ten opzichte van het 'Auslanddeutschtum'. Zelfs zijn er onder hen, volgens Hamman, te vinden, die reeds vóór 1933 hun verlangen uitspraken naar de sterke man voor Duitsland, al dachten zij daarbij nog niet aan Hitler: Below, Delbrück, Heyck, Marcks, von Müller, Oncken en Schäfer. Ook de rastheorieën werden niet geheel afgewezen (Hamman noemt Koeber in 1922, Meinecke zelfs in 1929[1]). Hoe moet het deze historici dan te moede zijn geweest, toen Hitler toch een deel hunner nationalistische idealen ging verwezenlijken: orde in het land, de 'Anschluss', vernietiging van Versailles, overwinning op Frankrijk, de Duitsers 'Heim ins Reich'! Zij keurden niet alles goed, neen zeker niet, maar zij berustten eerst, en gingen tenslotte hele stukken mee.

Hele stukken, niet altijd in alles. Het is merkwaardig, dat zelfs enigen van de meest aangepaste en meegedreven historici soms zich juist schrap zetten tegen al te vergaande nazi-versimpeling en verdraaiing. Zo verzet Von Srbik zich loyaal tegen de scherpe critiek van G. Schröder op Meinecke als historicus, en protesteert hij, wanneer een heftig nazi als Gerhard Krüger poogt aan de middeleeuwse Keizeridee de Christelijk-Romeinse oorsprong te ontzeggen en haar geheel als Germaans erfstuk te verklaren[2]. Fritz Rörig tekent verzet aan, wanneer de nazi Otto Höfler de vroegere Duitse geschiedschrijving te materialistisch-gericht noemt. Wel degelijk was er, o.a. in zijn eigen artikelen en studie van de geschiedenis van de Hanze, belangstelling voor de irrationele elementen, maar het zou onjuist zijn nu maar meteen ieder rationalisme b.v. in gilden en hanzen te ontkennen[3]. Er waren dus nog wel variaties en afwijkingen te vinden, ook al was er globaal gezien veel, te veel meegaandheid en berusting, en zou misschien in een jongere generatie op den duur een volledige capitulatie zijn gevolgd.

Terwijl er dus aan de 'oudere' geschiedschrijving beperkingen werden opgelegd onder directe of indirecte druk, werd aan de nationaal-socialistische propaganda en wetenschapsbeoefening zoveel mogelijk steun verleend. De jongere generatie, de nieuwe benoemingen waren daardoor veel sterker naar de nazigeest omgebogen. Het is onjuist het voor te stellen, alsof de gehele oude wetenschappelijke wereld in één slag na 1933 verdween, maar *naast* het oude, inwendig door onzekerheid en door maatregelen verzwakt, werd in

1 Nl. in zijn *Kausalitäten und Werte in der Geschichte*. In *Historische Zeitschrift* Bd. 137 (1928) S. 11/13. Door HAMMAN vermeld, p. 186.

2 VON SRBIK'S protest tegen Schröder zie blz. 33 noot 1. VON SRBIK tegen KRÜGER in *Historische Zeitschrift* Bd. 164 (1941) S. 457-472, felle reactie daartegen weer van KRÜGER in *Historische Zeitschrift* Bd. 165 (1942) S. 457-472.

3 F. RÖRIG, *Volkskunde, Hanse und materialistische Geschichtsschreibung*. In *Historische Zeitschrift* Bd. 163 (1940) S. 490-503.

een zo snel mogelijk tempo, en met zo groot mogelijke kracht de nieuwe nazileer en -practijk bevorderd. De tijdschriften moesten plaats bieden aan de ‘nieuwe richting’. De Redactieverandering en gedeeltelijke (let wel: gedeeltelijke) inhoudswijziging van de ‘Historische Zeitschrift’ was hiervan het meest opvallend bewijs: Meinecke werd als Redacteur afgezet en door de geheel nationaal-socialistisch geworden Karl Alexander von Müller opgevolgd. Al dadelijk in het eerste nummer stond triomfantelijk de openingsrede van Walter Frank bij zijn ‘Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands’: *Zunft und Nation* en sedertdien (25 October 1935) behield het tijdschrift van de 153. tot en met de 168. Band (1943) zijn half-wetenschappelijk, half nationaal-socialistisch karakter.

Zes dagen eerder was het ‘Reichinstitut’ van Walter Frank te Berlijn opgericht. Aan het instituut werd een aantal jonge nazi-historici verbonden: K. Pleyel (1898-1942), H.A. Grunsky (geb. 1902), K.R. Ganzer (geb. 1907), later Chr. Steding en G. Schröder, die verschillende onderzoekingen op zich namen, bestemd voor latere publicatie (in de jaren 1938-41 is er een aantal gevolgd). Een jaar later werd in München een speciaal filiaal: de ‘Forschungs-abteilung für die Judenfrage’ opgericht en onder leiding gesteld van W. Grau; vooral deze afdeling werd ongemeen actief. Er kwamen ‘Jahrestagungen’, ook van dit filiaal en ook hier volgden later publicaties. Voorts werd onder leiding van Goebbels opgericht een ‘Institut zum Studium der Judenfrage’ en onder leiding van Rosenberg een ‘Institut zur Erforschung der Judenfrage’, die zich, vaak in onderlinge twist en concurrentie, allen op min of meer historisch terrein begaven[1]. Daarnaast vindt men nog de meer genealogisch-gerichte instellingen zoals het ‘Reichinstitut für ältere deutsche Geschlechtskunde’[2] en ‘Hauptâmter für Volkstumfragen und Sippenforschung der NSDAP (onder leiding van Dr. K. Mayer[3]). Van veel meer betekenis zou later ‘Die Ahnenerbe, Forschungsund Lehrgemeinschaft’ van Himmler's SS worden. Ter schraging van de nazileer omtrent het Germaanse verleden werden in deze organisatie vooral geleerde archeologen en kunsthistorici gehaald, die tot taak kregen de Germaanse voorgeschiedenis te bestuderen. Na de verovering van geheel Europa vertakte zich deze organisatie ook in de bezette gebieden, de Volksche Werkgemeenschap in Nederland werd er een filiaal van. 45 researchinstituten werden aan de Ahnenerbe verbonden, academisch gegradueerden hadden er de leiding over, vier grote bibliotheken (Berlijn, München, Salzburg en Detmold) kwamen tot stand. Bijzonder veel waarde werd in deze kring gehecht aan Germaanse symboliek, die overal gezocht werd en zodoende ook overal gevonden. Genealogische, heraldische, en archeologische onderzoekingen sloten er bij aan[4]. Ernst Krieck

1 WEINREICH p. 45-101. Na de vlucht van Hess heeft Frank, mogelijk ook verzwakt door de mobilisatie van zijn jonge staf, zich niet krachtig meer tegen de concurrentie van vooral Himmler kunnen handhaven.

2 Vermeld in C. JOHANNY & O. REDELSBURGER, *Volk, Partei, Reich*, 1943t. Heft 2, S. 236.

3 *Nationalsozialistisches Jarbuch* 1944, S. 192/193.

4 Zie LEHMANN-HAUPT pp. 145/155. Een overzicht van de organisatie van de ‘Ahnenerbe’ op pp. 152/153.

kreeg tenslotte de bijzondere taak op de benoemingen van historische docenten aan de Duitse Universiteiten toe te zien. Door al dergelijke maatregelen, door een intensieve propaganda, van bovenaf georganiseerd of gesteund, zijn vele nazi-denkbeelden over de geschiedenis langzaam maar zeker in het wetenschappelijk denken doorgesiepeld[1].

En ook naar buiten toe expandeerde de nazi-geschiedbeschouwing, want meer nog dan tot de wetenschappelijke wereld, richtte zich het nationaal-socialisme tot het publiek. Door de uitgebreide propaganda via radio, pers en film werden de ideeën, door veel herhaling, versimpeling en bombast gemeengoed gemaakt. Bewust werd ook in de geschiedbeoefening het *dilettantisme* aangemoedigd. Uit verzet tegen de 'Studierstube' van de 'weltfremde' historicus, moedigde men nu *iedereen* aan het verleden bij eigen heden te betrekken. Het aanmoedigen van de beoefening van de *sibbekunde* heeft daarbij een tweeledig doel: het Germaans ras-bewijs te leveren (dat is practisch in de nazi-staat noodzakelijk), anderzijds de populaire historische belangstelling juist in de ijdele kleinheid aan te wakkeren en misschien meteen op een dood en onschuldig spoor te zetten. Psychologisch is deze aanmoediging sluw gezien. Door het geleverde ras-bewijs voelt men zich zelf verheven boven het 'andere' en tegelijkertijd betrokken meer dan tevoren bij die zovaak aangeprezen 'raszuivere' ware gemeenschap van het nationaal-socialisme. Daarnaast wordt de beoefening van de volks- en heemkunde juist onder de dilettanten aangewakkerd tot dorps- en streekbesef. De resultaten van dit soort opwekking zijn duidelijk: onverteerde brokken kennis van het verleden worden gepubliceerd, traditionele en daardoor op den duur vervelende verhalen en anecdotes komen telkens en telkens terug, geijkte Lagere Schoolherinneringen blijven hardnekkig hangen. In populaire liedjes wordt het dilettantische geschiedbeeld telkens weer gebruikt[2].

Wat is nu het resultaat van de hier beschreven beïnvloeding van het Duitse denken en de Duitse publieke opinie? Wat biedt in grote lijnen het nieuwe nazigeschiedbeeld in concreto? Als richtlijnen voor de gevraagde 'Unterbauung' door de wetenschap heeft Walter Frick 15 punten aan de geschiedbeoefenaars gedicteerd[3]. Deze punten schrijven de historici voor te onderwijzen over (of een onderzoek in te stellen naar) de rol van:

1 Over de noodzaak van partijselectie bij nieuwe benoemingen: BROEMSER, passim.

2 B.v. de vlaggespreuk bij de Nationale Jeugdstorm:

Fel en hard en ruig als Geuzen
Doen we wat de Geus gelijkt
Zonder praal van woord of leuzen
tot dit laf geslacht bezwijkt.

Geciteerd bij JOH. A. REINDERS, *Wat doet de Jeugdstorm om het nationaal verleden hoog te houden*? In *Opvoeding in volksche geest* 12 juli 1942, blz. 8-12. Teksten van dergelijke liederen zijn belangwekkende bronnen voor de bestudering van sfeer en mentaliteit van het nationaal-socialisme.

3 Geciteerd bij BRADY pp. 43 e.v.

1 - De praehistorie, waarbij vooral de nadruk moet worden gelegd op de hoge beschaving, die door de voorvaders van het Germaanse ras is bereikt.
2 - Het primitieve ras, dat de kiem in zich droeg van alle grote volken en persoonlijkheden van Germaanse oorsprong.
3 - De rassen- en nationale idee in tegenstelling tot de internationale idee, die zo gevaarlijk is voor het Duitse volk, dat maar al te zeer geneigd is tot dromen en utopieën.
4 - De grote Germaanse gemeenschap, weliswaar verspreid over de gehele wereld, maar dan toch gebonden aan het lot van het 'Reich'.
5 - De politieke geschiedenis, die het geheel van grote historische perioden overziet en rekening houdt met de wetten van deze perioden.
6 - De idee van het heldendom, die, in zijn Germaanse vorm, onverbrekelijk verbonden is aan de idee van de 'Führer'.
7 - Het Germaanse heroïsche ideaal, dat steeds gedwongen is zich schrap te zetten tegen de omsingeling door vijanden.
8 - De grote volksverhuizingen sedert het ijstijdperk, die de geschiedenis van het Germaanse ras hebben bepaald en het overwicht van de Indo-Germaanse talen hebben verzekerd.
9 - De grote Germaanse volksverhuizingen naar Azië en Afrika, die de vergaande voorsprong van de Egyptische en Sumerische beschavingen verklaren.
10 - De rasvermengingen, met hun rampzalige gevolgen.
11 - De oude Grieken, de naaste verwanten van het Germaanse ras, met de uitleg, hoe zij ten onder gingen, toen de bevolking verslapte en door minderwaardige en democratische rassen werd verdrongen.
12 - De verovering van het gebied ten Oosten van de Elbe.
13 - De grote Germaanse volksverhuizingen in Italië, Frankrijk, Spanje, en Engeland, die het overwicht verklaren van deze landen over Rusland en de Balkan, die geen nieuwe bloedtoevoer ontvingen.
14 - De moderne geschiedenis, waaruit blijkt, dat Duitsland te veel openstond voor vreemde invloeden; het geloof in eigen capaciteiten ging verloren door gebrek aan kennis van de wetten van het bloed.
15 - De rol van Duitsland, in het bijzonder gedurende de laatste twintig jaar, dat in de strijd tegen het verbond van vijanden verraden werd door volksvijandige krachten, tot aan de rand van de ondergang werd gebracht door liberale en marxistische ideologen, tenslotte in een heroïsche wederopstanding tot het nationaal-socialisme werd gevoerd.

Meer dan anders wordt het element van de 'Rasse' in deze 15 punten geaccentueerd, maar zelfs afgezien hiervan is het toch wel degelijk duidelijk hoe sterk het beeld van de wereldgeschiedenis verander. De geschiedstudie wordt met veel nadruk uitgeschoven naar de praehistorische tijden; oorsprong, ontwikkeling en spreiding van het Germaanse ras bepalen immers de gehele wereldgeschiedenis[1].

1 Goed overzicht van verwringing en verdraaiing in de nazi-Germanistiek bij ROMPELMAN, passim.

Deze verruiming van tijd kan op drie wijzen verklaard worden: (1) de verheerlijking van de Germaanse oertijd verkleint door zijn uitbreiding in tijd en zware accentuering de vervalstijden van het Germaanse ras (na Karel de Grote, na de Staufen, 1648, na Bismarck en vooral na 1918) tot korte intermezzi, die de 'grote lijn' nauwelijks raken; (2) bij gebrek aan feiten en aan archeologisch-technisch controleerbare gegevens van de oertijd, kan er gemakkelijker geconstrueerd en gefantaseerd worden (vergelijk Max Wundts' 'so hindert uns nichts' ...); (3) ook de 'gewone' geschiedwetenschap heeft zich sterk naar de oudste tijden uitgebreid en ook voor wetenschappelijke onderzoekers veranderen de duizenden jaren voortijd het tijdsbesef in het algemeen. Waar het te pas komt, sluit zich natuurlijk de nationaal-socialistische geschiedbeschouwing graag bij de bestaande tendenties aan. Maar de verklaring is misschien nog het eenvoudigst uit de nazi-ideologie zelf te geven: de ideeën omtrent 'Rasse', 'Volkstum', en 'Raum' dwingen als het ware tot deze uitbreiding in tijd naar de praehistorie.

Wordt de tijd op zichzelf dus wijder genomen, daarbinnen wordt het accent alweer heel duidelijk verlegd: alle goeds kwam, ruw gezegd, van de Germanen. In het kerngebied waren de Germanen niet zulk een achterlijk volk als de Romaans-Christelijke traditie zo graag suggereert. Integendeel, in een tijd, toen men nog overal in onwetendheid en primitiviteit leefde, had het Germaanse ras een voorsprong van belang en kon daardoor zelfs tot ver in Afrika en Azië de cultuur brengen. 'Das Studium der Vor- und Frühgeschichte lehrt also für Deutschland dass die völkische Substanz dieser Nation, wenn man sie zum Gegenstand der Geschichtsschreibung nimmt, eine zusammenhängende Entwicklung seit den frühesten Zeiten durchgemacht hat, und dass die Auseinandersetzung mit den Kulturen des Mittelmeeres lediglich eine wichtige Episode innerhalb der deutschen Volksgeschichte, aber keineswegs etwa ihren Beginn darstellt'[1].

De door uitdijing van de prae- en protohistorie in verhouding sterk ingekrompen tijd daarna, de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, kent ook de hoogtepunten van Germaanse pogingen tot ordening, al gelukte deze nooit geheel. Karel de Grotes bundeling van de Germaanse krachten was uiteindelijk toch niet geslaagd, omdat hij voor zijn doel een Christelijk-Romaanse ideologie koos, de Hohenstaufen keerden hun aandacht te zeer af van het Rijk, de Hanze, aanvankelijk zo groots begonnen, had te weinig staatsbesef, Karel V was slechts uit op eigen huismacht en had geen open oog voor de ware Germaanse beweging van de Hervorming, de grote Germaanse leider Gustaaf Adolf stierf te vroeg, Prins Eugenius van Savoye bleef te veel Oostenrijks-gezind om zijn eigenlijke Rijks-roeping te begrijpen. Het is een geschiedenis van vallen en opstaan, waarbij Pruisen in de inwendig sterk verbasterde Germaanse cultuur er in slaagt de ordenende macht te worden eerst onder Frederik de Grote, even tijdens de

1 J. HAUPT, *Nationalsozialistische Geschichtsauffassung*. In *Hochschule und Ausland* 1935 Heft 4 (april) S. 1-6.

nationael herleving omstreeks 1813, en in het Tweede Rijk tenslotte vooral, dankzij Bismarck. Maar dan volgt de tijd van de diepste inzinking: liberalisme, marxisme, Jodendom teisteren Duitsland. Duitsland, in een oorlog gedwongen, wordt door de Joods-marxistische dolkstoot in de rug tot een vrede gebracht, die zijns gelijke in vernedering van het Germaanse ras niet kent (zelfs niet Canossa, zelfs niet 1648!!), maar in werkelijkheid dit ras tot het uiterste en grootste prikkelt: het Derde Rijk[1].

Zoals de Germaanse superioriteit in het middelpunt van het beeld wordt geplaatst, zo wordt daarin weer Duitsland als het kerngebied centraal gesteld. In zijn meest toegespitste vorm is dit beeld van de geschiedenis door en door Duits. Het lijkt haast op een laatste krampachtige poging om het europacentrische geschiedbeeld te redden, zoals de in de tweede wereldoorlog zo hevig gepropageerde ‘Reich's-gedachte een laatste even krampachtige politieke poging lijkt om het Europese overwicht van vroeger te behouden.

1 Vgl. D. KLAGGES, *Geschichte als politische Erziehung*. Frankfurt a. Main, 1940; en vele andere populaire overzichtswerken na 1933. Ook beschrijving bij VERMEIL p. 240-247.

Hoofdstuk 3 *Het nationaal-socialisme in Noord- en Zuid-Nederland*

De invloed van de nazi-ideologie moest wel heel anders zijn in de Nederlanden, Noord en Zuid, dan in Duitsland. In Duitsland was zij van binnenuit ontstaan, kon zij zich met alle oirbare en vooral onoirbare middelen breed maken en gemakkelijk aansluiting vinden bij bepaalde tendenties van het Duitse geestesleven. In Nederland kreeg deze ideologie pas vaste voet onder invloed van buitenaf. Dit neemt niet weg, dat reeds ver vóór de Duitse inval de nazi-ideologie langs kleine zijrivieren en stroompjes in flarden en brokstukken de Nederlanden binnendreef, en her en der aan rietpolletjes en uitsteeksels van de oevers bleef hangen. Ongetwijfeld kon deze ideologie aansluiting vinden bij bepaalde fascistoïde, nationaal-socialistische en autoritair-gezinde organisaties en groepjes in Nederland en België, die daarvoor in menig opzicht gepraedisponeerd waren. Die waren dan niet zonder meer Duits-nationaalsocialistisch, - ook na 1940 zouden zij vaak genoeg nog moeite hebben de stevige stap van de Duitse partijlaars bij te houden -, maar wel leefden er bepaalde gedachten, stemmingen, die verwant waren aan die van de nazi-ideologie. Klein en weinig sympathie ontmoetend in eigen omgeving, keken zij graag over de grens naar die machtig groeiende kracht van het Duitse nationaal-socialisme. Toen eenmaal de Duitse inval een feit was, kon de invloed van de nazi-ideologie in sneller tempo in die groepen en organisaties doorwerken. Maar ook toen moest zij door haar eigenaard zich hier anders ontwikkelen dan ginds.

Hiervóór zagen wij hoe sterk de geschiedbeschouwing bij het nationaal-socialisme samenhing met de actuele gebeurtenissen en de politieke situatie. Om de inwerking van de nazi-ideologie op het beeld, van de Nederlandse geschiedenis te begrijpen, is een overzicht van de ontwikkeling van de autoritairgezinde partijen en groepen in Noord- en Zuid-Nederland wenselijk. Onvermijdelijk moet dit overzicht schetsmatig en voorlopig blijven[1].

1 Het hiervolgende berust uitsluitend op literatuur en min of meer toevallige gesprekken met mensen, die er bij betrokken waren, of ten deze als in het bijzonder kundig kunnen gelden. Bronnenstudie blijft gewenst, maar kan pas volledig geschieden wanneer alle archieven in kwestie openstaan voor wetenschappelijk onderzoek. Dat is nog niet het geval, en zal nog lang op zich laten wachten. Wat de literatuur betreft is er, onderling vergeleken, meer over de geschiedenis in Noord- dan in Zuid-Nederland. Toch blijven er voor beide landen vele grote hiaten en onzekerheden.

§ 1. Vóór mei 1940

Voor de geschiedenis van het nationaal-socialisme in Vlaanderen vormt het activisme van de eerste wereldoorlog een onmisbaar uitgangspunt. De taalstrijd, door Vlaamsgezinden gevoerd om naast de Franse ook de Nederlandse taal in België officieel tot haar recht te laten komen, scheen vóór 1914 langzaam, te langzaam inderdaad, tot een einde te komen[1]. De eerste wereldoorlog, vernietigend op alle gebieden van het leven, verwoestte ook de mogelijkheid van een meer geleidelijke ontplooiing van de Vlaamse beweging en een wellicht ook meer harmonische ingroeiing van het Vlaamse cultuurleven in de nog zo wezensvreemde Belgische staat. De Duitse bezetting van het grootste deel van het Belgische grondgebied scheen enige radicale flaminganten de kans te bieden om nu in sneller tempo, geruggesteund door een hun gunstiggezinde bezettingsmacht, de Vlaamse rechten te verwerven. Te lang reeds was er gewacht. De naar Le Havre uitgeweken Belgische regering, met het gebrek aan politiek inzicht en tact een emigrantenregering eigen, prikkelde door haar houding tegenover Vlaamse toekomstplannen tot verdergaand radicalisme. Zij ontweek iedere tegemoetkomende belofte van verwezenlijking der Vlaamse rechten in een bevrijd België en stelde de eis dat er, zolang de oorlog duurde, over de Vlaamse kwestie gezwegen zou worden[2]. Zo werden ook minder radicale flaminganten gedreven op de weg van een actieve Vlaamse politiek met steun van de bezetter; het activisme was een feit[3]. Het bracht de vervlaamsing van de Hogeschool te Gent tot stand (15 maart 1916) en zelfs de bestuurlijke scheiding tussen Wallonië en Vlaanderen (21 maart 1917). Naar mate zich dit activisme echter organiseerde en zich met de bezettingsmacht moest verbinden, geraakte het in radicaler vaarwater. Meer werd in deze kringen gelet op eigen vaak dogmatisch-nationalistische wensen dan op de reële aanhang bij het Vlaamse volk, meer op de kansen van het ogenblik dan op de welwillende, maar toch altijd gedistanciëerd-voorzichtige Duitse politiek. De ineenstorting van het Duitse front in 1918 betekende echter ook voor dit activisme het einde. De aanhang van de activisten was onder de z.g. middengroepen het grootst geweest; ambtenaren, onderwijzers, intellectuelen. Veel politiek inzicht bezat deze aanhang niet, werkelijk sociaal contact met of begrip voor de arbeidende klasse en de boerenstand ontbrak, met uitzondering misschien van de kring der Daensisten van de Christene Volkspartij in Aalst en omgeving[4]. Daardoor behield dit activisme een sterk theoretisch en irreëel karakter.

Parallel met dit activisme in het bezette deel van België groeide er in het onbezette gebied, in het Belgische leger aan het IJzerfront een andere Vlaams-

1 Voor de geschiedenis van de Vlaamse beweging vóór 1914 zij hier slechts verwezen naar het goede, korte overzicht van A.W. WILLEMSEN I en de literatuuropgave achterin II.
2 Vgl. RENÉ DE CLERCQ.
3 De beste geschiedenis over het activisme is te vinden in BASSE I, passim. Vgl. het curieuse boek van MARCEL VAN DE VELDE (Bronnen 905).
4 H.J. ELIAS, *Priester Daens* etc.

politieke beweging, de z.g. *Frontbeweging*. Terwijl meer dan 80pct van de soldaten in het Belgische leger uit Vlamingen bestond, werd er door het kader, opdanks de officiële tweetaligheid, vrijwel uitsluitend en met een beledigende hardnekkigheid, Frans gesproken. Uit het verzet hiertegen ontstond eerst een legale, na de scherpe reactie van de Belgische militaire overheid, een illegale Vlaamse frontbeweging. Men kwam bijeen, vormde Vlaamse studiekringen, verspreidde Vlaamse blaadjes aan het front, organiseerde het wederzijds hulpbetoon o.a. voor het begraven der gesneuvelden in een Vlaams graf Flamingante intellectuelen (o.a. Dr. A. de Breuckelaere, Staf de Clercq, R. Borginon) en jonge Vlaamse geestelijken (de pastoor Cyriel Verschaeve) werden de raadgevers en leiders van deze frontbeweging. Zelfbestuur voor Vlaanderen leek in deze beweging de oplossing, daartoe werd ook over het front been contact met het activisme gezocht. Van belang voor de frontbeweging was dat hier een wederzijds vertrouwen ontstond tussen de flamingante intellectuelen en Vlaamse boeren en arbeiders. Van een intellectuele taalstrijd kon hier de Vlaams-politieke beweging een volksbeweging met meer sociale inslag worden.

De bevrijding van België bracht niet de terugkeer van de voornaamste flamingante strijders, activisten of fronters, binnen de grote partijen teweeg. Door de scherpe bestraffingen van de activisten werd deze weg volledig geblokkeerd. Een felle anti-Vlaamse stemming, die zich zelfs richtte tegen de z.g. passivisten, - de flaminganten in de grote partijen, die gedurende de oorlog een afwachtende houding hadden aangenomen en onder geen voorwaarde met de Duitsers hadden willen samenwerken - isoleerde de flaminganten en remde een voortzetting van de vooroorlogse politiek in België om aan de Vlamingen meer rechten te geven. De repressie, streng en eenzijdig doorgevoerd, wekte onder de Vlaamsgezinden verbittering. Vele activisten weken uit. Enkelen droegen door hun houding tijdens het proces, - zoals Dr. August Borms - spoedig de martelaarskroon van de Vlaamse strijd. Alles dreef de Vlaamsgezinden samen in een eigen partij, directe voortzetting eigenlijk van de Frontbeweging. In 1919 nam het *Vlaamsche Front* voor de eerste keer aan de Belgische verkiezingen deel.

De Frontpartij miste een concreet politiek program. Zelfs de gewenste status van Vlaanderen werd slechts met de vage term ‘zelfbestuur’ geformuleerd. Opzettelijk wilde de partij een ‘godsvrede’ tussen de vele Vlaamse politieke en godsdienstige groeperingen handhaven om bepaalde gemeenschappelijke echt-Vlaamse directe belangen te kunnen dienen. Die waren er genoeg: amnestie voor de veroordeelde activisten, verwezenlijking van de meest dringende taalwetten, de vervlaamsing van de Universiteit van Gent, die in 1919 weer ongedaan was gemaakt, bovenal. Deze politieke doeleinden waren toch al uiterst moeilijk te bereiken: de Frontpartij haalde maar zes zetels in het Belgische parlement en de flamingante politici in de grote politieke partijen - zoals Kamiel Huysmans in de socialistische, Frans van Cauwelaert in de katholieke partij - konden moeilijk hun plannen doorzetten wanneer deze Vlaanderen

betroffen. Het programmaloos karakter van de Frontpartij maakte haar afhankelijk van de binnenlandse ontwikkelingen en stemmingen, afhankelijk ook van een zekere toevallige politieke conjunctuur. In de jaren twintig droeg de Frontpartij een links-democratische signatuur, op den duur verschoof zij meer en meer naar de katholiek-solidaristische richting. Wat de toekomstplannen voor Vlaanderen betreft begon, onder invloed van naar Nederland uitgeweken activisten (het weekblad *Vlaanderen*), de groot-Nederlandse gedachte veld te winnen. Men wilde komen tot een bijeenvoeging van Vlaanderen en Rijksnederland. De publicaties van de Noordnederlandse historicus Dr. P. Geyl, ook al legde deze vooral de nadruk op de cultureel-geestelijke eenheid van de Nederlanden in het verleden, schenen toch aan dit nieuwe politieke streven een historische grondslag te geven. Daarnaast waren er echter binnen de Frontpartij ook veel gematigder en reëler stromingen, vooral de fractieleider in de Kamer sedert 1925, Herman Vos, was hier de bekwame figuur.

En toch, ondanks de innerlijke zwakte van de Vlaams-politieke partij, kreeg de Frontpartij, na een periode van tegenslag en verdrukking, de wind mee. Zo begon de gedachte aan een eigen politieke beweging onder de Vlaamse bevolking te groeien. De jongere generatie van Vlaamse studenten, de door de Vlaamse Oudstrijdersbond (de VOS) bijeengehouden oudgedienden, die ieder jaar demonstratiever hun Vlaamse gesneuvelden op een IJzerbedevaart gingen gedenken, de zich van achterstelling bewust-wordende plattelandsbewoners begonnen, juist door de heftige anti-Vlaamse agitatie na 1918, hun geduld te verliezen. De Bestuurstaalwet van 1921, de vervlaamsing van het stadsbestuur van Antwerpen (1921), de eerste stap tot vervlaamsing van de Gentse Universiteit (de wet-Nolf) in 1923 leken druppels op de hete plaat van het gloeiend ongeduld. Waar bleef de amnestie? Wanneer werd nu eindelijk Gent werkelijk Vlaams? Wanneer konden de dienstplichtigen in hun eigen taal bevelen ontvangen? In 1928 vond dit ongeduld een onverwachte uitlaat bij een tussentijdse verkiezing voor een zetel in de Kamer te Antwerpen. Herman Vos slaagde erin hiervan een politiek-Vlaamse demonstratie te maken. Dr. August Borms, die als gegratieerd ter dood veroordeelde nog in de gevangenis was opgesloten, werd voor de zetel candidaat gesteld. In december 1928 werd hij met 83.000 stemmen, zes maal zoveel als de Frontpartij anders in Antwerpen behaalde, tegenover 44.000 stemmen op de liberale tegencandidaat en 58.000 stemmen blanco, gekozen. Met recht was hiermee de Frontpartij de 'gangmaker' geworden van de ook 'wijdere, meer gematigde stromingen in het Vlaamse leven'[1]. Bij de algemene verkiezingen in 1929 bleef de beloning voor dit succes niet uit: de Frontpartij bereikte niet minder dan elf zetels (d.w.z. 9 pct op de uitgebrachte stemmen van Vlaams-België en Brussel).

De Belgische regering, de grote Belgische partijen begrepen eindelijk dit laatste teken aan de wand - hoe blind waren zij geweest! Nu konden de flaminganten in de grote partijen, zoals Huysmans en Cauwelaert, de taalwetten

1 GEYL, *Herman Vos* etc. blz. 151.

doorzetten, die in Vlaanderen de officiële Nederlandse ééntaligheid zouden brengen. Nu kwam ook Borms vrij. De dreiging van het Vlaamse nationalisme en extremisme waren de sporen die de gematigde Vlaamse politici in de flanken van België konden drukken. Vele horden werden mi snel genomen. In 1930 werd Gent definitief Vlaams, in 1932 volgden de taalwetten voor bestuur en onderwijs, in 1935 die voor justitie en in 1938 die voor het leger. Vlak vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog waren er reeds vergevorderde plannen voor een bestuurlijke scheiding, men wilde daarmee op enkele departementen beginnen.

Eigenaardig genoeg heeft de Frontpartij zelf niet voldoende van haar grote overwinning kunnen profiteren. Juist nu bleek het gebrek aan eenheid over het einddoel, de geringe sociaal-bewuste samenhang ook van de partij. Herman Vos, die in 1931 met een concreet plan voor bestuurlijke scheiding, het z.g. Federaal Statuut, wilde komen, stuitte op een felle, maar rommelige oppositie in eigen partij. De Frontpartij werd voor een definitieve keuze geplaatst: koos zij vóór een federaal statuut, dan zou dit op den duur een harmonische inpassing binnen België betekenen, terwijl de Dietsgezinden het Statuut hoogstens wilden zien als een étappe op de weg naar Groot-Nederland, en het gevaar voelden in die étappe te blijven steken. Vooral de extreem-dogmatische flaminganten konden deze tactische weg niet aanvaarden en bestreden daarom het Statuut op heftige wijze. Daarbij begon dit theoretisch radicalisme zich ook daadwerkelijk gevaarlijk te ontwikkelen. De IJzerbedevaart, op zichzelf reeds een massademonstratie geworden, was in 1930 bijna in een revolte omgeslagen, toen Fransgezinde oudstrijders pamfletten boven de menigte uitstrooiden[1]. De vrijlating van Borms in 1929 ontaardde van een triomftocht door heel Vlaanderen in een heldenverering voor deze integere, pathetisch-nationalistische man, die een onaangename bijsmaak achterliet. Er waren reeds enigszins gemilitariseerde knokploegjes van jongere extremisten, die b.v. de plechtige opening van de Vlaamse Universiteit te Gent verstoorden[2]. De Bormsverkiezingen waren voor deze radicalen het bewijs, dat krachtig en brutaal optreden alleen successen kon opbrengen. Zij schreven nu openlijk de vernietiging van België in hun vaandel.

Een belangrijke rol speelde bij dit alles: Joris van Severen, de vroegste fascist in de Frontpartij. Erudiet, Frans-geörienteerd, met het vanzelfsprekende sociale overwicht van de notariszoon over zijn volgelingen, eenvoudige boerenjongens meestal, begon hij zich spoedig te zien als de Mussolini van Vlaanderen[3]. In 1929 was hij, door toevallige plaatselijke verhoudingen in zijn kiesdistrict, niet herkozen; die teleurstelling maakte voor hem de weg vrij voor het oprichten van een eigen fascistische partij van de Verenigde Dietse Nationaal Solidaristen: het *Verdinaso* (6 oct. 1931), die in van Severens oude district

1 A. DE BRUYNE, *Uit het dossier* etc. I.
2 BASSE II blz. 209 e.v.
3 In *Maatstaf* 1954 heeft H. BRUNING nog eens nadrukkelijk zijn grote bewondering voor Van Severen uitgesproken (blz. 435-436).

in West-Vlaanderen en onder de Leuvense studenten enige aanhang verwierf. De betekenis van deze toch kleine fascistische partij was voor de grotere Frontpartij niet gering. Het gevaar bestond, dat andere extreem-geörienteerden uit de Frontpartij zouden weglopen. Jeroom Leuridan, zelf voor de Frontpartij in West-Vlaanderen actief, moest even extreem worden als het Verdinaso. In plaats van een afstotende ging er een trekkende kracht van het Verdinaso uit: het Vlaamse nationalisme werd naar rechts getrokken. Het Verdinaso zelf, hoewel het ook een afdeling in Nederland kreeg, bleef klein en zakte zelfs na 1934 terug. In 1936 poogde van Severen zijn anti-semitische, fascistische en anti-parlementaire actie meer realiteit te geven door zijn Dietse ideaal te verruilen voor een Bourgondisch staatsideaal. Eén Bourgondisch Rijk, België, Nederland en Luxemburg tezamen, zou er gevormd moeten worden, waarin onder leiding van het Dietse volk de Friezen, Walen en Luxemburgers in eigen vrije ontwikkeling zouden leven. Het heeft Van Severens beweging niet gebaat; zijn partijtje bleef klein, behield de rapaille-elementen, terwijl echte Dietsgezinden door 'de nieuwe koers' werden afgestoten. Intussen had het Verdinaso voor de Vlaamse politieke ontwikkeling reeds het zijne gedaan.

Overal in Europa - deze factor mag allerminst verwaarloosd worden - kwamen anti-democratische, totalitair-nationalistische stromingen op. Het Duitse nationaal-socialisme en het Italiaanse fascisme oefenden sterke aantrekkingskracht uit. De economische crisis sedert 1929 veroorzaakte een sociale onrust, verlamde het democratisch bewind, ook in België. De teleurstellingen over het parlementaire stelsel maakten de stemming van onlust en onvrede in West-Europa rijp. In plaats van een rechtstreekse politieke afvaardiging scheen: het 'corporatieve stelsel', in plaats van klassenstrijd en staking: het 'solidarisme', in plaats van parlement en partijen: de 'sterke man' de oplossing te bieden.

Door de mislukking van het Federaal Statuut, dat dus vastliep in de heftige oppositie van de radicalere vleugel in de Frontpartij, begon aan Vos het gezag te ontglippen. Onderlinge ruzies deden de partij verbrokkelen. De wending van de Belgische regering, die met haar taalwetgeving nu ernst ging maken, nam de Frontpartij veel wind uit de zeilen. De mislukking van de algemene verkiezingen van 1932, op zichzelf meer een symptoom dan een directe oorzaak van het verval, heeft de Frontpartij tenslotte het politieke einde bezorgd. Het verlies zelf was niet groot genoeg om dit einde te rechtvaardigen: totaal werden slechts 2000 stemmen verloren (130.500 tegen 132.500 in 1929), maar van de drie zetels die verloren gingen, was er een juist van de fractieleider Vos. De tegenslag was voldoende om de reeds verbrokkelde partij uiteen te doen vallen. Herman Vos ging over tot de socialistische, partij, en aan de volgende verkiezingen nam de Frontpartij niet meer deel.

Toen de Frontpartij verliep, kregen de onderlinge verschillen meer accent en het zou heel wat moeite kosten de brokken weer te lijmen. Belangrijk was daarbij het sterk locale en gewestelijke karakter van de nationalistische beweging. Op eigenaardig toevallige manier was het nationalisme over het Vlaamse land verspreid. Dit hing af van de plaatselijke omstandigheden, de activiteit daar

van andere partijen, de positie van het patriciaat etc. Bepaalde politieke figuren uit de Frontpartij hadden een typisch locale positie verworven: Leuridan in West-Vlaanderen, Thomas de Backer in de Kempen, Butaye - een uitzonderlijk organisator, die al zijn kiezers op kaartsysteem had gebracht - in het Brugse, Romsee in Limburg, Staf de Clercq in Pajottenland[1]. Het was haast onvermijdelijk, dat al deze plaatselijke grootheden met hun regionale belangen een sterke neiging vertoonden tot eigengereidheid.

Na lange onderhandelingen werd de nationalistisch-politieke beweging moeizaam in een nieuwe vorm gegoten: het *Vlaamsch Nationaal Verbond* (3 Oct. 1933). Langzaam kwamen de verschillende groeperingen naar het VNV over, alleen het Verdinaso bleef er buiten. Vorm en inhoud van dit nieuwe verbond waren scherper omlijnd dan het oude Vlaamse Front, een duidelijke ruk naar rechts was daarmee gepaard gegaan, en toch bleef er nog veel onbestemd en onzeker. Het autoritaire beginsel werd, althans uiterlijk, aanvaard: Staf de Clerq (1884-1943), de fronter en de regionale politicus van Pajottenland, werd als ‘leider’ aangewezen, omdat hij - eigenaardig uitgangspunt voor een leidersbeginsel-, ‘de grootste gemene deler’ was ‘der verschillende schakeringen en groepen die de bonte stoet vormden van Vlaams-nationale partijen’[2]. Maar tegelijk werd aan deze Leider een Politieke Raad toegevoegd, die hem moest bijstaan en hem controleerde. Langzaam pas heeft De Clercq zich in zijn leidersrol kunnen inleven, pas rond 1938 lijkt hij een enigszins eigen allure te krijgen[3]. Maar ook anderszins werden uiterlijk allerlei fascistische vormen overgenomen: milities, uniformen, het heffen van de arm etc. Ongetwijfeld werkte het Verdinaso ook hierin inspirerend. Pas de grote meeting van juni 1937 droeg echter ten volle de uiterlijke nationaal-socialistische kenmerken[4]. Op dezelfde aanvankelijk enigszins tastende wijze werd, om de grote katholieke aanhang gunstig te stemmen, het corporatieve stelsel in het program opgenomen, zonder dat het echter geheel concreet werd uitgewerkt. Het Dietse ideaal werd nu wel uitdrukkelijk in het vaandel geschreven maar met het voorbehoud, dat men langs wettige weg in étappen dit Groot-Nederland wilde bereiken. Daardoor werd het federalisme, door gematigde parlementair-gezinde VNVers als Borginon en Romsee als reëel einddoel gezien, toch acceptabel voor de radicalere Dietsgezinden, die dat federalisme slechts als een ‘wachthalle’ beschouwden[5]. Hetzelfde aarzelende compromis klinkt door in een uitspraak van De Clercq: ‘Het VNV wil een revolutionaire geest aankweken langs de weg van sterk reformistische daden en successen’[6]. Wat de buitenlandse politiek betreft

1 G. FREDERICKX VIII.
2 ELIAS in een herdenkingsrede op De Clercqs graf 8 October 1943. In: *Volk en Staat* 12 oct. 1943.
3 Vgl. ANT. MERMANS, vooral de portretten geven deze evolutie treffend weer.
4 ‘S.A.’ uniformen, vendels, NSB vertegenwoordiging, een telegram van Borms van het Duitse schip ‘Kraft durch Freude’ etc.
5 Vgl. *De Dietsche Volksstaat*.
6 Vgl. FREDERIKX IX.

bestond er in één opzicht een vaste mening: het Frans-Belgisch militair accoord, dat in 1920 was gesloten en door de Vlaamse nationalisten altijd heftig was bestreden, moest worden opgezegd. Maar voor het overige was ook hier de houding van het VNV onzeker. De sympathieëen voor de in hun ogen Duitse nationale opleving, - het nationalistisch fanatisme verengde en vertroebelde van den beginne af aan een critisch-morele beoordeling van het nationaal-socialisme - waren nog voorzichtig en afwachtend. Typerend was een interview, dat de Clercq op 22 mei 1935 aan de *Völkische Beobachter* verleende; hij zei toen, dat Frankrijk voor Vlaanderen *altijd* een gevaar was, Duitsland een gevaar *kon* worden en Engeland *geen* gevaar betekende[1]. Zo was een nieuwe Vlaams-nationalistische partij ontstaan. Door het gemis aan een echte democratische traditie, aan een krachtige organisatie en een vast, beginselprogram, droeg zij een autoritaire vorm. Zij mocht nog niet nationaal-socialistisch genoemd worden, maar stond wel open voor dergelijke tendenties. De gebeurtenissen in Europa na 1933 zijn voor deze tendenties nog niet beslissend, wel richtend geweest[2].

Intussen zou in hetzelfde jaar 1933 in Nederland het nationaal-socialisme een reeds veel duidelijker vorm aannemen, al was het alleen maar omdat hier nadrukkelijk de naam 'nationaal-socialistisch' werd gebruikt. Het is alsof het gemis aan een diepere en bredere, meer gefundeerde achtergrond, zoals het Vlaamse nationalisme dan toch bezat, de nationalistische rechtse groeperingen in Noord-Nederland eerder naar het buitenlandse voorbeeld dreef.

Vóór 1929 raakten de gevoelens van onlust en ressentiment slechts kleine, soms zeer kleine groepen van de bourgeoisie. Maar deze enkelingen, die men moest zoeken in de chauvinistisch-nationalistische groep, hadden reden tot klagen genoeg. De economische crisis van 1920-1923, die gevolgd werd door een zevental 'pafferige jaren', waarvan juist Nederland zeker niet over de gehele linie de economisch-gunstige werking onderging, gaf alleen al reden tot klachten. Stakingen wakkerden de vrees voor het rode gevaar aan. Het politieke leven, nog vóór 1914 opgewekt door de kies- en schoolstrijd, liep, vooral in de ogen van minder democratisch-gezinden, door het algemene kiesrecht en het evenredig kiesstelsel dood in partijpolitiek en verzuilde verdeeldheid. Grote verontwaardiging wekte ook bij deze rechtsen de verzwakking van de Nederlandse landsverdediging door de pacifistisch-gezinde linkse acties. De ethische

1 Gec. bij BÄHRENS blz. 114.
2 Voor de geschiedenis van de ontwikkeling in Vlaanderen van 1919-1940 dank ik veel aan mondelinge mededelingen, mij verstrekt door de Heren A.W. WILLEMSEN en A. DE BRUYNE. Mijn kennis omtrent de periode 1919-1933 ontleen ik hoofdzakelijk aan een scriptie van A.W. WILLEMSEN: *De ontwikkeling van het Vlaamse nationalisme. De democratische periode 1948-1933* (getypt, Utrecht, 1954). Voorts is er slechts de volgende literatuur, BASSE (tot 1930), WILLEMSEN II (de gehele periode) en LAMBERTY (evenzo), het laatste werk is vrijwel waardeloos door uiterst onhistorische aanpak. Van nut is H. VOS voor de stand der zaken ong. 1936 en GEYL, *Herman Vos* etc. Zie verder de afzonderlijke noten.

politiek in Nederlands-Indië voerde naar hun oordeel tot ordeloosheid en gezagsverlies in de koloniën. De Belgische annexatiewensen van Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg (1919) bevestigden hun indruk, dat Nederland geen nationale kracht meer bezat om zich in de internationale machtsverhoudingen te kunnen handhaven. Enige intellectuelen, militairen, en koloniaal-georiënteerden hebben getracht deze klachten en grieven in een politieke beweging te bundelen. De verwerping van de Vlootwet (1923) en vooral het regeringsvoorstel tot een Belgisch-Nederlands accoord riepen deze rechtse nationalisten in het geweer (in 1924 was de *Nationale Unie* opgericht). De in dit accoord voorkomende plannen tot aanleg van een Moerdijkkanaal naar Antwerpen konden bij economisch-geïnteresseerde Nederlanders en vooral in Rotterdamse handelskringen geen genade vinden. Dietsgezinden in het Noorden vonden het onjuist om tot een accoord te komen met een Belgische regering, die een verlengstuk scheen te zijn van het Franse imperialisme en de Vlaamse landgenoten zoveel onrecht aandeed. Een jong waterbouwkundig ingenieur Ir. A.A. Mussert werd de actieve secretaris van een Comité van Actie tegen het Nederlands-Belgisch verdrag, waarin allerlei bekende Nederlandse figuren zitting namen. Open brieven, brochures en verzoekschriften bestookten de beide Kamers. Het voorgestelde tractaat werd tenslotte met een kleine meerderheid in de eerste Kamer verworpen (1927).

Het '*Verbond van Nationaal Herstel*' was een nieuwe poging om het streven naar een hechtere nationale eenheid, groter militaire kracht, sterker gezag door te zetten, maar nu langs parlementaire weg. Voor de algemene verkiezingen in 1933 was in allerijl deze 'deftige' club in het geweer gekomen. Meer dan een actie-comité, voor de verkiezingen uit de grond gestampt, was deze partij niet, een échte partij zou zij nooit worden. Toch bestond er wel behoefte aan deze politieke formatie. De muiterij op 'De Zeven Provinciën' op de rede van Oleh-leh in Nederlands-Indië, die in wijde kring in Nederland diepe indruk maakte, was de directe aanleiding tot de oprichting geweest. Er moest maar eens wat gedaan worden, zo kon dat niet langer doorgaan! En het programma van Nationaal Herstel had niet meer inhoud dan deze neerslag van nu algemener wordende onlustgevoelens. Voor de haast, waarmee Nationaal Herstel in elkaar was gezet viel de uitslag nog mee: 0.82% van de uitgebrachte stemmen bezorgde het in 1933 één kamerzetel, die, nadat de lijstaanvoerder generaal C.J. Snijders zich had teruggetrokken, toeviel aan Mr. W.M. Westerman. Maar meer dan een symptoom van de onlustgevoelens bij de gegoede burgerij was ook deze 'partij' niet, na de verkiezingen bleef alleen Westerman de man van het Nationaal Herstel en in 1937 keerde hij niet meer in de Kamer terug. De Nationale Unie was al in 1933 door interne twisten ten onder gegaan.[1]

In een andere sfeer, toch krachten puttend uit dezelfde voedingsbodem van

1 De oproep van de 'Nationale Unie' in 1940, waarin werd aangemoedigd tot toetreding in de 'Nederlandsche Unie' kan hoogstens worden beschouwd als het gebruikmaken van oud briefpapier door enkele vroegere leden (Jhr. Groeninx van Zoelen o.a.).

ontevredenheid in rechtse kring, ontstonden de fascistische en anarchofascistische groepjes. Met het 'deftige' 'Nationaal Herstel' bestond niet of nauwelijks contact[1]. De gruwelen van de wereldoorlog hadden overal in Europa vooral onder de jongeren opstandigheid en verbittering gewekt. De ontbinding van de oude burgerlijke 19e eeuwse cultuur, het verlies van oude waarden en normen, had deze jongeren losgeslagen en op drift gebracht, in wrok tegen de oudere generatie. Radicale denkbeelden, zoals het expressionisme in de kunst, het linkse of rechtse extremisme in de politiek, het hyperindividualisme in de sociale omgang vonden in die kringen veel aanhang. Ook al bestond er in Nederland geen groep van oud-strijders, de haast natuurlijke voedingsbodem voor wilde ideeën en hang naar gewelddadigheid, toch woei deze internationale wind van elders ook over Nederland. Sedert Mussolini's optreden in Italië in 1923 kwamen er ook in Nederland kleine fascistengroepen voor, die geen beter emplooi vonden dan veel onderling ruziemaken, veel schelden op anderen om dan tenslotte in de 'Daad' de zelfrechtvaardiging te zoeken van eigen negatief bestaan. Ruiten inslaan, joelen op vergaderingen, het bekladden van muren en het knokken met tegenstanders gaven een zekere bevrediging. Op de woeste golven van de sociale onrust ontstond dit schuim.

Het proto-type van de anarcho-fascisten was wel Erich Wichmann. Hij was een querulante, egocentrische man, die ondanks zijn grote intelligentie, zeker artistiek gevoel, moed en durf, niet uit kwam boven onvolgroeidheid en onevenwichtigheid in houding en gedrag. Een voor anderen toch altijd weer fascinerende puber[2]. 'Vivere pericolosamente' was de leus, die deze soort doe-jongens bezielde, - 'rapaille' zou ik ze willen noemen in de geestelijke niet-sociale betekenis. Een stuk van deze anarcho-fascistische mentaliteit is ook in het nationaal-socialisme overgevloeid. Datzelfde vertrouwen in de Daad, die hardheid en 'Rücksichtslosigkeit' tegenover de buitenwereld, de met de mond beleden trouw en kameraadschap intern, zijn in latere milities en tenslotte in de Germaanse SS-formaties terug te vinden, al werd daar alles door een strenge tucht bijeengehouden.

In 1924 ontstond de Rapaillepartij van Wichmann, daarna in 1929 de Bezemgroep van Alfred Haighton, een pathologische figuur[3], en in 1932 de Algemene Fascisten Bond van Jan Baars. Het Zwart Front van Arnold Meyer (1933-1940), katholiek-fascistisch van karakter, was in zekere zin een voortzetting van deze oudere groeperingen, die omstreeks 1934 uiteengevallen waren. De hoogste getallen die dergelijke groepjes bij de verkiezingen haalden, bleven steeds laag: de Partij-Baars behaalde een maximum van 17.142 in 1933, het Zwart Front niet meer dan 8178 in 1937. Sedert 1931 kwamen er bovendien rapaillepartijtjes met nationaal-socialistische inslag, het rapaille-karakter van b.v. de

1 Hierover L.F. DE JONG. Dit onderzoek strekte zich niet uit over de NSB en hield er b.v. 'Nationaal Herstel' geheel buiten. Aanvullende mededelingen dank ik aan gesprekken met Dr. A.E. Cohen.
2 Zie over hem H.H. VAN REGTEREN ALTENA, passim.
3 Zie Personalia HAIGHTON, hierna blz. 323.

Duitse SA maakte een goede indruk. De knuppel en boksbeugel waren al bekend, het nieuwe ideologische element echter: het anti-semitisme werd gretig overgenomen. Zo ontstonden er verschillende Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij-en, die in een heftige onderlinge strijd aan de Duits-Nederlandse grens bij Nederlandse arbeiders (o.a. de z.g. grensgangers) propaganda voerden en aanhang wierven. De NSNAP van Adalbert Smit was de oudste, maar deze en die van 'Van Waterland' en Kruyt moesten tenslotte het terrein grotendeels ruimen voor de NSNAP van Dr. E.H. van Rappard. Deze van Rappard wenste Nederland nadrukkelijk te maken tot een gouw van Groot-Duitsland, hij was in alle opzichten een openhartig en ijverig nazi.

Maar de meeste groeikansen heeft tenslotte toch een weer andere partij gekregen. Het is een niet originele, maar onontkoombare waarheid dat de nationaal-socialistische beweging op onlust- en wrokgevoelens moest kunnen bouwen, ook in België en Nederland. Pas de crisis van 1929 heeft die gevoelens wijder verbreid dan onder die kleine groepen van chauvinistische conservatieven of jong rapaille. De werkloosheid, de daling van de koopkracht, de belemmering van in- en uitvoer troffen steeds meer mensen en voedde het radicalisme naar rechts en naar links. Links joeg rechts weer op en omgekeerd. De democratische regerings partijen bleken tegen de crisis, die zij aanvankelijk immers als voorbijgaand hadden beschouwd, niet opgewassen. De slappe maatregelen van aanpassing, bezuiniging en steun werkten weinig inspirerend. Velen begonnen te denken dat van de ziekte der crisis de democratie de bacterie moest zijn. Vooral flarden van de middengroepen en de gegoede burgerij kwamen in de rechtse vergaarbak van de Rancune terecht[1]. Sterk gezag, zuivering van de politiek (de bezem was daarvan een symbool), economisch corporatisme leken het geneesmiddel der kwalen[2].

Deze stemming maakte het begrijpelijk dat, naast de naar rechts zwenkende Vlaams-nationalistische beweging, nieuwe, meer typische conjunctuurpartijen ontstonden, die nog nadrukkelijker en meer uitsluitend het autoritaire beginsel in hun vaandel schreven. In Nederland ontstond de *Nationaal Socialistische Beweging* (NSB), opgericht einde 1931, maar pas sedert 1933 van enige betekenis[3]. In België ontwikkelde zich uit een jongere Rooms-katholieke actie, die aanvankelijk onder de hoede van de hoge clerus een beweging voor sociale en religieuze bewustwording onder leken beoogde, - daarom de naam 'Rex Christus' - een eigen fascistische beweging *Rex*, die zich onder leiding van Léon Degrelle in november 1935 van de geestelijkheid losmaakte. Degrelle

1 In intellectuele kringen poogde men in bewegingen als 'Volkseenheid' en 'Volkshogeschool' de klassetegenstellingen in een nieuwe nationale bewustwording te overwinnen. Ook kwam er een bewust regionalisme op: 'Brabantia Nostra', Groninger Gemeenschap etc. Juist uit deze kringen zou de Nederlandsche Unie later leiding en kader putten. Vgl. J.G. SUURHOFF blz. 100/101.

2 Vgl. de brochure van P.J. BOUMAN.

3 De vooroorlogse geschiedenis van de NSB is nog zeer onvoldoende beschreven en bestudeerd. Er bestaat nu alleen nog bruikbare, maar tendentieuze literatuur uit eigen kring, *Voor Volk en Vaderland* etc. en LINDEMAN.

zelf was een echte 'dynamische', brutaal-energieke en ruwe fascist, die dankzij zijn demagogische talenten, en zijn soms hoge, vooral Waalse, relaties zich snel naar boven kon werken. In 1935 sprak men zelfs, niet ten onrechte, van 'Rexappeal'[1].

Heel anders was de leider van de NSB in Nederland. Ir. A.A. Mussert (1894-1946), stichter van de beweging, werd, gezien de autoritaire richting van zijn partij, ook onvermijdelijk de leider. Zijn succes in de actie tegen het Belgisch-Nederlands verdrag in 1927 scheen dit leiderschap te rechtvaardigen, zijn naam was in bepaalde kringen daardoor bekend geworden. Hij was bovendien niet gespeend van organisatietalent, welsprekendheid en energie. Maar het charisma van een werkelijke Leider ontbrak hem. Overwicht over anderen heeft hij nooit bezeten. En nog erger: ieder politiek inzicht miste hij. De Clercq - ook zulk een toevallig leider van het VNV -, had tenminste nog een grote politieke ervaring en leefde zich op de duur in zijn rol beter in. Maar juist die betrekkelijke kleurloosheid van Mussert - hij was een nette man, vond men - schijnt aanvankelijk ook een groter publiek te hebben getrokken: in bepaalde society-kringen behoorde de NSB een tijd lang tot het onderwerp der conversatie. Een zekere goodwill heeft de NSB juist daar zeer zeker in het begin begeleid.

Mussert zelf en de kleine kring van medeoprichters kan men misschien het beste aanduiden met de term: autoritair-liberaal. Een aantal liberalen, zoals Van Vessem en Carp, namen zitting in Musserts Politieke Raad, die, gezien de geringe capaciteiten van de Leider, een vrij grote invloed kon uitoefenen. De toenmalige desperate staat van de liberale partij, heeft ongetwijfeld velen op de NSB doen stemmen. Van groot financiëel belang bleek het aanvankelijk succes, dat de NSB in Nederlands Indië boekte. Via een oud-Indisch bestuursambtenaar W.E. Scherer was reeds in 1933 de propaganda in Indië onder de Nederlandse kolonisten en de Indische Nederlanders begonnen[2]. In 1935 reisde Mussert zelf naar Indië en hij werd daar, zoals hij zelf later schreef[3], rondgeleid 'als een witte olifant'. In Indië zelf onthield de NSB zich van enige politieke actie. Het devies was: 'Zahlen, und 's Maul halten'[4]. Er is in die eerste jaren inderdaad fors betaald: één derde van de totale inkomsten voor het strijd- en verkiezingsfonds van de NSB kwam uit Indië. Ongeveer *f* 50,000, - zou van daaruit in de NSB-kas zijn gevloeid voor de verkiezingscampagne van 1937. Op den duur is de liefde voor de NSB, die ook wel erg van één kant moest komen, danig bekoeld, in 1940 was de NSB ook in Indië van geringe betekenis geworden. Dat hier aanvankelijk het gezagsbeginsel van de NSB een grote rol heeft gespeeld, behoeft geen nadere toelichting. De muiterij op 'de Zeven Provinciën' had begrijpelijkerwijs juist in koloniale kringen diepe indruk gemaakt. Ook het Dietse standpunt heeft in de NSB een rol gespeeld, al bleef

1 A. DE BRUYNE III. Vgl. ook DENIS blz. 15-61, een partijdig schotschrift, niet zonder documentaire waarde.
2 *Voor Volk en Vaderland* blz. 203 e.v.
3 *Vijf Nota's* etc., uit een Nota van Mussert van dec. 1940, blz. 123.
4 *Voor Volk en Vaderland* blz. 204.

het in het programma vaag[1], het was meer een persoonlijke liefbebberij van de leiding en een aantal leden. Maar meer dan een verlengstuk van heftig nationalisme, waarin ook de 'liefde voor Oranje' een grote plaats innam, was dit niet. Alleen voor Mussert heeft de groot-Nederlandse gedachte nog tijdens de Duitse bezetting een plotselinge grote rol gespeeld[2].

Hiermee is de beschrijving van het pluriforme karakter van de NSB nog niet uitgeput. Met nadruk werd ook aanvankelijk het protestantse Christendom naar voren gehaald. De oud-anti-revolutionair L. van der Voort van Zijp (overleden 1933) was niet voor niets één der eersten in de Beweging, ook anderen liepen vroeger of later de NSB binnen[3]. En daarnaast waren er, al legden deze aanvankelijk niet zulk een gewicht in de schaal, ook uit andere kringen en partijen aanhangers gekomen. Van groter betekenis was nog dat de NSB poogde het rapaille-element uit de kleine concurrerende groepjes te trekken door zelf milities te vormen, en een uiterlijke stijl aan te nemen, die tot deze nationaal-socialistische en fascistoïde groepjes moest spreken. Interessant was in dit verband de actie die de NSB langs de grens en in Duitsland poogde te voeren. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat van Duitse zijde sedert 1934 deze propaganda van de NSB meer bevorderd werd dan die van de kleine rapaille-partijtjes[4]. Opvallend was, van den beginne af aan, de stijl van het weekblad *Volk en Vaderland*. Ook hier was een onmiskenbare rapaille-propaganda te vinden.

Uiterlijk was de NSB een echte imitatie van het nationaal socialisme. Alleen al de naam van de partij was daarvoor voldoende kenmerk. Mussert koos deze naam, omdat 'de woordkoppeling nationaal-socialistisch in Nederland een zekere goodwill had door het succes van de (andersgeaarde) beweging van Hitler'. Op zichzelf wilde dit zeggen dat de beweging nationaal en socialistisch wilde zijn. Het rood en zwart der partijkleuren zouden wellicht niet meer hebben betekend dan dat de beweging het goede wilde behouden (zwart) en tegelijk revolutionair wilde zijn (rood), al zit er ook wat van bodem en bloed in[5]. Bedenkelijker was, dat het programma van de NSB, vaak letterlijk, uit het 'Staats und Wirtschaftsprogramm der NSDAP' van 1930 was overgeschreven[6]. Bepaald anti-semitisch wilde Mussert aanvankelijk niet zijn; zelfs werden, tot grote verontwaardiging van de dwergpartijtjes als Verdinaso en NSNAP, Joodse Nederlanders als lid toegelaten[7]. Wat de uniformen, handgroet, massa-

1 Het programma o.a. te vinden in *Voor Volk en Vaderland* blz. 457-505.
2 Vgl. *Vijf Nota's van Mussert aan Hitler* passim.
3 Enige predikanten, die nationaal-socialist werden, waren b.v.: H.W. Van der Vaart Smit, L.C.W. Ekering, W.Th. Boissevain en C.B. Hylkema. Van vrijzinnig-Christelijke kant: G. van Duyl, H.G. van Senden.
4 Curieuze, maar weinig betrouwbare beschouwing in HAIGHTON, *Waarheen voert Mussert?*
5 Citaat uit een mij gezonden brief van een oud-NSBer. *Vijf Nota's* blz. 122.
6 Aan de kaak gesteld in '*De Unie*' (weekblad) 8 Mei 1941 (No. 38) blz. 3/8.
7 Intussen leefde onder de leden van de NSB reeds van den beginne af aan een grof antisemitisme, Vgl. *Antisemitisme en Nationaal Socialisme in Nederland* uitgave van het Comité van Waakzaamheid (Brochure No. 3, opgesteld door Dr. J. Romein), vooral blz. 19/27.

regie etc. betreft, gaf de NSB aan de andere kant weer niets toe aan haar felle concurrenten. Wellicht heeft het Duitse voorbeeld van 1933 ook meegewerkt om de verwachting te wekken, dat zij langs parlementaire weg de macht in handen zou kunnen krijgen, wanneer eenmaal b.v. 30 zetels bemachtigd waren[1]. De pro-Duitse gezindheid en de bewondering voor het nationaal socialisme schiepen een geschikt klimaat om de NSB open te stellen voor de nazi-ideologie. Open te stellen, nog niet geheel er door te laten overspoelen. Hoe weinig totaal nazi-ideologisch men in de beginperiode nog was, kan misschien het best worden geïllustreerd met een anecdote. Roskam, de latere 'boerenleider', die bekend stond om zijn bloed en bodem-hobby, kreeg van NSB-vrienden van het Hoofdkwartier bij een Sinterklaasviering als surprise een grote pot aarde met een bloedworst erin[2]. Zo zou men er later niet mee durven spotten!

Toen de NSB voor het eerst aan de verkiezingen meedeed voor de Provinciale Staten in 1935, behaalde zij een klinkende overwinning: 294.284, bijna 8 pct van de uitgebrachte stemmen. Niemand kon echter vermoeden, dat dit verkiezingssucces het hoogste en het laatste zou zijn. Integendeel, iedereen dacht - in vreze of vreugde - dat dit alles nog maar een begin was.

Op een gelijke golf van wrok en teleurstelling werd in België de Rexbeweging van Degrelle geheven. Vooral in het Waalse en Brusselse gebied trok Rex de kiezers aan, in Vlaanderen bestond wel een Rex-afdeling onder leiding van Pol de Mont, maar hier schoot toch het VNV dieper wortel. Bij de Belgische kamerverkiezingen in 1936 behaalde Degrelle voor zijn beweging 270.965 of 11.5 pct van de uitgebrachte stemmen en daarmee niet minder dan 21 zetels in de Kamer. Ook voor Rex zou de golf later teruglopen.

Voor het VNV brachten de verkiezingen van 1936 eveneens een onverwacht succes. Onverwacht, omdat de eerste jaren van ontstaan niet gemakkelijk waren geweest. Overal hadden zich groepjes van de nieuwe partij afzijdig gehouden, de leiding van de oude Frontpartij in Antwerpen hield zich op een afstand, in West-Vlaanderen roerde zich het Verdinaso en de Limburgse nationalisten waren slechts voorwaardelijk tot het VNV toegetreden. De tact en vasthoudendheid van De Clercq, de bij uitstek bemiddelende figuur, schijnen te hebben voorkomen, dat in 1936 dissidentenlijsten werden ingediend. Eén Vlaams-nationaal blok nam tenslotte aan de verkiezingen deel. Belangrijke morele steun betekende het voor het VNV, dat juist Borms op de eerste landdag op de Kesterheide de vlag had gehesen (5 mei 1935)[3]. Bij de verkiezingen behaalde het Blok onder leiding van het VNV 166.504 stemmen (7 pct op de in België uitgebrachte, 13.5 pct op die van Vlaanderen) en daarmee niet minder dan 16 zetels. En, anders dan NSB en Rex, zou het VNV zich vóór de oorlog op dat peil kunnen handhaven.

1 J.J. van Bolhuis, *De NSB* etc. blz. 106.
2 Deze anecdote werd mij verteld op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.
3 Vgl. Herman van Westdijk blz. 57/60.

De teruggang van NSB en Rex na 1936 is moeilijk geheel te verklaren. Men kan wijzen op een zekere stemmingsomslag in België en Nederland, die vooral in de democratische partijen merkbaar werd. De schrik over het labiel gebleken electoraat, de ontsteltenis over de anti-democratische tendenzen dreef de democraten samen. Het negatieve anti-parlementaire gedrag van de Rex- en NSB-vertegenwoordigers had bovendien een weinig gunstige indruk gemaakt. Zo werd in Nederland met steun van een aantal partijen en dagbladen een vereniging 'Eenheid door Democratie' gesticht, die de strijd tegen de ondemocratische stromingen aanbond. Strenge maatregelen van de regeringen hebben mogelijk Rex en NSB wel dwars gezeten, in Nederland b.v. het uniformverbod, ambtenarenverbod etc., maar het blijft de vraag, of zij ook niet, behalve afschrikwekkend, aanmoedigend hebben gewerkt. Want schiep niet een eenzijdig verbod een zeker gevoel van martelaarschap? En werd niet het moreel zo sterke wapen van politieke vrijheid door de democratie zelf uit handen gelegd? Sterker nog: de bewust-wettelijke isolering heeft de NSB de weg naar het landverraad vergemakkelijkt.

Veel belangrijker in elk geval voor de neergang van NSB en Rex waren de internationale gebeurtenissen. Het economische leven leek zich sinds 1937 enigszins te herstellen. Bepaalde politieke figuren schenen het land er weer bovenop te kunnen halen. Hoe weinig zij er eigenlijk ook voor in aanmerking kwamen: Paul van Zeeland in België en Hendrik Colijn in Nederland werden voor het labiele electoraat de nieuwe centrale figuren van een hersteld vertrouwen. De ontstellende berichten uit Duitsland, de agressie van Italië vormden de tweede factor die de populariteit van NSB en Rex deden dalen. Het bezoek van Degrelle aan Hitler (27 sept. 1936) deed Rex geen goed, en ook de NSB verbond zich te veel met deze buitenlandse machten. De grote landdagrede in Den Haag op 12 october 1935, waarin Mussert zich openlijk uitsprak ten gunste van Italië, dat toen (18 juli) Abessinië op het lijf was gevallen, stootte vele kiezers af. De Italiaanse aanval was in Nederland algemeen afgekeurd en men begon te vermoeden dat Mussert in de toekomst alle rooftochten van fascisme en nationaal-socialisme zou goedpraten en toejuichen.

Intern onderging de leiding van de NSB in 1936 een belangrijke verandering, doordat Mr. M.M. Rost van Tonningen (1894-1945) tot de NSB toetrad. Van buitenaf gezien geleek de toetreding van deze man een belangrijke aanwinst voor de partij. Rost was een bekende figuur in het openbare leven. Hij was gedelegeerde van de Volkenbond te Wenen voor het toezicht op de staatsfinanciën. Bij zijn terugkeer in het land werd hij hoofdredacteur van het Nationale Dagblad en in 1937 lid van de Tweede Kamer voor de NSB, gemachtigde van de Leider en lid van de Politieke Raad.

Maar van groter betekenis was Rosts toetreding voor de inwendige koers van de partijleiding in Duitse richting. Mussert bekende later - in een nota van 1940[1] -, bij de oprichting van de NSB 'was mij Hitlers' *Mein Kampf* onbekend, van de Jodenkwestie wist ik niets.' Rost van Tonningen schreef nog in 1941

1 *Vijf Nota's*, blz. 122.

aan Mussert: ‘Ik ben nationaal-socialist geworden door de aanschouwing van de heldhaftige, titanische strijd der Oostenrijkse nationaal-socialisten en door de lezing van *Mein Kampf* in één enkele nacht’[1]. Met Rost deed de werkelijke nazi zijn intrede in de NSB-leiding. Via hem kon nu het contact met de Duitse Nazi-autoriteiten gelegd worden. Rost kon in de zomer 1936, mede in overleg met Mussert, Hitler bezoeken[2]. Hij bereidde ook een bezoek van Mussert aan Hitler voor, dat op 16 november 1936 plaatsvond[3]. Zijn Duitse relaties brachten ook directe voordelen: toen het *Nationale Dagblad* in 1937 voor een financieel débacle stond, wierf Rost, ‘als een handelsreiziger’ bij zijn Duitse partij-kennissen om goedkoop papier, abonnees en advertenties, om Duitse subsidies kortom, die inderdaad binnenkwamen en zijn dagblad in zijn moeizaam bestaan op de been hielden[4]. Overigens had Rost voor de NSB gekozen uitsluitend uit opportunistische overwegingen; vergeleken met de andere nationaal-socialistische partijen in Nederland scheen de NSB in 1936 in sterke groei.

Maar dié verwachting viel in duigen. De NSB kelderde in 1937 bij de algemene kamerverkiezingen op 171.137 stemmen (4.21 pct op het totaal), terwijl gerekend was op 20 à 30 zetels! Het betekende ook meteen een ontstellend verloop van de leden (vóór de verkiezingen nog bijna 50.000), waarbij hevige interne ruzies tot het uittreden van een aantal bekende NSB-ers aanleiding gaf (Ds. G. van Duyl, generaal Seyffardt, Prof. Valckenier Kips e.v.a.). Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1939 was de NSB zelfs op 159.872 stemmen (3.89 pct) gezakt. Zonder oorlog zou de NSB een onbelangrijke, kleine, langzaam afbrokkelende partij zijn geworden. Ook Rex, ondanks de enorme propaganda, verloor bij een tussentijdse verkiezing te Brussel in 1937 een zetel, die daarom van zulk een groot belang was, omdat Degrelle zelf zich candidaat had gesteld tegenover Van Zeeland. Een laatste verklaring tegen Rex van het episcopaat heeft Degrelles kansen de nekslag gegeven[5], de tegenstroming was al sterk, te sterk waarschijnlijk. Van deze slag herstelde Rex zich niet meer: bij de kamerverkiezingen van 1939 behaalde zij slechts 103.636 stemmen (4.4 pct) en verloor zij niet minder dan 17 van de 21 zetels.

In plaats van de juichstemming over de snelle groei kwam er nu in beide partijen een echte verbetenheid. Wrok en teleurstelling, toch al zulk een belangrijk bindmiddel, werden er door aangewakkerd. Het werkte intern radicaliserend en naar buiten isolerend. De verdere ontwikkeling van Rex kunnen wij in dit bestek verwaarlozen - alleen voor de parallel vermeldde ik deze beweging - want vooral in Wallonië speelde zij verder haar rol. Van des te groter belang voor ons onderwerp blijft de verdere ontwikkeling van de NSB. Hier werkte nu, meer nog dan tevoren, de nazi-ideologie duidelijker door. Op zijn landdagrede van 15 october 1937 noemde Mussert anti-kapitalisme, anti-

1 *Mr. Rost van Tonningen's particuliere brieven* etc., blz. 145.
2 *Idem* blz. 145/146.
3 Het *Proces Mussert* blz. 311/314.
4 *Rost van Tonningen* etc., blz. 151.
5 A. DE BRUYNE IV. DENIS blz. 80-140.

semitisme, raszuiverheid en vroomheid evenzo vele facetten van één edelsteen, al hield hij zelf vooral vast aan: Godsvertrouwen, liefde voor volk en vaderland en eerbied voor de arbeid als de 'Bronnen' van zijn Beweging. Hij introduceerde hiermee toch definitief duidelijke nazi-elementen in zijn leer: anti-semitisme en raszuiverheid. In de NSB-pers begon een anti-semitische propaganda vooral gericht tegen de Joodse emigranten uit Duitsland van een grofheid en wreedheid, die in Nederlandse verhoudingen zeer ongewoon waren. Gedachten over de rechten van de boer en misdeelde vissers verschoven langzaam van een opgewekte belangstelling voor regionale belangen en folklore naar de bloed en bodemgedachte. Het sterke verloop in de ledenlijst (in 1939 was de nummering in het Stamboek reeds tot 90.000 gestegen, terwijl er maar 28.000 werkelijke leden waren) kan moeilijk bevorderlijk zijn geweest voor het gehalte der leden, de rapaille-invloed nam toe. Het werd ook steeds moeilijker het nationaal-socialisme naar gewone normen te waarderen: de Duitse agressie, de pogroms waren bepaald geen kinderspel meer. Maar de NSB begon steeds ijveriger de gebeurtenissen in Duitsland te verdedigen, geestelijk maakte zij zich meer en meer tot satelliet van een buitenlands régime. Hoe weinig kon de NSB daarbij nog bouwen op een Nederlandse traditie! De practische en geestelijke isolatie van het nationaal-socialisme in Nederland was reeds vóór 1940 een feit geworden.

Het VNV kon zich na 1936 beter handhaven. De Vlaams-nationalistische doelstelling, de oudere traditie van een eigen nationalistische partij, de blijvende taalgrieven hielden deze beweging beter bijeen dan NSB en Rex, die zo gevoelig reageerden op de politieke conjunctuur, omdat zij interne kracht en traditie misten. Toch heeft het VNV het evenmin gemakkelijk gehad, juist omdat in de concrete politiek veel meer van deze partij werd gevergd dan alleen een wilde oppositie, juist omdat ook de ontwikkeling van de Belgische politiek het Vlaamse nationalisme voor steeds nieuwe keuzen stelde, - die politiek kwam immers telkens op vergaande wijze aan de nationalistische wensen tegemoet -. Het feit, dat het VNV zich kon handhaven behoeft nadere verklaring. Bij de verkiezingen van 1939 steeg het VNV zelfs tot 184.905 of 7,93 pct van de in België uitgebrachte stemmen (15,08 pct van die in Vlaanderen) en het behaalde 17 zetels in de kamer.

Het was voor het VNV een geluk, dat vóór 1940 juist gematigde democraten als Borginon en Romsee de VNV-fractie in de Kamer beheersten, zodat wilde radicalen als Tollenaere en de uit Verdinaso teruggekeerde anti-semiet Ward Hermans weinig in te brengen hadden. Zo kon er zelfs een tijdlang met de Vlamingen van de katholieke partij worden samengewerkt, en de taalpolitiek van de Belgische regering werd op positieve wijze gesteund. Binnen de grote katholieke partij had de Vlaamse vleugel een eigen organisatie opgericht: de Katholieke Vlaamse Volkspartij (1936), die zelfs bij de vertegenwoordiging in de Kamer de katholieke Walen in aantal overtrof. Angst voor de vorming van een Volksfront in België naar het Franse voorbeeld dreef nu de KVV naar het

VNV. Borginon en Dr. H.J. Elias hebben voor het VNV op een beginselaccoord met de KVV aangedrongen. Het kwam op 8 december 1936 tot stand. Deze 'Concentratie' heeft vooral bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen voordelen gebracht voor de Vlaamsgezinden. Pas toen het gevaar voor een Volksfront luwde en in de katholieke vakbeweging bezwaren werden geopperd tegen het corporatieve programma van het VNV, is deze Concentratie uiteengevallen[1].

Staf de Clercq had er vooral naar gestreefd ook met Rex tot een accoord te komen, want tezamen met de 21 stemmen van deze beweging zou het VNV een flinke oppositie in het parlement kunnen voeren. Op 6 october 1936 sloten het VNV en Rex een voor het VNV alleszins voordelig lijkend accoord: Degrelle beloofde voor zijn beweging in Vlaanderen geen propaganda meer te zullen maken, hij legde zich neer bij een federalistische toekomst van België, waarbij zelfs Brussel Vlaams zou zijn. Door de loslippigheid van Degrelle bleef dit accoord niet lang geheim. In de gematigde kringen van het VNV werd het overigens allerminst welwillend ontvangen, men verwachtte daar meer van de Concentratie en vreesde dat deze politiek hierdoor zou worden bedorven. De Clercq moest met aftreden dreigen, vóórdat het accoord door de Politieke Raad werd aanvaard[2]. Maar de onbetrouwbaarheid van Degrelle en de verkiezingsnederlaag van Rex in 1937 hebben ook dit doen mislukken.

Zo kon het VNV zich in het politieke spel duidelijk doen gelden. Zelfs voor democratische kringen als de KVV was het VNV nog acceptabel. Een vooraanstaand figuur als de katholieke politicus Gustaaf Sap heeft nog lang na 1937 nauwe voeling met het VNV onderhouden[3]. Het VNV kon nog vele kanten op. En toch: na 1937 begon het zich, wellicht ook door het mislukken van de accoorden, meer te isoleren. Tussen de gematigde kamerfractie en de radicalere partij ontstond een tegenstelling. Van een werkelijk inpassen van Vlaanderen binnen het Belgisch staatsverband wilde men in de partij niet horen. Er bleven genoeg nationalistische grieven tegen de Belgische regering, ja juist dóór het herstel der grieven groeide, zoals dat vaker gaat, het bewustzijn van verongelijking en wrok. Men wantrouwde de welwillendheid van de regering jegens de Vlamingen, - en men herinnerde zich dat alleen nationalistische felheid haar daartoe had gedwongen. Hoe ver bleef de practijk van de theorie der taalwetten staan! De Franssprekende autoriteiten en ambtenaren in Vlaanderen maakten in ieder geval geen haast met de doorvoering van de ééntaligheid. De actie van Florimond Grammens, die overal met de verfkast de straatbordjes met Franse opschriften ging wegkladden, liefst in dorpen aan de taalgrens, oogstte ook in wijder kring dan die der VNV-ers grote geestdrift. De arrestatie van Grammens kon alleen maar een martelaar te meer voor de Vlaamse strijd maken. De kwestie-Martens, waarbij protesten tegen de benoeming van een oud-activist

1 G. FREDERICKX IX en J. ARDUIN.
2 VAN WESTDIJK blz. 62. Over dit accoord ook H. VOS in, DENIS blz. 143-162.
3 Hierover werd een en ander bekend in het grote Volk en Staatproces december 1945. Vgl. ook: FREDERICKX X.

voor een hoogleraarsambt stuitten op gloeiende verontwaardiging der flaminganten, raakte in wijder verband het nog steeds niet opgeloste probleem van het activisme; niet alleen amnestie maar eerherstel werd nu gevraagd, door de gehele Concentratie. En voorzover de taalwetten werden doorgevoerd, profiteerden juist niet degenen ervan, die ervoor gestreden hadden. Een man als Dr. H.J. Elias was, toen hij geweigerd had zijn Vlaamse standpunt verder te verzwijgen, bij de benoeming van een hoogleraar in de geschiedenis aan de Vlaamse sectie van de Leuvense Universiteit gepasseerd voor een Belg, die eerst nog in allerijl Nederlands moest leren spreken; Prof. Frans Daels werd met allerlei manipulaties uit belangrijke universitaire posten te Gent weggehouden[1]. Het was voor het gevoel der nationalisten met recht: ‘Sic vos non vobis’ - zoals gij maar niet voor U, flaminganten! -. En wat misschien voor de flamingant het meest teleurstellend bleef, was de geringe weerklank die zijn strijd bij de grote meerderheid van de Vlaamse bevolking zelf ondervond. De Franse taal was niet alleen een taal der Waalse Belgen, maar een taal van de hoge standen. Hij, die Frans sprak, kon zich sociaal onderscheiden van zijn ‘mindere’ omgeving. En juist de Vlaamse nationalist scheen de eenvoudige Vlaming, door de eisen van ééntaligheid in Vlaanderen, die weg naar ‘omhoog’ te blokkeren. Voorzover de Vlaming niet bewust Vlaamsgezind was, wilde hij liever niets met het flamingantisme te maken hebben.

Geen wonder, dat juist met de nadering van een federaal België, deze geisoleerde nationalisten steeds hoger wilden mikken, en eigenzinniger hun weg wilden gaan. Nadrukkelijker werd de groot-Nederlandse gedachte uitgesproken. En, wat practisch veel ernstiger was, de belangstelling voor het Duitse nationaal-socialisme begon om te slaan in sympathie en zelfs enthousiasme. Men voelde zich meer en meer verwant met die Duitse ‘nationale strijd’ tegen de ook door hen gehate Vrede van Versailles. Hetzelfde bewustzijnvernauwende nationalisme, dat hen in 1930 nog ‘leve Catalonië’ juichen deed ten gunste van die met linkse partijen samenwerkende separatistische beweging in Spanje, deed hen in 1938 de ‘Anschluss’ van Oostenrijk bij Duitsland toejuichen. Het leek alsof nu het ‘evenwicht’ in Europa was hersteld, het boze Frankrijk kon nu in toom gehouden worden[2]. Het gehate Belgisch-Franse militaire accoord was trouwens, tot vreugde van het VNV, in 1936 door België opgezegd. ‘De Koning geeft ons gelijk’ was de verkiezingsleus geweest voor het VNV in dat jaar. Maar was België werkelijk neutraal? Fel speurde het VNV naar onneutrale, te pro-Franse daden van de Belgische regering. In 1936 nam Leuridan het reeds op voor de Duitse minderheden in Eupen en Malmédy. De Clercq eiste zelfs in 1937 het uittreden van België uit de Volkenbond. In de critieke Septemberdagen van 1938 sloeg De Clercq alarm, toen hij vernam dat de Franse gezant Belgische instanties had gepolst over mogelijkheden van Franse doortocht in geval van oorlog. Diepe indruk moest de verklaring van De

1 H. BURGER.
2 Vgl. de eigenaardige brochure van L. PICARD.

Clercq maken, dat 'In Vlaanderen een revolutie zou uitbreken, wanneer vreemde legers het Belgische grondgebied zouden doortrekken om Tsjecho-Slowakije te hulp te komen' (11 sept. 1938). Over een mogelijke vijandschap tussen Duitsland en Vlaanderen sprak hij niet meer. Geen wonder, dat de andere partijen in de verkiezingsstrijd van 1939 de leuze voerden: 'Stemmen voor Staf de Clercq, is stemmen voor Hitler.' Van Duitse zijde zou men trouwens de VNV-politiek van deze jaren hogelijk waarderen: de 'Abwehr' (spionnage-organisatie van het leger) subsidiëerde sedert 1937 het VNV dagblad *Volk en Staat* met 800 Rm per maand[1].

Echt nationaal-socialistisch mag men toch het VNV nog niet noemen. Duidelijker en onverhuld was de nazi-ideologie slechts te vinden bij de kleine rapaille-partijtjes, die na 1933 opkwamen en een moeizaam, ruziezoekend bestaan voerden, te vergelijken met de NSNAP- en in Nederland. Zij waren in naam meer gevariëerd: de Vlaamsche Arbeiders Partij, de Nationaal Socialistische Vlaamsche Arbeiderspartij en 'De Adelaar' (vooral werkzaam onder de Vlaamse arbeiders in Duitsland). En tenslotte roerde zich het Verdinaso heftiger dan het aantal leden zou doen verwachten. In het VNV kon dan toch nog in 1938 de fractieleider Borginon scherp waarschuwen voor het Duitse gevaar, zich uitspreken tegen de te felle anti-Franse sfeer van zijn partij en een toenadering met Nederland op economisch en politiek terrein bepleiten[2]. Toen deze redevoering een stormpje in het VNV ontketende, hield De Clercq in een voorzichtig artikel in *Volk en Staat* (1 nov. 1938) zijn fractieleider de hand boven het hoofd.

Zo was de situatie in 1940 in Vlaanderen anders dan in Nederland. In Vlaanderen bestond een relatief krachtig georganiseerde politieke partij, die weliswaar pro-duits was georiënteerd, maar ideologisch te zeer was toegespitst in Vlaamse en Dietse richting om zich werkelijk reeds voor de nazi-ideologie te interesseren, hoezeer ook uiterlijk vele elementen waren overgenomen. In Nederland bestond een kleine in een partij georganiseerde groep, door tegenslagen gehavend, die in verbittering en isolement steeds meer naar Duitsland opkeek en de nazi-ideologie in zich opnam. In Vlaanderen vond men nog steeds in de leiding van de partij de traditionele grote groep van de intellectuele Vlaamse middenstand, die daarnaast sedert de frontbeweging ook een aantal boerendistricten en enkele arbeidersgroepen had kunnen meekrijgen. De NSB in Nederland beschikte over een allegaartje van leden, met een, zeker sedert 1937, groot tekort aan intellectuelen, en reeds geheel vervreemd van zijn bourgeoise oorsprong.

Maar in beide landen, - en dat was van groot belang -, leefden bij deze autoritaire partijen wrok en verbittering tegen het bestaande régime. In beide partijen was het rapaille-element aanwezig, dat een latent gevaar betekende.

1 L. de Jong blz. 254/255.
2 Het *proces Borginon* blz. 11/13.

De economische crisis, de ontrechting van Vlaanderen hadden deze groepen gekweekt. ‘Er zitten ... in het Nationaal Socialisme ontstellend veel onbetaalde rekeningen. Het is niet verheffend, ... in die doodgelopen levens de spiegel van de eigen tijd te zien.’[1] Die levens zouden echter pas doodlopen toen de wereldoorlog ook Nederland en België overspoelde. Na mei 1940 ...

§ 2. Na mei 1940

Wanneer Mussert in maart 1939 de overrompeling van het ontmantelde Tsjecho-Slowakije goedpraat als een daad van zelfbescherming voor Duitsland[2]; wanneer De Clercq bij de ‘alerte’ van januari 1940, als inderdaad een Duitse inval aanstaande lijkt, alleen maar met veel tam-tam waarschuwt tegen het blootleggen van de Belgische Zuidergrens door het leger[3]; dan plaatsen zij zich reeds bewust in een isolement. Geen wonder, dat de publieke opinie in Nederland, toen men in april 1940 een aantal lieden, w.o. Rost van Tonningen, als veiligheidsmaatregel interneerde, alleen maar commentaar leverde met de verzuchting ‘eindelijk’; geen wonder ook, dat de publieke opinie in België het verbod van de uitgave van *Volk en Staat* in de eerste maanden van 1940 als iets vanzelfsprekends kon aanvaarden[4].

De Duitse inval zelf op 10 mei 1940 had tot logisch gevolg, dat de bewonderaars van de Duitse agressor niet alleen met antipathie bejegend maar spoedig ook als handlangers van de vijand gezien werden. Het uitwerpen van Duitse parachutisten-troepen boven de provincie Zuid-Holland, de snelle terug tocht van Nederlandse en Belgische troepen, de evacuaties naar Frankrijk van de burgerbevolking ten zuiden van de grote rivieren wakkerden de paniekachtige woede ook tegen de interne ‘vijfde colonne’ aan[5]. Arrestaties, aanvankelijk alleen van hogerhand bevolen, geschiedden spoedig ook op eigen hand door lagere instanties en met instemming en medewerking van de bevolking. Slechts enkelen, juist de leiders Mussert en De Clercq, ontkwamen en doken onder. In België werden vele arrestanten tegelijk met het terugtrekken van de geällieerde troepen naar Frankrijk op transport gesteld, in Nederland werden alleen de geinterneerden van april, Rost e.a., naar het Zuiden vervoerd. Voor een groot aantal van de Vlaamse arrestanten zou dit vervoer een lange lijdensweg worden, zij waren in de verwarring en de slechte stemming door terugtocht en nederlaag spoedig het mikpunt van de woede van bevolking en soldaten, mishandeling en uithongering maakten deze transporten tot een hel. Joris van Severen werd bij een dergelijk transport door een aantal officieren en soldaten in Abbe-

1 H. BARDELOOS blz. 76.
2 LINDEMAN (zie bibliogr.) blz. 255/267.
3 H. VAN WESTDIJK (zie bibliogr.) blz. 70.
4 De motieven tot het interneren van de 21 Nederlanders, w.o. Rost en Feldmeyer, zullen onbekend blijven, omdat de politierapporten, op grond waarvan de internering plaatsvond, bij het bombardement van Rotterdam verloren gingen. *Enquête-commissie Regeringsbeleid 1940-1945. Verslag en bijlagen. Neutraliteitspolitiek, Vertrek van de regering* etc. Deel 2 A en B. 's-Gravenhage 1949, blz. 59.
5 Vgl. het werk van L. DE JONG voor het Westen: blz. 90-131 en 230-263.

ville neergeschoten. August Borms bleef wonder boven wonder gespaard, aan mishandeling en vernedering ontkwam hij echter niet[1].

Er is nog geen grondig onderzoek verricht naar de reële aanwezigheid van een binnenlandse ‘vijfde colonne’[2]. Er waren reeds vóór de inval aanwijzingen geweest die een dergelijke organisatie van Rijksduitsers en Nederlanders deden vermoeden: de uniformsmokkel en het Venlo-incident b.v. Van NSB-zijde werd later iedere vorm van landverraad tijdens de gevechtshandelingen heftig ontkend. Het doet denken aan de brandstichter, die, nadat hij het huis in brand heeft gestoken, ontkent ooit vroeger een vonkje te hebben laten vallen. Voor Mussert was de oorlog, na de capitulatie van onderdelen van het Nederlandse leger, voorbij. Slechts één geval van hulp aan de vijand, bij de verovering van Gennep, is bekend geworden; de NSB-leiding had dat niet voorbereid en heeft er pas later van gehoord[3]. Geheel anders dan in Nederland heeft in België De Clercq zich er op laten voorstaan, dat, dankzij zijn acties onder de gemobiliseèrde Vlaamse troepen, de gevechten tussen Duitsers en Vlamingen minder bloedig waren geweest[4]. Inderdaad zijn na de bevrijding in het huis van De Clercq de z.g. ‘Breydel-brieven’ gevonden, pamfletten, die kennelijk bestemd waren om de Vlaamse soldaten tot dienstweigering en overlopen naar de Duitsers op te wekken. Van enkele individuele gevallen zijn er bewijzen gevonden, dat in deze richting inderdaad een en ander heeft plaatsgevonden[5]. Maar ondanks De Clercqs grootspraak - in de politieke situatie als opbod tegen andere pro-Duitse partijen in Vlaanderen verklaarbaar - lijkt het waarschijnlijk, dat het georganiseerde verraad van de z.g. Politieke Organisatie, mogelijk pas in april 1940 opgezet, weinig om het lijf heeft gehad. Vlaamse legerafdelingen hebben zich - al deden dergelijke geruchten later wel de ronde in België - niet eerder overgegeven dan Waalse afdelingen[6].

Voor de verdere ontwikkeling zijn deze punten van internering en landverraad van belang. Het martelaarsschap der vervolging en de beschuldiging, al of niet terecht, van landverraad duwden nog nadrukkelijker NSB-ers en VNV-ers in isolement. Maar, nú zouden zij dan toch, ondanks of juist dankzij dit isolement, eindelijk aan bod komen! De oorlog scheen voorbij. De capitulaties van de Nederlandse en Belgische legers, resp. op 14 en 28 mei, waren gevolgd door de wapenstilstand, die Frankrijk aan Duitsland had gevraagd (22 juni). Vergeleken met België, kwam Nederland nog betrekkelijk ordelijk uit die vijf dagen strijd tevoorschijn. Alleen Rotterdam en enkele kleinere plaatsen waren

1 Over de verschrikkingen van deze deportaties is veel gepubliceerd. Hier zij verwezen naar een goed specimen, RENÉ LAGROU.

2 L. DE JONG beperkte zich tot een onderzoek naar de *Duitse* vijfde colonne, die uiteraard, ook in de verbeelding van de bevolking in die landen, waar geen Duits minderhedenprobleem bestond, een slechts betrekkelijk kleine rol speelde.

3 Mej. E. VERKADE: *De onverkwikkelijke geschiedenis* etc.

4 In zijn redevoeringen b.v. van 10 nov. 1940 en op 16 juni 1942. Vgl. ook L. DE JONG blz. 254/255.

5 G. HAMERS I blz. 8/9 en II blz. 26/28 (tekst Breydel-brieven).

6 Mededeling van Prof. Dr. J. Gilissen.

door bombardementen en brand vreselijk geteisterd. De Nederlandse regering had met het staatshoofd Koningin Wilhelmina het land kunnen verlaten en de opperbevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten, generaal Winkelman, kon met de secretarissen-generaal naast de Duitse militaire bezettingsmacht onder generaal von Falkenhausen het gezag in Nederland handhaven. In België duurde de strijd langer en ging de ineenstorting van het geällieerde front met veel meer verwarring gepaard. Verwarring, omdat een groot deel van de bevolking het voorbeeld van de meeste autoriteiten had gevolgd en naar Frankrijk was gevlucht. Verwarring ook, omdat het hoogste gezag van de regering uiteen viel. Ook in België had de regering het land willen verlaten om, van Frankrijk uit, de strijd te kunnen voortzetten, maar Koning Leopold III weigerde als opperbevelhebber die gedragslijn te volgen en gaf zich, tegelijk met zijn troepen, aan de Duitsers over. De regering zelf geraakte in een benarde situatie, toen ook de Franse bondgenoot uitviel, een deel der ministers vluchtte verder naar Engeland, de meesten wilden echter het verzet opgeven en toen zij even later van dit besluit terugkwamen[1], was het uiterst moeilijk het nog vrije Engeland van uit het onbezette Frankrijk te bereiken. De twee voornaamste ministers van het kabinet, de premier Pierlot en de minister van Buitenlandse Zaken Spaak, konden pas na allerlei avonturen via Spanje en Portugal in september Londen bereiken.

De stemming na de capitulatie in Nederland scheen op een algemene wending te gelijken. Men verweet de Nederlandse regering desertie, en uitte gemelijke critiek op alles wat aan 10 mei was voorafgegaan. Men begon in bepaalde kringen, en zeker niet alleen in die van de NSB, rekening te houden met een Duitse overwinning. Een duidelijk blijk van deze stemming was de brochure van Dr. H. Colijn *Op de grens van twee werelden* (verschenen op 3 juli 1940). Hierin gaf deze anti-revolutionaire politicus, meer uit tactiek dan uit beginsel, af op de Nederlandse democratie, die ‘zichzelf overleefd’ zou hebben, en erkende, dat ‘wij staatkundig, economisch en sociaal met een Duitse leermeester moeten gaan rekenen’ en ‘in die richting zelf moeten gaan meewerken’[2]. Ook de latere poging tot politieke bundeling: de op 24 juli opgerichte ‘Nederlandsche Unie’, kon gedeeltelijk op deze critiek op het verleden voortbouwen. Gedeeltelijk, want er was ook onmiskenbaar een andere stemming aanwezig, van minstens even grote kracht. Een stemming met een duidelijke anti-Duitse ondergrond, zich uitend in een openlijke afkeer tegen die Nederlanders, die zich enthousiast geheel aan de zijde van de Duitse veroveraar hadden geschaard. Reeds de geheel onuitgelokte aanval der Duitsers en de vernietiging van Rotterdam hadden verontwaardiging gewekt, die hoogstens tijdelijk luwde. Een zekere afstand tegenover de Duitse bezettingsmacht wilde de meerderheid stellig bewaren. Op 29 juni, de verjaardag van Prins Bernhard, vond een eerste

1 Vgl. hierover W. BOUCHERY blz. 3/4 en G. HAMERS I blz. 13/19; THIRY pp. 98/104.

2 Zeer juiste critiek op deze brochure bij P. GEYL, *Groen contra Motley* In zijn bundel *Reacties*, Utrecht, 1952. blz. 108 en 114.

patriottische demonstratie plaats, die symptomatisch was voor deze afwijzende gevoelens. Men wilde zich wel eventueel aanpassen, als het moest, maar zich niet met huid en haar verkopen, en dan nog in een juichende stemming. Alle teleurstelling, alle ergernis over de nederlaag en de noodzaak tot aanpassen, richtten zich daardoor tegen de NSB en de rapaille-partijen, die wél juichten, die zich wél verkochten. Aan die stemming heeft ook de Nederlandse Unie zijn enorme toeloop te danken, men wilde iets tégen de NSB doen, niet iets vóór de vage corporatieve en autoritaire idealen van het driemanschap, dat de leiding over die Unie had aanvaard.

Voor de NSB, jaren lang reeds levend in het isolement van wrok en verongelijktheid, was deze stemming geheel onbegrijpelijk. Zij had immers reeds jaren lang gewezen op die ‘Duitse leermeester’? Zij had toch altijd de democratie, het partijstelsel en parlementarisme becritiseerd en bestreden? Van alle onlustgevoelens, die nu algemener onder de bevolking leefden, waren zij reeds jaren lang de spreekbuis geweest. Nu kregen zij eindelijk gelijk! En waarom haat of ontstemming tegenover de Duitse bezetter? De oorlog was immers voorbij. De nieuwe tijd zou ook de NSB bevrijden van verdrukking en vervolging. Op 22 juni 1940 vond de ‘Hagespraak der bevrijding’ op de Goudsberg in Lunteren plaats. Mussert schonk de grote luidklok van de Beweging aan ‘de schepper van het Duitse luchtwapen’ Göring, en de ronkende overvliegende machines van dat wapen werden luide toegejuicht. Kwetsender en brutaler kon het al niet. Juist dat luchtwapen had Rotterdam, zelfs nadat de capitulatie-onderhandelingen begonnen waren, in puin gelegd. Zo er iets is geweest, dat na de strijd van de meidagen het isolement van de NSB bevestigde en verergerde, dan was het deze demonstratieve verbroedering met de vijand.

De haast, waarmee de NSB zich in de armen van de vijand wierp was ook het gevolg van druk van binnenuit. Vooral Rost van Tonningen dreef Mussert in deze richting. Op 2 juni was Rost uit Calais, waar hij door de Duitse troepen uit gevangenschap bevrijd was, teruggekeerd. Zonder Rost had Mussert de Duitse bezetter niet kunnen benaderen, zelfs een radiorede, die hij op 16 mei had willen uitspreken, was hem niet toegestaan geweest[1]. Pas door Rost kon Mussert zelf met de Duitse autoriteiten in contact treden (5 juni 1940)[2]. Was die afhankelijkheid van Rost al pijnlijk, onverdeeld genoegen gaf het contact met de Duitsers evenmin. De NSB werd door de Duitse bezetter niet beschouwd als *de* partij. Rosts tomeloze eerzucht kende trouwens spoedig geen grenzen meer, hij merkte dat de Duitsers niet zo dadelijk met de NSB in zee wilden gaan. Op 20 juli 1940 slaagde hij erin voor zich de benoeming tot gemachtigde van de marxistische partijen en de Arbeiderspers in de wacht te slepen. In de SDAP wilde hij nieuw nationaal-socialistisch leven blazen. Dat deze poging om de NSB met een meer sociaal-geöriënteerde nazi-partij voorbij

1 *Wat Mussert op 16 Mei 1940 had willen zeggen*, In: *Nederland in Oorlogstijd* 1947 (2e Jrg.) blz. 120/122.
2 ROST VAN TONNINGEN's particuliere brieven etc. blz. 145.

te streven mislukken zou, konden Rost noch Mussert, blind als zij waren voor de werkelijke anti-Duitse en toch ook nog democratische gevoelens, voorspellen[1]. Wilde Mussert Rost in toom houden, dan moest de NSB zijn Duitse ijver zo snel en duidelijk mogelijk demonstreren.

Niet alleen Rost, ook niet alleen de Unie prikkelden de NSB tot haast. De oude rapaillepartijtjes, vooral de NSNAP van Van Rappard, staken de kop op, en konden dat nu doen met meer kracht dan ooit tevoren. De Troelstrabeweging, een afsplitsing van de SDAP, zwaaide om naar de Groot-Duitse gedachte, de Nederlandse afdeling van Verdinaso betoonde eveneens meer ijver. Gevaarlijk scheen vooral aanvankelijk de beweging van Arnold Meyer. Diens oude rapaille-partij 'Zwart Front', die in Noord-Brabant enige aanhang bezat, was in april 1940 toevallig net omgezet in 'Nationaal Front'. Door de Duitse inval en bezetting kreeg dit Front ook de conjunctuur mee. In de concurrentie tegen de NSB kreeg het van de weeromstuit een 'nettere' allure dan het oude Zwart Front. Nadruk werd gelegd op de Dietse gedachte, het oude felle anti-semitisme werd enigszins gedempt en liever werd hier nu op het Nederlands-nationalistische paard gewed dan tevoren. Alle nationaal-socialistische en fascistische, maar ook dietse en chauvinistische lieden, die net niet of niet meer in de NSB wilden, zochten hier hun heul. Diegenen, die vroeger zo graag met hun rotgenoten ruiten ingooiden, knokten en Jodenpaaltjes vernielden moesten zich in deze partij nu beheersen[2]. En de vergaarbak liep snel vol! Zó vol zelfs, dat spoedig de gehele beweging wegzonk, de Leider Arnold Meyer kon de zaak niet de baas, de organisatie groeide te snel[3]. Een curieuze verzameling van lieden sloot zich in de rijen van Meyer aan: Groot-Nederlanders, corporatief-autoritaire Roomsen, oude anarcho-fascisten en a-politieke figuren, die eigenlijk beter in 'De Nederlandsche Unie' hadden gehoord. Enigen van hen zouden later in de SS belanden. Anderen hebben van dit politieke avontuur hun bekomst gehad en zich, na de opheffing van Meyers Nationaal Front, niet verder gecompromitteerd.

Maar de werkelijke stoot, die de NSB zo snel deed tuimelen, was van nog een andere kant gekomen. De gevaren van Unie, Front en NSNAP waren pas in juli en augustus dreigender geworden. Op 9 juni 1940 reeds kwam de SS-Brigadeführer Berger bij Mussert met het bevel van Hitler bij zich tot oprichting van een SS-Standarte 'Westland'. In zijn dagboek tekende Mussert aan: 'Gesproken met hem over de verhouding Nederland-Duitschland als twee broedervolken van het Germaansche ras. Bleek mij de hoogste SS-leiding het Nederlandsche volk als een Duitsch volk ziet. Het is ontzettend. Wat moet ervan terecht komen? Weigeren, dan speel ik in de kaart van hen, die ons volk willen inlijven ... Maar als de NSB zich daarachter stelt kunnen wij wel uitscheiden met de propaganda voor het Nederlandsche Nationaal Socialisme,

1 W. DREES.
2 Vgl. A.A. HAIGHTON, *Arnold Meyers Maskerade*.
3 Vgl. de beschrijving van dit verval in romanvorm: WILLEM W. WATERMAN II.

want dan zou men zeker zeggen dat wij landverraderlijke bedoelingen hebben.. Die SS-Standarte Westland kan de doodsteek zijn voor het Nationaal Socialisme in Nederland.' Stond Mussert hier op een tweesprong? Zo als hij het hier stelde, leek het er even op. Maar zijn keuze had hij reeds gedaan: hij wilde en hij zou een nationaal-socialisme vestigen in Nederland, zonder zich af te vragen of hij daarvoor enige weerklank zou vinden. Hij vroeg zich slechts af langs welke weg, in welke positie hij dit kon bereiken. Eigenlijk wist hij daarop ook al zijn antwoord, hoe 'ontzettend' hij de SS-Standarte als 'doodsteek' ook vond. Direct na zijn klachten schrijft hij: 'Als ik den Führer maar in Nederland kon hebben ... dan zou hij inzien dat broederschap met Duitschland het grootste en het eenig juiste is. Opgaan van het Nederlandsche volk in het Duitsche, elke poging daartoe is in wezen een barrière tegen de goede verstandhouding, die ik beoog. Toch kan noch wil ik dit eerste bevel van den Führer dat mij bereikt op welke wijze dan ook dwarsboomen. Hij is een profeet, hij staat in zijn zwaarsten strijd voor den opbouw van het nieuwe Europa.' En even verder droomde Mussert al van een groot Nederlands imperium: 'Nederland van den Dollart tot Kales, met Indië, met de Congo, vriend van Zuid-Afrika, nauw samenwerkend met den grooten Duitschen broer'[1]. Die droom zou hem in de volgende bezettingsjaren nooit meer verlaten, hem 'staande' houden, terwijl hij moest buigen en kruipen. Zo kan hoogstens worden gezegd, dat de Duitse druk en de vrees voor andere stromingen en partijen, de keuze van de NSB voor de vijand en de nazi-ideologie heeft verhaast, niet veroorzaakt. De Duitse inval heeft als een katalysator gewerkt in een proces, dat reeds lang gaande was en slechts op die katalysator wachtte.

De uiterlijke verwarring, waarin België na de Duitse inval verkeerde, bracht ook een hevige innerlijke verwarring teweeg. Een kundig en oprecht waarnemer erkende, dat, wanneer de Duitsers direct na de capitulatie vrede hadden gesloten met België, waarbij dan de Koning op de troon zou zijn gebleven, deze vrede algemene goedkeuring zou hebben ondervonden[2]. Van een anti-Duitse stemming zoals in Nederland was in België vrijwel geen sprake. De herinnering aan de eerste wereldoorlog had psychologisch een enorme invloed op de reacties van de bevolking. Toen de Duitse inval begon, had men weer een westelijk front verwacht van lange duur, toen de Duitse aanval snel doorstootte had men gerekend op een nieuwe slag aan de Marne, toen de Duitse bezetters

1 Het *Proces Mussert* blz. 56/57.

2 STRUYE p. 20. Over de geschiedenis van België tijdens de tweede wereldoorlog bestaat bitter weinig. Handboeken blijven daardoor: OOMS & DELANDSHEERE en STRUYE, ondanks het feit, dat deze, op zichzelf zeer verdienstelijke, publicaties de directe neerslag zijn van de verkregen berichten en indrukken tijdens de bezettingstijd zelf en een kroniekmatig karakter hebben. Enkele na-oorlogse publicaties dragen het stempel van politieke strijd of apologie, G. HAMERS b.v. fel anti-nationaal-socialistisch, de boeken over de processen (Hét *Proces-Borginon*, J. DE LENTDECKER etc.) sterk verdedigend. Publicaties als die van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het grote werk *Onderdrukking en Verzet* zijn voor België onbekend.

door het land trokken had men vernieling en fusillades verwacht als in 1914. Niets was uitgekomen. En de stemming sloeg nu om in een afkeer van Frankrijk en een welwillendheid tegenover de Duitse bezetter. De Franse aanvallen op de Koning, toen hij zonder overleg met de geallieerden was gecapituleerd, de slordige en later zelfs vijandige behandeling van de Belgische vluchtelingen in Frankrijk werden niet dadelijk vergeten. En hoe anders waren daarentegen de Duitsers nu dan in 1914-18! Geen vernielingen, geen plundering. Verwoestingen leken door terugtrekkende geallieerde troepen te zijn aangericht. Vlot en snel hielpen de Duitse militairen de gevluchte burgers na de Franse capitulatie terugkeren naar hun woonplaatsen. De Vlaamse en Waalse arbeiders, die reeds spoedig in groten getale vrijwillig naar Duitsland gingen om te werken (200.000 in de eerste maanden van de bezetting), schreven enthousiaste brieven naar huis en vertelden op verlof sterke verhalen. De werkloosheid had ook in België funeste gevolgen. De Koning zelf, en zijn kring rondom hem, gaven in menig opzicht het voorbeeld van samenwerking met de Duitse bezetting. Hendrik de Man, één der leidende figuren in de socialistische partij, gaf op 28 juni een manifest uit, waarin hij de arbeidersbeweging opriep om aan de nieuwe orde mede te werken[1].

Het VNV leek zelfs in deze stemming aanvankelijk enigszins voorzichtig. ‘Geen tweede activisme’ was de leuze geweest van de meer gematigde figuren (b.v. Borginon) en deze gedachte werkte inderdaad nog remmend. Met enige verbijstering moet de VNV-leiding de flirtation van Belgische autoriteiten met de Duitsers, de vlotte aanpassing van vele ambtenaren bij de nieuwe situatie hebben aangezien. Zouden de Vlaamse nationalisten er nu wéér naast blijven zitten? De terugkeer van de vele gedeporteerde nationalisten werkte op deze stemming radicaliserend. Zij waren, na al hun verschrikkelijke ervaringen, werkelijk geladen tegen het oude Belgische régime[2]. Een aantal hunner begon in het dagblad *Volk en Staat*, artikelen te schrijven, die behalve haat en wrok tegen het oude ook klanken van enthousiasme voor het nationaal-socialisme lieten horen. De jonge VNV-er Reimond Tollenaere - die reeds in 1936 had gezegd: ‘Ik ben aan het Parlement gekomen om het des te beter te helpen kapot maken’ -, verklaarde al in de eerste VNV-vergadering na de capitulatie: ‘Voor ons is het ogenblik voor de verovering der toekomst begonnen. Een nieuw activisme moet beginnen.’ (29 juli 1940). En ook De Clercq werd hierdoor naar activistische kant geschoven, ook al hadden Borginon en Romsee hem nog kort tevoren bezworen loyaal te blijven jegens de Belgische regering en zelfs met haar naar Frankrijk te gaan[3].

En toch bleef het nog rondom de Leider stil. Andere sprekers, Tollenaere, Elias, Daels, Leuridan e.a. traden in de vergaderingen op, die in augustus overal in Vlaanderen voor het VNV werden gehouden. Het Vlaams nationalis-

1 Vgl. zijn eigen verdediging: H. DE MAN, *Cavalier seul* etc. pp. 249-279.
2 Zie hiervóór blz. 72 noot 1.
3 L. DE LENTDECKER JR. blz. 34.

me stak onmiskenbaar de kop op. Op 11 juli was de Guldensporenslag alweer plechtig herdacht, op 14 juli waren de teruggekeerde gedeporteerden te Diksmuiden gehuldigd; de grote Bormshuldiging te Brussel op 10 augustus, de IJzerbedevaart op 18 augustus markeerden de pas van een zich heftig oprichtend nationalisme. De Clercq waagde nog een poging om ver buiten het VNV een Vlaamse 'volksbeweging' op gang te brengen. Bestond er bij hem misschien hoop op een nieuwe 'Concentratie'? Wilde hij een soort Vlaamse 'Unie'? Op 10 augustus publiceerde hij zijn oproep tot deelneming aan die Vlaamse Volksbeweging en in de dagen daarna verschenen de namen der ondertekenaars, die De Clercqs oproep volgden. Het waren vele namen van bekende Vlamingen, oud-activisten als Verschaeve, Borms, Daels, Speleers, Vlaamse strijders als Grammens, Tollenaere[1], maar een doorbraak naar andere Vlaamse kringen gelukte nauwelijks. Was het deze mislukking, die in September de actie voor de Volksbeweging deed stopzetten, of Duitse druk[2]?

Inmiddels begonnen ook de kleine rapaillepartijtjes zich te roeren. De VAP, de NSVAP en De Adelaar kwamen weer te voorschijn. Nieuwe bewegingen soms met sterke Duitse steun zoals de Nationaal Socialistische Beweging in Vlaanderen[3], het Anti-Joodsche Front en de Volksverwering begonnen een felle strijd. Al te zeer scheen nu het VNV tussen de twee molenstenen van Belgische collaboratie en Vlaams radicalisme fijngewreven te worden. Van de zijde van de Duitse bezetter werden enkele voor het Vlaamse nationalisme bemoedigende maatregelen genomen, die een nieuwe 'Flamenpolitik' in de trant van '14-'18 deden vermoeden. Op 31 augustus werd een nieuwe Commissie benoemd voor toezicht op de toepassing van de taalwetten onder voorzitterschap van Grammens. Op 6 september werd een Commissie aangewezen, onder voorzitterschap van Borms, om de schadevergoedingen te regelen voor hen, die door de repressie na 1918 voor hun activisme geleden hadden. Op 15 october werd de Kulturele Raad voor Vlaanderen gereorganiseerd met als leden o.a. Verschaeve, Jacob en Van Roosbroeck, allen echte Vlaamse nationalisten. Victor Leemans, die als eerste in 1933 het nationaal socialisme in de Vlaamse beweging had geïntroduceerd, maar sedertdien in gematigde richting was geevolueerd, werd in september op de hoge post van secretaris generaal voor Economische Zaken geroepen. De VNV-er G. Romsee was reeds even eerder benoemd tot gouverneur van Limburg.

Het gevaar, dat het VNV zou leeglopen in een Belgicistische baantjesjagerij was niet denkbeeldig. Was er niet een echte Vlaamse politiek te voeren met hulp van de Duitsers? De mogelijkheid van annexatie van Noord-Frankrijk, dat voor een deel reeds met België onder één militaire bezettingsautoriteit was

1 Lijst van namen bij G. HAMERS I blz. 36/38. Een succesje was de aansluiting van b.v. de socialist Delvo en de afzijdige nationalist Wies Moens.
2 H. VAN WESTDIJK blz. 78/79.
3 In Rosenbergs blad werd b.v. Van Rossem sterk aangeprezen door FRITZ PEUCKERT, *Flanderns Volkstum in Vergangenheit and Gegenwart*. In: *Nationalsozialistische Monatshefte* Febr. 1941 (12 Jrg. Heft 131) S. 99-112, vooral S. 109/111.

gesteld, leek niet denkbeeldig. Wilde plannen tot volksverhuizing van Vlaamse boeren, die 'levensruimte' zochten naar Noord-Frans en Waals gebied, waar dan de bevolking moest wegtrekken, ontstonden[1]. En wat praatte een individu als René Lagrou niet van de oprichting van een Vlaamse afdeling van de SS? Wilde het VNV als zodanig een rol spelen, dan moest nu de beslissing vallen[2].

Op 10 november 1940 sprak De Clercq voor het eerst in een VNV kadervergadering te Brussel. Hier uitte hij zijn vertrouwen in een Duitse overwinning, hier speelde hij ook zijn troef uit van de Politieke Organisatie, die de Duitsers bij de inval zou hebben geholpen. Op 23 november werd het VNV gereorganiseerd, naast de Leider werd een nieuwe Raad gesteld, - de naam van Borginon was er niet bij -, zitting kregen er in: Prof. F. Daels, Edgard Delvo, Dr. H.J. Elias, J. Leuridan, G. Romsee, R. Tollenaere, Prof. R. Speleers en J.H. Timmermans. Maar van groter belang was de mededeling dat het VNV van nu af aan *nationaal-socialistisch* zou zijn. Hiermee verbond het zich definitief niet alleen aan een Duitse overwinning, maar ook aan de nazi-ideologie.

Bij dit spel van Nederlandse en Vlaamse 'nationaal-socialisten' was nog een derde deelnemer betrokken: de Duitse bezetter. Heel de activiteit van een Mussert of De Clercq, een Rost of Lagrou hing af van diens wil. Maar kon er gesproken worden van *de* Duitse bezetter? Spoedig zou blijken dat dit niet het geval was. Groepen en organisaties, personen en klieken werkten langs elkaar heen, door elkaar heen en tegen elkaar in. In de hoogste regionen werd dit door Hitler opzettelijk in de hand gewerkt om zelf in die verdeeldheid en verwarring te kunnen intrigeren en zijn positie te handhaven. Göring, Göbbels, Himmler en Bormann bestreden elkander heftig. In de lagere regionen was het niet beter. De bevoegdheden der verschillende instanties, van partij, leger, SS, regering etc. waren onderling nooit scherp gescheiden gehouden. Gevallen van 'Kompetenz-Überschreitung', '-Erweiterung' of '-Überschneidung' waren aan de orde van de dag, ook bij de Duitse bezettingsmachten in Nederland en België. Spoedig zouden de Nederlandse en Vlaamse nationaal-socialisten in dit labyrinth moeten gaan dwalen, moeten mee-intrigeren om het hoofd boven de heggen te kunnen houden. Het leek aanvankelijk zo eenvoudig. In België en Noord-Frankrijk bleef, ook nog lang na de afloop van de gevechtshandelingen, zelfs tot 13 juli 1944, een Militär-Verwaltung. Het hoogste gezag berustte hier, zoals aanvankelijk ook in Nederland, bij generaal A. von Falkenhausen, met Dr. E. Reeder als stafchef. In Nederland werd op 28 mei 1940 reeds de Militär-befehlshaber von Falkenhausen, die zich juist in Den Haag had geïnstalleerd, op grond van een Führer-besluit vervangen door een burgerlijke bestuurder Dr. A. Seyss-Inquart als 'Reichskommissar'. Maar alleen al dit verschil tussen de behandeling van België en Nederland als bezette gebieden, leverde een pro-

1 Vgl. THIRY p. 139/140. Brochures uit die tijd: Y. VAN ACKER en J.M. BRANS, *Bevolking en levensuimte* etc.

2 H. VAN WESTDIJK blz. 80/81.

bleem. Was het een gril van Hitler om Nederland een burgerlijk Duits opperbestuur te geven en België onder Duits militair gezag te laten? Lag hier een ideologisch moment: de Germaanse verwantschap met Noorwegen en Nederland, terwijl België door zijn Walen minder Germaans kon zijn? Was het militair van belang om bij een eventuele invasie in Engeland de springplanken Frankrijk en België onder militair gezag te houden? Veel schijnt te wijzen op een gril van Hitler, want, juist toen België weer een grote militaire betekenis kreeg, bij de nadering van de geallieerde bevrijdingstroepen, werd het nog eens onder het burgerlijk bestuur van een Rijkscommissaris Grohé gesteld (13 juli 1944, een week vóórdat de aanslag op Hitler plaatsvond).

In de practijk heeft het verschil tussen een civiel bestuur in Nederland en een militair in België niet zo zwaar gewogen. Want ook al moge von Falkenhausen persoonlijk, - en dit lijkt aannemelijk -, in zijn gezag een meer strikt militaire opdracht hebben gezien, de andere Duitse instanties, die als vliegen op de Belgische pudding gingen zitten, zorgden er direct voor 'hineinzuregieren' en daarbij in onderlinge wedijver evenzovele nazificerende maatregelen door te voeren, hoogstens ietwat vertraagd, als in Nederland geschiedde. Maakt men achteraf de balans van de Duitse bezetting op, dan is deze inderdaad ongunstiger voor Nederland dan voor België uitgevallen. Maar daar zijn andere oorzaken voor aan te geven dan het verschil in Duitse bestuursvorm. De negen laatste maanden hebben Nederland veel bloed en tranen gekost, zij waren relatief de zwaarste, België bleef voor deze laatste beproeving bespaard. Er waren andere verhoudingen en spanningen binnen België: de Vlaams-Waalse tegenstelling, de aanvankelijk grotere gezagschaos, de veel lauwere stemming jegens de Duitse bezetting, die zich pas langzaam wijzigde en nooit die mate van scherpte heeft gehad als in Nederland. En tenslotte waren er ook min of meer toevallig in Nederland andere Duitse politieke en militaire figuren aan de macht dan in België. Vrees voor zijn carriére heeft waarschijnlijk de oude von Falkenhausen, die een trotse militaire loopbaan achter de rug had, niet gekweld. De leider van de SS in België Jungclauss was, vergeleken met een revolutionairharde figuur als Rauter in Nederland, een doetje[1].

En toch, ondanks deze verschillen, waren er vele overeenkomsten in de

1 Van de verhoudingen der bezettingsautoriteiten onderling is voor België vrijwel niets bekend. Slechts enkele gegevens bevestigden de indruk, die ik kreeg van de verhoudingen in de Duitse kringen tijdens de bezetting in Nederland. Deze indruk en meer concrete gegevens heb ik vooral te danken aan de gesprekken met Dr. A.E. COHEN, zijn publicatie en die van Mej. VERKADE, *De dood van F. Schmidt* in: *Nederland in Oorlogstijd*, en tenslotte aan enige *Notities voor het Hoofdwerk* van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en wel die van DR. A.E. COHEN, *Gezags- en machtsverhoudingen in het nationaalsocialistisch Duitsland* (Notitie No. 10) en: *Opzet en structuur van het Duitse Rijkscommissariaat in Nederland* (Notitie No. 16) en een *Verslag van Discussie* (Notitie No. 64). Interessant en leerrijk is ook het gestencild rapport *Duitsche politiek in Nederland* dat mij toevallig in handen kwam, geschreven kort na de bevrijding door een man, mogelijk toen nog geïnterneerd, die over veel inside-information beschikte. Alleen lijkt het een bezwaar dat het wat te uitvoerig en te gewichtigdoenerig is gesteld in een al te positieve toon.

Duitse bezettingspolitiek. Beide groepen bezettingsautoriteiten werkten samen met het bestaande inheemse ambtenarenapparaat, dat door de uitgeweken regeringen was achtergelaten. Een apparaat, geleid door de secretarissen-generaal. De verwachting leek gewettigd - en de eerste verklaringen van Von Falkenhausen en Seyss Inquart schenen dit te bevestigen - dat de Duitse autoriteiten zich gedurende de oorlog uitsluitend zouden bemoeien met zaken, die de feitelijke Duitse belangen bij de oorlogvoering moesten dienen, en de bevolking der bezette gebieden verder ongemoeid zouden laten. Hoe zei Seyss Inquart dat ook weer? In zijn eerste rede (29 mei 1940): ‘Wij komen niet hier, om een volkskarakter in het nauw te brengen en te vernielen en om aan een land zijn vrijheid te ontnemen ... Wij willen dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw drijven, noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging opdringen ...’. Maar hij zei toen ook al - men heeft dat pas later in de volle betekenis begrepen -: ‘Het Nederlandse volk zal door de vervulling van de taak, die uit het gemeenschappelijke lot voortvloeit, in staat zijn, zijn land en zijn vrijheid voor de toekomst te verzekeren ...’ Hier werd toch iets meer van de bevolking verwacht dan alleen orde en rust. En de wijze waarop de Duitse bezetters met de Vlaamse en Nederlandse nationaal-socialisten in die richting werkten geeft ook nader de aard van hun verwachtingen aan.

Al kunnen deze verwachtingen niet scherp omschreven worden, omdat zij groepsgewijze en individueel bij de Duitsers sterk verschilden, er waren toch enkele zeer duidelijke omgrenzingen: (1) Een definitieve beslissing over de politieke status van België en Nederland zou pas na het einde van de oorlog, na de Duitse overwinning derhalve, vallen en dan, - zoals telkens weer werd medegedeeld -, door Hitler zelf worden genomen. Ieder vooruitlopen op die beslissing moest rekening houden met het mogelijk heel anders uitvallend besluit van Hitler. Het kwam er vooral op aan, alvast die sleutelposities voor zich en zijn groep te hebben bemachtigd, die bij welk besluit van Hitler dan ook voor eigen groep en eigen carrière van belang zouden zijn. (2) Het idee, dat Nederland en België ooit nog zelfstandige en souvereine staten zouden worden, bestond bij geen enkele Duitse instantie. Ten onrechte werd alleen de SS-richting annexionistisch genoemd, in feite waren dat in zekere zin alle Duitse autoriteiten. Het ging alleen om de vraag wie zou annexeren, en op welke wijze die annexatie zou plaatsvinden. Zelfs een typisch ‘ouderwets’ nationalist als Mussert sprak al van een Statenbond van Europa *onder leiding* van het Duitse volk (augustus 1940)[1]. (3) In Duitse kringen heeft men het antwoord op de vraag hoe de annexatievorm zou zijn, afhankelijk willen stellen van het gedrag der bevolking. Men zou zijn lot moeten ‘verdienen’. Juist het feit, dat tenslotte de beslissing bij de Führer zou berusten, gaf aan deze ‘voorwaarde’ een tragikomisch accent. Als de Noord-Nederlander en de Vlaming maar zijn goede wil to onde en veel deed voor de Duitse zaak, dan ... moest hij nog afwachten

1 *Vijf Nota's* blz. 19.

welke ‘beloning’ hem en zijn volk wachtte!! Het absurde van deze situatie wekte bij de Nederlandse en Vlaamse nationaal-socialisten of verzet of blinde volgzaamheid. Op soms cynische en meestal opportunistische wijze bestuurden en hanteerden vele Duitse autoriteiten de inheemse nazi-groeperingen. Zoals de hoger-geplaatste Duitsers door intriges en onderlinge strijd zich in hun machtsposities poogden te handhaven en zich steeds breder en gewichtiger wilden maken, zo werkten zij ook met de Vlaamse en Nederlandse nazi's als pionnen op hun schaakbord. Zij werden geschoven en poogden ook zelf te schuiven. Vroeg of laat ontstonden bij de leidende inheemse nationaal-socialisten anti-Duitse gevoelens. Onbewust meegesleept in het spel van intrige en gekonkel, - het spel bleef voor hen dodelijke en dodende ernst - begonnen enkelen zich zelfs te verbeelden dat zij door ijverig mee te doen en de Duitsers zelfs in die ijver vóór te zijn, hen voorbij zouden kunnen streven. ‘Rost meende, dat ons volk zo superieur was, dat wanneer wij zouden worden opgenomen in het Duitse Rijk, wij binnen één generatie de leiding van het geheel zouden hebben’ zei Mussert later in zijn proces, en deze verklaring van Rosts eigenaardig verwrongen gedachtegang lijkt niet onwaarschijnlijk[1].

De enig juiste weg om in de warwinkel van Duitse bezettingsmachten en de daarbij betrokken nationaal-socialistische inheemse groeperingen tekening te vinden lijkt een chronologische beschrijving van de politiek van de bezetter ten opzichte van de nationaal-socialistische ontwikkeling in Noord- en Zuid-Nederland. Daarbij mag overigens niet uit het oog verloren worden, dat deze politiek slechts een onderdeel vormde van de gestelde Duitse taak. Van het allereerste belang bleef het oorlogsdoel, waartoe ook de bezette gebieden gebruikt moesten worden, waarbij dan zaken als de handhaving van rust en orde, economische uitbuiting, het werven van arbeidskrachten voor Duitsland en vrijwilligers voor het front, minstens evenveel gewicht in de schaal moesten leggen als de politieke nationaal-socialistische wilsvorming.

Voor ons onderwerp moeten echter deze aspecten van de bezettingspolitiek ten gunste van dat ene aspect worden verwaarloosd. In de eerste faze van bezetting scheen alles wat die politieke wilsvorming aangaat nog op losse schroeven te staan. In de roes van de Duitse overwinningen en gezien de jegens de bezetter niet ongunstige stemming onder de bevolking liet de bezettende macht een zekere vrijheid van politieke vergadering en organisatie toe. Ook de nationaal-socialistische partijen en partijtjes moesten maar eens tonen wat zij waard waren en werden daarom losgelaten, tegen elkaar en op de bevolking. Tot teleurstelling van de NSB werd haar derhalve, ondanks alle betoonde ijver, niet de macht gegeven, waarnaar zij reikhalzend uitzag. Deze ‘proeftijd’ was veeleer voor de bezetter een middel om NSB en VNV soepel te maken en in de concurrentie met andere kleinere nazi-partijen in een spel van onderling opbod in Duitse richting om te buigen. Om kleine gunsten moesten de partijen

1 *Proces Mussert* blz. 134.

strijden en kruipen. Voor Noord-Nederland is dit kat- en muisspel tussen bezetter en nazi-partijen goed bekend. De vertegenwoordiger van de NSDAP Commissaris-Generaal F. Schmidt, die voor zijn partij en voor zichzelf een onmisbare plaats in Nederland - en mogelijk ook in België - wilde verwerven, zat graag op het vinketouw. Hij subsidieerde de NSNAP van Van Rappard, de Troelstrabeweging, het blad *De Misthoorn* en deed zich tegelijkertijd tegenover Mussert voor als de beschermengel van de NSB[1]. Bovendien werd Mussert aan de andere kant door Himmler met Rost van Tonningen bestookt: hij moest hem zelfs een kwaad ogenblik als tweede plaatsvervangend leider accepteren. En toch: inmiddels steeg de NSB langzaam op de ladder van de Duitse gunst. Sedert 1 januari 1941 ontving zij drie ton subsidie per maand[2]. Toegestane gesprekken met Hitler bemoedigden Mussert ten zeerste, in totaal vier maal mocht hij voor de Führer verschijnen: 23 september 1940, 21 december 1941, 10 december 1942 en 2 december 1943[3]. Vooral in de eerste maanden van de bezetting leek de NSB toch wel te groeien. Vóór 5 mei 1940 telde zij nog maar 28.000 leden, begin 1941 was dit aantal toegenomen tot 60.000, om op den duur nog te stijgen tot om en nabij 80.000. Vele nieuwe leden sloten zich aan uit opportunistische overwegingen - ‘Meikevers’ zouden de oudere leden hen minachtend noemen -. In de herfst nog van 1940 was de Nederlandse afdeling van Verdinaso overgegaan in de NSB, een klein getal weliswaar, maar mogelijk toch een groep van meer strijdbare en ideologisch doorknede lieden dan de grote toevloed.

Iets minder vast lijkt in deze fase - de gegevens hieromtrent zijn nog te gering - de Duitse greep het VNV omvat te hebben. Ontbrak het hier aan intrigante figuren als Schmidt? Was de kring van Von Falkenhausen wat meer gedistancieerd? Zoals ook in Nederland werden in België vele nazificerende maatregelen buiten de eigenlijke nationaal-socialistische partijen om genomen: de Winterhulp, benoeming van hoge functionnarissen, het radiobestel, het vermogensbeheer van de Joden etc. Juist met die benoemingspolitiek schoot de Duitse bezetter onder de duiven van de nationaal-socialistische aanhang. Zoals de in 1941 benoemde nieuwe secretaris-generaal voor binnenlandse zaken in België, de VNV-er Romsee, buiten de VNV-leiding om benoemingen verrichtte en zich binnen het College van secretarissen-generaal aan de oude Belgische ambtenarenstijl poogde aan te passen, zo speelde ook de nieuwe secretaris-generaal voor Volksvoorlichting en Kunsten in Nederland, de NSB-er Goedewaagen, tot grote ergernis van Mussert[4], spoedig zijn eigen rol. Meer nog dan in Nederland moest echter in Vlaanderen ergernis wekken, dat de oude bestuursvormen in België bleven bestaan en slechts langzaam en incidenteel met nieuwe pro-Duitse elementen werden bezet. Het centrale Belgische bestuur, een doorn in het oog van de Vlaamse nationalist, bleef zodoende gehandhaafd.

1 Vgl. B. SYES blz. 54/55.
2 *Proces Mussert* blz. 193.
3 Verslagen van deze bezoeken in: *Proces Mussert* blz. 316-333.
4 J.J. VAN BOLHUIS blz. 54.

Verontwaardiging ontstond er ook in VNV-kringen over de anti-Dietse politiek van de bezetter. De grens tussen Nederland en Vlaanderen werd hermetisch gesloten en herhaaldelijk was van Duitse zijde het bevel afgekomen om niet op het besluit van de Führer vooruit te lopen door de Dietse politieke gedachte te propageren[1]. De oprichting van een Algemeene SS-Vlaanderen einde 1940, waarin alle kleine rapaillepartijtjes als VAP, NSVAP, NSBV en Volksverwering samenvloeiden, wekte eveneens ongerustheid. Een geluk leek bij dit ongeluk, dat de leiders, Lagrou eerst, Ir. J.E. de Langhe daarna, slecht bleken te voldoen. Pas later zou deze beweging meer betekenis krijgen.

Naarmate het eerste jaar van de bezetting verstreek, sloeg de stemming onder de Belgische bevolking meer en meer om. Iets later en langzamer dan in Nederland begon toch de publieke opinie, aangemoedigd door de eerste successen van de geallieerden (de luchtslag om Engeland, de klappen voor de Italianen in Griekenland en Afrika), geërgerd door de voedseldistributie, het vasthouden der Belgische krijgsgevangenen en het ontslag van enkele vooraanstaande Belgische bestuurders, verschrikt door de eerste tekenen van de Duitse terreur, zich van de bezetter af te wenden. Zo geraakte het VNV weer in een isolement, de 'Zwarten' werden nu het mikpunt van de omgeslagen stemming[2]. Toch kon de beweging nog groeien. In maart 1941 was het ledental 55.000, een jaar later zou het zijn maximum van ongeveer 100.000 bereiken. Een groot succes leek de op 10 mei 1941 aangekondigde aansluiting van de kleinere partijtjes Rex-Vlaanderen en Verdinaso bij het VNV. Vooral de aansluiting van Rex scheen te wijzen op een oplossing: Rex voor Wallonië, VNV voor Vlaanderen. Maar het zou blijken dat zelfs deze regeling de bezetter nauwelijks kon behagen: de taalgrens zinde hem niet.

Na de aanval der Duitsers op de Sowjet-Unie, 22 juni 1941, brak een nieuwe faze aan. Alleen het nationaal-socialisme kreeg nu een vrijbrief van de bezetter. Andere politieke partijen werden definitief verboden en bepaalde Duitse autoriteiten - zoals de 'Generalkommissar' Schmidt, die in eigen intriges verstrikt was geraakt en daardoor in zijn positie verzwakt - begonnen hun kaarten te zetten op de grootste nationaal-socialistische partij in het bezette land: de NSB in Nederland, het VNV in Vlaanderen. De Duitse trouw dezer partijen was dan ook indrukwekkend. In het nest van de NSB had Mussert reeds, het bevel gehoorzamend, het koekoeksei van de SS uitgebroed: Feldmeyer, de man van de Mussertgarde, werd de 'voorman' van de nieuwe SS[3]. In juli 1941 werd met veel tam-tam door de NSB een Legioen Nederland gevormd, dat bestaan zou uit Nederlandse vrijwilligers voor de strijd tegen Rusland. Met 'eigen vlag, eigen leiding' zou dit Legioen als 'eigen eenheid' oprukken, maar spoedig accepteerde Mussert de omzetting, waarbij het Legioen

1 DELANDSHEERE & OOMS I, p. 453/457.
2 Vgl. STRUYE p. 34 e.v.
3 Voor zijn wat schutterig zich neerleggen bij de SS-Gedachte, zie *Vijf Nota's* blz. 132/133.

als onderdeel van de Waffen SS onder Duits bevel werd geplaatst. Op 12 december 1941 mocht Mussert in de handen van Hitler de eed van trouw afleggen en nog de bittere pil slikken, dat zijn groot-Nederlandse idealen opgegeven moesten worden. Mussert suste zich in slaap met de gedachte: 'Ik ben ervan overtuigd, dat er een tijdstip zal komen, dat de feiten mij in het gelijk zullen stellen en dat de Führer zelf zal wenschen, dat ik mij ook met de Zuidelijke Nederlanden zal bemoeien'[1]. En toen dan eindelijk kwam Seyss Inquart himself op de feestvergadering van een tienjarige NSB aankondigen, dat hij besloten had 'in Nederland nog slechts één politieke wilsvorming te dulden en wel die in en door de NSB onder haar leider Mussert'. Alle andere partijen, ook de Nederlandsche Unie, en het Nationaal Front, werden opgeheven. De NSNAP van Van Rappard, die toen, ondanks de fikse subsidies, slechts tot 10.000 leden gestegen was[2], moest zich op hoog Duits bevel in de NSB oplossen. De NSB moest al dit samengespoeld NSNAP-wrakhout in haar gelederen opnemen, de SS van Feldmeyer zou er sterker van worden. Maar toch: de weg naar de macht scheen nu voor Mussert gebaand te zijn, zijn partij was de enige erkende en gesteunde geworden.

Ook het VNV was door de proeftijd volgzamer geworden, al zou het nooit dat stadium van onderwerping bereiken, waarin Mussert reeds was geraakt; mogelijk is ook daarom nooit het VNV tot een hoogtepunt gekomen als de NSB in december 1941. Al direct had De Clercq zich verweerd tegen de SS Vlaanderen, het lidmaatschap daarvan had hij voor zijn leden verboden. De op grootse, nationaal-socialistische wijze aangekondigde werving voor vrijwilligers voor het Oostfront stond meer nog dan in Nederland in het teken van 'eigen vlag, eigen leiding en eigen organisatie'. Het Vlaamse legioen zou onder leiding van Tollenaere, Francois e.a. als officieren, met een veldhospitaal onder toezicht van Prof. F. Daels vertrekken. De teleurstellingen bleven niet uit: Daels heeft tevergeefs op zijn uitzending moeten wachten, Tollenaere sneuvelde zo gauw, dat zelfs moord werd vermoed (30 januari 1942) en van de apartheid van het legioen kwam niets terecht. Ook hier heeft Duitse leiding spoedig tot inlijving bij de Waffen SS geleid en de vaak fel flamingante VNV-soldaten moesten zich een verduitsing laten welgevallen, die hen zelf bitter heeft teleurgesteld[3].

De koelere relaties tussen het VNV en de Duitse bezetter traden zelfs aan de dag. Een brief van Prof. Daels, gedateerd 25 augustus 1941, werd illegaal verspreid en hield een verslag in van een onderhoud tussen generaal Reeder eneren 30 Vlaamse nationalisten (15 VNV en 15 SS Vlaanderen) anderzijds. De VNV-ers, bij monde o.a. van Borms, ventileerden hun klachten. De afsluiting van de grens tussen Noord- en Zuid-Nederland, het spreekverbod voor Dietsland, het achterwege-blijven van een administratieve scheiding, het Belgisch-

1 *Proces Mussert* blz. 320.
2 Van Bolhuis blz. 56.
3 Van Westdijk blz. 81-83.

centralistische karakter van de Winterhulp, de bezetting van bestuursposten door anti-Vlaamse collaborateurs, de strenge censuur op VNV-redevoeringen kwamen op dit klachtenlijstje voor. De afgunst tegen het veel meer vrijgelaten Rex kwam bovendien aan de dag bij de klachten over het feit, dat bij het vertrek van Degrelles Légion Wallonne 'Vive la Begique' had geklonken en de Brabançonne was gezongen[1]. Maar ook Reeder had zijn klachten: de VNV-ers hadden niet genoeg capabele lieden om de hoge posten te kunnen bezetten, de aanhang van het VNV bleef te klein, en de 300 eerste Vlaamse vrijwilligers voldeden bij de training maar bitter slecht. En strak moest hij een administratieve scheiding afwijzen: die was tijdens de oorlog economisch onwenselijk[2].

Maar toch mag men deze strubbelingen niet te zwaar laten wegen. Het VNV bleef volgzaam. De Clercq verklaarde nog in september 1941 nadrukkelijk, dat hij zijn vertrouwen op Hitler stelde, dat het VNV maar moest berusten in de afsluiting van de noordgrens en dat de Duitse overwinning alleen het doel van een nationaal-socialistische orde in Nederlands-germaanse geest bereikbaar maakte[3]. Onder de sterke schutse van de Duitse overheid kon het VNV, evenals de NSB, ondanks de geringe aanhang uit het geheel van de bevolking, zich zo breed mogelijk maken. Het ledental groeide. Steeds meer posten werden door VNV-ers bezet, mede dankzij een reorganisatie van de gemeentegrenzen der grote steden[4]. Grote manifestaties vonden plaats. Vooral Brussel, dat Vlaams moest worden, werd hiertoe uitverkoren. En gesteund omgekeerd weer door deze successen, geschraagd ook door eigen sterker nationalistisch verleden, durfde de Clercq wel eens wat flinks te zeggen: 'Het VNV voert geen knechtenpolitiek, de leden onzer Beweging willen er niet aan meedoen hun Volk te verknechten' (16 juni 1942). En af en toe was ook de natuur sterker dan de leer: Groot-Nederlandse, Dietse klanken werden, ondanks verbod en censuur, telkens weer gehoord[5]. En toch, ondanks het feit, dat De Clercq wist, wat er van 'zijn' Vlaams legioen was terecht gekomen, durfde hij de wervingsactie niet stop zetten. Met een bedenkelijke, pijnlijke regelmaat vertrokken de frontstrijders naar het Oosten, toegejuicht en toegesproken door het VNV. Hoe meer Vlamingen er aan het Oostfront stonden, toegesnauwd door Duitse officieren, hoe sterker troeven de Duitse bezetter in de hand hield om De Clercq en de zijnen aan zich te binden.

In de stijging van de partij lag het verval besloten. Toen De Clercq op 22 october 1942 stierf aan een hartziekte was de langzame neergang van het VNV

1 DELANDSHEERE & OOMS I p. 438 e.v.
2 *Idem* I p. 453 e.v. Het is niet geheel duidelijk of dit verslag nog dezelfde bespreking betreft die reeds op p. 438 e.v. beschreven werd (zie noot 1).
3 *Idem* I p. 481/482.
4 Over deze veranderingen zie *Proces Borginon*. Borginons collaboratie is hiertoe nl. beperkt gebleven.
5 Zo sprak Elias vaak in Dietse geest, zie DELANDSHEERE & OOMS I p. 438/439. Curieus is ook een fel groot-Nederlands artikel van A. DE BRUYNE, *Voor een werkelijk nationaal bewustzijn*. In: *Volk en Kultuur* 31 oct. 1942 blz. 2/4. Naar zijn eigen mededeling werd hij hiervoor ook op de Kommandantur ontboden en ter verantwoording geroepen.

eigenlijk al begonnen. De Politieke Raad van het VNV kon nog zo slim zijn de dood van De Clercq geheim te houden totdat hij in allerijl zelf de opvolger had aangewezen: Dr. H.J. Elias (geb. 1902), door de bezetter werd deze manoeuvre niet misverstaan. De gematigd-Dietsgezinde Elias zou een zware Duitse tegenstroom ontmoeten, waartegen hij niet bestand zou zijn[1]. Was het symbolisch dat juist op de sterfdag van De Clercq de Commissie-Borms gereed was gekomen met de schadevergoedingsberekeningen van het activisme van de eerste wereldoorlog? In het Duitse goud van de millioenen franken voor het eerste activisme scheen ook het tweede activisme te verstikken.

Iets langer zou de NSB het nog uitzingen, na de schijntriomf van 1941. In october 1942 heeft de vorming van een regering-Mussert zeer dicht bij de verwezenlijking gestaan. In verband daarmee stond ook de invoering van de algemene dienstplicht in Nederland op het program. Door een late beslissing van Hitler is het tenslotte niet doorgegaan[2]. Mussert haalde nog wel na een nieuw bezoek aan Hitler op 10 december 1942, behalve enige vage beloften, - Hitler hield alle beslissing natuurlijk aan zich - ook een nieuwe titel voor zich binnen. Hitler erkende Mussert als ‘Leider van het Nederlandse volk’, wat dat ook concreet moge wezen. Reëler was dan nog de instelling van een Secretarie van Staat, die, flink met Duits geld gesubsidiëerd[3], door Seyss-Inquart op 30 januari 1943 werd ‘ingeschakeld bij het openbaar bestuur’. Mussert benoemde een schaduwkabinet van gemachtigden. Maar zou hij, na de mislukking van october 1942, zelf nog geloofd hebben in de kansen op een eigen regering? Het vorig jaar had hem reeds zo diep geschokt door het feit dat met het verlies van Nederlands Indië ook de betekenis van Nederland politiek was achteruitgegaan. Meer en meer was hij ervan overtuigd dat alleen door een nauwe vriendschap met Duitsland voor Nederland nog een toekomst bestond. En in hem zou Nederland die ‘polis’ voor de toekomst bezitten. Maar heel misschien heeft hij zelfs ook daaraan getwijfeld. Want de innerlijke uitholling van zijn partij begon zulk een omvang aan te nemen, dat zij ook de buitenwereld niet meer kon ontgaan.

De interne uitholling, die zich ook voltrok in het VNV, was reeds lang begonnen. Zo betekende - ik wees hierop reeds eerder - de benoeming van eigen partijleden in allerlei openbare functies bij de gratie van de bezetter eer een verzwakking voor de partij dan een versterking. Maar het meest verontrustend scheen toch de groei van de SS-macht en de SS-gedachte binnen de partijen te worden. Op zijn minst was het een potentiëel ondermijnend gevaar. Het was de ontwikkeling in de politieke verhoudingen in Duitsland, die ook in de bezette

1 Vgl. een artikel in *Opstanding* 2 aug. 1952. Voor de verkiezing van de nieuwe leider heeft ook Romsee zich ingespannen, de enige keer dat hij zich tijdens zijn secretariaat-generaal deed gelden in zijn functie van lid van de Politieke Raad in het VNV, vgl. de LENTDECKER blz. 36/37.

2 *Proces Mussert* blz. 72. Vgl. ook DR. A.E. COHEN: *Problemen der geschiedschrijving van de tweede wereldoorlog*. In, *Tijdschr. v. Geschied.* 65 Jrg. (1952) blz. 85.

3 *Proces Mussert* blz. 73.

gebieden haar weerslag vond. Te midden van de gevechten en intriges tussen de hoogste politici onder Hitler steeg Himmlers macht. De dood van Heydrich (27 mei 1942), de meest capabele rechterhand maar tegelijk mogelijke rivaal van Himmler, had de laatste binnen de eigen SS de volle ruimte gegeven. Voor zich en de SS wist hij steeds meer sleutelposities te bemachtigen. Door de sterke discipline, de fel beleden en consequente ideologie, en het militante en militaire élite-karakter van de SS-organisatie kon Himmler deze posities ook volledig uitbuiten. Naast en door alle andere Duitse instanties heen, spon Himmler zijn eigen SS-web, ook in de bezette gebieden. Zo werden Rauter als 'Höhere SS- und Polizeiführer' in Nederland, en de 'SS-Obergruppenführer' Berger - over Jungclauss, de vertegenwoordiger van de SS in België, heen - de vooruitschuivende machtsfiguren van de SS-politiek.

Ideologisch stond Himmlers SS tegenover Nederland en België op een veel duidelijker standpunt dan alle andere Duitse machtsgroepen. Ten onrechte heeft men in NSB- en VNV-kringen speciaal de SS-politiek willen omschrijven als verduitsend en annexionistisch. In dat opzicht waren de meeste andere Duitse instanties geenszins de minderen, mogelijk alleen wat opportunistischer. Het duidelijkst lijkt mij, te spreken van een SS-politiek die meer een 'integratie', tegenover de andere Duitse politiek die meer een 'imperialisme' nastreefde. Maar dan een 'integratie' in deze beperkte zin: alleen een van de z.g. Germaanse elementen, die tezamen in Europa een 'élite' zouden vormen en binnen de SS konden worden georganiseerd. De keuringen, de bewuste rasteelt, de gehele ideologische fundering van de SS leidden tot het gestelde doel van de 'élite'-vorming. In plaats van een Groot-Duitsland zou een nieuw Rijk ontstaan waarin de Germanen, ongeacht of zij Duits, Noors, Deens, Nederlands of Vlaams waren, zouden heersen. Toen Himmler bij een inspectie aan één der Nederlandse SS-ers vroeg, wat hij had willen worden en ten antwoord kreeg dat de diplomatie hem had aangetrokken, maar dat een kans daarop nu wel verkeken was, zei de Reichsführer SS 'Na, vielleicht sehen wir Sie mal zurück als Reichsaussenminister.' Deze anecdote werd gretig doorverteld onder alle Nederlandse SS-ers. Hoe heerlijk was dat gevoel van 'uitverkoren' te zijn, en dan 'gelijken' onder de uitverkorenen. Zou hier de kans liggen op 'gelijkberechtiging'? Het leek ook politiek een verlossing, opgenomen te worden in een groter rijk, nu er voor de kleine staatjes geen plaats meer scheen te zijn. Was Musserts idee van een statenbond niet een inkapseling van Nederland? Was het geen kruidenierspolitiek alleen maar iets voor de Germaanse overwinning te willen doen, wanneer daar iets van een 'eigen' bewind, een 'eigen' zelfstandigheid tegenover stond? In deze redenering sloot men maar al te vaak de ogen voor de feiten: een onbetwistbaar Duits overwicht in de SS, een voelbare Duitse heerszucht ook hier[1].

1 Een interessant artikel over de SS-mentaliteit bij M. VAN DE WALLE, *Bezoek bij Herman den SS soldaat*. In: *Westland* (Vlaams) aug. '44. Interessant als poging om een nieuwe nazi-ideologische inhoud te enten op de oude verguisde individuele psychologische romantraditie is, ofschoon als roman een mislukking: MARCEL MATTHIJS *Menschen etc*.

Maar hiertegenover moest de SS-er zijn nationaliteitsgevoel als een huid van zich af kunnen stropen. Juist bij toegespitste nationalistische groepen van NSB en VNV stuitte dit op enorme weerstand. Zo citeerde De Clercq al gretig op 16 Juni 1942 een uitlating van Mussert met grote instemming: ‘Als er soms mensen mogen zijn, die meenen dat er geen Nederladsch volk meer is, zeg hun dan dat zij ploerten zijn ...’ Maar juist het rijzend getij binnen en buiten hun partijen voor deze ‘ploerten’ meosten zij aanzien en dulden. Binnen de NSB groeide Feldmeyers SS in sterke mate. Het feit, dat de vrijwilligers voor het Oostfront ingelijfd werden in de Waffen-SS bevorderde deze ontwikkeling, ook al vloeide daardoor voor Feldmeyer zelf het grootste deel van de aanhang weg naar dat front. Bovendien werd menig NSB-er, die de Duitse conjunctuur van de SS zag rijzen, begunstigend lid van de SS. Ook buiten de NSB sloten pro-Duitsgezinden, die daarmee juist graag tegen Mussert c.s. wilden demonstreren, zich bij de SS aan. De stemming in SS-kringen tegenover de officiële leiding van de NSB werd er zeker niet beter op. Op 13 november 1942 had Rauter Mussert reeds tegenover Seyss Inquart ‘ein kleiner Spiesser’ genoemd, en gepleit voor de oprichting van een ‘Reichsgau’ voor Nederland met Nederlanders als ‘Gauleiter’ en Duitsers als plaatsvervangers. Hij noemde alleen Van Geelkerken en Rost als dergelijke gouwleiders, Mussert wilde hij afzetten[1]. In de lente van 1943 konden er dan ook, waarschijnlijk onjuiste, geruchten de ronde doen, dat een SS-regering onder Rost van Tonningen en Feldmeyer in Nederland gevormd zou worden[2]. In de meidagen van dat jaar, kort na de losgebarsten onrust en stakingen in het gehele land, die door het geweld van het standrecht in bloed waren gesmoord, leek de toestand binnen de NSB onhoudbaar geworden. Een kleine aanleiding - een stukje in *Volk en Vaderland* waarover later meer - deed de bom tenslotte barsten. Fel pakte Feldmeyer daarna in zijn eigen blad *Storm* (14 mei 1943) uit tegen de anti-Duitse gezindheid in de NSB. Schmidt, na zijn succes voor Mussert behaald in december 1942, heeft deze dreigende breuk tussen Mussert en Feldmeyer nog moeten en kunnen helen. Een openlijke scheuring of het opheffen van één der organisaties achter Mussert of Feldmeyer kon niet in het belang van de bezettingspolitiek zijn. Op een bijeenkomst van 22 juni 1943 in de Dierentuin te 's-Gravenhage hebben Mussert en Feldmeyer na elkaar moeten spreken en in het openbaar nadrukkelijk een tegenstelling moeten ontkennen. Het is de enige gelegenheid geweest waarbij Mussert iets in het openbaar heeft durven zeggen, dat zijn Duitse meesters minder aangenaam was. Zijn naïef vertrouwen in Schmidt heeft hem mogelijk die moed ingeblazen. ‘Er is ook een aantal Duitsers die niet begrijpen wat lotsverbondenheid wil zeggen, maar

1 Zie RAUTER etc. blz. 4.

2 VAN BOLHUIS blz. 52; *Rost van Tonningens* etc. blz. 155/156; K.J. FREDERIKS blz. 19; *Proces Mussert* blz. 95/96. Het bericht kwam waarschijnlijk uit Schmidts koker om Mussert c.s. murw te kneden en is daarom weinig betrouwbaar. In België zouden ook in mei 1943 plannen hebben bestaan voor een regering Van de Wiele-Degrelle in SS-trant, LENTDECKER blz. 37.

die van de gelegenheid gebruik willen maken om te halen en te grijpen, te vangen en in te pikken. Ook daar hebben wij tegen te strijden ... Ik ken de moeilijkheden van ons volk. Dag in, dag uit heb ik ze aan te horen, zie ik ze en deel ik er in. De grootste ellende, die op mij drukt, is deze, dat ik zo veel zie wat ik niet veranderen kan of mag en toch zo graag veranderen wil.' En tenslotte toch de bekende klanken: 'Wij hebben er niet om gevraagd en zullen er ook niet om vragen Duitsers te worden, evenmin als ik een Duitser ooit zal vragen Nederlander te worden ...' Deze zinsneden zouden in het persverslag door de censuur geschrapt worden[1]. Het is ook Musserts laatste openbare protest van enige betekenis gebleven. Want niet alleen bleef Feldmeyer in zijn redevoering in de Dierentuin hardnekkig spreken van het 'Rijk' tegenover Musserts 'Bond van Germaanse staten', maar veel ernstiger was de voor Mussert onverwachte dood van Schmidt, de 'Generalkomissar'. Op 26 juni viel deze, op weg naar Parijs, uit de trein en stierf. De groeiende macht van Rauter, het onontwarbare net van de door hem zelf aaneengeknoopte intriges, het wegvallen van de hoge Berlijnse gunst van Bormann hadden hem tot zelfmoord gedreven. Mussert echter, opgeschrikt door het verlies van een 'steun', waarin hij vast had vertrouwd, kon niet anders dan een moord vermoeden en hield dit, binnenskamers, ook niet voor zich. De kans om het potentiële gevaar van de SS nu nog geheel te kunnen onderdrukken scheen hiermee ook verkeken te zijn. Zoals ook de kans op een echte Mussert-regering. Musserts laatste bezoek aan Hitler op 2 december 1943, met moeite nog voor elkaar gekregen, had politiek geen betekenis meer. Niettemin bleef het gevaar van de SS slechts potentiëel. Want juist ook als willig mensenreservoir was de NSB voor de Duitse bezetters even onmisbaar, als de bezeten, in ijzeren tucht gevangen strijd van de SS-formaties aan de fronten. Machteloos, tegen elkander uitgespeeld, en mee-intigrerend sukkelden zo beide organisaties NSB en SS, ook de laatste oorlogsjaren, naast elkaar voort.

In Vlaanderen was de kortere fase van de schijnbare vooruitgang voor het 'ouderwetse' nationaal-socialistische VNV spoediger nog gevolgd door de faze van interne spanning en uitholling. De eigenlijke SS in Vlaanderen was buiten het VNV gebleven, maar via een andere organisatie kon ook binnen het VNV èen splijtzwam groeien. Een oudere cultureel-intellectuele organisatie, de in 1934 opgerichte 'Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft', werd min of meer toevallig het instrument voor de SS-politiek in Vlaanderen. Vóór de bezetting was deze Devlag (spreek uit: deevlag) een niet erg florerende vereniging geweest, die door middel van een tijdschrift *De Vlag* en bijeenkomsten het culturele contact tussen Vlaamse en Duitse intellectuelen poogde te bevorderen om de onderlinge culturele en historische verwantschappen en beïnvloedingen te bestuderen en - ideologisch schuilde hier een addertje onder het gras - zeer positief te waarderen. Vooral de Duitsers, in het bijzonder een aantal intellectuelen van de Universiteit van Keulen, waren het meest actief geweest[2]. Na

1 *Proces Mussert* blz. 76.
2 Zie hierna blz. 102/103.

de Duitse inval begon de Devlag ongemeen actief te worden en zich ook te werpen op zaken, die nu niet direct te maken hadden met de oorspronkelijke opzet van de vereniging, b.v. het uitzenden van Vlaamse kinderen naar Duitsland en het propageren van nationaal-socialistische politieke ideeën, eerst vooral onder de Vlaamse arbeiders in Duitsland. Enige jongere leden van de oude vereniging gaven aan dit alles een ambitieuze en energieke leiding. De leider van de Vlamingen werd Dr. Jef van de Wiele (geb. 1903), een Vlaams Germanist, en meer op de achtergrond bleef de felle nazi Rolf Wilkening, die in 1941 in de redactie van het blad namens de Duitsers zitting nam. Mede aan Van de Wieles sterke nazi-gezinde energie en eerzucht was de ontplooiing van de vereniging te danken. In de loop van 1941 nam de Arbeitsgemeinschaft in betekenis toe. Overal in Vlaanderen ontstonden afdelingen van de Devlag: cellen genaamd[1]. Einde 1941 telde deze vereniging 10,000 leden in Vlaanderen, verspreid over 40 cellen.

De leider Van de Wiele begon nu zijn beweging in politieke richting te sturen. Zijn nationaal-socialistische overtuiging, die reeds van vóór 1940 dateerde, dreef naar de SS-kant, zijn contacten met de SS-Vlaanderen werden intensiever en in 1942 publiceerde hij zijn nieuwe geloofsbelijdenis in een veel verbreide brochure *Op zoek naar een vaderland*. Zo bewoog zich ook de Devlag meer en meer op politiek terrein en verontrustte daarmee de leiding van het VNV. Op een rede voor het kader van het VNV op 16 juni 1942 sprak De Clercq reeds waarschuwende woorden: de leden van het VNV moesten alleen samenwerken met de Devlag voorzover deze vereniging bij haar opdracht bleef. Hij kon dit zeggen, zeide hij, omdat de overgrote meerderheid van de Devlag-leden VNV-ers waren.

Op 1 september 1942 gaf de SS-Obergruppenführer Berger aan Van de Wiele - zoals deze een jaar later in een rede van 4 september 1943 vertelde - de opdracht de ‘Devlag’ verder ‘organisatorisch uit te bouwen’. Dat gelukte wonderwel. Berger zelf kwam een jaar later over, 4 september 1943, om Van de Wiele persoonlijk geluk te wensen met zijn succes. Van de Wiele kon trots mededelen: ‘Wij hadden’ - op 1 september 1942 - ‘toen 278 cellen, nu 530, toen 22.750 leden, nu 51.991, toen 505 kaderleden, nu 3.224’. Ook financiëel werd de Devlag door de SS gezegend: in 1942 vloeide haar reeds 11, in 1943: 30, in 1944 zelfs 42 millioen francs Duitse subsidie toe. Een geheel apparaat van periodieken kon zo in beweging blijven: het dagblad *Het Vlaamsche Land*, de weekbladen *Balming* en *Vlaamsche Post* (voor de Vlaamse arbeiders in Duitsland), de culturele tijdschriften *Westland* en *De Vlag*. Van de Wiele zelf werd SS-Obersturmführer en tenslotte door de Germaanse SS in Vlaanderen als ‘lands-

1 De ontwikkeling van de ‘Devlag’ in het eerste jaar van de bezetting in: JOS. HENSKENS: *Uitbouw van de ‘De Vlag’*. In: *De Vlag* 1941 (aug.) blz. 28-45. Voor de duidelijkheid zal ik steeds schrijven over: de ‘Devlag’, wanneer dit de *vereniging* betreft, over ‘De Vlag’ wanneer dit het *tijdschrift* aangaat. In werkelijkheid is in de naamgeving niet altijd hetzelfde strikte onderscheid gemaakt.

leider' erkend. Een eigen vrouwenorganisatie[1], een Hitlerjeugd Vlaanderen, een Vlaams 'Sicherheitskorps' werden als onderafdelingen gesticht. Een nauw contact kwam tot stand met het, inmiddels ook naar de SS-kant overhellende, Waalse Rex van Degrelle. Op 4 juli 1943 zeide Van de Wiele zijde aan zijde met Degrelle te zullen strijden voor de nieuwe toekomst van het Germaanse Rijk. Het VNV had opnieuw tegenover de ontrouwe bondgenoot Rex het nakijken. Ook vele VNV-ers liepen naar de Devlag over. Een groot succes voor Van de Wiele was dat hij de twee populairste en meest bekende oud-activisten Cyriel Verschaeve, de dichter-redenaar, en Borms, de martelaar, in zijn gelederen kon halen.

Voor de Vlaamse-nationalistische geschiedenis vormde deze Devlag een eigenaardig eindpunt. Vooral de door Van de Wiele reeds in zijn brochure *Op zoek naar een Vaderland* aangebonden strijd tegen de Dietse gedachte, door hem omgebogen naar de nieuwe Rijksgedachte, was voor de aloude flaminganten moeilijk te verwerken. De weg naar een geestelijk Dietsland voerde, volgens Van de Wiele, alleen over het Rijk. Geen Dietse staat voortaan, zoals er ook geen Duitse staat meer zou zijn, 'maar samen - Duitsers, Nederlanders en Vlamingen - deel van één groot-germaansch Rijk' (blz. 58)! Reeds lang had men in SS-kringen de Dietse gedachte bestreden. Rost van Tonningen wist al in augustus 1940, dankzij zijn relaties, dat 'Duitsland de Groot-Nederlandse gedachte afwijst'[2]. Men vond vaak in die Dietse kringen te sterk anti-Duits nationalisme terug[3]. Dr. W. Ispert, een SS-Sturmbannführer, stelde op 27 september 1942 een rapport voor Rauter samen waarin hij over Groot-Nederland schreef: 'Ein solcher Staat würde, wenn er zustande käme, sich aus eigener Kraft gegen das in Bildung begriffene germanisch-deutsche Kraftzentrum nicht halten können, er wird also gezwungen sein aus einem Geist der Separation heraus Anlehnung an ausser-europäische raumfremde Mächten und Kontinenten, zu mindestens aber an ausser-germanische Kräfte zu suchen. Mit anderen Worten: wir begünstigen zur Zeit dutch die stillschweigende Duldung der dietschen Propaganda die Erstehung eines starkes Gefahrzentrums für das Reich'[4]. De tegenstelling tussen VNV en Devlag werd heel duidelijk door Van de Wiele in een artikel van het september-nummer van *De Vlag* in 1942 (blz. 58-60) weergegeven. Tegenover een opmerking in *Volk en Staat*: 'Voor continentale politiek, Germaansche leiding en dies meer, zal men tevergeefs pogen de Vlamingen warm te maken, wanneer niet van tevoren de zelfstandig-

1 Interessante gegevens omtrent het verschil in mentaliteit tussen VNV- en Devlag-vrouwen, zie GERDA DE BOCK, vooral blz. 26/31.

2 *Rost van Tonningens* etc. blz. 148.

3 Vgl. DR. SIKING MÜHLEN, *Deutsch und Dietsch*. In: *De Vlag* juni 1941 S. 570-579. Met vele citaten uit het tijdschrift *De Dietsche Gedachte* wordt hier bewezen hoe anti-Duits deze dietse beweging wel was.

4 Gec. bij *De Duitsche politiek in Nederland* blz. 98 (zie noot 81). De authentieke tekst van Isperts rapport kon in de archieven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie niet gevonden worden. De strekking is echter van dien aard, dat ik de authenticiteit niet in twijfel trek.

heid van hun eigen volk uitdrukkelijk gewaarborgd wordt' plaatste Van de Wiele zijn critiek: dit was een liberalistische gedachte, want de echte waarborg lag alleen in de wet van het bloed, in de kracht van Vlaanderen zelf. Men moest niet voorwaarden gaan stellen, vóórdat men over de brug kwam.

Merkwaardig was in dit verband, dat tegelijk met de strijd tegen de Dietse gedachte en de idee van een statenbond, ook de juist in flamingante kringen zo toegespitste taalstrijd- en taalgrensgedachte werd aangevallen. Van Duitse zijde had men van het begin van de bezetting af niet alles op de Vlaamse kaart willen zetten. Al op 22 december 1940 schreef Jan M. Brans, een VNV-er en flamingant, een laaiende brochure *Vlaanderen en de idée belge. Een antwoord aan de Belgicisten*, waarin hij de Vlaamse beweging waarschuwde voor de Waalse vogelaar, die de 'idée belge' ook in de nieuwe orde trachtte te redden. Brans zag dit niet zo verkeerd; alleen kon hij toen nog niet vermoeden, dat ook van SS-zijde een tegemoetkomende houding tegenover de Walen zou worden ingenomen. Bij de SS ging het erom, ook de Walen voor de Rijksgedachte te winnen om hen te kunnen incorporeren. Daartoe werd gepoogd de Walen te *germaniseren*. De Duitse redacteur van het tijdschrift *De Vlag* Dr. Rolf Wilkening schreef al in het augustusnummer van 1942 als antwoord op De Clercqs aanvallen een onthullend artikel *'Waar staat de vijand?'* (blz. 1-2). Even lijkt nog een 'ouderwetse' flamingante gedachte bij Wilkening te leven, wanneer hij schrijft: 'We kennen slechts ... één onverbiddelijke vijand en wel diegene, die den Belgischen staat in zijn oude, volksvreemde vorm wil behouden ...' Maar dan volgt: 'De overtuiging, volgens dewelke België onder Vlaamsche leiding in de nieuwe richting opmarcheren moet (is even absurd als grotesk). Dit ... zou tot een volkomen niet te rechtvaardigen verdrukking der Walen voeren.' Om dan als klap op de vuurpijl te schrijven: 'De Walen zijn, naar ons inzicht, nooit vijanden der Vlamingen geweest. Zij zijn in het oude België evenzoo goed, ja bijna meer mishandeld geworden dan de Vlamingen.' Zelfs Van de Wiele zal even aan deze gedachte hebben moeten wennen! Later heeft Wilkening een en ander nog in zijn artikel *Germanische Volksprobleme in Belgien* toegelicht (*De Vlag* april 1944 blz. 506-507). Het ging er niet meer om te vragen 'Welche Sprache sprichts du?' maar 'Welchen Blutes bist du?'. Van dit standpunt uit bezien waren ook de Walen hoofdzakelijk Germaans. 'Das flämische und wallonische Volk sind niemals Feinde gewesen.' Zij streden nu weer schouder aan schouder in de SS. En wanneer de arbeiders de Waalse 'Führungsschicht' weer 'in die neue Ordnung' zouden kunnen 'hinein reissen', dan zou Wallonië niet meer een 'Krankheitsherd' zijn. De onderdrukking van de Walen was de onderdrukking geweest van het ware Germaanse ras.

De germanisering van de Walen bracht enkele voordelen: de toenadering tussen Rex en Devlag werd er mogelijk door, het Waalse legioen van Degrelle kon in de Waffen SS worden opgenomen en bleek goed te voldoen (beroemd bleef Degrelles ontsnapping uit de omsingeling bij Tsjerkassy). Niet zonder

ironie zei Elias in een kaderrede van 6 juni 1943[1], 'Als ik lees, in welke voorwaarden het Waalsche legioen is opgenomen in de Waffen SS, dan kreeg ik bijna weemoed dat ik geen Romaansch sprekend Germaan ben.' Wallonië als emigratie- en kolonisatiegebied voor de Vlamingen, een vooral in 1940 en 1941 opgekomen droom, had Elias reeds eerder nadrukkelijk moeten opgeven (rede te Brussel 14 maart 1943[2]). Maar hij erkende dat hij jegens de nieuwe Germaanse broeders nog 'een diep wantrouwen' moest overwinnen. En zelfs in Devlag-kringen was dit wantrouwen niet zomaar te onderdrukken[3].

De groeiende macht van de Devlag stuitte op een hardnekkig en openlijk verzet van het VNV. Dat verzet droeg, in vergelijking met de kleine verhoudingen in de NSB in Nederland, in Vlaanderen een pathetisch, zelfs tragisch karakter. Laverend, onder de fel opstekende SS-storm, tussen de Scylla van de Devlag en de Charibdis van een groeiende Vlaams-nationalistische oppositie stuurde Elias zijn VNV-schip op de rots van de ondergang. De Vlaams-nationalistische oppositie begon in 1943 duidelijker aan de dag te treden, vooral de illegaal verspreide brieven van Prof. Daels en de Dominicaner pater Callewaert waren duidelijke symptomen. Volgens Callewaert, in een brief aan de VNV-leiding van Maart 1943, had Elias in plaats van op te bieden tegen Verdinaso eerst, Devlag en SS later, tegen de Duitsers moeten zeggen: 'Ik of niemand.' Vlaanderen behoefde zijns inziens niet zijn recht van bestaan te verdienen, het volk had reeds dat recht dóór zijn bestaan verworven. Lege beloften en holle leuzen slikte het VNV maar al te veel[4]. Daels bedankte in mei voor de Politieke Raad en schreef einde juni 1943 aan de Duitse overheid een brief met een zelfde nationalistische verontwaardiging. 'Wij willen met Duitsland op leven en dood samenwerken, maar niet met zelfmoord.' En in een brief aan Elias tegen het einde van het jaar, waarin hij ook voor het VNV bedankte, somde hij nog eens al zijn grieven op. Aan het Oostfront herhaalde zich de tragedie van het IJzerfront, schreef hij[5]. Ook in de VNV-jeugdbeweging begon het te kraken. Hier had de leuze 'onverfranst en onverduitst' een vrij sterke weerklank gevonden. Bij de kaderdagen in juli 1942 had de leiding van de jeugdbeweging te Vilvoorde reeds besloten om tegen Devlag en SS een felle campagne te voeren. De bijeenkomst, belegd tegen het bevel van De Clercq in, zou bekend blijven onder de naam 'de putsch van Vilvoorde'. Een illegale beweging binnen het VNV kwam daaruit voort onder de Dietse naam 'Nederland één', die anti-Devlag affiches verspreidde en binnen de jeugd-

1 Deze kaderrede wordt niet volledig weergegeven in *Volk en Staat*, vele juist belangrijke critische delen werden daaruit weggelaten. Op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bevinden zich echter verschillende gedrukte teksten van deze redevoering, die volledig zijn (Map No. 211).

2 K.W. Boekholt wees in: *Volksche Wacht* 1941 blz. 326/328 nadrukkelijk op een nieuwe levensruimte in plaats van Wallonië: het Oosten.

3 Vgl. Gwijde *Geen nieuwe Belgische mythos*. In: *Balming* 27 juni 1943, blz. 5.

4 Delandsheere & Ooms III p. 111 e.v.

5 Idem III resp. p. 224/228 en 362/364.

beweging de groot-Nederlandse gedachte bleef verdedigen[1]. Elias sprak in zijn kaderrede van 6 juni 1943 van ‘waanzinnige ideeën’ om de jeugdbeweging van het VNV los te maken. Pas in juli 1944 is dit met een deel van hen geschied: de z.g. Dietsche Blauwvoetvendels keerden zich toen van het VNV af.

Elias' politiek, het duidelijkst ontvouwd in zijn reeds genoemde kaderrede van 6 juni 1943, poogde inderdaad door volgzame behoedzaamheid tegenover de Duitsers het VNV-bestaan te rekken zonder al te veel geweld aan eigen principes te doen. Zo gaf hij aan: (1) Wij moeten berusten in het verbod om over de politieke grenzen actief te zijn; (2) laat niet iedereen en altijd maar praten over de Dietse gedachte; (3) wij mogen daarbij niet in een dogma verstarren; (4) nooit mag die Dietse gedachte, zoals in Noord-Nederland, ontaarden in een anti-Duitse gedachte en (5) wij moeten in de eerste plaats volks, niet staats denken. En tenslotte klonk zijn conclusie haast fors, al liet hij veel open: ‘Geen Anschluss en geen imperialisme, maar positief de nationaal-socialistische opvatting van de erkende en gevestigde volksgemeenschappen rond een kristallisatiepunt: Duitschland. Wanneer ik deze gedachte voorop heb gezet, is dat niet als opbod. Ik wens niet door te gaan als beter Duitschgezind dan een ander om meer te bekomen. Indien met het standpunt dat ik ingenomen heb, ik niet waardig ben om een vriend van Duitschland te zijn, dat men het zegge: ik zal er de gevolgtrekkingen uit halen.’ Men heeft het hem nooit duidelijk gezegd en de gevolgtrekkingen zijn er dus niet uit gehaald: het VNV is langzaam weggekwijnd, naar binnen verdeeld, naar buiten gehaat. Het verweer tegen Devlag ging voort: sedert juni 1943 mochten hoge functionarissen van het VNV geen lid meer zijn van de Devlag, op 17 october werd het lidmaatschap van de Devlag voor iedere VNV-er verboden. Maar het hielp niet veel. Zelfs poogde Elias in 1943 de werving van vrijwilligers voor het Oostfront stop te zetten, hierin boden hem zelfs de VNV-bladen geen steun. Begin maart 1944 werden Elias en Van de Wiele bij Himmler ontboden, Himmler eiste dat VNV en Devlag zouden samenwerken[2]. De redevoeringen van Elias kregen, ook door de rijzende zon van de geallieerde overwinningen, een moede, duldende toon. In zijn laatste redevoering (augustus 1944) sprak hij zelfs waarderend over hen die hem verlieten: ‘Velen hebben mij geroerd door hun afscheid, omdat zij verscheurd werden in hun geweten en tenslotte heengingen. Voor hen behoud ik mijn achting omdat wijzelf zoveel fouten begingen’[3].

De laatste faze, die van de ineenstorting, eist niet zoveel aandacht meer. Met de val van het Derde Rijk werden ook de satellieten meegesleept. Alleen illusies vormden nog het houvast voor deze Nederlandse en Vlaamse nationaal-socialisten in de val. Door het isolement temidden van hun volk droeg dit alles een ontstellend karakter. Wat te denken van een redactie van het NSB-

1 BOUCHERY blz. 13/16.
2 Mededeling van Van de Wiele in het proces-Canaris 5 april 1951.
3 DELANDSHEERE & OOMS IV p. 232/233.

weekblad *Volk en Vaderland*, die op 15 december 1944 een open brief plaatste 'Aan de verzetsbeweging. Wat ons scheidt en wat wij gemeen hebben'? Het zelfde blad dat nog op 28 april 1944 de 'goede smaak' had getoond triomfantelijk verslag te doen hoe een verzetskern in Dordrecht door een NSB-formatie (de landwacht) was opgeruimd: 'De landwacht slaat toe. De strijd tegen het bendewezen.'. In twee étappes voltrok zich de ineenstorting, gelijk met de opmars der geallieerden. In de zomer van 1944 werd België bevrijd. De 'Zwarten' vluchtten met de Duitsers mee. Elias verliet het land, zijn Politieke Raad liet hij achter. Op 5 september 1944 brak een paniek in Noord-Nederland onder alle nationaal-socialisten uit, de geällieerde troepen schenen nu ook in ijltempo naar het Noorden op te rukken. Op de 'Dolle Dinsdag' leek de NSB in brokken en stukken uiteen te vallen. Onderlinge twisten, felle persoonlijke haat traden duidelijker nog dan tevoren aan de dag[1]. Vrouwen en kinderen werden naar Duitsland gebracht, de mannen moesten dienstnemen, of slaagden er ook in Duitsland te bereiken, de NSB-leiding verplaatste haar hoofdkwartier naar Almelo. Wrijving en ruzie tussen de Hollandse leiding en de Twentse en Drentse leden bleven niet uit[2]. In de vluchtelingenkampen in Duitsland, waar Vlamingen en Nederlanders door elkaar werden samengepakt, daalde de stemming spoedig beneden nul[3].

Toen de strijdmacht van de geallieerden toch nog bij de grote rivieren in Nederland bleef steken, moesten de nationaal-socialistische Vlamingen en Nederlanders pogen de gemaakte brokken weer te lijmen. In de strijd tussen het VNV en de Devlag moest Elias, een weerloos vluchteling nu, het opgeven. Van de Wiele werd de officiële Landsleider van Vlaanderen, die zelfs in december 1944, toen het Ardennen-offensief der Duitse troepen de 'bevrijding' van Vlaanderen scheen te beloven, een regering ging vormen. Elias, geheel genegeerd en gepasseerd, moest zijn VNV ontbinden en kreeg een vaste verblijfplaats toegewezen in Oberstdorf[4]. Maar zelfs Van de Wiele voelde zich als vluchteling niet geheel gerust meer. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat hij met Degrelle overeenkwam om toch, na de oorlog, weer een staat België op te richten[5] ... Plannen zijn geduldig.

De NSB poogde zich na Dolle Dinsdag nog te herstellen. Mussert nam zich voor: 'Wij zullen een nieuwe beweging opbouwen en het zal weer een Nederlandse beweging moeten zijn.' En de trouw aan de leider, het krampachtig geloof in het Duitse geheime wapen, dat de overwinning zou brengen, hielden inderdaad de kleine NSB-ers bijeen, nu levend in een volkomen isolement van

1 In: *Nederland in Oorlogstijd*, resp. Jrg. 1 No. 1 (12 april 1946) blz. 2, en Jrg. 1 No. 11/12 (5 sept. 1946) blz. 44-48 en Jrg. 1 No. 9 (2 aug. 1946) blz. 34.

2 BARDELOOS blz. 82.

3 Beschreven in een, zeer zwakke, roman van een oud-NSB-er, die het zelf heeft meegemaakt: JAN H. EEKHOUT *Vlucht naar de vijand*.

4 Vgl. *De opsluiting van Dr. Elias door de S.D.* In: *Opstanding* 26 juli 1952. Vgl. ook een fel anti-VNV artikel van P. VAN ROSSEM Jr.: *Flandria quo vadis?* In: *De Waag* van 24 nov., 8 dec., en 15 dec. 1944.

5 Verklaring van Van de Wiele in zijn proces in tweede instantie november 1946.

een voor hen onwrikbaar geworden illusie. Maar toch was een afbrokkeling niet te voorkomen. In Musserts ogen was het overgaan van de Nationale Jeugdstorm naar de Hitlerjugend, voorzover deze jeugdstormers in Duitsland terecht waren gekomen, een verraad. Het feit dat de Landwacht steeds meer onder Duits bevel geraakte deed Mussert scherper dan tevoren voelen, hoe machteloos hij was juist op dat gebied, waar het op macht aankwam. Een ruzie met Van Geelkerken, nu over deze Landwacht, was niet ongewoon, wél dat dit tenslotte tot de schorsing van Van Geelkerken als lid van de NSB leidde. Van Geelkerken en de WA-commandant Zondervan kwamen sodoende in het SS-vaarwater terecht. De schorsing van Rost van Tonningen tegelijk met Van Geelkerken begin 1945 moet door Mussert wel als een ware katharsis zijn gevoeld. De betekenis ervan, juist in die tijd, was miniem, ook de Duitsers hadden Rost reeds losgelaten.

Toen de bevrijding kwam, was het einde van het Nederlandse nationaal-socialisme een feit. De arrestaties, interneringen en berechtingen behoren niet meer tot zijn eigenlijke geschiedenis. Er is wel eens te zwaar en er is vaak te licht gestraft. In België lijkt alles heftiger te zijn toegegaan dan in Nederland. De Waals-Vlaamse tegenstellingen, de vroegere bevrijding, die tijdens de voortgezette oorlogshandelingen het geroep om zuivering en genoegdoening langer en heviger gaande hebben gehouden, het feit, dat de doodstraf in België ook in het normale recht een erkende straf was, verklaren deze grotere heftigheid en gestrengheid[1]. Het blijft een open vraag, die gewoonlijk ontkennend wordt beantwoord, of de zuivering en de repressie opvoedend hebben gewerkt[2].

Maar het is, alsof onder deze mensen gedurende gevangenschap en berechting toch nog iets van de moed en de kracht naar boven kwam, die tijdens de bezetting hadden ontbroken. De krachtige verdedigingsrede van Mussert[3], de afscheidsbrief van Van Genechten vóór zijn zelfmoord[4] krijgen een menselijke diepte, die te treffender is, wanneer men bedenkt hoe blind zij waren voor de misdaden, die de bezetter en zijzelf aan het Nederlandse volk begingen. Tragisch was de dood van de oude August Borms, de integere, naïeve martelaars-figuur, die vóór het vuurpeleton nog zijn 'Leve Vlaanderen' riep, niet beseffend, dat hij één der verdervers van die Vlaamse zaak was geweest[5]. Pathetisch

1 De statistische cijfers van de repressie in verschillende landen bij GILISSEN pp. 114/116. De bijzondere felheid in België moet ook verklaard worden uit de burgeroorlog, die vooral sedert 1942 op het platteland van Vlaanderen (Limburg b.v.) gewoed heeft tussen 'Witten' en 'Zwarten'. Vgl. het boek over *Theo Brouns*, een sterk apologetisch-getinte beschouwing over deze na de bevrijding terechtgestelde VNV-gouverneur van Limburg.

2 Vgl. de beschouwingen van GERDA DE BOCK, van HOESEL en PALIES. Interessant zijn voorts de ingezonden brieven van gedetineerden in Noord-Nederland in de door de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten uitgegeven periodieken, het maandblad *Toezicht* (bestemd voor toezichthouders en sociale verzorgers) en het weekblad *Uitzicht* (bestemd voor de gedetineerden).

3 *Proces Mussert* blz. 111/152, vooral de passages over zijn partijgenoten blz. 149/150.

4 *Proces Van Genechten* blz. 77-80 en facsimile.

5 BORMS passim. Hierin zijn o.a. gepubliceerd de dagboekbladen van Borms' laatste gevangenschap.

klinkt ook de klacht van Cyriel Verschaeve, die in Duitsland ondergedoken bleef en daar in 1949 stierf ... 'in het verre land, vreeselijk alleen'[1]. Het verre land, dat hij beter had gediend dan zijn eigen zo geliefde Vlaanderen.

De ironie van de geschiedenis heeft gewild, dat juist de vurigste nationalisten hun land verrieden.

1 Titel van een posthuum uitgegeven bundel brieven en beschouwingen van Verschaeve, die na 1944 door hem waren geschreven (Antwerpen, 1950). De tragiek van de kleine man in de Vlaamse nationaal-socialistische beweging wordt op boeiende, overtuigende en literair-uitmuntende wijze beschreven in de roman van GERARD WALSCHAP: *Zwart en Wit*.

Hoofdstuk IV
Het nationaal-socialistische schema van de Nederlandse geschiedenis

Met behulp van de ideologische, de geschiedbeschouwelijke en de politiek-historische gegevens kan nu een poging gewaagd worden, het schema weer te geven, dat de nationaal-socialisten bij de studie of bewerking van de Nederlandse geschiedenis voor ogen stond. Welke taak stelden de nationaal-socialisten zichzelf? In welke richting wilden zij hun onderzoek en bewerking sturen? Vóór de Duitse inval waren er slechts aanlopen tot theoretische bezinning en practische geschiedschrijving te vinden, na de inval speelden zij een veel groter rol, al bleven zij ook toen - het is goed dit telkens weer te bedenken - niet meer dan een bijproduct van de veel actuelere en direct-noodzakelijke nationaal-socialistische oorlogvoering en bezettingspolitiek.

In de tijd vóór mei 1940 was de nazi-ideologie - zoals wij hiervóór zagen - nog maar nauwelijks in Noord- of Zuid-Nederland doorgedrongen. In de Nederlandse nationaal-socialistisch georiënteerde kringen zag men in het Nederlandse verleden niet meer dan een maning of een opwekking tot allerlei nationale deugden, die het heden naar hun oordeel miste. Zo vindt men in de NSB-bladen enige gezwollen beschrijvingen van zeehelden en geuzen, gesecondeerd door de Oranjes, die nog van wanten wisten, en daarnaast de wat kleurlozere betogen over een groots nationaal verleden zonder meer (b.v. bij schrijvers als Mr. S.J.M. Wijthoff en N. Aartsma). Verder waren er enkele aarzelende Dietse artikelen te vinden (b.v. van H. Plaizier), die zich niet al te ver op glad ijs begaven, tot verontwaardiging dan weer van Dr. H. Bruch, die in diezelfde tijd in het Diets nationaal-socialistisch maandblad *Dietbrand* van Wies Moens publiceerde[1]. Alleen een enkeling als Dr. H. Krekel begon reeds zijn vonnissen over de Nederlandse geschiedenis te vellen, en sterk Duits-naziachtig waren de artikelen die in het aan de NSDAP van Van Rappard verwante maandblad van S. Hinderdael *De Hollandsche Post* verschenen, al droeg het blad daarnaast nog een Vlaams-Diets tintje. Hier kon P.E. Keuchenius reeds

1 Ook in NSNAP-kringen werd ijverig tegen de NSB geageerd, vooral in nazi-kringen in Duitsland. B.v. bij een uitgave van MOLENBROEK in 1938 in Duitsland staat op de flap dat de zogenaamde NSB 'verjudet' was en vol vrijmetselaars. Een punt waar ook Rost telkens weer over schreef, zie ROST, blz. 147.

zijn verwarde scheldstukken kwijtraken. Van veel belang was het overigens niet[1].

Alleen in de haard zelf, in Duitsland, begonnen enkele kooltjes aan te gloeien en zelfs houtblokjes vlam te vatten. Daar waren in de eerste plaats de echte dogmatische, bloed-theoretische onderzoekingen omtrent het 'Auslanddeutschtum', die ook de Nederlandse geschiedenis raakten. Door hun starre dogmatiek onthullender dan latere subtielere publicaties. In de Nederlandse kolonisatiearbeid zou het Duitse aandeel buitengewoon groot zijn geweest, en uitgaande van deze veronderstelling werd het onderzoek verricht. Het was niet toevallig, dat juist voor Zuid-Afrika in hetzelfde jaar twee studies tegelijk dit Duitse aandeel wilden aantonen; of liever, want aantonen was op zichzelf niet meer nodig, vergroten. De beide auteurs hebben elkanders werk niet gekend, maar beiden kwamen tot de conclusie, dat inderdaad het Duitse aandeel meer dan 50 pct was geweest voor de periode van 1652-1806. Werner Schmidt, die reeds in 1935 zijn werk als proefschrift had verdedigd in Pretoria, kwam met bloedtheorieën aandragen[2]. Moritz, de andere schrijver, wilde zelfs tot een percentage van liefst 65 gaan[3]. A. Schwägerl deed hetzelfde werk voor de Oost-Indische kolonisatie, maar moest een en ander wat meer forceren dan zijn collegae over Zuid-Afrika[4], om het waarschijnlijk te maken, dat inderdaad het Duitse aandeel in deze kolonisatie overwegend zou zijn geweest. Zonder zich te bekommeren om de vraag of deze Duitse deelneming aan de kolonisatie van werkelijk wezenlijk belang was, omdat zij cultureel geheel opging in de Nederlandse samenleving - èn in de Kaap-kolonie èn in Oost-Indië - hamerden deze onderzoekers op het aambeeld van Duitse geboorteplaatsen, voorvaderen en zelfs Duits-klinkende namen. Interessant bij deze publicaties was bovendien, dat zij nog onverhuld *Duits*-imperialistische waren (1937 en 1938). Tijdens de bezetting, wanneer door nationaal-socialistische auteurs van dit onderzoek gebruik werd gemaakt, lag het accent minder op het *Duitse* aandeel en zelfs *Duitse* overwicht in deze kolonisatie dan op de Germaanse verbondenheid, die bij de kolonisatoren overzee, ongeacht of zij Duitser of Nederlander waren, aan de dag zou zijn getreden.

Op deze verbondenheid, deze 'lotsgemeenschap' legde een andere kring in Duitsland een nadruk, die ook in de historische beschrijving zijn neerslag vond. Deze gedachte was bij, wat ik zou willen noemen: de *Nederduitse beweging*, reeds van ouder datum. Vooral met Vlaanderen was sedert de Romantiek een contact tot stand gekomen, dat in het bijzonder een literair en algemeen-kunstzinnig cachet droeg. Van Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) over Klaus Groth (1819-99) naar Albert Mähl (geb. 1893) aan de Duitse kant, van C.J. Hansen (1833-1910) over Pol de Mont (1857-1931) naar Wies Moens (geb. 1898) aan

1 Pas later krijgt het blad meer betekenis door de verbindingen met de SS. Zie Bijlage over Periodieken blz. 276.
2 Zie Bronnen 991, vgl. ook verderop blz. 231.
3 Bronnen 979.
4 Bronnen 941. Vgl. critiek van J.W. MEYER RANNEFT in *Koloniaal Tijdschrift* 1939, blz. 197-203.

Vlaamse zijde liep de lijn van gevoelige en begrijpende uitwisseling van gedachten en kunstuitingen. De folkloristische en dialectologische interesse, de belangstelling voor volksproken en sagen, voor volkszang lagen vaak aan deze samenwerking ten grondslag. De overeenkomsten tussen Vlaamse en Nederduitse dialecten werden ontdekt en gewaardeerd. In Duitsland was zelfs in de jaren '90 van de vorige eeuw, naast het verhevigd Duits en zelfs Al-Duits nationalisme, sprake van een Nederduitse taalbeweging, die soms in anti-Pruisische bedding kon geraken, maar ook een ‘Vorstufe’ kon zijn voor een algemener Duits nationalisme. Tijdens de eerste wereldoorlog verleende deze Nederduitse beweging een ideologische steun aan de ‘Flamen-politik’ der Duitse bezetters in België. ‘Es ist Pflicht der deutschen Stammverwandten, diese germanische Sprache als den übrigen Kultursprachen gleichwertig und gleichberechtigt zu achten und zu schützen. Das Niederländische verdient aber auch um seiner selbst willen eine solche Förderung deutscherseits wegen seiner Verwandschaft mit den niederdeutschen Mundarten im Reiche und mit dem Hochdeutschen ...’ stond in een ‘Merkblatt für deutsche Heeresangehörige in Flandern’ van november 1917[1]. Duitsers als Dr. R.P. Oszwald, een functionaris bij de ‘Politische Abteilung’ van de bezettingsautoriteiten in België, Hans Friedrich Blunck (geb. 1888) en Franz Fromme, beide literatoren, en Conrad Borchling (1872-1946), de eerste hoogleraar in het Nederduits aan de Universiteit van Hamburg, Vlaamse activisten als René de Clercq (1877-1932), Raf Verhulst (1866-1941) en Stijn Streuvels (geb. 1871) legden de culturele verbindingen, die de Vlaams-Duitse politieke samenwerking schraagden. Met de ineenstorting van het Duitse Keizerrijk en daarmee ook van de ‘Flamenpolitik’ en het activisme, ging deze Nederduitse samenwerking tussen Vlamingen en Duitsers niet verloren. In Duitsland was de aandacht voor de Vlaamse literatuur gewekt, de romantisch-nationalistische roman van *De Leeuw van Vlaanderen* van Conscience, de streek- en boerenromans van Streuvels en Timmermans vonden hun weg in vele Duitse vertalingen. ‘Tagungen’, verenigingen en tijdschriften (oudere periodieken zoals *Niederdeutsche Welt* en *Quickborn*) wakkerden deze culturele contacten aan. Na 1933 kon de Nazi-ideologie op deze reeds bestaande tradities voortbouwen. Zo ergens, dan was hier de grondslag van het ‘Völkische’, het besef van het Germaanse, reeds aanwezig. Een actief man bij dit alles was de reeds genoemde Dr. R.P. Oszwald (1883-1945), die zijn oude politieke rol tijdens de eerste wereldoorlog nog maar niet kon vergeten.

Aan Oszwald was ook de uitgave van een boek te danken, dat in menig opzicht de ‘Fundgrube’ is geworden, het handboek voor de latere nationaal-socialistische geschiedbeoefening: *Deutsch-niederländische Symphonie*, in 1937 uitgegeven (Bronnen 199). Het is een niet onverdienstelijk verzamelwerk van losse studies, die in chronologisch verband de culturele contacten tussen Duitsland en de Nederlanden, en daarvan Vlaanderen vooral, historisch beschreven.

1 Geciteerd bij OSZWALD (Bronnen 199) S. 181.

De Vlaams-Duitse samenwerking werd zwaar aangezet, - 'zo wordt hier in dit Duits-Vlaamse samenzijn Holland ook om zo te zeggen strategisch omgetrokken ten einde het van het meer toegankelijke Vlaanderen uit naderhand te kunnen bespringen[1].' Naast een enorm notenapparaat, waarin veel feitenmateriaal werd aangedragen valt ook de nieuwe nationaal-socialistische tendenz op. Oszwald zelf en de medewerkers Konrad, Fromme en Jacob manipuleren gretig met termen als 'Blutsverbundenheit', 'Nordische Seele', 'Germanisches Erwachen' en 'rassisches Grundgesetz' om maar te kunnen aantonen, dat de staatsgrenzen tussen Duitsland en de Nederlanden maar een relatieve betekenis hadden, dat over die grenzen heen een, hier liefst nog genoemde: Nederduitse eenheid bestond en bestaat, die een volkse realiteit was en is. Dat hierbij wel eens kleine feiten worden opgeblazen en conclusies worden verwrongen, behoeft geen nadere toelichting[2]. De tweede druk van dit werk heeft nog lang op zich laten wachten[3]. Pas in 1944 verscheen zij, uitgebreid en verzwaard nog met vele nieuwe noten, hoofdzakelijk van de hand van Oszwald, die vooral in 1940 en 1941 de nazi-literatuur ijverig had bijgehouden[4]. De journalisten uit de bezettingstijd hebben er intussen niet op gewacht, maar ijverig de eerste druk geplunderd[5].

Als men Oszwald geloven wil, is ook aan zijn initiatief de oprichting van het 'Niederländische Institut' en de inrichting van een Nederlandse bibliotheek aan de Universiteit te Keulen in 1931 te danken[6]. Maar zeker is het, dat zich daar in Keulen rondom dat Instituut een actieve kring van wetenschapsbeoefenaars ging bezighouden met de Nederlandse geschiedenis, taal, letterkunde en geografie. Zeker is het ook, dat na 1933 deze activiteit sterker werd ook al stond daarbij de wetenschappelijk-culturele belangstelling vóóraan en was de politieke bedoeling nog ongevormd en weinig geaccentueerd. Over het algemeen schijnt de Universiteit van Keulen, meer nog dan die van Bonn, te zijn uitverkoren geweest om in de Rooms-katholieke Rijnstreek een geestelijk centrum van het nationaal-socialisme te worden. Mogelijk viel daardoor ook aan haar, bewust of onbewust, de taak toe een 'geistige Grenzstellung' in te nemen om 'andersvölkische Kultur zu erfassen und aufzufangen'[7]. De Vlaams-Duitse banden werden hier sterk aangehaald. In 1935 werd de 'Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft' opgericht en van Keulen uit werd zij gaande gehouden. Dr. F.

1 GEYL, *Duits en Diets*, blz. 57.
2 Idem passim.
3 OSZWALD (Bronnen 200) weet deze vertraging aan eigen ziekte en aan het feit dat hij 'das instrument eines nicht mehr mitspielenden Teilnehmers selbst übernommen' hat. S. 8. Naar Dr. Delfos mij mededeelde, had deze nl. geweigerd bepaalde passages ten gunste van de *eigen* geschiedenis van Nederland te schrappen.
4 Het aantal noten steeg van 369 op 539, het aantal bladzijden van 6z op 98 (en dan nog kleinere bladspiegel) nl. voor blz. 226-253 eerste druk, op blz. 239-337 tweede druk.
5 OSZWALD zelf beklaagt zich in de tweede druk (Bronnen 199) over plagiaat van HAVERTZ (Bronnen 108). Maar er zijn veel meer plagiatoren (b.v. BRANS Bronnen 175).
6 Bronnen 199, S. 237/238.
7 ERNST ANRICH, passim.

Petri, sedert 1936 de directeur van het Instituut, organiseerde qualitate qua lezingen, colleges en bijeenkomsten. Bij de oudere historici als Prof. Dr. Martin Spahn (1875-1945), Prof. Dr. F. Steinbach (geb. 1895) en Prof. Dr. Leo Just (geb. 1901), de beide laatste docenten te Bonn, sloten zich de jongeren, studenten vaak nog, aan, zoals Fritz Textor (Bonn), Rolf Wilkening, de felle Nazi in dit gezelschap, Ludwig Pesch, Ernst Moritz Klingenburg en Egon Striefler (allen te Keulen). In periodieken als *De Vlag, Deutsches Archiv für Landes- und Volkskunde* en *Rheinische Vierteljahrsblätter* werden de studies en voordrachten, in deze kring ontstaan, gepubliceerd.

Petri, ook door zijn functie de centrale figuur, ontvouwde in 1938 het wetenschappelijk-historisch program in een artikel *Die Volksgeschichte der Niederlanden als germanisch-deutsche Forschungsaufgabe* (Bronnen 51). Tegenover de juichtoon van bloedsverbondenheid en 'symphonieën', stelde hij nu een andere, meer wetenschappelijke vraag. De 'Forschungsaufgabe' ging volgens Petri in twee richtingen, ten eerste in die van een onderzoek naar het ontstaan van de Germaans-Romaanse scheiding en het Germaanse 'Grenzlandschicksal', ten tweede in die van een onderzoek naar de oorzaken en verdere gang van de ontwikkeling der Nederlanden als zelfstandig Germaans gebied, losgerukt van het grotere Germaanse 'Volkstum'. Petri maande echter - wij zijn nog in 1938! - tot voorzichtigheid en tact. Reeds op de eerste bladzijde van zijn artikel spreekt hij van het noodzakelijke respect voor de zelfstandigheid van de Germaanse grenslanden (S. 310) en wanneer hij komt te schrijven over de losmaking van de Nederlanden uit het grotere Rijk, dan wijst hij erop dat er nu eenmaal een verschil van beoordeling moet bestaan tussen de Nederlandse en de Duitse toeschouwer of historicus, tussen een Duits onderzoeker als Riehl, die deze losmaking als een betreurenswaardige scheuring gevoelde en een Nederlandse beschouwer als Thorbecke, die haar begroette als bewustwording van eigen aard (S. 311). Juist de Nederlandse prikkelbaarheid op dit punt moet ons, Duitse geschiedvorsers, tot omzichtigheid dwingen. Door wederzijds begrip behoeft dit slechts een onderscheid in beoordeling te blijven, dat allerminst tragisch is (S. 312). Dat Petri dit alles meende, behoeft m.i. niet in twijfel te worden getrokken. In wetenschappelijke kring was men, en zeer zeker nog bij een man als Petri, in 1938 naar het Westen toe bepaald niet agressief. Zelfs in october 1939 kon Petri nog schrijven - en ik geloof opnieuw in zijn oprechtheid -, dat de Duitsers berustten in de status in het Westen, al erkende hij toen toch ook al: 'wir hegen eine starke und ursprüngliche Anteilnahme für alles Germanische im gesamten europäischen Raum' en 'Eine Völkergemeinschaft wie die europäische kann freilich nicht bestehen ohne gewisse Opfer der Einzelvölker im Interesse des übergeordneten Ganzes' (Bronnen 49). Toen was voor Petri de inwendige nationale Duitse krachtsontplooiing, die hij als nationalist toejuichte[1] een bemoediging voor uitgebreider onderzoek, naar de westgrens toe, van een

1 Petri stond vóór 1940 afwijzend tegenover de Jodenpogroms (mededeling van Drs. Noordegraaf).

groter Germaans geheel, terwijl een sterkere Europese integratie tegelijk een krachtiger Duitsland zou bewerkstelligen. Na juni 1940 pas zou dit nationaal bewustzijn - zoals bij velen - omslaan, of beter nog overvloeien naar een Duitse imperialistische veroveringszucht, en bij iemand als Petri nog in gematigde geest.

Petri's aandacht voor de geschiedenis der Nederlanden was overigens ouder dan het nazi-regime. Zijn reputatie als kenner op dit gebied had hij reeds gevestigd door zijn uitvoerige critieken - 'états des questions' tegelijkertijd - op de twee grote synthetische geschiedwerken, tegenhangers van elkaar in menig opzicht, van Geyl en van Pirenne[1]. Wanneer hij in 1938 echter wil komen tot een nader uitstippelen van de 'Forschungsaufgabe', stelt hij voorop, dat nu wel algemeen wordt aangenomen dat er in de voorhistorie in het Noord-Westen van Europa en het Rijngebied nog geen scheiding bestond, er zelfs een nauwe samenhang was van het gehele Germaanse gebied. Ook de Frankische machtsexpansie - andere 'topic' van Petri's studie - had nog niets te maken met de latere apartheid van Nederland, omdat toen Westfalen tezamen met het gebied ten noorden van de grote rivieren van het latere Nederland buiten die expansie bleef staan. Pas later in de schrifttalen, die onderling sterk gingen verschillen, ontwikkelde zich een niet te miskennen onderscheid tussen Duits en Nederlands (S. 313-314). Wat heeft nu tot die, dus latere, scheiding gevoerd? Rachfahl en ook b.v. Gosses zochten de verklaring in de *politieke* richting: het uiteenvallen van het Rijk in territoria, het verval van Rijksmacht en Rijksidee.

Petri vindt deze verklaring onvoldoende, want andere Duitse grenslanden hebben, ondanks dit Rijksverval, geen specifiek eigen ontwikkeling doorgemaakt (S. 315). Pirennes verdienste was het nu, dat hij een *culturele* verklaring voor die zelfstandig-wording van de Nederlanden had gezocht: de onvermijdelijke vervlechting van de Romaanse en Germaanse cultuurwerelden gaven aan deze lage landen een ander karakter dan dat van het Duitse achterland. Maar te veel verwaarloosde Pirenne daarbij, volgens Petri, de eigenaardigheden van het verleden, die deze culturele these weerspraken: de juist van Parijs uit gevormde Bourgondische staatsbovenbouw b.v., of de verschillen tussen Luik en de overige Zuidelijke Nederlanden en de 17e en 18e eeuw. En wanneer Pirenne de natie wil laten voortkomen uit de gemeenschappelijke civilisatie van twee verschillende stammen, dan protesteert Petri heftig. Pirenne was te liberaal, had te weinig begrip voor de 'Tiefenschicht des Volkstums'. In dat opzicht is Geyl, naar Petri's oordeel, een stapje dichter bij de waarheid gekomen, wanneer deze over de staatsgrenzen heen de volksverwantschap ziet van het gehele Nederlandse taalgebied, ook al gaat hij daarbij al te veel uit van een reeds altijd bestaande Nederlandse 'Sonderstellung' en verdiept hij zich niet in de vraag, hoe deze situatie is ontstáán. De nieuwe *Geschiedenis van Vlaanderen*, een verzamelwerk dat in 1936 begon

1 Vooral zijn critiek op Pirenne is een zeer belangrijk werkstuk, zie PETRI: *Staat und Nation in Belgien* en IDEM *Staat und Nation in den Niederlanden*.

te verschijnen, verwelkomt Petri derhalve als een ‘volksgeschichtliche’ doorbraak[1].

Van Duitse zijde is er reeds een en ander op het terrein van Petri's program gedaan. Petri noemt (S. 322) het werk van W. Kienast *Die deutschen Fürsten im Dienste der Westmächte* (Utrecht, 1924-31) en H. Aubin *Volkstum, Staat und Nation an der deutschen Westgrenze* (Berlin, 1931). Maar het is nog slechts een begin. Pas in de grotere samenhang van de Romaans-Germaanse tegenstellingen wordt b.v. het volkse verzet van de Vlamingen tegen de Fransen begrijpelijker. Een onderzoek naar het leven van de Rijksgedachte in Nederland acht Petri gewenst. De nauwe betrekkingen met de Duitse gebieden, vooral het Rijngebied en Westfalen, verdienen de aandacht. En tenslotte plaatst Petri op zijn wenslijstje: een systematisch onderzoek naar het Nederlandse ‘Volkstum’ ter onderscheiding van het Duitse, het Rijns-Westfaalse in het bijzonder, een onderzoek ook naar de Nederlandse ontwikkeling in samenhang met de Germaans-Duitse (S. 324-25).

Zo klonk de ‘Forschungsaufgabe’, het eerste duidelijke program voor de nieuwe aanpak van de Nederlandse geschiedenis, nog zeer redelijk, hoewel het in de Duitse atmosfeer van destijds maar al te geëigend was om aangewend te worden voor nazi-ideologische doeleinden. De mythische elementen van Volkstum, Reich en Rasse waren er onmiskenbaar in aanwezig en ook het dynamische element van de ruimte vormde de ondergrond van Petri's denken. Men kan echter ook zeggen, dat zij, zo geconcretiseerd als Petri wilde, in menig opzicht vruchtbaar leken. De Keulse kring zou, versterkt met andere in Nederland geïnteresseerde historici (Reese b.v.), dit programma ter harte nemen en van wetenschappelijke zijde aanpakken. Het is zeker niet de kwalijkste bijdrage geweest voor de vorming van het nationaal-socialistische beeld van de Nederlandse geschiedenis...

Na de inval in Nederland en België werd de belangstelling voor de geschiedenis van de nu bezette gebieden intensiever en vond meer georganiseerde vormen. Duitse activiteiten zouden ook daarbij inheemse volgzaamheid bij een, zij het kleine, groep ontmoeten. Maar anders dan in Duitsland zelf, waar het nationaal-socialisme ingebed lag in algemenere Duits-nationalistische stromingen en gevoelens, waarbij overgangen van fervent nazi naar gematigd en van daar naar sympathiserend over onverschillig en gematigd-afkerig tot steeds sterker vijandig in allerlei schakeringen voorkwamen, was deze kleine groep in Noord- en Zuid-Nederland spoedig geïsoleerd in eigen land en omringd door de vrieskou van haat.

Een consequente cultuurpolitiek werd noch door de Duitse bezetter noch door de Nederlandse nationaal-socialisten gevoerd. Persoonlijke initiatieven, incidentele maatregelen en reacties op bepaalde gebeurtenissen in bezet gebied

1 In een bijzondere critiek is PETRI, zie zijn *Neue Werke* etc., veel strenger. Hij acht dan deze ‘Geschiedenis van Vlaanderen’ nog te territoriaal gebonden.

werden niet of nauwelijks gecoördineerd. Maar wél was de richting duidelijk bepaald: de Duitsers wilden door het gelijkschakelen met de toestanden in Duitsland de situatie voor henzelf vereenvoudigen; in Nederlandse ogen kwam deze gelijkschakeling neer op nazificering, waar nodig of mogelijk. Bij ontslagof benoemingskwesties, bij onverwachte zaken van prestige, bij toevallige hobbies van bepaalde leidende figuren kon ook op het gebied van cultuur en wetenschap een en ander gelijkgeschakeld en zodoende ook in nationaal-socialistische richting gestuwd worden. Censuur op schoolboeken, verbod aan bibliotheken tot het uitlenen van bepaalde boeken waren hoogstens hinderlijk en typerend voor de willekeur van de bezetter en zijn trawanten. Ernstiger was de roof van grote boekencollecties, waarvoor Alfred Rosenberg zich in het bijzonder interesseerde, zoals de boekerij van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis of de Bibliotheca Rosenthaliana, beide te Amsterdam. Meer in het voorbijgaan dan rechtstreeks werd ook de geschiedwetenschap door de algemene maatregelen van terreur tegen de Joden getroffenen, door die tegen politieke vijanden van het nazi-regime (enkele hoogleraren in de geschiedenis werden b.v. ontslagen: Huizinga, Posthumus, Romein en Geyl). Tevens leed zij schade door de maatregelen tegen de universiteiten. Dat in de actie tegen het Hoger Onderwijs in Nederland en België meer cultuurpolitiek school kan niet ontkend worden. Zo moest de bezetter in Noord-Nederland niets hebben van het Bijzonder Hoger Onderwijs en wilde hij zeer bewust van de Rijksuniversiteit te Leiden een nationaal-socialistisch centrum maken[1]. Met nieuwe benoemingen werd dit aanvankelijk nagestreefd. Na de sluiting van de Rijksuniversiteit te Leiden op 27 november 1940, werd op allerlei plannen gebroed. De benoemingen van Dr. T. Goedewaagen en Dr. R. van Genechten tot bijzonder hoogleraar in Leiden gingen uit van een 'Stichting tot bevordering van de studie van het nationaal-socialisme', maar de benoeming van Dr. H. Krekel, kort daarop, tot buitengewoon hoogleraar in de filosofie van de geschiedenis te Leiden (23 juli 1941) was bedenkelijker nog omdat zij geschiedde van overheidswege. Grote gevolgen heeft zijn benoeming echter evenmin gehad, want ook deze eerste stap bleef in de opzet steken: Leiden was dicht en alle verdere plannen van een volkse universiteit (NSB-plan van Van Genechten) of een front-universiteit voor Duitse militairen, waar later een Germaanse universiteit uit zou groeien (plan-Wimmer[2]) mislukten. Dat ondertussen ook de overige Universiteiten eerst gedeeltelijk en tenslotte plotseling vrijwel geheel leegliepen (lente 1943), doemde een cultuurpolitiek, zoals Seyss Inquart en anderen b.v. de Secretaris-Generaal Prof. J. van Dam nog voor ogen stond, tot mislukking, het betekende slechts het langzaam verstikken van de vrije wetenschapsbeoefening, zonder dat er voldoende tijd gevonden werd om er iets nationaal-socialistisch voor in de plaats te stellen[3].

1 Van der Leeuw, blz. 304 en 317/320.
2 Dr. A.E. Cohen, *Frontuniversität Leiden*. Een plan van Dr. Wimmer tot verduitsing van de Leidse Universiteit. In *Nederland in oorlogstijd* maart 1948, 3e Jrg. blz. 17/18 en 26/28.
3 Van der Leeuw, passim.

In België leek de cultuurpolitiek bij het aanpakken van het Hoger Onderwijs meer afgestemd op de fraaie melodie van uitwisseling en samenwerking tussen Duitsers, Vlamingen en Walen ook, dan op een schel nationaal-socialistisch marslied - de verhoudingen in België lagen nu eenmaal anders en toen minder gespannen voor de bezettingsautoriteiten dan in Nederland. De 'Kulturververwaltung' was hier in handen van wat wij reeds eerder aanduidden als de 'Keulse kring'. Dr. F. Petri nota bene en de Berlijnse nationaal-socialistische historicus Dr. W. Reese, die zich beiden reeds lang op wetenschappelijke wijze met de Nederlands-Duitse relaties hadden beziggehouden, waren in militaire dienst bij de bezettingsautoriteiten in Brussel terecht gekomen. Op twee manieren heeft deze combinatie, onder de Duitsers 'Peese' bijgenaamd, voorzichtig een cultuurpolitiek willen doorvoeren: (1) gast-professoraten; (2) consequentere Vervlaamsing. In de eerste opzet zijn zij geslaagd. In de herfst 1940 accepteerden de Universiteiten van Luik, Gent en Brussel de gastprofessoraten, de laatste onder protest. Het volgen van colleges van de Duitse gastprofessoren bleef voor de studenten op basis van vrijwilligheid en de aanvankelijke belangstelling der studenten nam later enigszins af[1]. Enige Duitse professoren, die naar Vlaanderen werden gezonden gevoelden zich door deze aan de Vlamingen opgedrongen taak bezwaard, anderen hebben gepoogd groter nazi-invloed in de Universiteit van Gent te verkrijgen[2]. De vervlaamsing wilde eigenlijk niet meer zijn dan het doortrekken van de lijn, die reeds vóór mei 1940 in de taalpolitiek op papier was gezet. In deze geest werden b.v. de Culturele Raad van Vlaanderen en de Taalwettencommissie ingesteld[3], en zo werd ook gepoogd de invoering van Vlaamse colleges aan de Vrije Universiteit te Brussel in andere faculteiten dan die van de Rechtsgeleerdheid, waar zij reeds bestonden, door te voeren. Al had Petri door zijn matigend optreden nog een scherpe botsing tussen het Brussels docentencorps en de Duitse autoriteiten kunnen voorkomen, de Academische Senaat was reeds door andere maatregelen hevig geprikkeld. In November 1941 kon de botsing niet meer vermeden worden, toen andere Duitse instanties de benoeming van drie Vlaamse docenten wilden doorzetten, die de academische Senaat niet wenste. De drie Vlamingen in kwestie: Van Roosbroeck, Jacob en De Meyer waren niet alleen oud-activisten en vurige flaminganten, maar ook volijverige collaborateurs. Het Bureau van de Universiteit bleef daarom de benoemingen weigeren en op 24 november 1941 sloot het de Universiteit. Een jaar later verklaarde de bezetter de Universiteit van Brussel gesloten en ontsloeg de hoogleraren (8 sept. 1942)[4]. Een bewijs, dat

1 TERLINDEN pp. 625/628.
2 Prof. van Werveke deelde mij mede, dat b.v Prof. Steinbach en Prof. Ittenbach weinig voelden voor de hun opgelegde taak, terwijl daarentegen Prof. Lutz Mackensen maatregelen voorstelde om de faculteit van de letteren en haar professoren meer plooibaar te maken, zoals bleek uit een stuk dat na de bevrijding in het archief van de Propaganda-Abteilung werd gevonden. Vgl. TERLINDEN pp. 639/641.
3 Zie hiervóór blz. 78.
4 TERLINDEN pp. 629/630.

wanneer het ging spannen, ook de Duitse autoriteiten in België niet terugschrokken voor een scherpe maatregel.

Nader bezien bleef er toch in Nederland juist op het gebied van de oude geschiedwetenschapsbeoefening veel gespaard. De grote historische tijdschriften konden, zolang de papiervoorraden strekten (1943), hun publicaties voortzetten[1]. Zo bleven de *Revue Belge* en het *Tijdschrift voor Geschiedenis* bestaan. En ook de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* behielden, zelfs ondanks het feit, dat de Redacteur Dr. N. Japikse na mei 1940 op bedenkelijke wijze in pro-Duitse richting was gezwenkt en pas langzaam voor de werkelijkheid van het nationaal-socialisme terugdeinsde en van zijn sympathieën genas[2], een wetenschappelijk gehalte. Het archiefwezen werd evenmin op ernstige wijze geschaad. De archivaris van Düsseldorf Dr. B. Vollmer, die leider werd van het 'Deutsches Archivamt in den bezetzten niederländischen Gebieten' vatte zijn taak strikt ambtelijk op en spande er zich zelfs voor in bepaalde archiefstukken, die in Duitsland berustten, tegen Duitse archiefstukken in Nederland te ruilen. De zes handelsboeken van de Middelburgse koopman Benjamin Raulé (1664-73), de grondlegger van de Pruisische vloot, werden aan het door de oorlogshandelingen zwaar getroffen Rijksarchief in Zeeland geschonken[3]. Strubbelingen met enkele nationaal-socialistische archiefambtenaren bleven van ondergeschikt en locaal belang[4].

Maar evenals in Duitsland werden naast en langsheen de bestaande wetenschappelijke organisaties en periodieken nieuwe nationaal-socialistische instellingen opgericht, en mogelijk zou van daaruit, wanneer de nazi-overheersing langer had geduurd, de infiltratie in de 'ouderwetse' instellingen plaats hebben gevonden. Veel is er intussen ook daarvan niet terecht gekomen. Want hoe geducht ook uiterlijk de organisaties en hun tijdschriften leken, naar inhoud bleek alles armelijk en beperkt tot een kring van telkens weer dezelfde mensen. Aan een behoorlijke wetenschappelijke grondslag van het geschiedonderzoek is men dan ook niet toe gekomen. Heel de cultuurpolitieke aandacht werd (nog?) gericht op de propagandistische, populair-wetenschappelijke organisatie, op een groter publiek, dat in dwingende regelmaat ook historische slogans en leuzen ingehamerd kreeg, meer niet.

Tamelijk groot was het succes en daardoor ook het belang van de beoefening van de genealogie en de volkskunde, die een wijder publiek inderdaad raakte en aansluiting zocht bij reeds bestaand streek- en familiegevoel. Van een histori-

1 De *Nederlandsche Historiebladen* stopten reeds einde 1941, *Historisch Tijdschrift* in 1942.
2 Ontstellend zijn b.v. zijn boekbesprekingen in Bijdragen Vad. Gesch. & Oudheidk. VIIIe Reeks (1942), Deel 3, vooral blz. 279 over Klingenburg (Bronnen 815) en in Deel 4, blz. 119/121 over Reese (Bronnen 404). Reese acht hij 'zonder politieke bijgedachte', nota bene. De tendentieuze verkorting van zijn opstel *Die politischen Beziehungen Hollands zu Deutschland* in SÖCHTING, *Das Niederlandbuch* (Bronnen 222), (vgl. FEENSTRA p. 31, noot 4) is hem mogelijk ontgaan en kan zonder zijn toestemming zijn geschied.
3 Zie UNGER, SEVENSMA beiden passim en MEERTENS blz. 591/594.
4 Zie STEUR, passim.

sche vraagstelling, laat staan verdieping kon nauwelijks sprake zijn. Ook deze genealogie en studie van folklore kwam niet uit boven het peil van familieijdelheid en handjeklap op het marktplein, het bleef snuffelen naar familienamen en triomfantelijk heen en weer schudden van een geboorte- en sterfjaren-buit. Zelfs een grootscheepse concentratie van bestaande verenigingen (Nederland's Stamboek, het Nederlandsch Genootschap van Geslacht en Wapenkunde en de Nederlandsche Vereeniging van Genealogen) in een 'Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde' (einde 1940) bracht daarin geen verandering en wilde dat ook niet[1]. Het fraai uitgegeven maandblad *Sibbe* scheerde hoogstens even langs de nazi-ideologie, wanneer het ijverig genealogisch bewees, dat lieden als Willem Kloos, Breitner, Thijm, Thorbecke of Deterding Duitse voorvaders hadden. Het zou overigens wel eens interessant zijn na te gaan welke successen, juist door hun dilettantisch-populaire vorm, deze sibbe- en heemkundige verenigingen behaalden[2]. Het door mij vermoede succes is zeer wel verklaarbaar: de oorlogstijd richtte veler aandacht op eigen omgeving en familie, de beperkte mogelijkheden van vermaak maakten zulk soort nuttige huisvlijt als het invullen van kwartierstaten aantrekkelijk, terwijl de onschuldigheid van een dergelijk onderzoek geen enkele belemmering scheen te vormen om nu maar eens van het monopolistisch nazi-apparaat voor eigen genoegen gebruik te maken[3]. Dat in dit alles ook de nazi-ideologische rassenleer verscholen lag en het 'volkse' bovenmate werd verheerlijkt, ontging menig sibbelaar[4].

Dit ideologisch besef moet wel hebben geleefd bij de SS-Sturmbannführer Dr. W. Ispert en zijn superieuren bij de SS, die hem gesteund hebben. Sedert einde 1941 stond onder leiding van deze Ispert een 'Verband deutscher Sippenforscher in den Niederlanden' te 's-Gravenhage, die een 'Schriftenreihe' *Ewiges Volk* uitgaf en zich ook in het bijzonder inspande om in eigen 'Forschungsstelle Volk und Raum' een aantal onderzoekingen te verrichten. Het doet, achteraf, allemaal wel wat peuterig en kleinzielig aan, dat copiëren van namen van Duitse studenten en professoren, kunstenaars, predikanten, soldaten en wetenschapsbeoefenaars, die dan in lijstjes, zonder vaak enige verdere toelichting werden gepubliceerd[5]. Maar hier gold toch de kennelijke opzet van het uitwissen van de grenzen tussen Duitsland en Nederland, het stimuleren van de verbroedering. In het verleden kroop dan toch het Germaanse bloed, waar het niet meer gaan kon. Ispert zelf poogde ook een groepje intellectuele Nederlanders tot zich te trekken; de predikant Van Duyl, die in de Germaanse mystiek zijn heil zocht.

1 OSZWALD (Bronnen 199), S. 239 (noot 9). Zie ook samenvattend overzicht in *Ons Eigen Volk* 1940, blz. 308-311 en voor de heemkunde zie W. 'T HART, *De betekenis der volkskunde voor onze tijd* in *De Waag* 30 jan. 1941, blz. 73.

2 B.v. onderzoek naar aantal abonne's en oplage van *Sibbe en Hamer*, het aantal aanvragers naar kwartierstaat formulieren etc. Een populair brochuretje van JURRIAAN VAN TOLL, *Van eenen bloede*, behaalde b.v. zeven drukken.

3 Te vergelijken met het satyrisch nazi propaganda-blad *De Gil*, dat een enorme belangstelling genoot.

4 Voor het archiefwezen was deze sibbelarij zeer hinderlijk, zie UNGER blz. 109.

5 Zie Bronnen No's 173, 212, 213, 214, 215, 240, 241, 702, 733, 734, 735.

Dr. J.B. van Heutsz Jr, Mr. H. de Vries e.a. Een kringetje waar wellicht op den duur nog wat meer uit gegroeid zou zijn dan alleen de publicaties die, na gehouden lezingen, van de pers kwamen[1]. Deze 'Forschungstelle Volk und Raum' werd ruim gesubsidieerd, de publicaties werden op fraai papier gedrukt en enkele onderzoekers hebben van hun werk een dagtaak kunnen maken (Dr. G. Becker, Karl Scholta).

Was Isperts werk een uit particulier genoegen voortgekomen onderneming in de lijn van de SS-gedachte, die een slechts kleine kring werkers en onderzoekers activeerde, veel algemener en breder opgezet was de Volksche Werkgemeenschap. Deze organisatie was een van de eerste stapjes van Feldmeyer op zijn eigen SS pad, weg van de NSB en toch binnen die NSB. Door hem werd zij in october 1940 opgericht onder voorzitterschap van hem zelf, terwijl de practische leiding werd toevertrouwd aan de geschiedenisleraar Dr. Joh. Theunisz uit Zwolle. Theunisz was reeds direct na de Duitse bezetting begonnen met een persoonlijk offensief je tegen de NSB-leiding, dat maar al te graag door de eveneens SS-gezinde redactie van *Het Nationale Dagblad* (Rosts kring, o.a. Nico de Haas) werd gesteund. Juist uit de artikelenreeks die Theunisz hierin deed verschijnen kon men al enigszins ook de politieke opzet van de Werkgemeenschap, althans één aspect daarvan, leren kennen[2]. Op 17 augustus juicht Theunisz (Bronnenlijst 62 en 64) dat het 'Hollandse bouwsel is ingestort.' 'Friezen en Saksen betreuren dat niet.' Immers, juist deze door de Romeinen minst verbasterde stammen hebben 'meet dan zestien eeuwen (en nu spreek ik nog niet eens van de voorgeschiedenis) niets met Holland gemeen gehad.' 'Deze eenheid zouden wij willen bewaren? Laat dit wrakke bouwsel gerust instorten.' 'Wat ons tot nu toe werd voorgeschoteld over het verleden, was een Frankische vervalsing van onze nationale geschiedenis, voor Saksen en Friezen onaanvaardbaar.' En dan bepleit Theunisz een Saksische wedergeboorte en roept op tot een Saksische beweging. Mij interesseert in dit verband niet de duidelijke rancune van de provinciaal tegen de grote stad, of het wel zeer uitzonderlijke locaalpatriottisme, maar ik signaleer het omdat hier dus Holland schuldigwordt verklaard aan de zonden in Nederlands verleden en een Saksisch-Friese geschiedbeschouwing als panacee wordt aangeboden.

Wonder wel sloot deze anti-Hollandse gezindheid van Saksen en Friezen aan bij die van de Vlamingen. In het Vlaamse blad *De SS Man* onthulde de historicus Dr. R. van Roosbroeck, - vóór 1940 nog een vurig groot-Nederlander met oriëntering op Noord-Nederland - dat de 'Dietse Staatkunde' iets kunstmatigs was geweest, dat alleen maar appelleerde aan het grotere en meer werkelijke Germaanse gevoel. En zelfs dan nog had het Hollandse egoïsme in een anti-Dietse politiek deze staatkunde ondermijnd en vernield (Bronnen 53). En later dan Friezen, Saksen en Vlamingen kwamen ook de Limburgers opzetten - Franken noemden zij zich vol trots. Pas toen Hollands juk kon worden afge-

1 B.v. DE VRIES, Bronnen 74 en VAN DUYL Bronnen 377.
2 In deze chronologische volgorde: Bronnen 62, 64, 65, 63, 61, 66.

schud, was binnen Nederland een herlevend Zuiden mogelijk (vgl. Delsing, Bronnen 247 & 248).

Achter dit alles ging echter meer schuil dan een oplevend regionalisme alleen, al mag men niet alle deelnemers ook als vervuld van die bijbedoelingen aan de kaak stellen: het opende de weg naar het Rijk. In *Niederdeutsche Welt* wilde een C.I.H. Westphal een Nederduitse taalhereniging bewerkstelligen, waarbij de 'Überfremdung' van het Vlaams door het Hoog-Nederlands voorkomen zou kunnen worden (Bronnen 77). Dr. T. Goedewaagen achtte het contact van Groningen en Drente met het Rijk in het verleden van minstens even groot belang als dat met Holland, het Duitse achterland was steeds een der slagaders van het Gronings-Drentse leven geweest (Bronnen 255). Zeer fel was juist het Friese nationaal-socialisme, een Ir. J.B. de Vries (l.i.) wilde Friesland terug laten keren in het Rijk (in het NSNAP-blad *Het Nieuwe Volk* 17 Mei 1941, blz. 3). En ook een Limburger betoogde nadrukkelijk dat zijn provincie meer Duits dan Nederlands was (in het zelfde blad 3 april 1941, blz. 5). Curieus was dat met dit provincialisme een streek-rassentheorie gepaard kon gaan. In zijn brochure *Wat is Nederlandsch?* (Bronnen 68) betoogde de Fries Taido Tjapkema, dat zijn Friezen het meeste Noordse bloed in de aderen hadden, de Saksen iets minder, de Franken echter schrikbarend door alpiene invloeden waren verbasterd. Hij ontkende daarom dat de ordelijke, vasthoudende en ingekeerde Fries of Saks iets gemeen had met de tuchteloze, kwebbelige en buigzame Frank, laat staan met die Frank eniggemeenschappelijk 'Nederlands' volkskarakter zou bezitten[1].

Op deze centrifugale weg is de Volksche Werkgemeenschap overigens niet ver gekomen. Het was een tendentie, die ontwikkelings*mogelijkheden* bood, en daarom ook de steun en belangstelling van Duitse autoriteiten en vooral van de SS ondervond. De Saksische, Friese of Limburgs-Frankische geschiedschrijving is niet boven vele heemkundige notities en locaal-detaillistische studies uitgekomen. Theunisz' boekje *Korte Geschiedenis van ons Saksenland* (1941) werd niet meer dan een (gelukkig kort) klaaglied: het Saksenland was onderling te verdeeld geweest in het verleden, kon door en voor Holland als schans worden misbruikt en onder die Hollandse invloed raakte het nog maar meer verdeeld. Het maandblad *Volksche Wacht* dat de meer intellectuele prestaties van de Werkgemeenschap moest publiceren, bleef een blad, volgeschreven door zijn redacteuren, dat zich weinig onderscheidde van andere cultureel-gerichte naziperiodieken. Het bijzonder fraai uitgegeven *Hamer* was een folkloristisch illustratieblad onder zelfs 'Hollandse' redactie. De centrifugale neigingen in deze kringen verzwakte de Werkgemeenschap zelfs enigszins. De Vereniging Saxo-Frisia onder voorzitterschap van Prof. Dr. J.M.N. Kapteyn hield zich staande naast de Werkgemeenschap en was er pas na een z.g. Duits 'Friesenbefehl' (januari 1943) toe te brengen om met andere Friese nationaal-socialistische verenigingen te fuseren (de 'Fryske Rie' b.v.). De Limburgers en Brabanders in Noord-Nederlandse nazi-kringen begonnen zich steeds zelfstandiger te

1 Over dit provincialisme, vgl. ook de *Duitse politiek*, blz. 11-22.

gedragen, totdat in October 1943 de Frankische Werkgemeenschap 'De Spade' werd opgericht, onder leiding van H. Bindels, met alweer een eigen tijdschrift *Frankenland*. De omzetting van de Volksche Werkgemeenschap had inmiddels haar beslag reeds gekregen in juni van datzelfde jaar op het hoge bevel van Feldmeyer zelf, mogelijk volgens wens van Rauter en Himmler. Hiermee werd dan ook inderdaad de Werkgemeenschap een afdeling van de SS 'Ahnenerbe.' Dr. Joh. Theunisz, wiens intellectuele horizon te beperkt was gebleken, werd op een zijspoor gezet en vervangen door Prof. Dr. G.A.S. Snijder, een trotser vlag voor deze lading. In hoeverre de vereniging zelf wezenlijk veranderde, is moeilijk van buitenaf te beoordelen, maar het lijkt weinig. De nauwe betrekkingen met de SS waren er reeds van begin af aan geweest en de nieuwe hoge functionaris zal wel evenmin hebben voldaan. Toch hechtte men in SS-kringen sterk aan dergelijke afdelingen van de 'Ahnenerbe', - de eeuwiglevende tekens en oergermaanse symboliek waren nu eenmaal bij Himmler geliefde studie-objecten en 'Ahnenerbe' was een van zijn troetel-kinderen. Omstreeks dezelfde tijd van de omzetting van de Volksche Werkgemeenschap kreeg ook de Vlaamse SS zijn eigen Germaanse werkgemeenschap, die echter nooit zo ver is gekomen als de Noord-Nederlandse zuster-afdeling: *Hamer* was het enige tijdschrift, dat over de grens kwam en in Vlaamse SS-kringen ook inderdaad belangstelling vond[1].

Hiermee zijn natuurlijk niet alle cultuur-politieke activiteiten van de bezetter en zijn handlangers opgesomd. Tot een groter publiek richtte zich de door verschillende instanties opgezette tentoonstellingen, b.v. die van 'Duitsche Grootheid' in Brussel (maart-april 1943)[2], van 'Het Graafschap Vlaanderen' in Gent (juli 1943) (Bronnen 416), van de 'Duits-Nederlandsche betrekkingen in de loop der eeuwen' (sept-oct. 1941) en 'Nederland-Danzig' (april-mei 1942)[3] in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht of de grote De Ruyter-tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam (zomer 1942)[4]. Artikelen, voordrachten en congressen zelfs, de laatste georganiseerd door de Devlag (Deutsch-flämische Kulturtage juni 1941 te Keulen, aug. 1943 te Brussel), hielpen mee om het nieuwe beeld van de Nederlandse geschiedenis te populariseren en te schragen.

Enigszins van belang was in dit opzicht ook de belangstelling voor het onderwijs in de geschiedenis. Enkele programmatische artikelen geven de richting aan, waarin men het onderwijs wilde sturen. Dr. M.O. Albers, gepromoveerd op een proefschrift *Het ontslag van Bismarck* (1926), leeraar in de geschiedenis aan de HBS te Gorkum, na mei 1940 belast met een leidende taak bij het Opvoedersgilde van de NSB sprak over het 'Onderwijs in de Geschiedenis' voor

1 Vgl. ook LEHMAN-HAUPT, pp. 144-159 over de 'Ahnenerbe'. Wat Vlaanderen betreft moest ik afgaan op schriftelijke en mondelinge mededelingen van direct erbij betrokkenen.

2 Vgl. de catalogus Tentoonstelling 'Duitsche Grootheid' beelden uit de geschiedenis van het Rijk. Met woord vooraf van Alfred Rosenberg en begeleidend woord van generaal Reeder. De tentoonstelling was georganiseerd door het Militair Bestuur, de bureaux van Rijksleider Rosenberg en de Propagandadienst.

3 Bronnen 178 en 500.

4 Bronnen 674.

de radio en publiceerde deze rede even later (Bronnen 3). Hij bleek hierin een leraar vol onvoldragen rancunes te zijn en vulde zijn rede vrijwel met een fulminatie tegen de verderfelijke tijd tussen 1875 en 1939. Maar, vervolgt hij dan: wij, nationaal-socialisten, zien nu wél het organische verband en de samenhang van huwelijk, gezin, familie, sibbe, volk en ras, met de daartoe behorende bodem en de goede arbeid. Daarop moet ons onderwijs zijn afgestemd! Daarom is er slechts één geschiedenisonderwijs te denken: de Vaderlandse van de gehele Dietse stam, teruggaand tot de Germaanse oorsprong. Critiek worde gegeven, maar dan strikt in opbouwende geest. De interesse moet worden gewekt voor het eigene, de accenten zullen worden verlegd naar de heemkunde. Ook de krijgsgeschiedenis moet meer plaats worden gegeven dan het in de tijd van 'geen man en geen cent' het geval was, geen 'frische, fröhliche Krieg', maar besef van Germaanse moed en weerplicht[1]. Albers gaat dan dieper in op de Germaanse oorsprong van het Nederlandse volk. Daarvan is, volgens Albers, in het individualistische tijdperk veel vervalst, - en hij is zeker niet de eerste of laatste nationaal-socialist, die daarover spreekt. Onze Germaanse voorvaderen waren geen onbeschaafde, primitieve lieden, die hun vrouwen verdobbelden, in beestenvellen gehuld waren en uit mensenschedels dronken. Zij waren integendeel ver vooruit, begrepen het belang van het familieleven en de bloedverwantschap, waren degelijk van aard, streden voor hun rechten, kleedden zich in eigen vervaardigde linnen stoffen enz... Niet de Romeinse of Romaanse volken brachten hier de beschaving, zij moesten integendeel veel van hen leren (Tacitus: Germania)[2]. Het paste, volgens Albers, geheel in het democratisch-Christelijke plan om ook ons trotse Germaanse leven te belasteren en te kleineren...

Ongeveer in dezelfde tijd als in Albers' bovenstaande publicatie stelde in België een zekere Bert van Aerdenburg een program voor het Vlaamse nationaal-socialistische onderwijs op: *Geschiedenisopvoeding* (Bronnen 1). In een rooster van onderwerpen en met een reeks kaartjes poogde hij dit duidelijk aan te geven. Alleen al die kaartjes zijn zeer illustratief voor de eigen visie op het verleden, met dikke pijlen, suggestieve letters en zwaar aangezette grenzen werd de historie politico-geografisch uitgedrukt, naar analogie van de geijkte geopolitieke cartografering[3]. Van Aerdenburg stelde hierbij ook een wenslijstje op voor het geschiedenisonderwijs, dat typerend is: (1) niet de hoeveelheid leerstof is bepalend maar de geest ervan. (2) Ons geschiedenisonderwijs moet

1 Vgl. de klacht van een leerling 'Geef ons een geschiedenis waarin we geloven kunnen!' J.B. *Geschiedenis*. In *Ontwakend Volk*, jan. 1941, blz. 145 en J.B. *Geschiedenis van een andere kant bezien*. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 146/147. Vooral dit laatste interessant als symptoom van een NSB-leerling, die zich in de klas niet thuisgevoelde.

2 P.E. Keuchenius spreekt in dit verband van 'Omwaardering onzer geschiedenis' (Bronnen 25). Hij wil verder nog andere geschiedvervalsingen van Joden, vrijmetselaars en Jezuïeten aan de kaak stellen. Alles geschreven in merkwaardige straatjongensstijl.

3 Geopolitieke cartograferingen bij WHITTLESEY, die ze met aan- en opmerkingen als tendentieus en propagandistisch onthult. Dergelijke kaartjes zijn veelvuldig illustraties bij historische nazi-beschouwingen.

steeds weer heden en verleden verbinden. (3) Zonder te vervallen in geleerde uiteenzettingen moet het geschiedenisonderwijs doordrenkt zijn van het rasbeginsel[1]. (4) Grondslag van alle geschiedenisonderwijs moet zijn: 'Wij zijn Germanen.' (5) De huidige grenzen moeten onze blik niet beperken, onze natuurlijke verbondenheid moet tot haar recht komen. Het deel uitmaken door het Nederlandsche volksgeheel van het Nederduitschdom mag niet langer worden verzwegen. Weer moet erkend worden, dat slechts de laatste eeuwen de scheiding van het Rijk zagen, en dan ten nadeele van het Rijk en van onszelf.' De steller licht dit alles toe in sterk Dietse en vooral pro-Duitse geest[2].

In de practijk is men overigens ook met dit nieuwe geschiedenisonderwijs niet ver gekomen. In 1943 werd op de Rijksscholen voor de 1e en 2e klassen van het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs en de kweekscholen in Nederland een boekje van Prof. Jan de Vries *Onze Voorouders* verplicht gesteld. Maar aan die verplichting is weinig voldaan[3]. Een prijsvraag voor een leerboek in de geschiedenis van het Nederlandse volk bestemd voor het gewoon Lager Onderwijs in Nederland werd door Dr. M.O. Albers uit 10 inzendingen, die door een jury van G.D. Vlekke, Dr. Paulina W. Havelaar en Dr. Joh. Theunisz beoordeeld waren, gewonnen. Maar het boekje zelf werd nooit gepubliceerd[4]. Ook plannen om Dr. H. Krekel een nieuw geschiedenisboek over de laatste vijftig jaren te laten schrijven bleven tenslotte liggen.

En toch kunnen wij uit deze onderwijstheorieën evenmin als uit de meer populair-gerichte activiteiten nog geheel opmaken, hoe het schema van de Nederlandse geschiedenis bij de nationaal-socialisten eigenlijk was. In nationaal-socialistische geest moest het onderwijs *opvoedend* zijn, moest de propaganda vooral richtend zijn en derhalve kon niet alles over het verleden aan de jeugd of aan het grotere publiek willekeurig (d.w.z. geheel naar waarheid) worden voorgezet[5]. Maar op theoretisch gebied is er slechts één groter nationaal-socialistisch geschut in het veld gebracht. In het land der blinden[6] is de brochure van Mr. Hans de Vries als één-oog koning. De Vries was een jong intellectueel, die op enige afstand het politiek gewoel der nationaal-socialisten met sympathie had gevolgd, vóór de oorlog was hij een tijdje NSB-er geweest, na de bezetting verzeilde hij meer, evenals zijn vader Prof. Dr. Jan de Vries, in SS-kringen. Mogelijk is op aansporen van Ispert tenslotte zijn *Die politischen*

1 Onderwijs in de rassenkunde als kernvlak bepleit bij; J.C. NACHENIUS (Bronnen 36) en F.J. LOS *Het geschiedenisonderwijs op de middelbare school*. In *Volksche Wacht* 1941, blz. 118-123.
2 Tegen de pro-Duitse strekking zwak protest bij ALBERS (Bronnen 2).
3 *Onderwijsverslag* 1943 blz. 19 en 227 en *Opvoeding* 1943 (2e Jrg.), blz. 73/74.
4 *Onderwijsverslag* 1944/45 en 46 blz. 268. Een poging mijnerzijds om bij het Departement van O.K. & W. inzage te verkrijgen in de inzendingen bleef, ook na herhaald schrijven, zelfs onbeantwoord. Dit niet-beantwoorden schijnt een departementale kwaal te zijn. De bijzonderheden dank ik aan een onderzoek van de Heer P.A. Bos, cand. hist., verbonden aan het Rijksinstituut v. Oorlogsd. (Notities Hoofdwerk No. 14).
5 Vgl. HONSBERG.
6 Het artikeltje van THOEN (Bronnen 67) is wel van belang voor de kijk op de geschiedenis van de NSNAP, maar in zeer oppervlakkig, en minder representatief.

Formkräfte des Niederländertums im Bilde seiner Geschichte gepubliceerd (1943, Bronnen 74). Schetsmatig wordt nu in deze brochure de betekenis en de bedoeling van de nationaal-socialistische beschouwing der Nederlandse geschiedenis, in vergelijking met andere bestaande beschouwingen, zeer duidelijk aangegeven. De Vries wil geen geschiedvervalsing, maar een werkelijke objectiviteit is niet mogelijk, iedere beschrijving van een historische ontwikkeling is een persoonlijke keuze uit de massa feiten. 'Diese Auswahl ist immer das Ergebnis einer Weltanschauung, eines Glaubens an das Wesentliche in der Geschichte.' En toch beperkt De Vries deze subjectiviteit in zoverre weer, dat, volgens hem, een onbewuste subjectiviteit *willekeurig* blijft, een door het geloof bepaalde subjectiviteit echter *noodzakelijk* en *onvermijdelijk* is.

Dan beschrijft hij kort maar helder enige geschiedbeschouwingen, waarin evenzeer een geloof is te herkennen, een geloof, dat de grote lijn van Nederlands verleden moet aangeven en trekken. Hoe zien nl. de vroegere geschiedschrijvers de politieke vorm-krachten van het Nederlanderschap? Na een te korte inleiding over de oudere geschiedbeelden van de 17e eeuw (Grotius en Hooft) en de 18e eeuw (Wagenaar en Bilderdijk), behandelt De Vries uitvoeriger en afzonderlijk de anti-revolutionaire, de liberale, de groot-Nederlandse en de humanistische geschiedbeschouwingen. Groen van Prinsterer ziet in de schepping van de Nederlanden een verbond tussen God en het volk sedert de 16e eeuw en in het verleden vooral de strijd van het Calvinistische volk om het behoud van Gods zegen. Ook de Vries erkent deze zijde van de waarheid, dat het Calvinisme in menig opzicht zijn stempel op het Nederlandse verleden heeft gedrukt (S. 10-15). De liberale geschiedschrijving (Bakhuizen, Fruin, P.L. Muller, Blok en Colenbrander) ziet naar het verleden met een onbetwistbaar geloof in de voortdurende vooruitgang en in de mogelijkheid van een volkomen objectiviteit. Het liberale geschiedbeeld is echter, volgens De Vries, zelfgenoegzaam burgerlijk en daardoor te berustend: de geschiedschrijvers aanvaarden de scheiding van Noord en Zuid als onvermijdelijk en dus juist, willen de Nederlandse opstand laten beginnen met het jaar 1572, bewonderen de Gouden Eeuw hogelijk en zien in de tijd van 1813-1830 een tot mislukking gedoemd experiment. De Vries erkent dan nochtans in deze geschiedbeschouwing het feit, dat Nederlands verleden sedert de 16e eeuw typisch burgerlijk was, maar verwerpt de liberale zelfgenoegzaamheid (blz. 15-20). De groot-Nederlandse geschiedbeschouwing (Geyl, Gerretson en Delfos) verruimt weliswaar het beeld, maar blijft toch voor de consequenties van verdere verruiming eigenlijk stilstaan (blz. 20-26). De humanistische geschiedbeschouwing tenslotte (Huizinga, Enno van Gelder) keert zich af van de geschiedenis van de Nederlandse *staat*, interesseert zich voor het Nederlandse nationale karakter, isoleert zich daarom en vindt in haar vijandigheid tegen het Rijk aansluiting bij de groot-Nederlandse beschouwing (blz. 34-38).

Het is de Germaanse geschiedbeschouwing, die nu nieuwe visie, nieuwe wijdheid aan de zich steeds sterker isolerende en in een slop gerakende Nederlandse geschiedschrijving kan geven. Op dit ogenblik, schrijft De Vries in 1943,

wordt zich nl. het Germaanse ras van een gemeenschappelijke ondergrond en zijn volkskarakter bewust. Dit betekent voor de Nederlandse geschiedenis: (1) de 'existentielle Grundlagen' van de Nederlandse geschiedenis worden pas in hun wezen en aard zichtbaar, nu het lot van dit land in het kader van de inwendige 'levensvormen van de Germaanse ziel' kan worden voorgesteld; (2) het wordt nu mogelijk Nederlands betekenis in de wereldgeschiedenis helder te omschrijven, de uitstraling van het daar gevestigde volk als een 'gestaltende' stroom van Germaanse energie te begrijpen. De kernvraag van de Germaanse geschiedbeschouwing luidt: hoe is het mogelijk, dat binnen de Germaanse volkerengroep een Nederlandse natie ontstond en hoe moet men het karakter van deze natie begrijpen? Het is een, zoals Ispert ter inleiding schrijft, 'über die Grenzen gehende weite Sicht', die een overwinning op de autonome nationale staten beoogt, niet ten koste van de 'volkse' eigenaardigheid, maar ten koste van de zelfmoordende versplinteringstendenz van Europa. En, inderdaad, voeg ik hier aan toe, stijgt hier de nationaal-socialistische visie uit boven het eigen-partijdige en beperkte standpunt, valt zij samen met de tijdgeest, met de objectieve tendenties die het nationale beperken ten bate van een groter geheel. Was het slechts toeval, dat ongeveer tegelijkertijd ook in de illegale en Nederlands-democratische kringen het debat over Nederlands plaats in de wereld een aanvang nam, om in toenemende mate juist die eigenheid van het kleine land als een probleem te gaan zien[1]?

De Vries verklaart vervolgens de politieke vormkrachten van de Nederlandse natie, deze welbewust beperkend tot de periode 1400-1700. Vóór 1400 was het verleden van Nederland een deel van de geschiedenis van het eerste Duitse Rijk. Na 1400 zonderde eerst de dynastieke politiek van Bourgondiërs en Habsburgers, sterk Frans geïnspireerd, de zeventien provinciën van het Rijk af. Aan de internationaal-revolutionaire, rationalistische en reformatorische beweging gelukte het om in het Nederlandse gebied, begunstigd door toevallige omstandigheden, de volledige heerschappij ook over adel en geestelijkheid te verwerven. De oostgrens onstond door de dynastieke politiek, de zuidgrens door de wisselvallige loop van de opstand terwijl de eigenlijke natie pas tijdens de opstand ontstond, met een typisch burgerlijk karakter. Drie eeuwen lang behield Nederland dit burgerlijk karakter, een noodlottige beperking van zijn ware aard, een afdamming van de echte Nederlandse 'volkskracht' (blz. 26-33).

Wat wordt nu theoretisch de taak van het nieuwe Germaanse onderzoek? De Vries noemt daarvoor: een onderzoek naar de vorming van het (oer-?) volkskarakter in deze Nederlandse streken van de 10e tot de 16e eeuw en zijn verband met Europa; een onderzoek naar het ontstaan van de burgerlijke beweging en haar succes; onderzoek naar de strijd van de burgerlijke levensstijl om de voorrang in het politiek bestel, naar die tussen de Nederlands-burgerlijke bovenlaag en het Nederduitse 'volk'; tenslotte een onderzoek naar het innerlijk verval en de uitholling gedurende honderden jaren van de 'Lebenskraft' van de

1 Vgl. DAALDER, vooral blz. 181.

Nederlandse natie (S. 37-39)- De Vries ziet in dit alles een groot actueel belang, een niet te onderschatten taak van ‘geistige Begründung der politischen Ziele der grossgermanischen Bewegung, welche in ihrer propagandistischen Wirkung nicht zu überbieten ist.’ Immers, ‘Geschichte ist Leben, ist Politik.’ Het is de taak van de geschiedschrijver het Nederlandse volk ‘aus seiner bürgerlichen Erstarrung heraus (zu) lösen’ want dan ‘müssen die germanischen Züge des Niederländertums allmählich immer klarer zutage treten.’ De burgerlijke houding zal dan door de soldateske houding van het Nederlandse volk, zijn ware aard, vervangen worden. De Vries zegt het niet met zoveel woorden, maar de conclusie ligt voor de hand: met het verdwijnen van de burgerlijke houding ligt Nederland open voor het nieuwe Rijk, kan zij een waardige plaats verwerven in de Germaanse volkerengemeenschap van de toekomst (S. 40-45).

Vooral op grond van de theoretisch-gerichte beschouwingen van Petri en De Vries beginnen nu de eerste vage contouren van het schema van de Nederlandse geschiedenis zichtbaar te worden. Wanneer wij ons de nazi-ideologische karakteristieken nog in de herinnering roepen, de nazi-geschiedbeschouwing te binnen brengen en rekening houden met de mogelijke spanningen en inwendige tegenspraak, die er ook door de loop der politieke gebeurtenissen binnen het nationaal-socialisme aanwezig waren, dan lijkt mij een dergelijke schets zeer wel mogelijk.

Het is duidelijk, getoetst aan de *Macht* zou het Nederlandse verleden vooral in de Bourgondische tijd en de Gouden Eeuw een niet al te slecht figuur hebben geslagen. Het is aan de hand van deze dynamische categorie en het feit, dat het Nederlandse volk nu eenmaal behoorde tot het Germaanse *Ras*, de eerste mythische categorie, dat soms nog wel ‘heil’ in het Nederlandse heden en ook verleden werd gezien. Maar volgens de overige categorieën is de Nederlandse geschiedenis, in de diepste grond omdat het een *Nederlandse* geschiedenis is, een droeve feitenreeks, en dit te meet, omdat de mogelijkheden van een ware machtsuitoefening door het uitverkoren ras aanwezig waren geweest. *Ruimte*-theoretisch behoort Nederland tot het Europese achterland: de rivieren uit het Duitse land monden hier in de Noordzee uit, het landschap ten westen van de oostgrens van Nederland biedt precies hetzelfde beeld als het landschap ten oosten van die grens (vrijwel geen enkele beschouwing over het verband Nederland-Duitsland laat na dit met grote nadruk en met veel geografische bijzonderheden te lanceren), er is geen taalgrens (Nederlands en platduits zijn beide Nederduits) en de economisch-sociale ontplooiingsmogelijkheden lopen niet ver uiteen. In het verleden heeft er zich dan ook een zelfde ras gevestigd. De Saksen, Friezen en ook Franken hebben hun gemeenschappelijk verleden, dat niet door een willekeurige en toevallige staatsgrens kan worden versplinterd. Practisch heeft zich nu in het verleden het Nederlandse gebied uit deze Ruimte losgescheurd, zich naar zee gericht of (in het zuiden) naar vreemd Frans gebied. Daarmee is kunstmatig en eenzijdig aan de geopolitieke natuurwetten geweld gedaan. Terwijl Nederland geen ruimte bezat of zocht in Europa en daardoor inwendig zwak

en afhankelijk van anderen moest zijn, zelfs tenslotte in twee staatjes verdeeld, expandeerde het noordelijke gebied boven eigen kracht naar zee en over zee.

Ook de *Führer* ontbrak. Met de Bourgondiërs en Habsburgers was de kans op ware volksleiding er wel maar toen de Habsburgers de zin van hun roeping en de wil van het volk niet meer begrepen, ging deze kans verloren. Een nieuwe groep, de burgers, vosral de Hollandse, uitsluitend zinnend op eigen voordeel, alleen gewicht hechtend aan de eigen havenstad, volledig op zee georiënteerd, onderling heftig verdeeld, verwierf in het Noorden de overmacht, onderdrukte de volkswil en buitte het Zuiden uit.

Het *volk* had in de opstand de ware *leider* gekozen: Oranje. Het Calvinisme, dat de volkswil in de kern greep en wist te organiseren, won Oranje voor zich. 'Führer' en 'Volkstum' hadden elkaar werkelijk gevonden, maar de regenten, de bekrompen, eigenzinnige burgers, wisten deze combinatie voortdurend zwak te houden, terwijl in het Zuiden de verfranste, wezensvreemde adel en burgerij ook ieder werkelijk Germaans volksleven verstikten. Zo zakte Nederland steeds weer naar de ondergang (18e eeuw, Franse tijd, liberaal parlementarisme), hoewel er ook telkens tekenen van oplevend volksbesef waren waar te nemen.

In deze droeve tijd was het *Rijk* in een hevige crisis. Nederland liet het links liggen, scheurde zich zelfs los en gaf daarmee aan het Rijk, dat de prooi werd van de omliggende machten (de Fransen alweer) de doodsteek. 1648, het rampjaar van het Rijk, was de triomf van de Nederlandse Republiek. Maar met de nieuwe opkomst van het Rijk gaat Nederland in een ongelukkige burgerlijke tijd na 1870 te gronde, alleen in Vlaanderen leeft een nieuw besef van Rijksverbondenheid. Na 1940 is de oplossing, in de dubbele betekenis van het woord, van het Nederlandse verleden gevonden.

Met uitzondering van misschien enkele lichtstralen: de Bourgondische tijd en vooral het begin van de opstand, biedt deze Nederlandse geschiedenis in feite een droef beeld. Maar is dan niet voor die tijd een grootser verleden te vinden? De nationaal-socialisten roepen ons dan op naar dat gemeenschappelijke, kostelijke Germaanse verleden, dat ten onrechte verdoezeld en vervalst werd. Óp Bataven, naar de oertijd, naar die van de volksverhuizingen, naar de triomfen van Karel de Grote, Otto I en Bruno, naar de gemeenschappelijke Nederduitse cultuur van Van Veldeke en Ruusbroeck, Windesheim en Eckehart! Zeker, er waren reeds sombere voortekenen aan de lucht: de Vlaamse heldenstrijd tegen de vreemde Romaanse infiltratie bleef moeizaam, het Rijk zelf dreigde verdeeld te taken en te verzwakken, en toch waren daar ook de Oostkolonisaties, de gemeenschappelijke strijd in het Oosten, de fantastische gemeenschappelijke handelsontplooiingen van de Hanze, de overal in Germaanse gebieden optredende gildenorganisaties, de gelijke gezonde reacties tegen al wit rasvreemd was.

Dat was dan het 'heil' in het onheil van de Nederlandse geschiedenis[1].

1 Korte samenvattingen, chronologisch van opzet met enkele historische details in deze nationaal-socialistische trant bij: van STEENOORD (Bronnen 146), GILS (idem 104) en VANDENDRIESCH (idem 149).

Hoofdstuk V
Aansluiting bij andere beschouwingen van de Nederlandse geschiedenis

Het beeld van de Nederlandse geschiedenis bij de nationaal-socialisten, zoals wij dat reeds hiervóór op grond van de verworven theoretische en politieke kennis ruw konden schetsen, biedt nu de mogelijkheid na te gaan in hoeverre de nationaal-socialisten aansluiting konden vinden bij reeds bestaande geschiedbeschouwingen, die, hoe anders ook in vele opzichten, bepaalde verwante trekken vertoonden. Het betoog van De Vries zag zelfs de 'Germaanse gegeschiedbeschouwing' als een bekroning van wat ervóór over de Nederlandse geschiedenis in 'beeld' was gebracht. En al gebruik ik dus liever het woord 'aansluiting' dan 'bekroning', een heel stuk zou ik toch met dit betoog mee kunnen gaan. De Vries aanvaardt niet alleen de anti-revolutionaire geschiedbeschouwing, wanneer deze voor het verleden het Calvinisme als ferment van het Nederlandse volk beschouwt, en de groot-Nederlandse geschiedbeschouwing, omdat deze niet tevreden blijft stilstaan bij het klein-Nederlandse faitaccompli en een Dietse werkelijkheid ook in het verleden erkent, hij aanvaardt zelfs ook de liberale en humanistische geschiedbeschouwingen, die het Nederlandse verleden vooral als 'burgerlijk' willen zien en als zodanig waarderen, al doet de Vries dit natuurlijk in negatieve zin. Nu geloof ik wel, dat De Vries in zijn begrip voor de liberaal-humanistische geschiedbeschouwing in eigen kring weinig weerklank vond. De visie van Bakhuizen, Fruin of Huizinga staat zó ver af van die van de nationaal-socialisten, dat ik van een aansluiting, ondanks De Vries, niet zou willen spreken. Anders ligt dit ten opzichte van de antirevolutionaire en de groot-Nederlandse beschouwingen. Maar daarnaast zijn van nog groter belang de Duits-nationalistische en de imperialistische visies op de Nederlandse geschiedenis. Chronologisch bezien is de Duits-nationalistische de oudste en waarschijnlijk, omdat immers ook het nationaal-socialisme een specifiek Duitse oorsprong heeft, de belangrijkste. Toch wortelen al de vier geschiedbeschouwingen, de Duits-nationalistische, de imperialistische, de antirevolutionaire en de groot-Nederlandse in de Romantiek. Het is deze onderlinge verwantschap, het verzet tegen het rationalisme en het in ere herstellen van het irrationele, die het nationaal-socialisme de mogelijkheid tot aansluiting bood. Want ook het nationaal-socialisme was weer een reactie op het rationalisme, nu van de tweede helft van de 19e eeuw, en daarmee een kind, hoe gruwelijk mismaakt wij het ook mogen vinden, van deze eeuw.

Een korte schets van de historische ontwikkeling van de Duitse visie op Nederland is wenselijk. Het zou te ver voeren diep in te gaan op de Duitse houding en de Duitse geschiedschrijving met betrekking tot de Nederlanden; hierover is trouwens reeds het een en ander gepubliceerd, waaraan ik mijn kennis hoofdzakelijk dank. Maar die schets is vereist om te kunnen begrijpen hoe Treitschke, Riehl of Langbehn tot hun Duits-nationalistische kijk op de Nederlandse geschiedenis kwamen, die weer op zijn beurt een grote invloed had op het nazi-beeld van diezelfde geschiedenis.

In de, 16e en 17e eeuw was de Republiek het voorwerp van bewondering en afgunst van Duitse zijde, terwijl omgekeerd in de Republiek nauwelijks enige belangstelling voor de Duitse landen bestond. De econonomische en politieke ontplooiing van Holland, de verdeeldheid en het verval van de Duitse landen zijn voor deze wederzijdse gevoelens voldoende verklaring. De bewoners van de Republiek begonnen, door dit politieke en geestelijke vacuum in het oosten, hun onderscheid, hun 'nationale' eigenheid ten opzichte van de Duitsers en het Rijk te gevoelen, ondanks de uiteraard toch nog levendig-economische en politieke uitwisselingen en contacten, waarbij de Republiek de sterkste en de biedende, de Duitse landen de zwakste en de ontvangende waren, - wij komen hierop vanzelf in het volgende hoofdstuk terug.

In de loop van de 18e eeuw trad echter in deze verhouding een geleidelijke verschuiving in. De Nederlandse onverschilligheid bleef, maar de Duitse bewondering en afgunst vande 17e eeuw sloegen om in een toenemende verachting, hoezeer nog met afgunst gemengd. De economische teruggang, het politieke en culturele verval van de Republiek stonden in schrille tegenstellingen tot het juist in de Duitse landen oplevende culturele leven en de groeiende politieke macht van Pruisen. De literatoren, die zich uitten in de overwinnende Duitse cultuurtaal, konden niets anders dan minachting opbrengen voor de Nederlandse en Zwitserse 'dialecten'. Lichtenberg schreef in 1790: 'Der Esel kommt mir vor wie ein Pferd in 's Holländische übersetzt' en hij moest op de pathetische moffenhater Bilderdijk wachten om een fraai antwoord te krijgen: 'Dit uitbraaksel van gebrek'lijk Duitsch met verscheiden dialekten van Wendisch en Lettisch dooréén gezwolgen en zoo zonder eenige digestie of assimilatie weer opgegeven en opgedischt' (1795)[1]. Herder trof reeds in 1769 in Holland een 'decadent' handelsvolk aan[2]. De Duitsers begonnen de Republiek een 'China van Europa' te noemen, waar een dodende geestelijke stilte zou hangen en een vertragende, zelfingenomen sfeer; een exotisch, ouderwets, stijf en koud land, met een barbaarse taal[3]. Niebuhr, zeker geen vijand van Nederland, schreef in 1808 in zijn reisherinneringen: 'Eine Art Geistesträgheit, eine ärmliche Genüg-

1 Beide citaten bij KOSSMANN S. 19/20. Citaat van Bilderdijk uit zijn Dichtwerken IV. Haarlem, 1857. blz. 462.
2 KOSSMANN S. 31.
3 KOSSMANN vindt de eerste vergelijking met Chinezen voor het jaar 1772 (S. 38 noot 5). HOMMES, S. 5 c.v. signaleert haar het eerst bij Carl Friedrich Grimm in 1776. Voor de veel gebruikte term 'Philister', vgl. MEIJER, S. 178.

samkeit mit dem aüsserst engen Zirkel, in dem sich jeder bewegt ... verbreiten hier allerdings einen geistigen Tod'[1]. In bijna alle Duitse reisbeschrijvingen en Duitse beschouwingen keren, ook in de 19e eeuw, dergelijke notities en gedachtengangen terug. Wie denkt hierbij niet aan Heine, die schreef, dat hij bij de ondergang van de wereld maar naar Holland zou gaan, omdat daar toch altijd alles vijftig jaar te laat kwam? De Romantiek versterkte deze Duitse culturele hoogmoed maar al te zeer, de Hollandse burger, de berekenende handelsman stuitte op felle Duitse gevoelsreacties. De kortzichtige Nederlandse handelspolitiek die de oude economische machtspositie ten opzichte van het Duitse achterland ook in de 19e eeuw nog wilde voortzetten, zette daarbij veel kwaad bloed. De nog steeds rijzende Pruisische macht, hierin gedragen door het algemene Duitse nationalisme, dat een groter economische eenheid in Duitsland bewerkstelligde, begon de vrije Rijnvaart te eisen. In Duitse nationalistische kringen vroeg men zich af, hoe het mogelijk was, dat nu een klein land aan de kust, dat historisch zo na verwant was geweest met Duitsland, zich zo waagde te verzetten tegen de natuurlijke ontwikkeling van een Duitse eenwording en economische mondigheid. Zo ontstond bij lieden als Friedrich List en Wienbarg, bij von Treitschke later, het nieuwe nationalistische Duitse beeld van de Nederlandse geschiedenis[2].

Friedrich List (1789-1846), fel verontwaardigd over de afsnoerende Nederlandse Rijnpolitiek, betreurde het in 1841, dat Karel V de kansen had verspeeld om van zijn Rijk, van Duinkerken tot Riga toe, het machtigste rijk op aarde te maken, wanneer hij maar Spanje van zich had afgeschud. Het liep anders, Holland ging ten onder 'weil ein Strich Küstenland, von einer kleinen Zahl von deutschen Fischern, Seefahrern, Kaufleuten und Viehzüchtern bewohnt, für sich selbst einen Nationalstaat bilden wollte, und das Binnenland, mit welchem es ein Ganzes ausmachte, als fremdes Land betrachtete und behandelte'[3]. En in dreigende toon schreef hij: 'Holland,... weil es in der Unterdrückung der produktiven Kräften Deutschlands seinen Vorteil suchte, statt seine Grösse auf die Prosperität der hintergelegenen Länder zu basieren... Holland kann nur durch die deutsche Union und in der engsten Verbindung mit derselben seinen alten Flor wieder erlangen'[4]. E.M. Arndt (1769-1860) had het in gelijke zin reeds eerder zo gezegd(1831): 'Sie müssen wieder deutschartig werden... sie werden sich mit uns fühlen und empfinden, und endlich in Freuden in und mit uns fühlen und seyn' want 'die Ausflüsse der Maass und des Rheins bedingen die Herrschaft über das ganze südwestliche Deutschland, sie sind sein Haupt, ohne welches seine Arme und Beine todt, ja gleichsam zerrissen und umhergestreut da liegen, ohne welches es gar nicht leben, geschweige herrschen kann bei ihm selber.'[5]

1 Gecit. bij BEUTIN S. 135.
2 Vgl. vooral BEUTIN S. 140/148. Vgl. MEIJER voor de literaire invloed.
3 Gecit. bij BEUTIN S. 211/212.
4 FRIEDRICH LIST, *Das nationale System der politische Oekonomie*, 1841. Nachdruck nach der Ausgabe letzter Hand von Prof. Dr. H. Waentig. 1910^2. S. 521.
5 E.M. ARNDT, *Die Frage über die Niederlande und die Rheinlande*, Leipzig, 1831 (März), S. 12 u. 17. Uitvoerig over Arndt in dit verband bij BOOGMAN blz. 86/90 (deel I) en 463/465 (deel II).

Veel meer in details van de Nederlandse geschiedenis ging L. Wienbarg (1802-72), die in zijn *Buch über Holland* (1833) reeds, in een op Heine geïnspireerde stijl en humor, dat gehele verleden eens even onder de wals van zijn spot en verachting wilde kraken. Van nuances of historisch inzicht bleef deze literator overigens gespeend, maar voor het klimaat waarin een dergelijk boek kon ontstaan, voor de stemming waarin men in Duitsland stond tegenover Noord-Nederland blijft het werk tekenend. Terwijl het volk sliep, aldus Wienbarg, ontstond uit berekening en heerszucht de eigen aparte staat. Dat de Opstand gelukte had op zichzelf weinig verdienste, het land lag ver weg en het water was een natuurlijke hulp geweest. Oranje, evenals zijn nazaat bij het Wener Congres, was uit heerszucht in opstand gekomen. En hoe zag de Republiek er in de 17e en 18e eeuw in werkelijkheid uit? ‘Einige altadelige Messires stellten das Platteland vor, einige fette Bürgermeister stellten die Städten vor, die Prinzen von Oranien stellten sich selber vor und das Volk stellte nichts vor... Das Volk machte Käse und Butter, holte Kaffee und Zucker, wucherte mit dem Korn der Ostsee, nahm dreitausend und einige hundert Prozent vom Pfeffer, plünderte den Osten, brandschatzte den Westen, füllte seine Säcke mit Ducaten und bekümmerte sich eben so wenig um die Verwaltung, als um die Vertheidigung des Staates’[1]. En met een romantische zucht tot verheerlijking van de Spaanse hidalgo en conquistador werd de Hollander daartegenover als een nuchter, berekenend koopman getypeerd. ‘Gottlob das ich ein Deutscher bin. Nein, diese Holländer sind keine Deutsche mehr, sie haben aufgehört es zu sein, seit sie, aus unsern Urwäldern vertrieben, in diesen nassen Jammerthal sich niederliessen...’[2]. Hoe grappig ook bedoeld, de mengeling van afgunst en verachting, met eigen triomfantelijk nationaal gevoel klinkt er onverhuld in door.

Zelfs het enige werkelijk wetenschappelijk opgezette werk van H. Leo (1799-1878): *Zwölf Bücher niederländischer Geschichte*, dat in 1832 en 1835 in twee delen verscheen, laat nog enigszins door alle droge feitenrelazen heen iets zien van die afwijzend-critische sfeer, waarin de Duitser leefde ten opzichte van Nederland, hoe apart Leo in de bijzondere uitwerking van de geschiedbeschrijving, vooral van de Opstand, ook bleef staan[3]. Bij hem de warme waardering voor de Nederlandse Middeleeuwen, die zo menige bijdrage leverde voor de Duitse geschiedenis (1. T., S. VIII), bij hem de critische toon alweer zodra Noord-Nederland zijn eigen weg ging. Willem van Oranje was voor Leo de intrigant, die door ongeluk te zaaien ook schade voor zichzelf had geoogst (2. Band, S. 667), toen hij, zelf een verrader, door een verraderlijk schot viel. De Opstand was voor Leo niets anders dan belangenstrijd van eerzuchtige, adel en woest gepeupel, die onder het masker van religie werd gevoerd,

1 Gecit. bij HOMMES S. 99.
2 idem S. 62.
3 KRÄGELIN S. 92 deelt mede, dat het werk zo goed als vergeten is. In eigen tijd veroordeelde b.v. Warnkönig het boek als een ‘fanatisches jesuietisches Machwerk’ (KRÄGELIN S. 135).

'eitel Ketzerei und freche Auflehnung gegen die von Gott gesetzte Obrigkeit'[1].

Niet overal is deze zelfde veroordeling van Nederlands verleden in zulk een consequente vorm te vinden. Naast de afkeer van de koelberekenende 'Hollandse' Republiek, was er de romantische verering voor het grootsere verleden van de Middeleeuwen, waar ook Leo getuigenis van aflegde, en voor de aanvankelijk zo wanhopig lijkende vrijheidsstrijd in de 16e eeuw, waarvoor Wienbarg noch Leo goede woorden konden vinden. Vóór de Nederlanden uit het grotere Duitse verband losraakten leefde er een volksbewustzijn, een Germaanse kracht, die de Duitse romantici in hoge mate boeide. Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) maakte sedert 1821 een uiterst vruchtbare studie van de oude Nederlandse volksliederen, sagen en legenden en zijn invloed op de Nederlandse literatuuren taalwetenschappen is groot geweest. Johann Wilhelm Wolff werd de postillion van het oplevende contact tussen het Duitse en Vlaamse nationalisme. In zijn tijdschrift *De Broederhand* (1845-46) stond te lezen:

Want Duitsch en Vlaemsch zijn nauw verwant
Zoo nauw als regt- en linkerhand
En Duitsch is Duitsch, 't zy hoog of neder
Dat klink' van Scheld' tot Donau weder[2].

Uit deze gedachte zou de Nederduitse beweging voortkomen[3].

Van nog ouder datum zelfs was de idealistisch-getinte verering voor de Opstand, die bij Schiller in zijn *Geschichte des Abfalls der Niederlande* (1788)[4] een verheerlijking werd van een strijd van de burgerlijke vrijheid tegen het despotisme, zoals hij nog verwoordde in zijn *Don Carlos* (1787). En ook Goethe werd gepakt door de grootsheid en tragiek van de beginjaren van de Opstand, toen hij de ondergang van zijn vrijheidsheld 'Egmont' dramatiseerde (1788).

Geheel onbeantwoord bleef deze Duitse critiek en sympathie niet. Juist na 1839 scheen in Noord-Nederland bij enkelen een stemming van moedeloosheid te heersen, die deed opzien naar de grote Duitse broeder[5]. En de Duitse Romantiek vond vele bewonderaars, zowel in Vlaanderen, waar J.F. Willems, Snellaert en Conscience dankbaar de 'broederhand' grepen in hun moeilijke taalstrijd, als in Noord-Nederland, waar vooral de literair-culturele kracht trok (b.v. in vroeger tijd: Rhijnvis Feith en Bellamy, later: de Genestet, Geel, Allard

1 Gec. bij KRÄGELIN S. 135. LEO zelf rechtvaardigt zijn vonnis over de Opstand in het voorwoord van zijn eerste deel (S. IX) met de bewering, dat de Katholieke Kerk voor een bepaalde tijd noodzakelijk- en geestelijk-noodwendig en een bron van zegen was geweest. Niettemin was hij zelf protestant en wilde hij niet katholiek worden. Leo's politieke opvattingen waren in de periode dat hij dit boek schreef reactionair geworden.
2 Gec. bij KOSSMANN S. 6. Vgl. voorts JACOB (zie Bronnen 874).
3 Zie hiervóór blz. 100 e.v.
4 Vgl. ROMEIN, *Het vergruisde beeld etc.* blz. 78/79.
5 Vgl. een artikel van P.J. VETH in *De Gids* 1847 II, blz. 397-410. Zie ook BOOGMAN, blz. 91/103 (deel I).

Pierson, Vosmaer, Thorbecke e.v.a.)[1]. De omwenteling van 1848 zou echter in Noord-Nederland weer een groter zelfvertrouwen teweegbrengen en sterker afstandsgevoel veroorzaken.

Een meer gesloten, briljanter beeld van de Nederlandse geschiedenis gaf pas Heinrich von Treitschke (1834-1896) in zijn essay *Die Republik der Vereinigten Niederlande*[2]. De omstandigheden hadden toen de betrekkingen tussen de Duitse landen en de Nederlanden gespannen gemaakt. Nederland, na 1848 in een eigen vorm zich eindelijk moderniserend, zag met vrees de opkomst van de Pruisisch-Duitse macht, die in 1871 met de Duitse eenheid zou worden bekroond. Moffenvrees en moffenhaat werden hier levendig. Duitsland, zich oprichtend, werd zich eigen kracht bewust en meer en meer werd het agressiefexpansief. In deze tijd paste het werk van Von Treitschke maar al te goed. Hij kan in menig opzicht als een voorganger van het nationaal-socialisme worden beschouwd, en zo dit onjuist mocht zijn: de nazis hebben hem als zodanig wel met nadruk opgeëist[3]. De invloed van Von Treitschke op de Duitse geschiedbeschouwing van Nederland is ongetwijfeld zeer groot geweest. Zijn pro-Pruisisch, steeds meer conservatief standpunt ten gunste van een verenigd Duitsland, maakte hem op den duur, toen dit Duitsland met een sterk Pruisische signatuur een feit werd, tot populaire figuur. Zijn schrijftrant is meeslepend en beeldend, zonder te veel Duits-'schwerfällige' duisterheid. Voor de nationaal-socialisten moest Von Treitschkes anti-semitisme, chauvinisme en vooral zijn sterk aprioristisch standpunt aantrekkelijk zijn[4].

Men luistere reeds meteen in welke 'Wienbargse' stemming, maar dan briljanter verwoord, hij Nederland beziet. In een brief zegt hij na een bezoek aan Nederland: 'Mijnheer ist seit seinen grossen Tagen sehr heruntergekommen und besitzt ausser seinen Coupons nur noch eine Leidenschaft: die Todesangst vor uns. Ich zählte bisher zu den seltenen Deutschen, welche die Wiedererwerbung der Rheinmündungen als eine der grössten Aufgaben unserer Zukunft-politik betrachten. Seit ich Land und Leute sah ist meine Hoffnung sehr gesunken. Das kleine Volkstum dort hat sich so selbständig und selbstgenügsam entwickelt, im Staat und Wirtschaft, Sprache und Literatur, die Holländer sind zudem von einem so abweisenden Stolze beseelt, dass ich an eine friedliche Verschmelzung nicht mehr glauben kann. Auch an eine föderative Verbindung ist bei dem Dünkel dieser Protzer nicht zu denken. Sie werden uns immer unangenehme, engherzige Nachbarn, wenn sie uns einmal - was sehr möglich -, durch ihre verrückte Feindseligkeit zur Eroberungspolitik zwingen, dann hätten wir ein deutsches Polen, eine eiternde Wunde an unserem Leibe, die sich wohl nie schliessen würde' (Von Treitschkes *Briefe* Teil III S. 227, d.d.

1 KOSSMANN S. 7/9.
2 Herdrukt in zijn *Historische und politische Aufsätze II*. De paginering van deze herdruk is als verwijzing gebruikt.
3 Vgl. FRANK, *Kämpfende Wissenschaft* en het boek van LEIPPRAND. Vgl. hiervóór blz. 31.
4 Vgl. het proefschrift van PUFKUS, dat hoewel slordig en weinig doordacht, veel uittreksels geeft uit Von Treitschkes werk en uit de reacties daarop.

22 Sept. 1868). Dit voor hem teleurstellende bezoek heeft zijn beeld van Nederlands verleden, ongeremd subjectivistisch als nu eenmaal zijn geschiedschrijving was, sterk beïnvloed.

Dit neemt toch niet weg, dat Treitschkes beschouwing subtiel is en genuanceerd kon werken ook door zijn critiek op de eigen binnenlandse Duitse situatie. Von Treitschke plaatst Nederlands verleden in het verband van het algemeen Europese en geeft daardoor aan onze geschiedenis een alleszins treffend, diep reliëf. De Opstand, waarin de Republiek geboren werd, was in feite een standenstrijd, waarbij de 'vrijheid' slechts werd geïnterpreteerd als 'privilege'. Het Rijk liet Nederland in die strijd alleen en werd hiervoor dan ook zwaar gestraft. 'Deutschlands Schwäche war Hollands Stärke' (S. 565), '... den Deutschen ward zehnfach, hundertfach vergolten, was sie einst an den Niederlanden gesündigt. Mit höhnischer Verachtung sah der Holländer auf das grosse Mutterland hernieder' en als bewijs uit het ongerijmde: 'leider ist gerade dieser Kaltsinn gegen das Vaterland ein echt deutscher Zug, der auch in der Schweiz und in dem Elsass uns begegnet, ein Beweis mehr für das deutsche Blut' (sic S. 567). Behalve de Nederlandse 'Kaltsinn', was ook het Rijk zelf schuldig aan Nederlands vervreemding en hij waardeert het, dat het Nederlandse volk tegen de Spaans-Romaanse en katholieke wereld de Germaanse wereld had gered. Want voor Von Treischke bleef het een smaad voor Duitsland, die hij nog voelde, dat de opstandelingen tevergeefs om hulp kwamen bij het Rijk. 'Eine Scham wie um selbsterlebete Schmach dringt uns noch heute zum Herzen, wenn wir die mächtige Rede lesen, die Marnix von St. Aldegonde, der Freund des Schweigers, im Mai 1578 vor dem Wormser Reichstag hielt.' 'Tua, tua res agitur' klonk er tevergeefs. 'Wahrlich nicht uns steht es an den grossen Oranier zu verklagen. Er kämpfte für uns, indem er vom Reiche sich löste, er rettete eine herrliche Welt germanischen Lebens vor jenem bleiernen Schlummer, der auf dem hispanischen Italien lastete, er schwächte die Macht der Habsburger also, dass sie nicht mehr siegen konnte, als auch über unser Vaterland allzu spät der Entscheidungskampf hereinbrach.' (S. 510).

Maar hierin blijft dan toch Von Treitschkes lof weer steken. Want, wat geeft deze Republiek tenslotte, eenmaal uit de Opstand ontstaan, anders te zien dan een staatsrechtelijk onding, dat 'schwankt die Jahrhunderte hindurch zwischen der germanischen und romanischen Welt' (S. 510)? De visie van Pirenne, maar dan met een min-teken! En in de partijverhoudingen speelden de regenten een grote rol, de regenten, die in hun geloof even 'krämerhaft' waren als in hun staatsopvatting (536). 'Der deutsche Historiker vollends nimmt unwillkürlich Partei für die Oranier. Denn wie soll ein Preusse kalt bleiben bei dem Kriegsruhm, der die Helden von hundert Schlachten ziert? Wie darf er hart reden von diesem Hause, das allein in den Niederlanden für Macht noch ein Verständnis hat?' (S. 558). Gewaagd is dan zijn vergelijking tussen de partijstrijd in de Republiek en die in Engeland, hij stelt de Engelse parlementspartij gelijk met Oranje en de Engelse Koning met de regenten (S. 559). Toch blijft zijn oordeel over deze strijd uiteindelijk steken omdat juist tweespalt inhaerent was aan het

wezen van de Republiek (S. 560). En die vrijheid? Die was niet anders dan 'Für uns die Freiheit, gegen Andere das Monopol.' Ook de koloniale expansie was door en door slecht, alleen ruwe hebzucht en verdorvenheid maakten haar mogelijk (S. 578). En tenslotte denkt ook Von Treitschke in ruimten, geopolitiek: 'Diese Grossmacht ohne Land war und blieb eine Anomalie, sie zehrte von dem Unglück der Nachbarvölker, sie besass nur die rasch versiegende Lebenskraft eines Kleinstaates, nicht jehne glückliche Gabe sich aus sich selbst zu verjüngen, welche grosse Nationen durch alle Stürme der Zeiten siegreich hindurchgeführt' (S. 604).

Zo werd de 18e eeuw een droevig toneel. Pruisen (zelf eertijds door de Nederlandse kooplui uitgeperst) werd de erfgenaam van de macht over het land, Engeland die van de macht ter zee van de Republiek. 'Die europäische Politik ward sittlicher seit die grossen nationalen Mächten emporkamen' (sic S. 617). De Republiek bood het beeld van particularisme, regentenwillekeur en koopmanshebzucht zonder een werkelijk leider te bezitten. 'Damals entstand jenes Zerrbild vom Holländischen Wesen, das noch heute in den Vorstellungen der Nachbarvölker fortlebt, obwohl es längst nicht mehr zutrifft: der bequeme Mijnheer mit Schlafrock und Thonpfeife, die dicke Mevrouw mit schläffrig wasserblauen Augen, die sich die Füsse wärmt über dem Torfbecken, dem Stoofje.' (S. 624). En tot slot van dit tafereel zegt Von Treitschke: 'Wir glauben auch nicht dass die holländische Nation jemals wieder mit grosser That eingreifen werde in das Culturleben der Menschheit' (S. 633-34.).

In hetzelfde jaar 1868[1] verscheen een andere studie, die evenzeer bij de nationaal-socialisten grote waardering zou ontmoeten, niet zozeer om de historische visie, als wel om de geografisch-literaire aanpak, en die door de naziwetenschappen van geopolitiek en volkskunde als hun voorloper werd beschouwd[2]. Het was het opstel *Auf dem Wege nach Holland* van W.H. Riehl (1823-97)[3], dat door de beschrijving van de Duitse grensstreek op grond van de uiterlijke verschijningsvormen van land en bevolking ('physiognomisch') de verwantschappen tussen Duitsland en de Nederlanden wilde aantonen. Het is een levendig reisverhaal, maar met een onmiskenbare tendenz. Reizend door Oost-Friesland, Neuss, Krefeld, Kempen, Goch, Gelder, Kevelaer, Xanten, Calkar en Kleef werd hij er telkens weer door getroffen hoe sterk het platteland aan de ene zijde van de grens op dat aan de andere zijde geleek. Dezelfde volksaard, dezelfde tradities en folklore, dezelfde dorpsvormen en huizenbouw vond Riehl op het Duitse platteland als op dat van Nederland. Maar hoe groot was het verschil tussen de Duitse en Hollandse steden! De Hollandse stedencultuur had Nederland van Duitsland losgescheurd. 'Die Holländer gründeten ihre

1 De tijd na de nederlaag van Oostenrijk was er een van grote onzekerheid omtrent de volgende stap van Pruisische agressie. Men vergelijke de verontruste discussies in Nederland, die J. BOSSCHA poogde te sussen en de reactie daarop van MULTATULI.

2 Vgl. het interessante artikel van FR. METZ (Bronnen 876). Verder geeft GYSSENS met vele citaten de waardering aan van moderne volkskundigen en geopolitici voor Riehls werk.

3 In zijn *Land und Leute* Bd. I S. 43-143.

neuere Handelsgrösse mit von Deutschland abgewandtem Gesichte...' (S. 48) en 'Holland ist das Land der geschlossenen Städte; militärisch hat es sich in seinen Städten zunächst gegen die Spanier und Franzosen abgeschlossen, culturgeschichtlich gegen die Deutschen' (S. 49). Riehl betoogt, dat deze tijd van afsluiting voor Holland voorbij is en in zelfs dreigende termen spreekt hij van een Groot-Duitse Bond, waarin ook Zwitserland en Nederland een plaats zouden krijgen. 'Mag man jenen grossen Bund der Zukunft ein phantastisches Traumgebilde nennen: jedenfalls liegt ihm der sehr reale Gedanke zu Grunde, dass die Grösse einer Nation nicht in ihrer fortschreitenden territorialen Verkleinerung sich aussprechen könne, sondern im Gewinnen des Vollbestandes ihres nationalen Gebiets' (S. 64). Een reis naar België zou eveneens uitwijzen hoe 'Duits' het grootste deel ook van dat land genoemd mocht worden. 'Nicht die Natur hat uns getrennt, sondern die Politik.' En Holland en Duitsland nog éénmaal beschouwend concludeert Riehl: 'Von den beiden Centren beider Länder aus merkt Jeder gar leicht den seit Jahrhunderten hervorgekünstelten Unterschied, an den Peripherien finden wir, - und das ist schwieriger -, den *natürlichen* Zusammenhang' (S. 143).

De culturele gevoelens van verwantschap en afkeer verschuiven hier duidelijk in machtspolitieke richting. Karl Lamprecht schrijft even later in zijn grote werk, wanneer Nederland ter sprake komt, 'unverfrohren' over 'deutsches Reichsgebiet'[1]. Curieus is ook het werk van de 'Rembrandtdeutsche' Julius Langbehn (1851-1907). Curieus om de inhoud van zijn boek *Rembrandt als Erzieher* (1890), curieus ook om het ongemeen succes dat het genoot (72 drukken) en zelfs nog geniet. De inhoud van het boek is eigenaardig warhoofdig, vol van Kitsch, zelfoverschatting en kwasi-diepzinnigheden. Geen zinnig mens kan er kop of staart aan vinden. Rembrandt is voor Langbehn: 'der höchste und reinste, der freieste und feinste Ausdruck des volkstümlichen deutschen Geistes'[2]. Hij wilde deze Rembrand-kunst, deze Hollands-Nederduitse cultuuruiting als redding voor het decadente Duitse volk aanprijzen. Deze subjectivistische, individualistische, anti-wetenschappelijke en cultureel-snobbistische gedachtegangen, doorspekt van een opstandig nationalisme, schenen in bepaalde kringen in Duitsland, die verzet voelden opkomen tegen de nog bovendrijvende gevoelens van burgerlijke zekerheid en vooruitgangsgeloof, weerklank te vinden[3]. Langbehn zelf, een pathologisch zieke[4], wilde een tweede Nietzsche zijn en werd niet veel meer dan een plagiator in het chaotische. Voor ons onderwerp is

1 BLOK'S artikel *Duitsland en Nederland* was hierop een reactie.
2 Zo geeft Liselotte Voss S. 24 zijn bedoeling weer. Sedert Langbehn ontstond een nieuwe waardering in Duitsland voor Nederland. Vgl. MEIJER S. 172.
3 Interessant, hoewel sterk beheerst door eigenaardig blinde bewondering, is de dissertatie van LISELOTTE VOSS, die het succes cultuurhistorisch poogt te verklaren. HOMMES meent invloed van Wienbarg op Langbehn vast te kunnen stellen (S. 186/206). Vgl. voorts ook LILGE, p. 112/114.
4 H. BÜRGER-PRINZ tekent Langbehn op voortreffelijke wijze aan de hand van een zorgvuldig biografisch onderzoek als een vrouwelijke Narcissus-figuur, met duidelijk schizoïde trekken.

vooral typerend dat Rembrandt hier 'tout court' als Duitser ward geannexeerd.

Veel helderder en openhariger, duidelijker ook verschoven in de richting van de machtsfactor, werd door Fritz Bley (1853-1931) de verhouding van het oprijzende Tweede Duitse Rijk tot Nederland in Duits-imperialistische geest besproken. Hij schreef de brochure *Die Alldeutsche Bewegung und die Niederlande* (München, 1897). De verbinding tussen de platduitse taal en de alduitse politieke beweging wordt door Bley zeer duidelijk gelegd. Wat Langbehn wilde met zijn Rembrandt, deze tot voorbeeld stellen aan zijn Duitsland als de hoogste Nederduitse beschavingsuiting, dat deed Bley door Holland met zijn grote expansie overzee ten voorbeeld te stellen aan het nieuwe grotere Duitsland, dat hij zich dacht. Hij stelt zich dat Grotere Duitsland volkomen dynamisch voor: 'Das Vaterland (kann) gar nicht ruhig sein.' (S. 4) Hij wil daarom langs twee wegen de Nederlanden voor zijn Duitsland winnen: door middel van een economisch en staatkundig verbond tussen het Rijk en Nederland, en door de taalen cultuurbeweging die berustte op het gemeenschappelijk Nederduitse. Als het ware van boven af en van onderop wil hij de Nederlanden voor de verduitsing openleggen (S. 6).

Enigszins ouderwets, vergeleken bij latere nazi-opvattingen, doet het aan dat Bley zo sterk de nadruk legt op de zeeheerschappij. Het is één der typische trekken van het Duitse keizerlijke imperialisme van vóór de eerste wereldoorlog, waarin de Alduitse beweging en de 'Flottenverein' nauw samenwerkten en het belang van een grote Duitse vloot even zwaar begon te wegen als de binnen-Europese expansieplannen[1]. Daarom ook heeft Bley voor het verleden van Noord-Nederland meer waardering dan men in die kringen zou verwachten. Zeker, critiek houdt hij niet achter: gebrek aan achterland en landmacht, gebrek ook aan 'Auswandererkraft' hebben Nederland verzwakt, en het perfide Albion tenslotte droeg ertoe bij dat Noord-Nederland wegzonk 'zu dem heute herschenden kläghchen Pfahlbürgertume' (S. 10). Langbehnachtig klinkt daarentegen het idee dat Noord-Nederland zelf niet vermoedt 'wie sehr wir uns geistig von den Niederlanden erobern lassen wollen', al was alles toch wel minder 'geistig' dan Langbehn bedoelde: 'der Schwerpunkt des deutschen Lebens (muss) an die See gelegt werden' (S. 18) schrijft Bley met een beroep op het werk van Mahan: *Influence of seapower on History*, toen door iedereen geciteerd die in deze zaken mee wilde praten. 'Der deutsche Geist (bedarf) der Ergänzung durch den in der Seeluft wettergebräunten niederländischen Geist' (S. 19). En hoe 'Duits' men in Nederland voelde, bewijst Bley dan uit de drang van deze Nederlanders naar het Oosten - 'naar Oostland willen wi riden' (S. 10-11) -, uit het besef van de Germaanse verwantschap (Ten Kates *Gemeenschap tusschen de gothische spraecke en de nederduytsche*), uit de typisch Duitse behoefte aan 'völkisch' zelfbewustzijn. De wijze waarop de Hollandse kooplieden over de aarde uitzwermden en op eigen initiatief een imperium overzee stichtten, had hij zo graag als navolgenswaard voorbeeld voor de Duitse expansie overzee

1 Vgl. Hannah ARENDT pp. 222/227 en daar vermelde literatuur, ook KUCZYNSKI passim, en KRUCK.

behouden, zoals Bismarck nog rustig particuliere ondernemingen in andere werelddelen liet koloniseren, terwijl nu het koloniaal beheer geheel onder Duits staatstoezicht was gesteld (S. 20-21). De toenadering tussen het nu wantrouwige Nederland en het sterk wordende Duitsland hoopt Bley dan te bereiken door het bevorderen van het Nederduits als cultuurtaal niet alleen, maar ook als voertaal. Hij gaat zelfs zover te beweren, dat veel Duitsers in Noord Amerika, die voor de keuze gesteld van Hoogduits of Engels, het Engels hadden gekozen, ongetwijfeld voor het 'Deutschtum' bewaard gebleven zouden zijn, wanneer zij tussen het *Neder*duits en het Engels hadden kunnen kiezen (S. 28), Zulke wonderen verwacht hij nu van het herstel van het Nederduits in de Nederlanden.

In dit alles komen ook de Germaanse rastheorieën bovenduiken. 'Nein, nicht eingewanderte Zigeuner sind wir, sondern das aus der harten Auslese der Eiszeit hervorgegangene ureingeborene Stammvolk unserer Heimat' (S. 34). Zelfs de Walen zijn eigenlijk van oorsprong Germanen en heel de tegenstelling in de taalstrijd is kunstmatig, want ook Wallonië behoort tot het Duitse Rijk (S. 37-39). Zelfs Karel de Grote, - voor Bley toch wel moeilijk te verteren omdat hij 'die Deutschen in den Weiberrock gesteckt und sie um das kostbarste Glück betrogen hat, aus sichselbst und dem tiefen Schatze ihres rauhen und männlichen aber geheimnisreichen Naturglaubens heraus ihre eigenste Art kraftvoll zu entwickeln' (S. 39) - deze Karel de Grote had dan toch een Groot-Duits Rijk gewild en doorgezet, dat nooit meer in de herinnering verloren was gegaan. Vooral in Vlaanderen, waar de taalstrijd louterend werkte en het Franskiljonisme een echte volksreactie uitlokte, had dit besef in de Guldensporenslag een hoogtepunt gevonden (S. 43-44). De Franse druk, culminerend tenslotte in de Napoleontische plundering en verdrukking, kon deze wakkere vlam niet doven. Toen na de 'Belgische' Opstand de Franse politiek in andere gedaante werd voortgezet, begon de waarlijk Nederduitse strijd in volle kracht, die ook de broeders over de oostgrens aanging en daar dan ook weerklank vond. Pol de Mont, Hansen, Snellaert, Emanuel Hiel passeren de revue bij Bley als Aldietse en Alduitse Vlamingen en dankbaar vermeldt hij ook de Nederduitse belangstelling voor de Vlaamse strijder bij Klaus Groth en Fritz Reuter. En dan opent Bley een schoon Duits vergezicht van Hollanders, die 'aus dem Stauwasser ihrer versandenden Geschichte zurück (treiben) in die Flut des unwiderstehlich dahinrauschenden deutschen Stroms,' juist zij, die het meest verstokt - anders dan de Vlamingen - zich van het Rijk afkeren (S. 72).

Waarom ik deze brochure zo breedvoerig heb weergegeven? Zeker niet, omdat haar directe belang groot was. Bley was een der woordvoerders van een relatief kleine groep in Duitsland, al had die vaak een groter invloed dan het getal der aanhangers zou hebben doen verwachten. De brochure zelf is spoedig, voorzover ik kon nagaan, in vergetelheid geraakt, en ook de nazi's hebben haar niet of nauwelijks[1] gekend. Maar ik heb het gedaan omdat ik in allerlei opzichten verrassend veel vermeld vond op een wijze als later de nazi's dat zouden

1 Ik vond vermelding in OSZWALD (Bronnen No. 199), S. 175, maar de brochure had de medewerker FROMME (Bronnen No. 871) slordig gelezen.

doen. Wat in de tijd van Bley nog een uitzonderlijk radicaal-imperialistisch karakter droeg, zou later, buiten de invloed van Bley's brochure om, bij de nationaal-socialisten een algemeen karakter dragen. Toen ik de brochure voor het eerst las, dacht ik even dat het jaartal van de uitgave een drukfout was!

Van andere, eigenlijk onverwachte zijde, en daarom evenmin in nationaal-socialistische kring werkelijk opgemerkt, werd eveneens een beeld van de Nederlandse geschiedenis geschetst, dat een onbedoelde verwantschap vertoonde met het Duits-nationalistische en liet zien hoezeer ook beoordeling en interpretatie van de Nederlandse geschiedenis mede door een tijdgeest, de *imperialistische*, werd bepaald. Ook hier werd de Nederlandse geschiedenis van uit de gezichtshoek van de onscrupuleuze, durvende *macht* beoordeeld en... veroordeeld. De overeenkomst met het latere nazibeeld, hoezeer ook beïnvloeding ontbrak, is daarom treffend. Was het toeval zonder meet, dat de schrijver John Ellis Barker (1870-1948) van het werk *Rise and Decline of the Netherlands* (1906) van geboorte en opleiding toch een Duitser was, J. Eltzbacher, die met zijn verandering van nationaliteit nog slechts zijn naam had veranderd? Als homoeopaath had Barker zich na zijn studies te Keulen in Engeland gevestigd, maar hij werd er ook een politiek publicist, die zijn pen in dienst stelde van de Unionistische partij en met grote Engelse mannen als Joseph Chamberlain en generaal Roberts persoonlijke relaties kon aanknopen. Niet alleen ijverde hij voor tariefhervorming maar ook hij wilde Groot-Brittannië waarschuwen tegen het dreigende Duitse gevaar[1]. Met dit doel had Barker zijn boek over de Nederlandse geschiedenis geschreven, als waarschuwing voor Groot Brittannië: hoe het haar zou vergaan, wanneer zij dezelfde fouten zou maken, die de Nederlanden naar de ondergang hadden gevoerd.

Met pragmatische opzet ‘gebruikte’ Barker zijn bronnen - overigens een indrukwekkende hoeveelheid, die hij nog werkelijk had gelezen ook - en met een oneindige reeks feiten bouwde hij zijn waarschuwend betoog op. Denkend aan het ideaal van een Britse centrale, nationale macht, die, gesteund door een sterke imperiale strijdmacht, een krachtige onscrupuleuze politiek zou voeren, - met ook als uiterste middel de oorlog, die Bacon reeds genoemd had de ‘highest trial of Right’ -, hield hij zijn Britse lezer de spiegel voor van de geschiedenis van een land, dat zijn nationale eer vergat, door een schijndemocratie verdeeld en versnipperd was geraakt, voor handelsbelangen zijn defensie en zijn nijverheid had verwaarloosd en zo te gronde ging. ‘The history of the Netherlands is a history of missed opportunities deliberately thrown away. They cannot blame the Nature of Fortune for the decline of their country, but only themselves.’ (p. 440). Hoe pakt hij uit tegen de regenten, die geen ‘vigou-

1 In de jaren '90 werd hij Engelsman. Hij publiceerde vele artikelen in *The Nineteenth Century and After*. Voorts een boek over *Modern Germany, her political and economic problems, her policy, her ambitions and the causes of her success* 1905, terwijl zijn werk *The Foundations of Germany* (1916) nogal opzien in Engeland baarde, door zijn bewondering voor de sterke Duitse staat, die hij de Engelsen ten voorbeeld stelde. Lloyd George sprak van hem als ‘the intelligent foreigner who supplies the tariff-reformparty with ideas.’ Gegevens uit *The Times* 20 juli 1948, p. 6.

rous national policy' wilden voeren, maar vertrouwden op papieren overeenkomsten, terwijl toch bloed en ijzer de staten vormden! De dood van Prins Willem II 'an exceedingly gifted and high-spirited youth' (sic p. 224) had de ondergang gebracht, 'the semblance of unity which energy had created, disappeared immediately after his death' (p. 231). Waren de stadhouders de werkelijke gezagsdragers geweest, 'the world might have become Dutch' (p. 156), maar 'while the Dutch politicians were arguing against each other, greatness and power, wealth and colonies, happiness and empire slipped out of the grasp of the Netherlands, and were lost to them for ever.' (p. 220). Johan de Witt was, hoe loyaal ook voor zijn partij, een verrader van zijn vaderland (p. 318). Bewapening, territoriale expansie, centraal gezag in plaats van een partijregering zou alleen gebaat hebben.

Het dikke boek van Barker, gelardeerd met noten, met zijdelingse aanvallen op Gladstone - een tweede Johan de Witt voor de schrijver (346) -, met steken op de Britse defensie, die óók nog geen imperiale eenheid kende (p. 240), met boutades over partijregeringen van redenaars en belangengroepen (p. 446), eindigt in een somber visioen van Nederlands toekomst, een lot dat ook het Britse imperium zou delen, wanneer het dezelfde fouten beging: over een eeuw of twee zou de Nederlandse taal een dode taal zijn, het land zelf opgeslokt door Duitsland. De Nederlanden 'have a past, no future' (p. 436-437).

Veel commentaar op dit soort verwringende pragmatisch-propagandistische geschiedschrijving in anti-parlementaire, imperialistische vorm lijkt onnodig[1]. Maar wel is het typisch, dat Barkers boek niet geheel vergeten werd, ook toen Barkers Unionistische bedoelingen niet meer actueel waren. Erich Wichmann vond het terug en noemde het in 1926 'het actueelste boek', dat hij kende[2]. In zijn opgewonden fascistische brochures citeerde hij eruit tussen de vele uitroeptekens en stippeltjes[3]. En merkwaardig genoeg keerde de naam van Barker nog terug in een anoniem artikeltje van het SS-blad *Storm* van 28 Januari 1944 (Bronnen 85), waarin, met verwijzing naar Barker, werd betoogd dat Nederland zijn kans had gemist door geen territoriale uitbreiding te zoeken.

Maar laat ik terugkeren tot de Duits-nationalistische hoofdstroom die, eenmaal in de imperialistische bedding geraakt, verrassend ging gelijken op het Engels-imperialistische stroompje van Barkers beschouwingen. Het grote nationaal-socialistische werk van Christoph Steding: *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur* van 1938 (Bronnen 227) kwam zeker niet uit de lucht vallen. Steding poogde slechts de Duits-nationale geschiedbeschouwing van Nederland, van Von Treitschke vooral, van Riehl en Langbehn en de anderen een beetje, op het breder fundament van een algemene Europese cultuurge-

1 Critiek van COLENBRANDER, *Imperialistische geschiedschrijving* (1907). In zijn: *Historie en Leven III*, z.j. blz. 76-87.

2 B.v. in E. WICHMANN & HENK EIKEBOOM, *Het fascisme in Nederland* (*Pro en Contra*) 1925, blz. 4. Ook in Wichmanns artikel *Holland in last*. In *De Bezem* 7 dec. 1928.

3 Vgl. VAN REGTEREN ALTENA blz. 25/26.

schiedenis te plaatsen. Maar zo ordelijk en briljant als Von Treitschke de geschiedenis van Nederland beschreef, zo wanordelijk en verward was Stedings poging.

Stedings werk is torso gebleven en pas na zijn dood gepubliceerd, misschien verklaart dit enigszins de grote wanordelijkheid ervan. Eén stramien houdt dit betoog echter bijeen: de ware orde van daad, macht, politiek en menselijke zekerheid is slechts te verwachten van het Rijk, en dit Rijk heeft nu in heden en verleden te strijden tegen een omsingeling van vijanden, die hem niet alleen en niet eens vooral met de wapenen bestrijden, maar langs de slinkse wegen van cultuurlijke vergiftiging. Dit geestelijk gif siepelt vooral binnen uit de gebieden, die van het Rijk losgeraakt zijn. Hier zet men zich schrap tegen het Rijk door daadloosheid, politieke neutraliteit, innerlijke gespletenheid, scepticisme, zelfspot en pharizeïsme. En op haast dwangneurotische wijze wil Steding dit nu uit *alle* literatuur, die hij kent, illustreren en bewijzen.

Zo wordt ook Nederland, naast vooral Zwitserland, in verleden en heden herhaaldelijk behandeld. Telkens wanneer het Rijk politiek zwak staat, - Steding kiest vooral het tijdvak 1890-1933, want ook de Wilhelminische periode was voor Steding een tijd van politieke zwakte - dan dreigen Nederland en Zwitserland Duitsland te ‘verniederländern’ resp. te ‘verschweizerischen’. Zelfs geografisch wil Steding dit zien: Zwitserland en Nederland infecteren het Duitse kerngebied langs de lijn Zuid-Oost Noord-West (het Rijngebied). Hij illustreert dit aan de typisch verschweizerischte Rijn-figuur de dichter Stefan George: ‘Wie um seine Zugehörigkeit zu diesem Zwischenreich endgültig symbolhaft zu dokumentieren, legte George sich gerade in Locarno zum Sterben nieder. Im Leben von Männern dieser Grösse gibt es keine Zufälle.’ Men bedenke dat Steding dit in dodelijke ernst schreef!

In dodelijke ernst werd dit van kennis en belezenheid topzwaar-overhangende boek door de nationaal-socialistische wereld als een profetisch, rechtvaardigend werk gewaardeerd[1]. Walter Frank, de leider van het toen nog belangrijke ‘Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands’ (zie hiervóór blz. 43 e.v.), schreef een breedvoerige inleiding tot het werk en diende zijn schrijver aan als zijn ‘ontdekking.’ Graag wordt eruit door andere nazi's geciteerd. In Nederland telde ik zeven boekbesprekingen door vooraanstaande nationaal-socialisten zoals Goedewaagen, Haighton en Snijder. Theunisz - waarschijnlijk vooral getroffen door het feit dat Steding enige waardering kon opbrengen voor de oostelijke provincies, die alleen door de funeste invloed van Amsterdam van het Rijk vervreemdden -, Theunisz gaf zelfs nog een apart boekje uit: *Het Rijk en de Nederlanden. Over en uit het boek van Steding* (1943, zie

1 Niet in alle kringen der nazi's. Vgl. een felle critiek van H. HÄRTLE, *Steding neutralisiert Nietzsche*. In *National-sozialistische Monatshefte* 1939, S. 833-839. Deze verwijt Steding o.a. dat hij pas in 1935 Hitler als de ware Führer heeft herkend, weinig nazi-literatuur heeft gebruikt, Houston Stewart Chamberlain niet eens noemt, en Nietzsche geheel verkeerd heeft beoordeeld, omdat hij de beschouwingen van Baümler niet had bestudeerd. Het is begrijpelijk dat deze critiek juist verscheen in het tijdschrift van Alfred Rosenberg, de grote rivaal van Frank op het gebied van historische instituten.

Bronnen 232) dat zeer bruikbaar is als korte samenvatting van Stedings werk, en meer dan voldoende. Steding zelf heeft zijn boek willen zien niet alleen als een levenswerk, maar ook als een alles-voorgoed-afdoend, hecht fundament voor het Rijk. Daarom ook kon hij maar niet klaarkomen met zijn werk, en voelde hij zich telkens gedwongen steeds meer, steeds meer te bewijzen.

Nu behoeft dit nog niet te zeggen, dat enkele ideeën van Steding niet op een zekere originaliteit van visie berusten of soms geen grond van waarheid raken. Zo in zijn veronderstelling b.v. dat Burckhardt en Huizinga in geest en wezen typische 'kleinstaatliche' figuren zijn, die in de sfeer van het rustige, intieme, apolitieke slechts tot die veelzijdigen konden worden, die het spel in de cultuur in zijn volledige waarde leerden kennen. Voor Steding c.s. konden zij ongetwijfeld niet dynamisch, niet daadkrachtig of positief genoeg zijn. Ons interesseert in dit verband vooral Stedings beeld van Nederland. Hij biedt geen chronologische beschouwing, hij behandelt evenmin zijn visie land voor land: Nederland springt als het ware op en af op ogenblikken en in passages, die op zichzelf niet de aanwezigheid van Nederlands verleden of heden rechtvaardigen. Pêle-mêle citeert of bespreekt Steding: Jo van Ammers-Küller, Huizinga, Van de Velde, de sexuoloog, Groen van Prinsterer of Uitenhage de Mist, 'bien étonnés de se trouver ensemble.' Steding kent geen nuance, houdt zich aan slechts één schema en schept eigenlijk toch voortdurend grote verwarring in eigen en andermans denken. Men behoeft slechts even de index van persoonsnamen in te kijken om verbijsterd te staan bij dit ratjetoe van namen van auteurs, die door Steding even zeker zijn doorvorst, als nooit verteerd. Dit kon alleen maar bij een groter publiek imponeren, het was een typisch half-intellectueel werk voor half-intellectuele lezers.

Zijn thema van de Nederlandse geschiedenis is in feite een uitwerking van Von Treitschkes 'Deutschlands Schwäche war Hollands Stärke' maar dan breder opgezet door de toepassing van dit verschijnsel op Zwitserland, Denemarken en het Rijngebied, en verdiept ook - althans in poging - door een cultuur-historische beschrijving. Geestelijke 'Stärke' van het Rijk tegenover de zwakte van Holland, geesteloze 'Stärke' van Holland tegenover een zelfde zwakte van het Rijk[1]. De Nederlanden, losgescheurd van het Rijk - Vlaanderen wordt overigens verder niet door Steding behandeld[2] - concentreerden zich rondom de verderfelijke steden van Holland, vooral Amsterdam (zoals deze stad in werkelijkheid op enkele palen in het moeras zweeft, was ook de cultuurinvloed van deze stad: wankelmoedig en zwevend etc.). Aanvankelijk moest Holland nog voor zijn overwicht strijden, maar geleidelijk aan won Holland het, zelfs in de nauw aan het Rijk verbonden boerenprovincies in het oosten.

1 Overigens wilde STEDING niets van Von Treitschke hebben, hij vindt hem te klein-Duits (Pruisisch) en stelt tegenover hem de ware politieke historicus Ranke (*Das Reich*, S. 486/489). WALTER FRANK corrigeert dit enigszins in de Inleiding (S. XXXVI). Ook van Langbehn wil Steding niets weten, die was zelf 'verniederländert.'

2 Hierop wijst een Vlaamse critiek (Bronnen No. 238). Vlaanderen was 'onpolitisch' uit armoede, niet uit oververzadiging. En: 'hier smeulde vuur onder de assche'.

Het ware Calvinisme verloor het en daarmee sijpelde iedere kracht weg: de echte cultuurloze cultuur (Rembrandt in het ghetto), het standpunt om geen standpunt te hebben, begon. Pas door het nieuwe Rijk kan ook Nederland weer een echte toekomst hebben.

Lijkt het dus even alsof dit betoog verbreding en verdieping geeft aan Von Treitschkes beeld, in werkelijkheid werd Stedings werk een in elkaar gezakte pudding van vormloze beweringen. Nederlands geschiedenis versimpeld en vergroofd als een aaneenschakeling van droeve mislukkingen, een gecorrumpeerd Calvinisme, regenten die naar hun geldbuidel keken en als zij daarvan even hun blikken lieten gaan, deze richtten naar de zeeën, niet naar het Rijk. Het Rijk slechts kan redding brengen voor deze ‘Chinese’ Nederlandse broeikascultuur van twijfelzucht, verdeeldheid en angst voor de Daad...[1]. Voor de nazi's waren in deze pudding alleen maar de rozijntjes te vinden van citaten.

Maar niet alleen bij de oudere Duits-nationalistische kijk op de Nederlandse geschiedenis vond die van de nationaal-socialisten aansluiting, al bleef de grondstemming toch in hoofdzaak door dat historiografisch verleden bepaald, aansluiting kon er tevens gevonden worden bij de Calvinistische, *anti-revolutionaire geschiedbeschouwing*. Ook deze beschouwing zag Nederland's verleden als gecorrumpeerd door de regenten, terwijl het Calvinistisch geloof en de stadhouders, bezield van de ware Geuzengeest, nog redding hadden kunnen brengen. Deze traditie dateert al van de Opstand, toen Libertijnen tegenover Calvinisten stonden en sedertdien werd dit standpunt door de predikanten-partij tegenover de regenten volgehouden. Maar die traditie kon pas van partijliteratuur tot meer beschouwelijke geschiedschrijving groeien, toen door de Franse revolutie de oude partijtegenstelling tot het verleden scheen te gaan behoren. Juist bij die groep, die de ideeën van de Franse revolutie afwees en zowel het Calvinistisch dogma als het behoud van het door God gegeven gezag onder Oranje als de zuiverste zingeving van het volk van Nederland en zijn geschiedenis zag, kon de predikantentraditie in een historische geschiedbeschouwing worden voortgezet. En deze kreeg weer een wijder vleugelslag door de geestelijke opleving, die, uitgaande van de Romantiek via het Réveil, ook de Calvinistische geest deed opveren, zij begon meer en meer reële betekenis te krijgen toen het Calvinistisch volksdeel maatschappelijk en politiek aan betekenis won.

De minst beschouwelijke was Willem Bilderdijk (1756-1831), romanticus in wezen en denken, die in één zijner brieven al zegt: ‘Ik weet geen belangrijker onderwerp dan: een getrouwe geschiedenis van de *conspiratie* der Hollandse magistraten, van 1572 tot op de huidige dag tegen de natie en haar wettig bestuur en welvaart’ (1818)[2]. In zijn *Geschiedenis des Vaderlands* (colleges gegeven in de jaren 1817-26, pas later, 1832-53, uitgegeven) biedt hij deze ‘getrouwe geschiedenis’. Het is een partijdig, onevenwichtig requisitoir geworden van een

1 Vgl. ook Stedings beschouwingen over de cultuurgeschiedenis, hiervóór blz. 26 e.v. Goede critiek op Steding bij P. GEYL, *Nederland's geschiedenis* etc.

2 Gec. bij ROMEIN, *Bilderdijk als geschiedschrijver* etc. blz. 235.

heftig Oranjegezinde. Een klaaglied over gemiste kansen, misdadige regentenpolitiek en zielige krentenwegerij, waarbij Habsburgers noch Oranjes hun grootse gaven en inzichten konden ontplooien. Dat hierbij Bilderdijk in feite tóch Holland verkoos boven de andere gewesten als eigenlijk vaderland, weliswaar de Middeleeuwen verheerlijkte maar daarbij de invloed van het Rijk verwaarloosde, veranderde aan de voor de nationaal-socialisten aantrekkelijke vorm van Bilderdijks aanklacht en zijn aprioristische visie niets.

Enkele directe aanwijzingen voor verwantschapsgevoelens met Bilderdijk bestaan er wel. Reeds in 1934 publiceerde Dr. K.H.E. de Jong, Leids privaatdocent voor de Grieks-Romeinse mysteriën en parapsychologie, een redevoering voor het Bilderdijk-Genootschap over *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands* (Leiden, 1934). Deze rede is op zichzelf van gering belang, het is een opeenstapeling van citaten uit en over Bilderdijks werk. Interessanter is de sterk apologetische toon, waarin b.v. Bilderdijks subjectivisme en overhaasting worden goedgepraat: 'uit het aanwenden van vlijt (volgt) nog niet noodzakelijkerwijs, dat men zijne inzichten aan de feiten toetst', waarom zou Bilderdijk zijn vlijt hebben moeten vergroten? 'Alles tezamen doet men het best, Bilderdijk als historicus niet met een nauwgezet en laag bij de gronds onderzoeker als Wagenaar te vergelijken, maar met een hartstochtelijk genie als H. Leo...' En van belang voor ons onderwerp wordt het nog meer, wanneer blijkt dat deze Dr. K.H.E. de Jong een der eerste fascisten is geweest in Nederland, al is hij nooit nationaal-socialist geworden, en dat het Bilderdijk-Genootschap een nationalistisch-conservatief Haags côterietje omvatte, waarin de naamgever werd verheerlijkt als voorganger der fascisten[1].

Veel duidelijker, rondweg nationaal-socialistisch was het artikel over Bilderdijk in *Nieuw Nederland* (sept. 1941, Bronnen No. 810) van J. Hoogendoorn Jr. Deze aanvaardt de 'Grote Ongenietbare' onder zeker voorbehoud, hij noemt hem 'een rasechte Germaan, geïnfecteerd door een hem wezensvijandige levensleer.' Het Germaanse toont Bilderdijk in zijn romantische afwijzing van rationalisme en cosmopolitisme, want de Romantiek was 'een zelfbewustwording van de Germaanse rassenziel.' Bilderdijk dacht ook 'organisch', hij brak door naar de Middeleeuwen en het Germaanse verleden, hij was natuurverbonden liefbebber van het leven, een levenszinnelijk mens. Maar, en dit is dan de keerzijde van zijn 'Lebensbejahung', hij was Joods oud-testamentarisch geöriënteerd, zijn grote leerling en vriend Da Costa was een Jood. Kortom, dit was grof geschut, waarmee de arme Bilderdijk als innerlijk gespleten mens aan gruizels werd geschoten. Gretige handen vingen de nationaal-socialistische brokjes op.

Het anti-revolutionaire geschiedbeeld leek pas wetenschappelijk gegrondvest en geschraagd te worden door G. Groen van Prinsterer (1801-76). Met hem

1 *Jaarverslag* 'Bilderdijk-Genootschap' 1934 (J. HOVY over Bilderdijk als voorloper der fascisten), blz. 12, en in *idem* 1935 Dr. de Jong over Bilderdijk en de Joden, blz. 1. GEYLS levendige en felle reactie: *Bilderdijk als geschiedschrijver* etc. richtte zich direct tegen de activiteiten van dit Genootschap.

werd in ieder geval Nederlands verleden veel gevariëerder, dieper en veelzijdiger gezien, ook al verouderde zijn *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* (1846) vrij snel buiten eigen kring. Partijdigheid is verdwenen, eenzijdigheid gebleven. Hij schrijft niet over de geschiedenis van zijn land in mineur, zoals Bilderdijk. Hij ziet Nederland als een in het bijzonder door God verkoren land en volk. Hij juicht over de tijd van 1568-1648, waarin voor 'het' geloof werd gestreden, ziet met dankbaarheid dat van 1648 tot 1713 het geloof werd behouden en beschermd en wijt het verval in de 18e eeuw aan afval van het geloof, die uitliep op de straf van de Franse Revolutie. Staatkundig gezien, sluit hij zich aan bij Bilderdijks lof voor de Bourgondische vorsten; met het vervallen van de centrale vorstenmacht ontaardde de 'aloude Constitutie' in 'een samenstel van prerogativen van de stedelijke magistratuur,' terwijl anderzijds van de rechtmatige volksinvloed door 'de alleenheersing van de stedelijke Aristocratie' geen sprake meer was. Juist het stadhouderschap bood hiertegen heilzaam verzet. Straf en Revolutie brachten de oorspronkelijk om de Ware Kerk begonnen Opstand en het daaruit voortgekomen 'tweede Israël' ten val[1].

Over Groen van Prinsterer werd reeds vóór de oorlog, in 1935, van NSB-zijde gesproken als 'wegbereider' van het nationaal-socialisme (Bronnen 848), een stoute bewering, die zich baseerde op een oppervlakkige analyse van Groens brochure *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap*, omdat deze een vernietigende critiek zou inhouden op het democratisch-parlementaire stelsel. Mussert werd nadrukkelijk in plaats van Colijn Groens erfgenaam genoemd. Het zat trouwens vooral vóór 1940 in de NSB-lucht om zich nadrukkelijk Christelijk te verklaren[2]. Ook Abraham Kuyper werd als autoriteit aangehaald en vooral in verband met zijn anti-joodse en zijn pro-Duitse uitlatingen grif geciteerd.

Ook de aansluiting van het nationaal-socialistische beeld bij dat van het Calvinistische van de Nederlandse geschiedenis is niet moeilijk te betrappen. De historica Paulina W. Havelaar (geb. 1905) publiceerde haar artikel *Gezag en vrijheid in de geschiedenis* in 1935 in een der leidende Christelijk-Protestantse tijdschriften (Bronnen 18). Zij entte als het ware de nationaal-socialistische op de anti-revolutionaire visie. Zij achtte gezag en vrijheid, die in onderling goed evenwicht moesten blijven, een Germaans-Christelijke erfenis. De vrijheid was een gebonden organische vrijheid, waarnaast het natuurlijk gezag, dat niet mocht ontaarden in absolutisme, bij de vorst berustte. In Karel V's Rijk nu vond een gevaarlijk ziekteproces plaats, ondanks de Germaanse trekken van de zelfstandigheid der delen, en het heilzaam dualistisch evenwicht tussen landsheer en Staten: de ware Germaanse vrijheid werd bedreigd door de receptie van het Romeinse recht en de opkomst van het absolutisme. Dankzij

1 Vgl. ook SMITSKAMP blz. 144-168. Het werk wordt in eigen kring nog in ere gehouden, in 1928 verscheen een achtste druk.

2 Vgl. ook de brochure van WAMELINK (Bronnen 846). Interessant is ook het verband met de Oxford-beweging (vgl. een artikel in *Nieuw Nederland* 1937, blz. 926/945). Dr. H.W. van der Vaart Smit gaf een nationaal-socialistisch blad uit *Evangelie en Volk*. Zie ook hiervóór blz. 63.

de steun van het volk, dat die Germaanse vrijheid ook in de godsdienst wilde, konden de Staten der Noordelijke gewesten zich tegen deze gevaren te weer stellen. Maar nu dreigde door de redding een ander gevaar: de landsheer ontbrak en het Germaanse federalisme sloeg vaak over in particularisme. De receptie van het Romeinse recht bleef ondermijnend werken. En toch was er één typisch Germaans natuurlijk gezag, dat, steunend op het volk, zich niet behoefde te bekommeren om geschreven wet of verdrag en dat ook niet mocht: het geslacht der Oranjes. Paulina Havelaar ziet daarom de grootheid van de 17e en 18e eeuw op even ongewone als toegespitste wijze aldus: 'En nu is dat het wonderlijke, het diep ontroerende, dat in een tijd, waarin vrijwel alle andere Germaanse landen het gezag van zijn waren aard vervreemdde en zich aan onchristelijke en volksvreemde invloeden prijs gaf, hier in de Nederlanden een vorstengeslacht opstond en het ideaal van het Christelijk-Germaansch gezag verwerkelijkte in een hoogheid en een zuiverheid, die de wereld sedertdien niet meer heeft aanschouwd' (blz. 273). De omwenteling van 1795 brak de ontwikkeling van dit natuurlijke gezag af, een beschamende tijd ving aan, waarvan het geslacht van nu de schuld op zich moest nemen om tot vernieuwing te komen.

Ook Prof. Dr. Hugo Visscher poogde een brug van het Calvinisme naar het nationaal-socialisme te slaan. Minder jubelend echter, want de tijden waren veranderd sedert Paulina Havelaar haar artikel schreef, minder jubelend ook, want Visscher hield zich meer met de tegenpartij, de regenten bezig. En het moest ook anders zijn omdat Paulina Havelaar een jonge Duitsgezinde idealiste was, de oude hoogleraar Visscher daarentegen een verbitterd, vereenzaamd man. Hij beschouwde zich als de gepasseerde leider van de Anti-revolutionaire Partij - hij had zich al als zodanig door Kuyper horen noemen - maar Colijn had hem van die plaats verdrongen. Na 1935 was hij langzaam naar het nationaal-socialistische kamp afgezakt, om bij de Duitse inval definitief zijn keuze te doen. In een Waagkring hield hij een lezing, waarin hij, aan de hand van bijbelteksten en schriftlezing - daarvoor was hij predikant -, sprak over het goede recht van 'De autoritaire staatsidee in het licht der Christelijke religie' (Zie *De Waag* 1 Mei 1941, blz. 278-282). En het was deze man, die in 1943 zijn somber-gestemd boek publiceerde: *Ondergang van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Bronnen 154).

In een wilde, striemende storm bezocht Visscher eens tijdens de eerste wereldoorlog Dr. Abraham Kuyper. In de grote, donkere kamer sprak Kuyper merkbaar ontroerd: 'Hoe onheilspellend kondigt het stormgeloei zich in de verte aan. Mij schijnt het de profetie van de geweldige toekomst, die Europa wacht. En,' zo vroeg hij, 'zijt ook Gij niet daarvan overtuigd, dat een verpletterd Duitsland de schoot zal blijken, waaruit voor de volken, ook voor het onze, een smartelijk wee geboren zal worden? In de crisis, die wij doorleven, zijn de diepste beginselen, de bestaansvoorwaarden der Westerse cultuur betrokken...' En plotseling, als werd zijn gedachten-reeks onderbroken, zeide hij: 'Welk een storm, hoor, hoe het loeit in de verte!' Toen zweeg hij wederom even, vatte daarna de draad van ons gesprek weder op en zeide: 'Het is toch wel bedroe-

vend, dat onze Vaderen zo weinig de strekking der grootse politieke taak beseft hebben, waartoe zij geroepen waren. Zij streden soms geweldig over enkele teksten uit de Bijbel, hebben zeker dogmatisch diep religieus gedacht, maar voor Nederlands internationale roeping hadden zij geen oog. Zij waren grote kooplieden, hadden in de handel een fijn geslepen takt, hebben schatten verdiend, doch daarop staarden zij zich blind. Zij zagen niet verder dan de horizon van de baat ... Zij hebben tijden gekend, waarin zij de macht hadden om een groot Europees Rijk te stichten, doch het belang daarvan nimmer begrepen' (blz. 13-15).

Na dit onderhoud heeft Visscher geleidelijk het beeld van de geschiedenis van Nederland gevormd, dat hij aan het slot van zijn inleiding 'Vanwaar dit onderwerp?' geeft: 'De Calvinistische geest heeft hier de middeleeuwse drijfkracht overwonnen, die in de bekrompen Spaanse despoot als tot de laatste doodstrijd zich samentrok. Voor het Westen van Europa en voor de nieuwe wereld heeft hij de aera ener verjongde cultuur ontsloten. Doch het was slechts een kleine kern, die, zodra de stroom van het volksleven in rustiger bedding zich bewegen kon, wel moest overweldigd worden door de massa, die vreemd was aan dat leven naar de geest, waardoor de Republiek geboren werd... Rome en Renaissance werkten beide met humanistische krachten in en dreven de wagen van ons volksbestaan in de richting der Franse Revolutie, waarvoor zij, in bond met het mammonistisch karakter, dat de handel en het bedrijfswezen aannamen, de taalbodem bereidden. Dit streven leerde ons volk naar de zeeën van het Westen te staren en de ogen af te wenden van het Oosten, waarmede het naar den bloede verwant is. Het heeft nooit bedacht, dat ook politiek gesproken daar de zon opgaat en vandaar de krachten moeten toevloeien, waardoor het kleine volk zich alleen kon staande houden' (blz. 18).

Hier staat in enkele volzinnen, wat Visscher aan de hand van enkele toevallig hem bekende bronnen kan illustreren in de overige 327 bladzijden[1]. Het is een zeer, zeer lange preek geworden, met telkens weerkerende betogen, met zijdelingse trappen ook naar het verworden heden. Alles begon voor de Republiek zo goed: in de Rijksdagrede van Marnix van 1578 en in de Unie van Utrecht werd immers de Rijksband sterk geaccentueerd. Maar al te spoedig keerde de Republiek zich van het Rijk af. Daarmee werd Nederland niet, zoals Groen gemeend had, een tweede Israël, maar een tweede Tyrus. Tyrus, de typische zeehandelsrepubliek, ging onder, omdat het zich niet om eigen geest en ziel bekommerde, maar uitzwermde in de dienst van Mammon, omdat het niet de vorst de macht verleende, maar een oligarchie op de troon hief, omdat het zich niets gelegen liet liggen aan zijn naburen, maar op zijn smalle kuststrook zijn achterland verwaarloosde (Ezechiel 26, 27 en 28). En heeft niet juist Jezus het Joodse volk dit vreselijk lot van Sidon én Tyrus voor ogen gehouden? (blz. 62-80).

1 Het laatste deel van dit boek (blz. 327-490) bevat onbelangrijke journalistieke beschouwingen over de actuele situatie, alles in dezelfde breedvoerigheid. Met de titel van het boek heeft het niet meer te maken.

Visscher wijst er dan op, dat de Nederlandse Republiek weliswaar Calvinistisch was geboren, maar humanistisch opgroeide. Het Calvinisme, het geloof van daad en moed, werd overwoekerd door het Humanisme (Remonstrantisme en Spinozisme), door het geloof in verdraagzaamheid en gematigdheid. ‘Hoezeer er in de wens naar vrijheid van religie een advies gegrond is, dat ook in onze tijd nog aanbeveling verdienen kan, omdat vervolgingen en verdrukking het hoogste en edelste in de mens aanrandt’[1], het enig motief voor die vrijheid was dan toch gelegen in koopmanswinst en handelsvoordelen. De leiding over de staat werd op schandelijke wijze aan het Huis van Oranje ontnomen of in zijn macht geneutraliseerd (blz. 106-114). De bevolkingspolitiek werd uitsluitend uit kortzichtige handelsoverwegingen gevoerd: in plaats van geweerd, werden de vreemdelingen juist als scheepslieden en kolonialen naar het land gelokt (blz. 114-121). Daarbij werden niet enkel gereformeerde geloofsgenoten binnengehaald - al kwam dit gelukkig wel eens voor -, maar een bont allerlei van vreemd ras en verscheiden geloof (blz. 140-141). Corruptie vierde hoogtij. Voor het standpunt der staatsgezinden citeert Visscher telkens uit de *Aanwijzing der heilsame politike gronden en maximen van de Republiek van Holland en West-Friesland* (1671) - Visscher weet niet dat De la Court de auteur daarvan was -, en voor de critiek op dit alles uit de gedenkschriften van William Temple, een preek van Ds. Alutarius (Gorkum 1656) en enkele geschriften van Ds. Arnoldus (Rotterdam, 1750).

Deze decadentie leidde ‘allengskens’, - om een geliefd woord van Visscher te gebruiken -, naar de ondergang tijdens de Franse overheersing en de Restauratie. De vereniging met België was een internationaal maakwerk, tot mislukking gedoemd: ‘Rome en Reformatie kan niet lukken’ (blz. 269-288). In deze tijd van diepste nood was er één man, die de juiste weg wees maar niet werd gehoord: Groen van Prinsterer. Groen was enerzijds de paladijn van het Koningschap, maar zag anderzijds dan toch ook Nederlands belang bij de opkomst van het nieuwe Duitse Rijk onder Bismarck. Als reactie op een artikel, dat nogal gevaarlijk op Pruisische expansie en annexatie van Nederland aanstuurde, publiceerde Groen een vlugschrift *La Prusse et les Pays-Bas. A mes amis de Berlin* (1867), waarin hij een nauwer samenwerking met het steeds machtiger Pruisen bepleitte. Visscher is trots op zijn vondst en behandelt Groens geschrift in extenso (blz. 306-323)[2].

1 Met een dergelijke uitlating wordt meteen de geestelijke isolatie en politieke blindheid van deze nationaal-socialistische intellectuelen treffend geïllustreerd. Dat deze aanrandingen onder de Duitse bezetter aan de orde van de dag waren, ontging Visscher!

2 De brochure is enigszins cryptisch gesteld, maar wil dan toch juist, hevig verontrust door de Pruisische annexaties van 1866, nadrukkelijk de Nederlandse onafhankelijkheid tegenover Pruisen aanvoeren. Groen pleit slechts voor een eventueel federatief verband gebaseerd op een status quo en zonder enige verstoring van de bestaande orde der staten. Vgl. H. SMITSKAMP, *Groen van Prinsterer en de politiek van Bismarck*, In *Anti-revolutionnaire Staatkunde, driemaandelijksch orgaan*. 1936, blz. 162-193, vooral blz. 176 e.v. Ook Visscher wil overigens niet meer dan een federatief verband binnen het Rijk. Gretig citeert hij verder enkele vriendelijke passages van Groen over Pruisen en Duitsland.

Maar niet alleen in de eigen gereformeerde kring vindt deze anti-revolutionaire opvatting van de Nederlandse geschiedenis aanhang. In de meest felle toon vond ik haar bij Christoph Steding, die overigens voor zijn verder betoog weinig adstructie nodig acht: 'Alle grosse Entscheidungen sind nur durch die den eisernen Kalvinisten eigentümliche Unbedingtheit und Unversöhnlichkeit im Bündnis mit der politischen Statthaltergewalt erreicht worden. Die Statthalterpartei bildete in den Niederlanden dasselbe, was Preussen in Deutschland war: Sie gab dem Ganzen Rückgrat und männliche Kraft und in den Zeiten der Gefahr musste sie einspringen, um dann, allerdings anders als in Preussen, von den Amsterdammer Kaufleuten mit Undank entlassen zu werden. Das Entscheidende aber leistete die kalvinistische unerbitterliche Härte. Grund genug, dass das heutige Geschlecht sie aus der Vergangenheit der Niederlande eliminieren möchte, obwohl *nur dadurch* die Niederlande überhaupt ermöglicht worden sind, dass die Niederlande mit dem Gott der Kalvinisten geschaffen sind, und dass dieser Gott wesentlich zu ihnen gehört[1].'

Zelfs Visscher zal hierop misschien wel gestameld hebben: 'Mijnheer Steding, dit is té veel eer...!'

Ook het *groot-Nederlandse* beeld van de Nederlandse geschiedenis bood aangrijpingspunten voor de nationaal-socialisten. Op zichzelf werd dit standpunt pas helder en duidelijk in de tijd tussen de twee wereldoorlogen, maar een langere ontwikkelingsperiode ging er aan vooraf, samenhangend met de nationale bewustwording van Vlaanderen, die haar oorsprong vond in de tijd der Romantiek. De taalgrens, die een der essentiële problemen werd voor het in 1830 ontstane België, stond bij die bewustwording centraal. De weerspiegeling hiervan is ook te vinden in de geschiedschrijving, die ik in haar ontwikkeling naar het groot-Nederlandse geschiedbeeld toe kort wil schetsen.

Ik kan hiervoor het best aansluiten bij een interessante en in menig opzicht goede studie van Dr. Ludwig Pesch (geb. 1913): *Die Anschauungen über Volk und Nation in der Geistesgeschichte Belgiens seit 1830*, die, ondanks de onmiskenbare nationaal-socialistische gedachtengangen, een bruikbare historiografische studie over België is. Petri heeft inderdaad met deze leerling die in 1939 op het werk promoveerde (het werd gepubliceerd in 1941, Bronnen 48), eer kunnen behalen[2]. Pesch deelde de geschiedbeschouwingen van België in naar twee stromingen, één die men de Belgische staatsgeschiedschrijving zou kunnen noemen, waarbij dus de staatsgrenzen uitgangspunt voor het nationaliteits-

1 In zijn *Reich und die Krankheit* etc. S. 83 (Bronnen 227). Men lette ook op de rammelige stijl van snel op het papier gesmeten zinnen.

2 Desalniettemin heeft het werk vele gebreken: het is soms slordig geannoteerd, heeft veel literatuur buiten beschouwing gelaten, dat in zijn verband alle aandacht had verdiend en het mist vaak helderheid. Het werk van PICARD b.v. (*Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche beweging*) wordt wel vermeld in de bibliografie, maar viel buiten de aandacht. Het overzicht van ARNOULD van de Belgische historiografie (1954) is als eerste samenvatting van feitelijke gegevens niet onverdienstelijk, maar blijft voor de 19e en 20e eeuw, vergeleken met Pesch, wel zeer aan de buitenkant.

gevoel en het geschiedbewustzijn werden, en een ander, die Pesch de volksgeschiedschrijving noemde, omdat deze naar dieper lagen dan de staatsgrenzen en de toevallige loop der ontwikkeling poogde te peilen. Zo was er in België naast de Frans-burgerlijke staatsidee, samengehouden door de 'Civilisation', een duidelijke ontwikkeling waarneembaar van een bewustwording van eigen taal en aard, die, zoals Pesch nadrukkelijk naar voren brengt, Germaans was.

Tegenover de Belgische geschiedschrijvers als Nothomb, de Gerlache en Juste vond de eerste romantisch Vlaamse geschiedschrijving haar oorsprong bij het werk *Histoire de Flandre* (1847-'50) van Kervijn de Lettenhove (1817-91). Deze historicus, ofschoon hoofdzakelijk geboeid door particularistische en territoriale détail-beschrijvingen, construeerde, geïnspireerd door Thierry's romantische rassen- en volkenidee, een Saksische West-Vlaamse kustbevolking, die door haar taaie weerstand tegen de Capetingers de kiem van de latere eigenheid van België zou hebben gelegd. Ja zelfs zou de strijd van de Vlamingen onderling uit rassenoorzaken te verklaren zijn: de Saksen keerden zich tegen de Frankische bewoners van Midden- en Zuid-Vlaanderen. Hardnekkig bleef de legende van die Saksische kustbevolking - de 'kerels' van Vlaanderen zoals Conscience deze Saksen populariseerde[1] - in het Vlaamse bewustzijn hangen. Ook Edmond Poullet poogde op grond van de geschiedenis der instellingen in de Middeleeuwen eerder uit te gaan van de gemeenschappelijk Nederlandse eigenaard dan van enige Belgische overeenkomstigheid (Pesch S. 23-24).

Maar belangrijker nog dan deze echt-historisch-georiënteerde werken waren voor de Vlaamse historische bewustwording de verschillende romans van Hendrik Conscience (1812-83), die op meeslepende wijze de eigen strijd en overwinningen van het Vlaamse volk in het verleden verheerlijkte en verlevendigde. Door hem werd heel deze romantische symboliek van 'kerels' en Guldensporenslag een reële kracht. In 1884 zegt hij het zelf: 'Hij, die de geschiedenis van Vlaanderen lezende, den geest der gebeurtenissen wil doorgronden, zal met ons bevinden, dat zij niets anders is, dan het verhaal der wisselvalligheden van den strijd, die sedert 800 jaar op onzen bodem tusschen het Vlaamsch grondbeginsel en den Romaanschen aandrang wordt geleverd'[2]. Pesch legt veel nadruk ook op het werk van Philip Blommaert (1809-71) *Aloude Geschiedenis der Belgen of Nederduitschers* (1849), al is dit spoedig vergeten geraakt[3]. In dit werk, ontstaan juist in een tijd, dat een pro-Duitse gezindheid onder de Vlaamse nationalisten opflakkerde, werd de verwantschap van het 'Nederduitse volk' uitdrukkelijk naar voren gebracht. De Rijksgeschiedenis waarin Hendrik de Leeuw, Otto IV en Karel V hun rollen speelden, kreeg in Blommaerts werk

1 Vgl. H. VAN HOUTTE pp. 175/177. Consciences roman *Kerels van Vlaanderen* verscheen in 1870.
2 Gec. bij PESCH (S. 30) uit M. ROOSES: *Keus van Nederlandsche Redevoeringen*. Gent, 1876.
3 Merkwaardig genoeg vermeldt PICARD het werk niet, al zou dit in het verband van zijn *Geschiedenis* etc. over het drukke Vlaams-Duitse verkeer in de jaren rond 1848 (blz. 262/265) op zijn plaats zijn geweest.

de volle aandacht, terwijl de Bourgondische periode niet eens genoemd werd (Pesch, S. 30-31). De taalfactor bleef echter bij Conscience zowel als Blommaert primair - tot teleurstelling eigenlijk van Pesch, die de rassenfactor als de werkelijke 'Tiefenschicht' van het volk wilde zien (31-33).

De latere geschiedschrijving, beïnvloed door de moderne critische methodes, liet het Vlaamse probleem niet los. Vooral Léon Vanderkindere (1842-1906), die in zijn proefschrift reeds de betekenis van het ras in de verscheidene levensuitingen wilde onderstrepen - tot verrukking van Pesch -, poogde in zijn grote werk *Le Siècle des Artevelde* (1879) aan te tonen dat inderdaad een instinct de Vlamingen in hun verzet tegen Frankrijk geleid had. De Bourgondische periode kon hij in dit verband dan ook niet als een gelukkige periode zien, al berustte hij wel in deze ontwikkeling omdat hij haar onvermijdelijk achtte (Pesch S 35-40). Van veel groter invloed en belang echter voor de latere groot-Nederlandse geschiedbeschouwing zou het werk zijn van Paul Frédéricq (1850-1920), die het verzet van de Vlamingen tegen de centraliserende tendenties in de Middeleeuwen en in later tijd waardeerde als een echte vrijheidsstrijd en ertoe kwam, telkens de nadruk leggend op de verbondenheid der Nederlanden, de scheiding in de 16e eeuw te betreuren, en de rekatholisering van de Zuidelijke Nederlanden als een verklaring aan te voeren voor het verval van Vlaanderen in de 17e en 18e eeuw. Maar de machtige staatshistorische visie van Pirenne, ontvouwd in zijn grootse meesterwerk *Histoire de Belgique*, zou spoedig het historisch denken en zien beheersen en de Vlaamse 'volksgeschiedschrijving' overschaduwen.

Pas na de eerste wereldoorlog zou hiertegenover Pieter C.A. Geyl (geb. 1887) het groot-Nederlandse geschiedbeeld stellen, dat in tweeërlei opzichten voor de Vlaamse geschiedschrijving een verandering en vernieuwing - want verwijding - betekende. In de eerste plaats poogde Geyl in één aaneengesloten verhaal een beschrijving te geven van dat, ook Vlaamse, verleden, met de taalgrens als afbakening, terwijl hij daarbij ook bewust en nadrukkelijk de geschiedenis van Noord-Nederland betrok. Nu pas ontstond het wezenlijk groot-Nederlandse geschiedbeeld. Uitvoeriger dan Pesch doet, wil ik er daarom in dit verband op ingaan.

Voor de vorming van dit groot-Nederlandse beeld moesten allereerst de Belgische geschiedbeschouwingen van een lange rij Belgische historici, waarvan Pirenne onbetwist de grootste was, worden ondergraven en weerlegd, en evenzo de zelftevreden 'klein-Nederlandse' (Noord-Nederlandse), dan pas kon een ander beeld worden gegeven. Na een reeks van artikelen en critieken, die zich vooral tegen Pirenne in België, Colenbrander en Japikse in Noord-Nederland richtten, trok Geyl in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* dit beeld op, al kwam hij nog niet verder dan het jaar 1751 (1930-37 in 3 delen, vrijwel ongewijzigd herdrukt in 1948 in 2 delen).

Geyl wenste een geografisch gebied in zijn beschouwing te betrekken, dat geen rekening hield met de toevallig in de loop van de historie ontstane staatsgrenzen, maar het Nederlandse *taal*gebied in zijn geheel omvatte, de z.g.

'Nederlandse stam'. Zo bleek dan in dit taalgebied in het verleden, vooral in de Middeleeuwen (Geyl vangt zijn geschiedenis aan met de Frankische nederzettingen) veel meer onderling verband te bestaan, in politiek, cultureel en economisch opzicht, dan tevoren gewoonlijk was verondersteld. Ja, alles zelfs scheen er op te duiden dat Noord en Zuid, door toenemende centralisatie onder de Bourgondiërs en de Habsburgers, zich nauwer aaneen zouden sluiten. Maar een opstand, begonnen als een algemeen (vooral zuidelijk) verzet, voortvloeiend ook uit sociale spanningen en economische nood, tegen centralisatiepolitiek en anti-nationaal beleid van de vorst, voerde tenslotte door toevallige, vooral strategische omstandigheden tot een scheuring (dit woord is van belang) tussen Noord en Zuid. Deze scheuring zou misschien slechts tijdelijk zijn geweest, wanneer niet juist de uit de Opstand voortgevloeide oorlog in strategisch verantwoorde fronten vastgeraakt, de wil van de partijen om de strijd tot het bittere einde te voeren verslapt was en tenslotte in 1648 een vergelijk, dat de scheuring bekrachtigde, de oorlog beëindigd had. Wat eigenlijk cultureel en politiek had moeten samengroeien - alle factoren waren daartoe aanwezig - werd door toeval een geforceerde scheiding, buiten de wil der beide partijen bestendigd. Holland protestantiseerde, wijdde zich aan de commerciën en gaf de toon aan in het Noorden, Vlaanderen en Brabant rekatholiseerden, moesten zuchten onder vreemde vorsten en voelden zich, door het Noorden opzettelijk economisch afgesnoerd, steeds sterker tekort gedaan. Wel probeerden vooral de stadhouders (Willem van Oranje in de eerste plaats, maar ook nog wel Maurits en Frederik Hendrik) deze scheuring te niet te doen, maar toenemende vervreemding en toevalligheden doemden alle pogingen tot mislukking. Tragisch was daarbij dat de ware nationale kracht in het Noorden niet verankerd lag in het vorstenhuis van Oranje, dat door zijn dynastieke verbindingen en zijn Fransculturele oriëntering vervreemdde, maar in de Hollandse regentenstand, die echter uit economisch belang een herstel der verbindingen met het Zuiden vóór alles wilde vermijden. Zelfs na de kentering van de bloei in het Noorden, bleef de Republiek de zuidelijke Nederlanden misbruiken als bufferstaat of slagveld, waarbij het Zuiden steeds dieper in de put geraakte. De Franse tijd bracht in het Zuiden vooral het gevaar van verlies aan taal- en stamgebied, maar de toevallige politieke Internationale constellatie van 1815 gaf de hereniging van de Nederlandse stam een goede kans. Frans imperialisme, onverschilligheid in het Noorden, Waalse oppositie en soms onhandige politiek van Willem I, deed deze poging in 1830 in een verschrikkelijk bankroet eindigen. Maar toch had de tijdelijke hereniging juist in het Zuiden, dat nu weer door een nieuw bedenksel 'België' werd ingelijfd, het bijna verloren gegaan Nederlands taal- en nationaliteitsbesef voorgoed gewekt. Ook in Noord-Nederland ontstond, laat en bij, enkelen, belangstelling voor de Vlaamse beweging. Na het ongelukkige intermezzo van het activisme van 1914-18, waarbij flaminganten van elders steun hoopten te verwerven voor de verwezenlijking van hun ook politiek geworden wens van zelfstandigheid, staat de groot-Nederlandse gedachte toch vaster dan ooit in de overtuiging, dat op één of andere manier

Noord en Zuid toenadering moeten zoeken en zullen vinden. Aldus Geyl[1].

De invloed van deze wijdere visie op het Vlaamse verleden was zeer groot. Zo poogde ook Jan Romein in zijn *De lage landen bij de zee* (1934) de Vlaams-Brabantse bij de Noord-Nederlandse geschiedenis te betrekken. Dr. Robert van Roosbroeck en Herman Vos schreven hiertoe hoofdstukken over 'Vlaanderen en Brabant in de 17e en 18e eeuw' en 'De Vlaamsche beweging in haar historische ontwikkeling' in het grotere werk. Later moest Romein erkennen, dat de geschiedenis van het Zuiden nog niet voldoende tot haar recht was gekomen[2]. Maar vooral Geyls visie op de Opstand en de scheuring werd gemeengoed van de historici, die als autoriteit konden gelden op dit terrein, b.v.H.A. Enno van Gelder. Veel dieper en ingrijpender was nog de invloed op de Vlaamse historische wereld. Leon van der Essen, de vooraanstaande Leuvense hoogleraar, verklaarde in 1938 openlijk, de groot-Nederlandse geschiedbeschouwing te aanvaarden[3]. In echte flamingante kring had men al eerder dan deze laatsten in gelijke richting gewerkt. Dr. H.J. Elias had reeds in enige studies de groot-Nederlandse visie als basis gekozen[4], toen hij in zijn *Onze wording tot Natie* (1932) een eerste, niet zo erg geslaagde poging deed tot een korte samenvatting, Dr. L. Delfos publiceerde in 1932 zijn studie *1302, door tijdgenoten verteld* waarin hij tegenover Pirenne, die de slag bij Groeninghe als uitvloeisel van een sociale tegenstelling wilde voorstellen, deze Vlaamse strijd weer nadrukkelijk op nationale motieven terugbracht - Conscience in ere herstellend -[5]. En ook het grote verzamelwerk onder redactie van Dr. Robert van Roosbroeck *Geschiedenis van Vlaanderen*, dat in 1936 in zes delen begon te verschijnen, was doortrokken van het besef van die Vlaamse eigenaard, die in het verleden steeds zou zijn gebleken. 'Onzes inziens is de tijd gekomen om de samenhang der gebeurtenissen en de historische verschijnselen van de geheele Nederlandsche cultuureenheid intenser te gaan bestudeeren' waren de woorden, waarmee in 1938 een driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis der Nederlanden: *Nederlandsche Historiebladen* werd ingeleid. Een aantal Noord- en Zuid-Nederlandse histo-

1 Voor de samenvatting van de loop der geschiedenis na 1751 moest ik afgaan op andere, losse publicaties van Geyl. Zijn 'Stam' is niet zo ver gevorderd. Overigens heeft ook Geyl zelf sedert de tweede wereldoorlog veranderingen in zijn opvattingen ondergaan, vgl. zijn Voorrede bij zijn bundel *Eenheid en Tweeheid in de Nederlanden* Lochem, 1946, blz. 5/6.

2 Vgl. Voorwoord van J. ROMEIN bij de derde druk van zijn *Lage Landen* (1949), blz. X/XI. Na de oorlog werd onder de Redactie, waarin ook Romein zitting heeft, een Nederlands-Belgisch standaardwerk in 12 delen *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* opgezet, dat in 1949 begon te verschijnen. Mede uit overweging dat in dit werk de geschiedenis van Zuid-Nederland tot haar recht zou komen, beperkte hij zich in de herdruk tot Noord-Nederland.

3 In *Nederlandsche Historiebladen* 1938, blz. 153-190.

4 B.v. zijn artikel: *Het nationaal gevoel in de Nederlandsche historische liederen in de 16e eeuw*. In *Vlaamsche Arbeid* 1926 (jrg. XXI) blz. 321-347 en 364-378.

5 Vgl. ook de na-oorlogse publicatie van L. DELFOS, *Het avontuur der Liebaards 1297-1302-1304. Geschiedenis van een Vlaamsche opstand. 'Omme die defensie van den Lande'*. Tielt, 1952. Vóór 1945 publiceerde Delfos nog twee kleinere studies die beide zijn herdrukt in zijn *Verkenningen door onze geschiedenis: De omwenteling uit* 1302 *en het begrip 'Vlaanderens Eere'* (blz. 22-33) en *Consciences 'Leeuw van Vlaanderen' en de historische werkelijkheid* (blz. 33-46).

rici, w.o. Geyl, en Van Roosbroeck, van Schelven en Leo van der Essen, vormden de redactie.

Datgene, wat in historisch-wetenschappelijke kring zulk een aanhang en aandacht trok, sloeg ook in, en soms op andere wijze dan door die historici was bedoeld, bij de Vlaamse nationale beweging. Op velerlei wijze werd de nieuwe groot-Nederlandse visie in Vlaamse kringen gepopulariseerd. Interessant was b.v. de felle reactie op de officiële viering van het 100-jarig bestaan van België. De *Dietsche Bond* gaf een bundel opstellen en gedichten *Voor* - 1830 - *Na* uit, die de 'legende van 1830' fel aanviel en de Vlaamse strijd beschreef en toejuichte. In strijdbare vorm werd er ook de groot-Nederlandse visie ontvouwd (o.a. bijdragen van Geyl, Delfos, Mr. A.J. van Vessem). Boeken, brochures en artikelen, zoals die van de hand van Jan Brans, zorgden voor een popularisering, en in het geval van Brans op een niet onverdienstelijke wijze (b.v. zijn *Het Dietsche bewustzijn in Zuid-Nederland*, 1937).

Maar zoals de Vlaams-nationalistische beweging weggleed naar het nationaal-socialisme, zo waren er ook reeds vóór 1940 aanduidingen dat de groot-Nederlandse visie voor het nationaal-socialisme aanknopingspunten bieden kon. De Duitse belangstelling voor Vlaanderen - wij zagen dit reeds, - was van vroegere datum. Naast de oudere culturele, was er de politieke belangstelling na 1870 bij gekomen. Ook de Vlamingen zochten van hun kant vooral morele steun bij de Duitsers. De belangstelling van Noord-Nederland was nog uiterst gering - slechts enkelen, zoals de oude Alberdingk Thijm, bezaten die -; elders werd de steun gezocht, die het stamverwante Noorden Vlaanderen onthield. Dat dan de Duitsers in de eerste plaats in aanmerking kwamen was alweer begrijpelijk: politiek en cultureel was Frankrijk de gemeenschappelijke vijand. Zo beschouwd was Vlaanderen - in die geest schreef Blommaert reeds[1] - de moedige voorpost in de strijd voor het Germanendom, Duitsland het machtige achterland. Pol de Mont was de eerste Vlaming en Dietser, die in 1896 de 'Tagung des alldeutschen Verbandes' bezocht en sedertdien niet aarzelde de Vlaming in cultureel opzicht 'Duitser' te noemen. Van die tijd af werd het contact intenser, bekroond tenslotte door de periode van het activisme[2]. Het nationaal-socialisme behoefde slechts met enkele accentverleggingen deze oude verbindingen weer aan te halen.

Het is ook begrijpelijk dat de nationaal-socialistische ideologie als het ware over de Vlaamse nationalistische gedachte heen kon schuiven: de parallellie in de loop der gebeurtenissen in Duitslands en Vlaanderens verleden, de overeenkomstigheden ook in de daaruit voortvloeiende visie, waren daarvoor maar al te treffend. (1) De Vlaamse strijd was er een van een rasverwant Germaans broedervolk, dat in de Germaanse ruimte van het begin af aan in besef van het eigene, het 'volkse', eeuwen lang volhield; (2) Na de bloei in de Middeleeuwen

1 PESCH (bronnen 48) S. 30.

2 Vgl. JAN BRANS, *De Rijksgedachte* (Bronnen 175), vooral het hoofdstuk *Produitse sympathieën in de Vlaamsche beweging*. Zie ook FROMME (bronnen 869) en OSZWALD (Bronnen 879).

geraakten Duitsland en Vlaanderen in de Hervormingstijd in verval, voor beide landen was het jaar 1648 een noodlotsjaar, voor beide kón er pas weer hoop komen - aldus de nazi-conclusie - bij de wederopstanding van het Rijk. Al had het verval van het Duitse Rijk en dat van Vlaanderen niets met elkaar uit te staan, de parallellie leek toch het laatste gedachtensprongetje te vergemakkelijken; (3) Ook in Vlaanderen, hoofdzakelijk agrarisch georiënteerd en soms in streek- en dorpspatriottisme vastgeraakt, moesten ideeën van het volkse, van het bloed en van de bodem wel inslaan. Nergens anders dan juist hier konden de nazi-ideologische zaden zoals die van ras, ruimte, rijk, en volk zo gemakkelijk in de omgewoelde vruchtbare aarde vallen.

En Geyls beeld bood alle mogelijke aanknopingspunten: de eenheid in de Middeleeuwen, de toon in mineur van de gemiste kansen, de critiek op Noord-Nederlands onverschilligheid tegenover het Zuiden, de berekenende handelspolitiek van Holland ten koste van dat Zuiden, de eer die gegeven werd aan de stadhouders voor hun pogingen tot hereniging, de vervalsaccenten in de 18e eeuw, het droevig verloop in de 19e eeuw... Men behoefde ‘alleen maar’ enkele accenten te verleggen, het groot-Nederlandse geschiedbeeld te overstulpen met het groot-Germaanse ... en men was er[1]!

Men was er, zonder dat Geyl dat natuurlijk bedoeld had. Zijn afwijzing van het rassenprincipe als factor in de geschiedenis, zijn warme en oprechte waardering, naast critiek, voor de Hollandse regenten en Statenpartij, zijn waarschuwende anti-nationaal-socialistische activiteiten op politiek terrein waren evenzovele bewijzen van de scheidslijn die hij tussen zich en het nationaal-socialisme wilde trekken. Maar dat neemt toch niet weg, dat enerzijds in Geyls visie enige mogelijkheden lagen voor nationaal-socialistische toespitsing en dat anderzijds de critiek van bepaalde zijden enige elementen in Geyls visie bestreed en zodoende, soms onbedoeld, de weg vrij maakte voor de nationaal-socialistische visie. Voor het gevaar dat anderen van Geyls ‘stam’begrip misbruik zouden kunnen maken, waarschuwde Romein reeds in 1936[2]. De critiek, die, onbedoeld, bressen sloeg in Geyls werk kwam uit de pennen van Petri en Delfos. Ik schrijf hier onbedoeld, omdat Petri vóór 1940 niet ‘à tort et à travers’ nationaal-socialist was en het ook niet wilde zijn, terwijl Delfos in zijn artikelen niet van nazi-gezindheid blijk gaf. En toch was het niet zonder reden, dat Petri na 1940 mede de ideologisch-wetenschappelijke steun aan de Duitse bezettingspolitiek in België ging leveren en dat Delfos nu juist vóór 1940 zijn artikelen - ook zijn critiek op Geyls werk- geplaatst kreeg in het NSB-maandblad *Nieuw Nederland*[3].

1 Vele groot-Nederlanders begaven zich vóór of na mei 1940 dan ook op het nationaal-socialistisch pad, in Noord-Nederland b.v.: R. van Genechten, Paulina W. Havelaar, H. Plaizier, Dr. R. Steinmetz, A.J. van Vessem etc. In Zuid-Nederland b.v.: J. Brans, J. Denucé, H.J. Elias, Antoon Jacob, R. van Roosbroeck, Wies Moens. Al de hiergenoemden publiceerden iets op historisch gebied.

2 J. ROMEIN, *Eigenaard en onafhankelijkheid* etc., blz. 206.

3 Op grond van dit uiterlijk kenmerk heb ik daarom ook Delfos' artikelen in *Nieuw Nederland* in de lijst van bronnen opgenomen. Het lijkt aannemelijk, dat Delfos, door zijn persoonlijke relaties met Van Genechten, de politieke aard van *Nieuw Nederland* niet zo zwaar heeft gewogen.

Petri dan publiceerde zijn critiek, een zeer goede, in de *Rheinische Vierteljahrsblätter*, waarvan vooral die op het eerste deel (1932) van zeer principiële aard was. Hij stond er niet alléén in, toen hij het z.i. te statische uitgangspunt van Geyls 'stam' becritiseerde, omdat deze stam zelf immer een historische categorie was, aan ontwikkeling en verandering onderhevig. Later noemde Geyl dit meer een practisch noodzakelijke terreinafbakening zonder meer, waarbinnen hij 'een onderzoek dacht in te stellen naar de ingewikkelde politieke gebeurtenissen die belemmerend of ontspannend werkten op de strevingen naar nationale eenheid, of de onbewuste ontwikkeling daartoe, welke de geschiedenis in het gebied der Nederlanden toch wel degelijk vertoont'[1]. Maar Petri had er reeds op kunnen wijzen, dat deze afbakening toch niet geheel zakelijk gebleven was. Zo achtte Geyl het verlies van Zuid-Vlaams Artois (1191) een 'winst voor de Dietsche toekomst van Vlaanderen', omdat dit een verlies betekende 'van zoveel Waalsch land' (Stam I, blz. 105). En zo werd er gesproken over 'legers, die in 1396 en weer in 1398 de Zuiderzee overstaken ... om Friesland voor de Nederlandsche stam te winnen' (Stam I, blz. 224). Voor Geyl was de ontwikkeling een natuurlijk-organisch gebeuren, terwijl Petri hier bepaalde dynamische veranderlijke factoren aan het werk zag. Heel het taalgrensprobleem, dat voor Geyl nu juist geen probleem was omdat hij het als afbakening aanvaardde, acht Petri juist van het hoogste belang. De wisselwerkingen, de verschuivingen ook, die in dit grensgebied tussen de Romaanse en Germaanse wereld plaatsvonden, wil Petri onder de aandacht brengen. Wat dat groeiend nationaal bewustzijn betreft zou men eigenlijk meer volkskundig te werk moeten gaan: onderzoek in de volkskunst, in de cultuurgeografie zou ons beter kunnen inlichten omtrent datgene wat er, soms in het kleed van een vreemde taal, werkelijk aan nationaal bewustzijn leefde. In plaats van het statische begrensde moderne taalgebied zou dan de veranderlijke aard van het Nederlands-wordende volk ontdekt worden. Petri verkleinde hiermee de taalfactor, die bij Geyl nog zo zwaar woog, ten gunste van de irrationele factoren: het 'Völkische', ja mogelijk ook - Petri is die weg later op gegaan - het 'Rassische.'

Maar de best-gerichte stoten werden toch gegeven door een vurig flamingant, die, sedert 1918 hoofdzakelijk in Göttingen vertoevend, eerst als student, later als lector, afzijdig van het politieke nationaal-socialistische gewoel, zijn Dietse standpunt hooghield en in historische studiën scherpte: Dr. Leo Delfos. Zijn critiek draagt de ironische titel *De lastige geschiedenis van de Dietse stam* (Bronnen 8). Ook hij pakt Geyl al direct in zijn uitgangspunt aan. Wat is dat stamgebied eigenlijk? Geyl pretendeert dat dit een Nederfrankisch taalgebied zou beslaan, maar bestond dat eigenlijk wel? Geyl neemt in werkelijkheid het taalgebied, zoals hij dat uit zijn eigen tijd kent en dat zeker niet zomaar, in dezelfde omvang, in zijn geheel naar het begin van de Frankische tijd kan worden ge-

1 P. GEYL, *Taal en natie in de Nederlanden*. In *Bijdragen geschiedenis der Nederlanden I* (1946) blz. 226/229.

transponeerd. Geyl móét zodoende wel inconsequent worden: Friesland rekent hij tot de stam, Karel de Grote is een lid ervan, ondanks het feit dat hij juist buiten dat stamgebied woonde: Trier. Niet zonder gevoel voor humor citeert Delfos Geyls opmerking: 'Als Germaans bewustzijn soms al niet ontbrak, dan maakte dat tussen Nederland en Duitsland geen onderscheid. Het zag er naar uit, alsof de Nederlandse nationaliteit vóór haar geboorte in de grotere Duitse zou opgaan.' (Stam I, blz. 74) Hoe kan men voor die tijd spreken van Diets of Duits of van een nationaliteit voor haar geboorte? Er wordt hier een definitie van onze tijd toegepast op een verleden van geheel andere geledingen en indelingen.

Interessant is ook zijn critiek op Geyls te geringe aandacht voor het losraken van het Dietse gebied uit het grotere Germaanse geheel, dat Delfos zeker nog niet 'Duits' wil noemen. Waardoor heeft b.v. ongeveer 1400 het Hoogduits op Diets gebied geen vat meer? Het Diets-worden is volgens Delfos - een interessante stelling - vooral te danken aan het staatkundig-rijpste gewest Brabant[1], waaraan Geyl juist veel te weinig aandacht besteedt. Vóór 1548 was er tenslotte zelfs een veel groter taalgebied 'Diets' en bestond er nog geen echt Nederland. Dit wordingsproces wordt door Geyl geheel in het duister gelaten. In plaats dat het taal- en stamgebied, zoals Geyl veronderstelt, de politieke geschiedenis afbakent, is het de politieke geschiedenis die het Nederlandse taalgebied afgrenst en daardoor aan de Dietse stam van nu zijn gestalte geeft. Evenmin wijst Geyl er op dat juist in de periode van 1550-1560, als *gevolg* dus van de politieke daad van Karel V (Augsburg), de Hoogduitse taal het in het Oosten wint. Delfos wilde hier bewust de Nederlandse nationaliteit afgrenzen van de Duitse oosterbuur. Als lector in Göttingen moet hij toen reeds maar al te zeer hebben gemerkt, dat van Duitse zijde die afgrenzing zeker niet werd toegejuicht, liefst verdoezeld, hoogstens betreurd. Toch is deze belangstelling voor de oostgrens, die Geyl nauwelijks had, in de nazi-geschiedbeschouwing zeer groot geworden. Maar dan toch geheel anders dan Delfos had gewild, want juist het ontbreken van die grens in de Middeleeuwen en de overeenkomsten aan beide zijden van de grens in de nieuwe tijd zouden worden onderzocht en sterk worden aangedikt.

Voor de tijd van de scheuring tussen Noord en Zuid is Delfos veel eerder bereid Geyl te volgen. Maar ook hier, niet meer principiëel, schaaft hij aan Geyls beeld. Het Zuiden was niet zo ver en diep gezonken als Geyl wel veronderstelt, de stadhouders waren niet zo zelfzuchtig en onnationaal als Geyl beweert. Delfos illustreert dit aan het feit, dat het Zuiden bleef mokken en eisen stellen, en zich vooral in de veertig Oostenrijkse vredesjaren verrassend herstelde. Hebben niet juist de Zuiderlingen veel van hun krachten gegeven aan het bloeiende Noorden? In een drietal artikelen in *Nieuw Nederland* wijdt Delfos dan ook speciale aandacht aan deze Nederlandse cultuur van de

1 Deze mening vindt men ook terug bij FLORIS PRIMS maar dan doorgetrokken als nationaal-bindende factor voor de *Belgische* natie. Zie zijn *De wording van het nationaal bewustzijn in onze gewesten*. Antwerpen, 1938.

Gouden Eeuw, die ook door Zuid-Nederlanders werd gedragen en verrijkt (Bronnen 642, 644 en 645). Bijzonder geïrriteerd toont zich Delfos ook over Geyls kleinering van de stadhouders. Tot eerherstel van Frederik Hendrik publiceert hij zelfs een apart artikel (Bronnen 643)[1]. Maar ook voor de overige stadhouders tot aan Willem IV toe vindt hij veel meer goede woorden dan Geyl.

Deze intelligente en zakelijke critiek opende hoogstens een weg, maar anderen gingen reeds duidelijk in nationaal-socialistische richting en bogen daartoe ook de groot-Nederlandse geschiedbeschouwing om. Volgens Pesch was reeds Elias in ‘Onze wording tot natie’ (1932) tot een nieuw volksbesef gekomen, wanneer deze steeds de Germaanse eigenaard van het Vlaamse volk accentueren wilde, en Pesch juichte: ‘Dem Durchbruch des Elementaren durch die Decke einer fremden Lebensform folgt der Wille, dieses Elementare zur Grundlage zukünftiger Gestaltung zu machen’ (S. 102). Nog hartelijker begroette Pesch in Wies Moens deintuïtieve ‘Dichtergeist’, die, evenals Verschaeve en Vercnocke, het natuurlijke fundament van het volk: het bloed had erkend (S. 109-111). In Moens' tijdschrift, dat van het Verdinaso naar het nationaal-socialisme overgleed, werd ook over de Nederlandse geschiedenis duidelijker en ongenuanceerder taal gesproken. Dr. Paulina W. Havelaar, die haar opleiding met een Keulse dissertatie van wetenschappelijke allure over Willem III had afgesloten, was nog gematigd. Zij wilde graag, in haar artikel *Spanningen* (Bronnen 20), Nederland ‘met al zijn spanningen in liefde en begrip aanvaarden, dus ook Holland’, waardeerde het dus weliswaar, dat Geyl de klein-Hollandse regent geëerd had, maar vond toch de door God gegeven bloedverwantschap tussen Noord en Zuid te veel bij Geyl verwaarloosd. T. Peeters vindt in 1934 het Diets nationalisme belangrijker dan het groot-Hollands imperialisme (Bronnen 937); Dr. H. Bruch construeert opnieuw het gehele Dietse geschiedbeeld, eigenlijk, aan Geyl ontleend, met als uitgangspunt het rasbewustzijn van de Nederlandse stam (Bronnen 90).

Dit zijn nog slechts summier toegelichte meningen. Het nationaal-socialistische beeld van groot-Nederlandse strekking wordt pas na Mei 1940 opgericht, al blijft het beperkt tot de geschiedenis van Vlaanderen; een volledig Dietse beschouwing is er niet verschenen. In opzet doet Jan M. Brans een wijde greep door in zijn geheel *De Rijksgedachte* in het verleden te onderzoeken (1942, Bronnen 175). Het is een poging geweest om van VNV - zijde zich aan te passen aan de nieuwe Duitse eisen. Brans blijft echter voorzichtig pleiten voor een zelfstandig Nederland binnen het ordenend Rijksverband. Dit was immers de fout van Bismarcks machtspolitiek: zich niet te bekommeren om de volkse eigenaardigheden; een fout, die de Führer niet zou herhalen[2]. In de Middel-

1 Deze en enige andere artikelen later gebundeld in zijn. *Verkenningen door onze geschiedenis* (1944).

2 In een boekbespreking van D. in *Gudrun* 1942 (Bronnen 179) wordt dit van Brans halfslachtig en niet radicaal Vlaamsgezind genoeg gevonden. Vlaanderens *eigen* positie had meer nadruk verdiend.

eeuwen waren de Nederlanden geweldloos losgeraakt uit het politieke Rijksverband en alles zou in nauwe samenwerking met het Rijk zo zijn gebleven, wanneer niet tijdens de Opstand Marnix' roep om hulp op de Rijksdag (alweer!) onverhoord was gebleven. Het verdrag van Münster deed de Rijksgedachte verloren gaan, niet alleen voor Nederland, ook voor het Duitse deel en pas met de groei van Duitsland en het begin van een nieuw volks bewustzijn in Vlaanderen (Antheunis, de Borchgrave en vooral Verlooy) vond er een opleving van deze gedachte plaats.

Brans heeft in het kleine boekje toch wel te veel hooi op zijn vork genomen. Hij verstrekt enige interessante gegevens over het contact Duitsland-Vlaanderen, schrijft veel over (b.v. uit Oszwalds *Deutsch-niederländische Symphonie*), maar komt niet boven een aaneenrijging van curiosa en persoonsbeschrijvingen uit. Noord-Nederland komt niet of nauwelijks in dit toch z.g. Dietse betoog ter sprake.

Robert van Roosbroeck, die na mei 1940 de zijde van het nationaal-socialisme koos en in de Devlag een rol speelde, heeft misschien nog wel het duidelijkst de groot-Nederlandse, Dietse geschiedbeschouwing geënt op de nationaal-socialistische. Vooral een rede, op de Duits-Vlaamse Kultuurdag van 28 augustus 1943 gehouden, over *Vlaanderen in het Westen* (Bronnen 141) is daarvoor onthullend. In het verleden, aldus Van Roosbroeck, klinkt ons een Duits-Nederlandse symphonie tegemoet (alweer Oszwalds invloed uit 1937!). Van 843, het Verdrag van Verdun, af tot 1648 toe ontwikkelt Vlaanderen zich tot een rijk scheppend cultuurland. Vlaanderens ‘Germaanse wezenheid’ gaat op in gelijk ritme met de Duitse bloei, verbonden als dit land ook is met het Rijksgezag en de Rijkskerk. Ook de stijl in de kunst blijft, ondanks het streven naar onafhankelijkheid, Germaans. Zelfs de Frans-Gotische invloeden van de 13e eeuw worden als Germaanse zielsuitingen verwerkt. En men denke dan aan de rijke episode van Germaanse eenheid: de Hanzetijd! Dan is er werkelijk een innige verbinding met het Germaanse kerngebied: eerst met de Oostzeesteden, maar dan ook door de trek van de Vlaamse boeren naar de Altmark aan de Elbe en naar Pruisen voor de landaanwinning. De Habsburgers brengen de Duitse invloed zelf naar Vlaanderen en met Karel V wordt een krachtige politiek ingezet. Nergens was de ontwikkeling zo snel en zo zich aanpassend bij het Rijk als in de Nederlanden dankzij de culturele contacten, het economisch verkeer en de Germaanse godsdienstzin. Juist in de protesterende 16e eeuw. Ook de kreitspolitiek van 1548 bevestigt dit: gelijkheid van godsdienst wordt op grond van de Augsburgse confessievrede bepleit. En ook in de 80-jarige oorlog wendt men zich tot het Rijk, zowel in de strijd om hulp (Marnix), als in de nood om toevlucht (Dürer, Rubens, Vondel, Holbein). Keulen vormt de spil van deze cultuurbeleving. Maar dan breekt de moeilijke tijd aan, Vlaanderen gaat na het afsnijden van het Rijk een zwaar leven tegemoet: de Franse infiltratie. De uitlevering van de Germaanse wereld aan de Romaanse wordt treffend gesymboliseerd door het barrière-stelsel dat op kosten van het Vlaamse volk werd opgericht en ... verwaarloosd. Maar als antwoord op de Gallicaanse uitdaging van

het rationalisme ontwaakt het Rijk en ook Vlaanderen schept moed: de Boerenkrijg (opstanden in 1798), een onbewuste uiting van Germaans karakter en Germaanse natuur. Ook na de chaos van het Wener Congres vond Vlaanderen zijn reddende krachten: Willems, David, Conscience en Snellaert, die allen de verbroedering met Duitsland wensten. De lijn van Van Veldeke, Boendaele, Maerlant en Van Velthem werd doorgetrokken over Gezelle en Rodenbach naar Verhulst, De Clercq, Verschaeve en Streuvels. Vlaanderen heeft zijn taak vervuld naar ere, het bleef zichzelf: brandpunt en haard van de Rijkscultuur, in 'één-klank' met het overige Rijksgebied, Keulen bleef het cultuurcentrum.

Hiermee wordt in de barokke bewoordingen van Van Roosbroeck de 'finishing touch' aan het nationaal-socialistisch beeld van de Zuid-Nederlandse geschiedenis gegeven, waarbij Noord-Nederland hoogstens als de zich verhoovaardigende en verblinde wordt afgedaan. Voor de groot-Nederlandse gedachte en de aandacht voor de taal als factor in de geschiedenis komen de Rijksgeschied-beschouwing en de verheerlijking van het bloed in de plaats.

De vraag lijkt gewettigd, of inderdaad het beeld van de Nederlandse geschiedenis bij de nationaal-socialisten meer is geweest dan een samenstel van gedeeltelijke ontleningen aan verschillende andere bestaande beschouwingen, of integendeel dit beeld iets eigens en iets nieuws bood. Vóórdat zij beantwoord kan worden, verdient eerst een onderzoek naar de meer gedetailleerde beschouwingen en onderzoekingen van de Nederlandse geschiedenis, de opvulling van het schema, onze aandacht.

Hoofdstuk VI
De opvulling van het schema

Hans de Vries' opmerking 'Die Darstellung des niederländischen Geschichtsbildes aus einer ... germanischen Geschichtsbetrachtung ist bisher nicht über das Mass allgemein gehaltener Erörterung journalistischer Schriftstellerei hinausgegangen'[1] snijdt zeer zeker hout. Het gaat hier echter om een journalistieke schrijverij, die ons genoeg aanknopingspunten geeft om het schema, dat wij hiervóór geschetst hebben, op vele plaatsen op te vullen. Na een nationaal-socialistische overwinning zou het beeld van de Nederlandse geschiedenis meer gedétailleerd en mogelijk ook scherper te voorschijn zijn gekomen maar ik durf toch te zeggen, dat de hiervolgende opvulling van het schema de embryonale vorm van dat beeld zeer wel aangeeft.

De Germaanse voortijd

Wezenlijk belangrijke publicaties over de Germaanse voortijd vóór de komst der Franken zijn er wat het Nederlandse grondgebied aangaat weinig te vinden. Terwijl in Duitsland de Germanistiek een zwaar accent kreeg[2] en zeker in de 'Ahnenerbe' in archaeologische en kunsthistorische richting ijverig werd geschraagd[3], bleef zij voor de Nederlandse geschiedenis nog tamelijk schraal. Heftig werd de schaaf gebruikt om het barbaarse beeld van het Germaanse voorgeslacht bij te werken. Vooral de oude humanistische traditie en nieuwere populaire Rooms-katholieke geschiedschrijving hadden de Germaan van de oude tijden als een wilde zonder beschaving of geloof voorgesteld. 'Lagen Sie wirklich auf ihrer Bärenhaut?' vroeg een Dr. Ph. Keulers zich af in een krantenartikel van 1943 (Bronnen 325) en terwijl hij natuurlijk deze vraag in ontkennende zin beantwoordde, vestigde hij er de aandacht op dat bepaalde 16e en 17e eeuwse schrijvers (b.v. Kluwer Philipp's *Germania antiqua libri III* 1616) de legende van de wildheid en naaktheid van deze Germanen hebben uitgestrooid. Bepaald vermakelijk in zijn illustraties is een artikeltje in *De Waag* waarin met twee plaatjes de Germaan vóór en na de nationaal-socialistische schoonheidskuur wordt afgebeeld. Eerst een woeste holbewoner in de onafscheidelijke berenhuid, kruiperig, aapachtig en

1 In zijn *Die politischen Formkräfte* etc. (Bronnen 74), S. 72.
2 Vgl. ROMPELMAN passim, zie ook hiervóór blz. 48 e.v.
3 Zie hiervóór blz. 46.

vies en dan de Germaan, zoals hij ‘werkelijk’ was, rijzig, rechtop, fraai gekleed met dat sterke, harde gezicht en die staalblauwe ogen, geheel het nationaal-socialistische heldenideaal van ‘onze jongens aan het Oostfront’. Eerherstel kortom werd er gewenst voor de Germanen in de geschiedenis, ook in de lage landen[1].

Maar meer nog dan eerherstel werd noodzakelijk geacht. De culturele superioriteit van het Germaanse boven het Romeinse leven moest zo niet bewezen, dan toch geponeerd worden. De fraaie foto's in het boek van Felix en Heemskerk Düker *Wat de aarde bewaarde* (1942, Bronnen 318) werken misschien ook voor de huidige lezer nog het meest overtuigend: Zo niet superieur dan toch verre van minderwaardig waren deze producten van de primitieven, die, in ons land bij opgravingen werden gevonden. Maar veel verder dan tot deze toch allerminst gloednieuwe conclusie kon men niet komen. Verbazingwekkend blijft daarbij de onkundigheid van verschillende nationaal-socialisten. Dezelfde Felix b.v. publiceerde een boekje over Julius Civilis, die hij als vrijheidsheld, een soort tegenhanger van de in nazi-Duitsland - en toen niet alleen! - vereerde Hermann (Arminius), in een ‘vrijheidsoorlog der Bataven’ tegen de Romeinse verbastering ten strijde laat trekken. Maar hij blijft dan toch maar rustigjes van ‘Claudius’ Civilis spreken (1942, Bronnen 320)[2].

Twee gedachten lagen aan heel deze belangstelling voor de Germaanse voortijd ten grondslag. Hoezeer ook in later tijd de geschiedenis haar neergaande en opgaande lijnen zou bezitten, in deze voortijd lag dan toch al direct de eigenlijke ‘natuurlijke’ basis[3]. Zo kon zelfs de Friese NSNAP-er Tjapkema op grond van deze idee de verscheidenheid van Friezen, Saksen en Franken geheel bepalend achten voor de verdere geschiedenis, zozeer, dat hij voor het heden het bestaan van één Nederlands volkskarakter kon ontkennen (Bronnen 68). De tweede grondgedachte hing hiermee samen: er kon geen sprake zijn van een verschil tussen deze in het uiterste Westen en de in het Midden-Europese gebied woonachtige Germanen, Friezen en Saksen evenzeer, laat staan van een grens.

Interessant is in dit verband de korte inleiding in het grote boek van Werner Reese (Bronnen 404), dat ik nog uitvoeriger zal bespreken[4]. Met de Germaanse volkeren uit die ‘Vorzeit’, uidopers eigenlijk van het Midden-Europese centrum, werden, volgens Reese, de ‘Grundlagen’ gelegd voor het verdere verloop van de geschiedenis (S. 14): De Friezen zouden nooit meer hun gerichtheid naar de zee verliezen, de Saksen, hoewel later meer achter de IJsel teruggedrongen en vaak onderling sterk verdeeld, zouden gedurende de, gehele, Middeleeuwen blijven strijden om de eenheid van het IJselgebied en Westfalen en nooit hun stamverband vergeten (het z.g. ‘Mittelraumproblem’, S. 22).

1 ‘Wat zijn Germanen?’ In *De Waag* 1944, blz. 68. De betekenis van de Germanen in het onderwijs zie hiervóór blz. 113.
2 Daarentegen spreekt MILTNER (Bronnen 334) wél van ‘Julius’.
3 Vgl. hiervóór blz. 39.
4 Zie hierna blz. 165.

Vooral in de nationaal-socialistische kringen van folkloristen, archeologen, rastheoretici, sibbekundigen etc. heeft dit geloof in het voortbestaan van het Germaanse volkskarakter, en de Germaanse raseigenschappen sterk geleefd. Een zorgvuldige historische beschrijving van die Germaanse voortijd is er echter niet verschenen[1].

De vestiging der Franken

De volksverhuizingen in de lage landen gedurende de 4e en 5e eeuw hebben daarentegen wel wetenschappelijke belangstelling ondervonden. 'Nach langer, nur von einzelnen unterbrochener Lethargie des rein Wissenschaftlichen, endlich ein erregendes geistiges Ringen um grundsätzlich Wesentliches!' riep Reese dan ook uit (Bronnen 404, S. 436). En inderdaad werden bij de vraagstelling en uitwerking van het onderzoek omtrent de Frankische kolonisatie vragen geraakt die een actuele betekenis hadden. Het ontstaan immers van de Germaans-Romaanse taalgrens staat met deze kolonisatie waarschijnlijk in verband. Nu er mogelijk geen geografische factoren bij de vorming van die taalgrens bepalend waren geweest (de theorieën omtrent het z.g. Kolenwoud, dat het onoverkomelijk obstakel voor verder Germaans opdringen naar het Zuiden zou zijn geweest, waren onjuist gebleken) moest men zich gaan afvragen wat dan wél tot die grensvorming had geleid. Misschien kon ook de historische vraag omtrent die onverklaarbaar snelle en indrukwekkende Fránkische machtsexpansie in het Romaanse Gallië worden beantwoord. En daarachter lagen dan weer verscholen de problemen van het ontstaan van Duitsland en Frankrijk, en de levensbeschouwelijke waardering van de betekenis van een volk in zijn verhouding tot de categorieën van ras, taal en cultuur. Komt men tot een werkelijke historische vraagstelling dan wordt altijd weer het heden geraakt, zij is in wezen altijd actueel.

De Duitse historicus Steinbach, docent te Bonn, had zich reeds in 1926 met zijn *Studien zur westdeutschen Stammes- und Volksgeschichte* afgevraagd of de oude theorieën omtrent de vorming van de taalgrens, zoals de Belgische historicus Kurth die had opgesteld, wel juist waren. Hij weersprak de idee, ook door andere gezaghebbende historici zoals Witte, Mitterli en Des Marez overgenomen, dat de taalgrens ook de lijn zou zijn geweest waarlangs de volksverhuizende bewegingen van de Germanen tot stilstand waren gekomen. De Germaanse stammen zouden daar dan, volgens de oude theorie, op obstakels zijn gestuit zoals ondoordringbare wouden of een Romeinse verdedigingslinie (de 'limes Belgica'). Andere zegslieden, vooral archeologen, die veel Germaanse sporen voorbij de taalgrens naar het Zuiden hadden gevonden, namen aan dat de taalgrens van vroeger datum zou zijn geweest en terugging op een oudere Germaanse vestiging; terwijl tenslotte pas kort vóór Steinbach enkele politieke historici (Aubin b.v.) liever wilden spreken van een brede zone, waarin zich

1 De bronnenopgave over deze Germaanse voortijd blijft echter onvolledig, omdat heemkundige, folkloristische en sibbe- of raskundige publicaties buiten beschouwing bleven en juist voor deze praehistorie van belang zouden zijn. Vgl. ook de herdrukken tijdens de bezetting van werk van Prof. Dr. JAN DE VRIES.

door de loop van de geschiedenis een scherpe taalgrens zou hebben gevormd. Steinbach ging nu van een veronderstelling uit, die enigszins op die van Aubin aansloot; hij waagde de these, dat die taalgrens eigenlijk niet de uiterst bereikte lijn van de Germaanse volksverhuizingen behoefde te zijn maar veeleer een later ontstane 'Rückzugslinie'.

In deze geest werkte nu Dr. F. Petri voort. Voor zijn 'Habilitation' had hij van zijn leermeester Dietrich Schäfer, nog een aanhanger van de theorie van Kurth, de vorming van de taalgrens in de lage landen als onderwerp opgekregen. Door het lezen van Steinbachs werk werd Petri geïnspireerd om het probleem in een ander licht te bezien. Hij poogde nu allereerst de gegevens die van de zijde van de hulpwetenschanpen, zoals de dialectografie, de archeologie en de ethnologie, verschaft waren, te inventariseren en verrichtte zelf een diepgaand onderzoek op toponymisch gebied. Na dit onderzoek kwam hij tot de overtuiging, dat de taalgrens inderdaad een 'Rückzugslinie' was en dat de Germanen in werkelijkheid in de loop van de 2e tot in de 5e eeuw ver voorbij de lijn, die later de taalgrens zou worden, waren voortgetrokken en zich tot aan de Seine, ja zelfs tot aan de Loire toe gevestigd zouden hebben. Sterker nog, op grond van de archeologische en toponymische gegevens, waarbij in het gebied tussen taalgrens en Loire van een samenhangende laag van Germaanse plaatsnamen sprake zou zijn, nam Petri aan, dat zelfs aanvankelijk de Frankische kolonisatie in dit gebied een grotere dichtheid zou hebben bezeten dan ten noorden van de taalgrens; het noordelijke gebied zou pas later door nakomende Germaanse stammen - Steinbach heeft deze gedachte verder uitgewerkt - zijn opgevuld[1]. In een lijvig werk *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich* (1937, Bronnen 342) legde Petri zijn bewijsstukken op tafel.

Leek hiermee ook niet direct de vraag omtrent de Frankische machtsexpansie in de 5e eeuw in Gallië verklaard? Het Frankische rijk werd niet *na* maar *door* de Frankische kolonisatie gesticht en was zodoende niet het resultaat van een verovering door slechts enkele Frankische heersers en soldatenvorsten als Clovis, gelijk de Franse historicus F. Lot had verondersteld. Het Frankische Rijk was zo gezien niet zulk een 'miracle historique', omdat het zich kon baseren op een soliede Germaanse 'Volksgrundlage', ook in het later gereromaniseerde gebied.

Maar achter dit nieuwe antwoord doemde een nieuwe vraag op: waarom was hier in dat dichtbevolkte Germaanse gebied de reromanisering toch gelukt? Waarom was er dus later een noordelijker gelegen taalgrens ontstaan? Clovis wendde zich naar het Zuiden en zijn rijk werd daarmee opengesteld voor romaniserende cultuurtendenties als missie, organisatie- en rechtsvormen, waarbij de Zuid-Gallische stedenmacht een dwingende invloed verwierf. In het einde van de 6e eeuw, - vooral Steinbach weer[2] werkt deze gedachte uit -, had het romaniseringsproces grote successen behaald, de Germaanse invloed en kracht

1 Vgl. STEINBACH *Die westdeutsche Volksgrenze* etc. (1937, Bronnen 355). Ook JAN DE VRIES valt Petri bij, vgl. zijn *Die germanische Landnahme* etc. (1937, Bronnen 361).

2 In zijn *westdeutsche Volksgrenze* S. 30 e.v. (Bronnen 355).

werden ver teruggedrongen. Maar juist toen werd het door de Franken verlaten Rijngebied weer gevuld met nieuwe Germaanse stammen, die zich tegen verdergaande romanisering te weer stelden. Austrasië begon een centrum van Germaans verweer te worden (Arnolf van Metz, Pepijn de Oude, Kunibert van Keulen eerst, Pepijn de Middelste later). Pirenne's theorie omtrent de afsluiting van de Middellandse Zee door de Arabische machtsexpansie werd door Steinbach dan ook alleen maar verwelkomd als een bevestiging van zijn eigen theorie: de Arabieren zouden hebben geprofiteerd van het door Austrasië veroorzaakte verval van het Merowingische Rijk. ‘Nicht die Araber sondern die Germanen haben das Mittelalter geschaffen, dessen Wesen nicht im Zusammenbruch des Mittelmeeres, sondern in der Grundlegung des neuen Europas zu erkennen ist[1]. De Karolingische kracht vond dan ook niet meer een centrum in het eigenlijk-Germaanse, Merowingische gebied van Neustrië en Parijs, maar in het Maas-, Moezel- en Rijngebied (Austrasië). Uit deze tegenstelling Neustrië-Austrasië zou de latere grens tussen Frankrijk en Duitsland ontstaan, hoezeer ook de gevoelens van onderscheid weer insluimerden, toen Karel de Grotes streven er weer op gericht was om, boven die Germaans-Romaanse tegenstelling uit, een universeel rijk te stichten.

Steinbach concludeert: ‘Dem fränkischen Reich ist die Überleitung von der Antiken zum Mittelalter gelungen, weil es im Gegensatz zu den germanischen Mittelmeerstaaten in seinem nordgallischen Kerngebiet keine blosse Kriegerherrschaft über vorwiegend romanischer Bevölkerung und politischer Organisation gewesen ist, sondern in seinen Anfängen ein germanischer Volksstaat. Seine völkischen Grundlagen waren stark genug, die schwere Last der politischen Vorherrschaft im Abendland so lange zu tragen bis die Stammesgenossen am Maas und Mosel und schliesslich am Rhein bereit waren, die Macht und die Verantwortung der abendländischen Einheit zu übernehmen’[2]. In deze ontwikkeling ontstond eindelijk de taalgrens, een uit de laat-Frankische tijd stammende ‘Ausgleich- und Romanisierungslinie’[3], resultaat van vloed en tegenvloed van twee zeeën als het ware. De Germaanse Harpsteder cultuur werd door de Romeinse overheersing overspoeld, de Franken overstroomden weer Gallië maar werden ook weer teruggedrongen door de geromaniseerde Merowingen, en de Karolingische tegenstroom behield tenslotte Vlaanderen en het Rijngebied voor de Germaanse wereld. Op den duur kwam toen eentaalgrens tot stand, een evenwichtslijn tussen twee tegen elkaar opwegende krachten[4].

Om de wetenschappelijke waarde van deze gewaagde constructie geheel te

1 STEINBACH over Pirennes *Mahomet et Charlegmagne* (Bronnen 353).
2 STEINBACH *westdeutsche Volksgrenze* etc. (Bronnen 355) S. 34.
3 Duidelijke samenvatting van de stand der discussie in 1938 geeft PETRI zelf in: *Um die Volksgrundlage* etc. (Bronnen 343). Ongewijzigd herdrukt met STEINBACHS artikel *Die westdeutsche Volksgrenze* (Bronnen 355) in *Zur Grundlegung der europäischen Einheit durch die Franken*, 1939.
4 Het beeld van vloed en tegenvloed gebruikt PETRI in zijn populariserende samenvatting *Germanische Volksgrundlage* (1938, Bronnen 344).

kunnen beoordelen zou men zich aan een studie moeten wagen, die zelfs Reese - en die schrok toch waarlijk niet voor rijstebrijbergen van literatuur terug! - 'uferlos' noemt[1]. Zeker is het, dat Steinbachs ideeën omtrent het ontstaan van de taalgrens - overigens door Petri gretig overgenomen - een meer geconstrueerde en daarom onzekerder indruk maken dan Petri's onderzoekingen. Het lijkt in ieder geval aannemelijk, dat ook voorbij de taalgrens aanvankelijk Germanen zijn doorgedrongen - Petri's onderzoek ten deze op toponymisch gebied overtuigt[2]. Maar in welke dichtheid, in welke spreiding, hoever naar het Zuiden en van welke betekenis daardoor deze kolonisatie in Wallonië en Frankrijk nu werkelijk is geweest, blijven even zoveel open vragen, die nog te verschillend door deskundigen worden beantwoord. Aantrekkelijk lijkt de veronderstelling, dat de taalgrens inderdaad aanvankelijk nog niet zo vast lag, een nog onbestemd karakter droeg en pas in de loop der eeuwen tot rust is gekomen. Maar ook hierbij kan men zich afvragen of termen als 'Rückromanisierung' en 'Rückzugslinie' dit proces geheel adequaat weergeven[3].

In dit verband knelt een andere vraag nog meer dan de voorafgaande. Kunnen deze onderzoekingen en constructies van Petri en Steinbach nu wel 'nationaal-socialistisch' genoemd worden? Toen Steinbach met zijn onderzoekingen en theorieën begon, was hij zeker geen nationaal-socialist - in politieke zin is hij dat ook nooit geworden; en ook Petri kan men beter, althans vóór 1940, Duits-nationalistisch dan dadelijk nationaal-socialistisch noemen. Men mag ook niet direct bij kreten als 'Die Germanen haben das Mittelalter geschaffen' of 'Germanischer Volksstaat' de op nationaal-socialistica gespitste oren tevreden laten klapperen. Dergelijke opmerkingen zijn in de Duitse historische literatuur te over te vinden, en reeds ver vóór 1933 'vieux jeu'. Ook zonder het nationaal-socialisme zouden Steinbach en Petri hun ideeën hebben ontvouwd.

Ja, zelfs zijn er gedachtengangen in Steinbachs en Petris theorieën te vinden, die ingaan tegen bepaalde gedachtengangen van de nazi-ideologie. De wijze waarop culturele invloeden sterk worden geaccentueerd, zodat b.v. het verloren-gaan van Germaans 'Volkstum' zomaar aannemelijk wordt gemaakt

1 REESE (Bronnen 404), S. 574. Vgl. ook CH. VERLINDEN *De Frankische kolonisatie*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Deel I (1949), die hier dit probleem 'een der ingewikkeldste in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van West-Europa' noemt (blz. 215).

2 Ondanks de heftige critiek van Gamillscheg en Lindemans. Vgl. PETRI'S verdediging in zijn *Um die Volksgrundlage* etc. (Bronnen 344).

3 In de nieuwste publicatie van VERLINDEN (zie Literatuurlijst) wordt m.i. aan Petri voor zijn bijdrage aan dit probleem te weinig eer gegeven, hij noemt dit werk slechts 'prématurée' en 'tendancieuse' (p. 9). Zowel de idee van het latere ontstaan van de taalgrens als die van het overspringen van Nederlands gebied bij de Frankische expansie zijn van Petri, al geeft Verlinden door zijn zorgvuldige chronologie en andere interpretatie een geheel verschillend accent. Ook PETRI heeft van zijn kant veel van zijn strakkere ideeën verzacht en bijgeschaafd reeds in zijn *Um die Volksgrundlage* etc. (Bronnen 344), en vooral in zijn na-oorlogse beschouwing *Zum Stand der Diskussion* etc. (zie literatuurlijst).

zonder de eeuwige wetten des bloeds de doorslag te doen geven, heeft zelfs nazi-protest uitgelokt[1].

En toch ... In de nationaal-socialistische omgeving, in de geest van de tijd in Duitsland werden ook deze theorieën op de nationaal-socialistische golven geheven. De discussie werd er door verscherpt en verhevigd, de belangstelling werd er te groter door. Ongetwijfeld is ook de toespitsing in de theorieën over de Frankische kolonisatie uit de tijdsomstandigheden van een grote Duitse nazi-ideologische expansie verklaarbaar. Petri en Steinbach hebben deze toespitsing in hun Duits-nationalistische ijver onvoldoende afgeremd. Niet alleen zou Petri zelf aan de resultaten en conclusies van zijn onderzoek na 1940 een tendentieuze en in die omstandigheden minstens wetenschappelijk-bedenkelijke wending geven, - ik kom daar nog op terug[2] - maar ook in het algemeen zouden deze theorieën nationaal-socialistische behoeften bevredigen[3]. Het overschrijden van een door taalbegrippen te enge Germaanse begrenzing, de mogelijkheden tot schraging van de Rijkstheorie, de idee dat niet de uiterlijke politieke vormen maar de volkse grondslagen telden, dit alles opende de weg naar een nationaal-socialistische visie op deze Frankische kolonisatie en expansie.

Een weg, die dan ook spoedig gretig bewandeld werd. Het kostte de nazi-historicus Ernst Anrich (geb. 1906), hoogleraar in de geschiedenis te Straatsburg, weinig moeite om toch ook het bloed van het ras gewillig door de aderen van de theorie te doen stromen. In zijn rede in Straatsburg over *Die Strassburger Eide vom* 14. *Februar* 842 *als Markstein der deutschen Geschichte* (1942, Bronnen 305) - op de centrale gedachte over het jaar 842 kom ik zo dadelijk terug - wordt Petri's theorie ingepast in een veel wijdser rassenhistorisch panorama. Uit het gewoel der rassen was tenslotte in Midden-Europa een 'völkischer Organismus' ontstaan, dat de kracht opbracht om de invloed van Rome op de inwendige weerstand der Germanen te laten afketsen. Rond 400 volgde dan de 'ungeheure Leistung' der Franken, die West-Europa niet alleen met een heersersélite maar ook met een gehele Germaanse bewoning overstroomden. En toch had deze 'Leistung' te veel van de Germanen gevergd. Het midden van Europa, dat voor het Germaanse ras het geografisch kerngebied moest blijven, werd te veel verwaarloosd: de Slaven konden opdringen, de verbindingen met de andere Germaanse stammen, zoals de Saksen, werden verwaarloosd en zelfs de vorming van de ruimten in het Westen bleef te halfslachtig. Zo was er wel

1 PETRI vermeldt in zijn *Zum Stand der Diskussion* etc. (zie literatuurlijst) S. 40 noot 2a een artikel in deze geest van FR. SCHILLING in *Westmärkische Abhandlungen zur Landes- und Volksforschung* 1940, 4, S. 126-141. OSZWALD (Bronnen 339) S. 246-247 noot 55 vermeld naast deze critiek ook nog die van H. WITTE.

2 Zie hierna blz. 244.

3 De veronderstelling van de Waalse historicus Wilmotte, dat PETRI'S visie een 'autre offensive' was van de komende verovering van West-Europa, waarop PETRI met een *Onffeer Brief* etc. (Bronnen 49) reageerde (zie ook hiervóór blz. 103) was niet geheel uit de lucht gegrepen. Op zijn minst was het een gevaarlijke expansiepoging ten koste van de Romaans-Franse cultuur. Het is uit deze overweging dat ik de meeste publicaties van STEINBACH en PETRI in de Bronnenlijst heb opgenomen.

een ‘Stärkung’ van Europa, maar de eigenlijke bron was daarmee leeggestroomd. Een gezonde reactie van de Germanen brak toen los uit Austrasië en opnieuw kwam van deze kern uit de ‘Ausweitung’ voort naar het Westen. ‘Dieser Rückgriff erfolgte aus dem tiefsten Instinkt der Karolinger für die Aufgaben und Notwendigkeiten.’ Want het Duitse volk was nog niet gereed. Ondanks de duidelijke vormgeving in het Westen ontbrak er nog een ‘konkrete Gestaltung des Rückhalts über die gesamten germanisch besiedelten Gebiete Mitteleuropas.’ In afwachting daarvan moesten de Karolingen (Karel Martel) de strijd wel aanbinden tegen de Arabieren ...

Met een lichte accentverschuiving en een hardhandige vergroving konden zo de theorieën van Petri en Steinbach over de vage grens van nationalisme heen naar het nationaal-socialisme gestoten worden.

Karel de Grote

De waardering van de Karolingische expansie, en vooral van Karel de Grote, heeft in het nationaal-socialisme haar eigen geschiedenis. Want het was moeilijk deze meer universeel-gerichte vorst - we zagen het al even bij Steinbach - geheel als Germaans koning en keizer te aanvaarden. Vooral vóór de tweede wereldoorlog was men in nationaal-socialistische kring zelfs slecht over Karel de Grote te spreken. Zwaar werd hem de strijd tegen de Saksen aangerekend, ernstig werd betwijfeld of zijn politiek van kerstening heilzaam was geweest voor de Germaanse wereld, en zijn belangstelling voor Rome, de stad van Oudheid en Kerk, was in het oordeel van de echte nazi's eigenlijk een misdaad: zij maakte de weg vrij voor de romanisering van zijn Rijk. ‘Der böse Geist der deutschen Geschichte’ had Rosenberg Karel de Grote reeds genoemd[1]. Deze keizer had zich gedragen als ‘ein dem Reich entfremdeter römischer Cäsar’[2]. De verering daartegenover voor de vrijheidsheld Widukind, die zich tegen Karels veroveringslusten te weer had gesteld, was levendig. Bij Verden werden ter herdenking van de ‘Saksenmoord’ 4500 grote stenen - uit alle streken in Duitsland waren er gezonden - langs de weg geplaatst[3].

De wilde critiek der nazis maakte het zelfs zo bont dat een achttal nationalistisch-gezinde Duitse geleerden zich aangordden om Karel de Grote in een boekje *Karl der Grosse oder Charlemagne*? (Bronnen 368) in bescherming te nemen. Een curieus bundeltje opstellen. De oude ‘Zunft’, waaronder niemand minder dan Karl Hampe, Albert Brackman, Carl Erdmann en ook Wolfgang Windelband, wilde bewijzen met een gedeeltelijk ... nationaal-socialistische argumentatie, dat Karel de Grote een Germaan en een Duitser van het zuiverste water was[4]. Windelband citeert waarschuwend een Parijse krant waarin als een

1 Vermeld bij HUB. J. CUYPERS en DR. AUG. CUYPERS, *Critiek der Dietsche Beweging*. 1935. blz. 43.
2 ROSENBERG: *Mythus* etc. S. 169.
3 LEHMANN-HAUPT p. 143.
4 Het boekje ligt dwars over de grens van Duits nationalisme en nationaal-socialisme heen. Hampe, Aubin en Baethgen zwerven er gevaarlijk langs en komen af en toe in het nationaal-socialistische kamp, de anderen: Lintzel, Brackmann, Windelband en Erdmann weten afstand te bewaren.

goed bericht was gemeld, dat Duitsland Karel de Grote aan Frankrijk 'overliet'. Wil men zich dus in Duitsland tegen de Franse expansie te weer stellen, dan zal ook Karel de Grote niet Charlemagne mogen zijn, want een Charlemagne rechtvaardigde de Franse veroveringszucht (S. 106-123 'Charlemagne in der französischen Ausdehnungspolitik'). Karl Hampes beschrijving van de Keizer als persoonlijkheid wordt één loflied op de held: een 'wahrhafte Führergestalt', met een 'Heldenleib' en een intuïtieve 'Natursinnigkeit' en 'Volkstümlichkeit' (S. 9-30)[1]. Hans Naumann bewijst Karels Germaanse aard. Deze zou zich uiten in zijn gastvrijheid, zijn familiezin ('Sippenfreudigkeit'), zijn strijdlust, zijn hartstocht voor natuursporten als jagen en zwemmen, zijn oprechtheid etc. De Saksenoorlogen die Karel de Grote voerde, waren onvermijdelijk. Men kan zich alleen afvragen, waarom hij niet nog voorbij deze Saksen tegen de Denen is opgetrokken. Pijnlijk blijft alleen de wreedheid waarmee de Saksen onderworpen werden, een smet op Karel de Grote, want 'Germanien kannte Blutdurst und Grausamkeit nicht' (S. 30-41).

Rustiger en ook historischer is het betoog van twee andere vakgenoten. Martin Lintzel, die opnieuw de Saksenoorlogen ter sprake moet brengen (S. 49-66), wijst op de gewoonten dier tijden, die hard en wreed konden zijn en hij verwerpt de idee dat Karel de Grote zich geremd had moeten voelen door enig Duits nationaal gevoel, want dat bestond toen nog niet. De slachting van Verden blijft bedroevend, maar moet in historisch verband begrepen worden. Albert Brackmann raakte in zijn bijdrage het probleem van de verhouding van het Keizerschap en de Roomse Kerk aan (S. 80-94). Volgens hem had Karel de Grote eigenlijk de Kerk aan zich willen onderwerpen, de Byzantijnse traditie afgewezen en de Imperium-Romanum-gedachte alleen voor eigen doeleinden willen gebruiken. De vraag waarom Karel zich dan toch door de paus had laten kronen, terwijl hij daar eigenlijk niet voor had gevoeld, vond Brackmann moeilijk te beantwoorden. Wellicht streefde hij ernaar gelijke met de Byzantijnse Keizer te worden. In ieder geval werd Karel hierdoor niet verroomsd, al bleef de kroningstraditie een groot gevaar voor later tijd[2].

Ook bij Steinbach kwam de Keizer er veel beter af: hij was door en door Germaans, schiep door zijn verovering naar het Oosten toe een tegenwicht van het geromaniseerde Westen, voelde meer, zoals bij zijn verdelingsplannen in 806, voor een Germaans-federalistisch rijk dan voor een Romeins centralisme. Juist hij wilde het Media Francia herstellen, waarin Rijn én Neustrië, Aken én St. Denis hun plaats kregen. Ook erkende hij de 'lingua theodisca' en 'romana' als twee onderling verscheiden talen. Maar toch, dat moest Steinbach toegeven, Karel de Grote streefde geen echte Duitse 'Sonderziele' na, alleen universele doeleinden en verplichtingen stonden hem voor ogen. De vraag, besloot Stein-

1 Vgl. ROSENBERG S. 169 noot: 'Rundschedel' met dikke korte nek, overigens wel 'Ostisch-Nordisch', maar niet meer zo 'selbstverständlich frei' als Widukind.

2 Vgl. een belachelijke, warhoofdige reactie op dit boek van DETTWEILER, een rassen-bioloog (Bronnen 317). Een voorbeeld van een soort rassen-ideologisch pionierschap, dat met het rijzen van de nationaal-socialistische macht, al minder bruikbaar wordt.

bach, of de universele doeleinden beter of minder goed dan strikt-Duitse waren, was historisch even zinloos als critiek op de Pruisische politiek van Frederik de Grote of de klein-Duitse van Bismarck[1].

De naïeviteit waarmee Steinbach hiermee terugviel tot het ouderwetse objectiviteitsgeloof, dat hij juist in zijn verdere betoog zo zorgeloos over boord had gegooid, laat ik nu rusten. Maar wel is in dit verband van belang, dat Steinbachs visie op Karel de Grote de overgang te zien geeft naar de nieuwe waardering voor deze figuur, die in nationaal-socialistische kringen in de tweede wereldoorlog opbloeide. Naarmate nl. de beperkt Duits-nationalistische ideeën weken voor Duits-imperialistische en Rijks-integrerende idealen, werd juist Karels universele gerichtheid meer en meer gewaardeerd. Het was een parallelle wijziging in ideologisch opzicht als die in de waardering van het schrift. Kort na 1933 was het Duitse schrift weer overal op Duitse scholen verplicht gesteld, in 1941 werd het Duitse schrift verboden en het Latijnse overal ingevoerd, eenzelfde beweging was waarneembaar in het gebruik van het lettertype bij de boekdrukkerij, dat van Gotisch naar Latijns moest omzwenken[2].

Het eerherstel van Karel de Grote is duidelijk te zien in een artikel van een der Duitse nazi-scherpslijpers in de kringen van het geschiedenisonderwijs: Gerhard Krüger, *Die Stellung Karls des Grossen in der deutschen und europäischen Geschichte* (Bronnen 326, 1942). Binnen het omhulsel van nazi-ideologische theorieën vinden we de argumenten van de oude 'Zunft' van Hampe en Windelband weer braaf terug. Karel de Grote was nu eenmaal een echte Germaan, onder een laag van vreemde ideeën was de echte 'blutlich-charakterliche Substanz' terug te vinden. Karels rijksvorming bracht zinvol alle Germanen bijeen en gebruikte het Christendom en het Keizerschap als hefbomen voor het omhoogbrengen van de Rijksgedachte. 'Karl stand an der Spitze eines geordneten germanisch geführten Europas' (S. 102); door de Hunnen tot stilstand te brengen, legde hij de grondslag voor de latere grootse Middeleeuwse oostwaartse beweging, die met de ploeg en het zwaard in het Oosten het Germaanse bloed en de Germaanse cultuur bracht. 'Karl der Grosse steht geschichtlich am Ende dieses für Europa grundlegenden historischen Vorganges der Ausbreitung nordisch-germanischer Blutsträger durch die grosse germanische Völkerbewegung' (S. 100). Nooit werd daarbij de ware kern van het Rijk uit het oog verloren: Karel had belangstelling voor de Duitse taal, Aken koos hij als centrum, nadrukkelijk hield hij vast aan zijn koningstitel.

Interessant is in dit verband Krügers waardering voor de Saksenoorlogen. Hij erkent, dat deze Saksen een echt Germaans heersersvolk waren, maar wijst er anderzijds op, dat hun machtsuitbreiding ten koste van andere Germaanse stammen ging en deze expansie bovendien spoedig ontaardde in een grote ongebondenheid. Het moest er zo van komen dat de Franken op de Saksen stootten, zoals later Pruisen botste op Oostenrijk. De tragiek van dit dualisme wil Krüger daarom aanvaarden. Zo stootte Theoderik op Clovis, Frederik Barba-

1 STEINBACH, *Austrien* etc. (Bronnen 351, 1940), S. 226 e.v.
2 LEHMANN-HAUPT p. 170-173.

rossa op Hendrik de Leeuw en Frederik de Grote op Maria Theresia. Karels hardheid bij zijn overwinning op de Saksen was, volgens Krüger, wel eens kortzichtig, maar toen die overwinning eenmaal was behaald, besefte hij de 'völkische Einheit' der Saksers, handhaafde hij de Saksische heersers in hun macht en hield hij het Saksisch in ere.

In de beschouwingen van Anrich - zoals wij hiervóór ook reeds zagen (Bronnen 305) - vonden de daden der Karolingers waardering. Hij zag hun 'Ausweitung', ook weer in de Romaanse richting, als een tijdelijke noodzaak om het Germaanse Midden-Europa een adempauze te geven voor herwinning van eigen kracht. 'Die biologische Grundlage des neuen Organismus hatte sich durch die Führung der Karolinger trotz dem Grossreich, ja gerade durch das Grossreich, in seinem Schutz herausentwickelt'. En ook hij waardeert het nadrukkelijk in Karel de Grote, dat deze binnen dat rijk een '*gegliederte* Reichsführung' nastreefde.

De nationaal-socialisten in Nederland hebben getrouw in de achterhoede de zwenking gevolgd. Aanvankelijk was ook bij hun de critiek op de eerste Frankische Keizer lang niet mals. N.J. van der Vecht (waarschijnlijk een pseudoniem) had al in 1939 een brochure in sterk anti-Roomse trant geschreven (Bronnen 359), waarin hij 'bewees', dat reeds de gehele Frankische kerstening een gewelddadig en wreed karakter droeg. Willibrord en Bonifatius waren er uitsluitend op uit geweest zichzelf ten koste van de Germanen te verrijken. Van sibbe- en volks-genoot werd de Germaan door de kerstening slaaf en horige. Radbods weigering om gedoopt te worden en de moord op Bonifatius bij Dokkum juichte deze Van der Vecht dan ook toe als tekenen van een gezond Germaans verzet. F.J. Los publiceerde in 1940 nog een, in 1938 geschreven, boek *Karel de Frank, de Grote*? (Bronnen 328) met de bedoeling om aan te tonen dat de vraag in de titel ontkennend moest worden beantwoord. Gretig gebruikt en citeert deze schrijver de oudere Duitse nazi-literatuur van het radicale soort[1]. Zelfs aan de hand van portretten (!) poogt Los te laten zien hoe door en door on-Germaans Karel de Frank was. Het Christendom, dat een 'pessimitische, van het leven wegvoerende godsdienst' zou zijn, werkte 'op een gezond ras als vergif'. De edele Germanen werden tenslotte overwonnen, omdat zij te jong, te naïef en te eerlijk waren.

Spoedig aanvaardden de nationaal-socialisten in de bezette gebieden echter de nieuwe kijk op Karel de Grote. Het meest treffend is een dergelijke ommezwaai, wanneer deze zich voordoet in een en dezelfde persoon. De Zwolse leraar in de geschiedenis Dr. Joh. Theunisz schreef nog in de zomer van 1940 in *Het Nationale Dagblad* over Karel de Grote op vijandige toon. Ten onrechte was door 'De Frankische vervalsing van onze "nationale" geschiedenis' (Bronnen 64) Karel de Grote opgevijzeld als een nationale held, terwijl deze Frank voor de Saksen en Friezen in werkelijkheid de Roomse vernietiger en grootste vijand was geweest. Maar in 1942 schreef hij toch in een andere geest over deze

1 LOS vermeldt enige titels van vroeg-nationaal-socialistische Duitse soort, die ik niet kon achterhalen.

Karel de Grote (Bronnen 358). Het was weliswaar jammer dat de Saksen het slachtoffer waren geworden van de kerstening, maar de kerstening zelf droeg tenminste een Germaans stempel. Ja, Theunisz noemt zelfs het standpunt, dat Karel de Grote 'als Saksenslachter ten uitsluite van al het andere' veroordeelt, een 'verengd nationalisme'. En een twee jaar later alweer beschreef 'Hendrik' in een Vlaams SS-tijdschrift (Bronnen 323) Karel de Grote als de schepper van het Germaanse Midden-Europa, als Vader van het Eerste Rijk, die bewust het antieke erfgoed met het Germaans-Frankische wezen samen deed vloeien.

De Noormannen

De zwenking in de waardering voor Karel de Grote heeft, voorzover ik kon nagaan, geen zwenking in die voor de Noormannen meegebracht. Want de komst der Wikingers werd aanvankelijk gezien als de gerechte wraak voor Karel de Grote's verbasterende invloeden, op de Saksenmoord in het bijzonder[1]. Het zou te ver voeren om door vele citaten de gezwollen verheerlijking der Wikingers bij Rosenberg te illustreren. Zijn mythologiserende romantiek maakte deze 'nordische' mensen tot cultuurmensen, ja zelfs tot 'ästhetisch vollendete späte Grieche'[2]! In een vertaald werkje van Kurt Herwarth Ball wordt deze Germanenstorm in een dikke stijl verheerlijkt: de Wikingen-vlag 'wappert in den prillen morgen van den nieuwen tijd en het oeroude zonneteken is brandend en sterk in deze vaan geschreven' (Bronnen 307, 1942). En dezelfde brave 'Hendrik', die in 1944 met zoveel waardering over Karel de Grote schreef, prees 'de Noordgermanen in onze geschiedenis' (Bronnen 322, 1943), niet alleen omdat zij de opdringende 'vreemdrassige' nomadenvolken, zoals de Arabieren (Gibraltar) en de Russische steppenvolken (Nowgorod), terugdrongen, maar ook omdat zij in West-Europa wraak namen voor de uitroeiing van de Germaanse cultuur door het Christendom, in een vurige strijd voor ... godsdienstvrijheid. En - om hiermee dan snel het glibberig-slikkerig terrein van de Noordse verfraaiing van het verleden, de z.g. 'Aufnordung' te verlaten - liever worden in de nazi-kringen niet de mogelijke materiële oorzaken van deze Noormanneninvallen (b.v. overbevolking, erfrechtskwesties, onderlinge veten en strijd) maar de fraaie begrippen: vrijheidsdrang en 'mirabele dictu', 'Fernweh des Nordländers' als drijfkrachten voor de tochten aangevoerd. Dankbaar wordt dan ook vermeld de voor Europa heilzame toevoer van een Noordse 'bloedstroom'[3]. Deze heroëncultus van mythologiserende aard is van gelijke aard als die, welke wij nog zullen ontmoeten bij de verheerlijking van de 'kerels', de 'geuzen' en de 'brigands'; allen dragen zij het merkteken van een 'kampfesfreudige nüchterne und wirklichkeitsnahe völkische Art'[4].

1 Vgl. ook LOS (Bronnen 328), blz. 144-157. Hij citeert ook Rosenberg, die deze wraaktochten de eerste Dertigjarige Oorlog voor het Duitse Rijk noemde.
2 ROSENBERG S. 165/167.
3 OTTO VEHSE, *Die nordgermanische Wanderung*. In *Welt als Geschichte* 1942 S. 1-14.
4 Zie vorige noot S. 12.

Het uiteenvallen van het rijk van Karel de Grote

Maar laat ons terugkeren van de mythe naar de meer eigenlijke geschiedenis. Ook de onderlinge strijd der Karolingers na de dood van Karel de Grote hield de aandacht bezig. Want met het uiteenvallen van het grote rijk van Karel de Grote ontstond een zekere scheiding tussen de gebieden, waaruit langzamerhand Duitsland en Frankrijk zouden ontstaan. De vraag drong zich op, of zich een noodwendigheid voltrok, of de oorzaken van de scheiding dieper lagen dan die van toevallige politieke gebeurtenissen. Ook hierbij bleef de tegenstelling Romaans-Germaans, en het probleem van de onderlinge scheidslijn ter discussie. Voor de nationaal-socialisten was de scheiding het gevolg van de Germaanse tegenweer tegen de romaniserende tendenties van het Karolingische Rijk. Er leefde weer iets op van het oude Austrasië, door Steinbach reeds als Germaanse reactie op de Merowingische verslapping geschetst. Op grond hiervan werden de rijksdelingen (b.v. het verdrag van Verdun 843) waarbij het Rijk in meer dan twee delen uiteenviel, afgekeurd, delingen daarentegen, die Romaans en Germaans uiteen deden gaan, toegejuicht. Veel werk maakte daarom Anrich (vgl. hiervóór blz. 158) juist van de Straatsburger eed van 842, die niet meer in het Latijn maar in de Franse en Duitse taal was gesteld. Hij noemt het de 'endgültige Beseitigung' - terwijl nota bene een jaar later Verdun volgde - 'der Dreiteilung, die endgültige Einheitsgestaltung der Völker und Räume.' De periode daarvóór gaf, volgens Anrich, een verwarde en verwarrende strijd te zien, niet alleen te verklaren uit de on-Germaanse zwakte van Lodewijk de Vrome, maar ook uit de nog noodzakelijke rijping van het Duitse middenrijk. Pas in 842 had dat middenrijk in eigen ruimte vorm en binding gevonden. 'Es ist ein gewaltiger biologischer Umwandlungsprozess der nacherlebt werden musste, um das Jahr 842 ... in seiner Bedeutung zu verstehen', de bloedbron van het Germanendom was niet leeggestroomd[1] ...

Lotharingen

Voortgaande op dit door ras en ruimte afgebakend Germanen-pad stuitte men op de vraag, in hoeverre het ontstaan van Lotharingen in dit verband zin kon hebben gehad. Merkwaardig genoeg trachtten enige geopolitiek geïnteresseerde auteurs te bewijzen, dat de Lotharingse ruimte een eigen structuur vertoonde en daarom zin had (vgl. b.v.U. Crämer, Bronnen 315, 1935). Het bestaan van het Lotharingse hertogdom in de 9e eeuw en het voortleven van een Lotharingse traditie in Brabant en het Bourgondische Rijk schenen deze theorie te bevestigen. Maar Steinbach, die wel de scheiding van Neustrië en Austrasië en ook het ontstaan van de volksgrens tussen Duitsland en Frankrijk als zinrijk wilde aanvaarden, verzette zich tegen deze Lotharingse visie in zijn artikel *Gibt es einen lotharingischen Raum*? (1939, Bronnen 354). Op vele goede gronden weerlegde

1 Interessant is bij ANRICH de historiografische belangstelling. Hij beschrijft de beschouwing op het jaar 842 in haar ontwikkeling van de Romantiek af tot zijn tijd (Bronnen 305 S. 73-111). Hierin ook een nationaal-socialistische beschouwing over het 'Organische' (S. 118-125).

hij deze these[1]. Het middenrijk van Lotharius was een noodoplossing, geografisch gezien onverdedigbaar, cultureel schrijlings gelegen over de taalgrens heen, terwijl de eigenlijke machtsbasis van Lotharius juist buiten zijn grondgebied, in Italië lag. De aanhechting van Lotharingen bij het Oostelijke rijk in 925 onder Hendrik I was een begrijpelijke oplossing van een crompomis, dat slechts tijdelijk had kunnen gelukken[2].

Met dit al naderen wij nu met reuzenschreden de eigenlijke problemen van de Nederlandse geschiedenis, want met de ontkenning van het historisch-zinvolle bestaan van Lotharingen was de eerste grond voor de historische rechtvaardiging van het eigen bestaan van de Nederlanden weggetrokken. Wat Steinbach - en ook Petri - in de geschiedenis van Nederland wilde zien, was wat zij kortweg noemden: 'Grenzlandschicksal'. In de strijd tussen het Romanen- en Germanendom ontstond nl. langzaam maar zeker een grensgebied, dat, afwisselend onder de invloed van Frankrijk of Duitsland, een min of meer toevallig eigen karakter ging dragen. Maar dan niet in de zin van Pirenne's gedachte van een symbiose van Germaanse e n Romaanse cultuurinvloeden, die aan de lage landen in die rol van bemiddelaar een eigen karakter gaf, maar in de geest van een noodlottige overschuiving van Romaanse invloeden over een in wezen en diepste grond Germaanse wereld. Een volksvreemde overheersende bovenlaag over een gezond-blijvende 'Volksgrundlage'[3]. Niet een symbiose dus, maar een Romaans parasitisme met een daardoor eeuwige strijd en innerlijke onvolledigheid. Zo bleef er in de Nederlanden strijd bestaan tussen een Romaanse 'Zivilisation' en een Germaanse cultuur, tussen een vreemd heerszuchtig centralisme en een stambewust federalisme, tussen uitwendig vaak opgelegde of door een verfranste sociale stand overgenomen vreemde tradities en innerlijk voortlevende cultuurgoederen van folklore, taal en recht. Daarom moest iedere versterking van de verbindingen met het Oosten worden toegejuicht en iedere machtsvergroting van het zuiden betreurd. Het grensland-feit op zichzelf was voor de Nederlandse geschiedenis essentiëel[4].

Het werk van Reese. De Nederlanden en het Rijk (tot 1308)

Het werk van Werner Reese *Die Niederlande und das Reich* is een grootscheepse poging geweest om juist het Germaans verzet, dat in de Nederlanden gepleegd en door het Rijk gevoed en gesterkt werd, te beschrijven (1941, Bronnen 404). Bedoeld als een begin van een gehele geschiedenis in drie delen (waarvan het tweede deel reeds 'materialmässig' gereed was gekomen[5]) werd het door de vroege dood van Reese slechts één deel. Dit eerste, en enige deel behandelde

1 Vgl. F.L. GANSHOF in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Deel I, blz. 255/256, waarin Steinbachs visie nuchter en helder wordt bestreden.
2 Voor de Lotharingse traditie onder de Bourgondiërs, zie hierna blz. 183.
3 Dezelfde gedachte b.v. ook bij RÖCKEL (Bronnen 208).
4 Vgl. PETRI (Bronnen 133).
5 PETRI nam op zich, mede op verzoek van de uitgever en de weduwe Reese, om, wanneer de Duitse overwinning was behaald, Reeses werk voort te zetten tot het heden toe (Bronnen 401, S. 11).

de tijd van het Verdrag van Verdun af (843)[1] tot aan de dood van Albert van Oostenrijk in 1308.

Maar zelfs al uit dit eerste deel blijkt hoe breed Reese zijn werk had opgevat. Uit de bijna 200 bladzijden aantekeningen alleen al kan men zien, dat Reese voor de bestudering van zijn onderwerp naar een volledigheid van literatuurstudie heeft gestreefd, die indrukwekkend is[2]. Kunnen wij zijn leermeester en promoter Prof. Dr. A.O. Meyer geloven, dan heeft Reese zich aan dit boek letterlijk doodgewerkt. Zijn zeer gedegen proefschrift *Das Ringen um den Frieden und Sicherheit in den Entscheidungsjahren des spanischen Erbfolgekrieges* 1708 *bis* 1709 (1933), waarin hij zich een weg had gebaand door de ongelooflijk gecompliceerde diplomatieke geschiedenis van de successieoorlogen, had reeds getuigenis afgelegd van Reeses geduld en ijver, die voor niets terugschrokken.

De titel *Die Niederlande und das Reich* zou de veronderstelling rechtvaardigen, dat Reese zich ‘alleen maar’ bezig wilde houden met de betrekkingen op politiek en cultureel gebied tussen het Rijk en de westelijke leengebieden. Maar Reese wilde veel meer. Hij zag in deze betrekkingen de diepere culturele verbinding van het Germanendom en ontkende een scherpe grens, hetzij van politieke hetzij van culturele aard, tussen de lage landen en het Rijk. Hij wilde daarom ook voor de Nederlandse geschiedenis zelf de typisch Germaanse ondergrond weer blootleggen, die zijns inziens van veel wezenlijker belang was dan de niet te ontkennen eigenaard van enkele westelijke territoria zoals Holland en Friesland of de geromaniseerde cultuur van de sociaal hogere stand in de Zuidelijke Nederlanden. Hij poogde de Nederlandse geschiedenis in algemeen Germaans verband te plaatsen. Hij wilde in feite, in plaats van één der territoria in het Westen zelf als centrum te zien van de later zich losmakende Nederlanden - zoals Gosses dat met de Hollands-Friese territoria, Pirenne met Vlaanderen of Rousseau met het Maasgebied had gewild -, een wezenlijk *Germano-centrisch* geschiedbeeld optrekken. Alle gewesten moesten daarom in zijn beeld gelijke belangstelling ontvangen: Keulen en Brabant, Vlaanderen en Henegouwen, Holland en Utrecht en ook anderen zoals Gelder en Kleef, de heren langs de IJsel en de Maas, de steden en bisdommen, Friesland evenzeer. Centraler dan tevoren wilde hij daarbij de Rijn als ‘Lebenslinie’ zien. Ook besteedde hij aandacht aan meer aspecten van de geschiedenis dan de politieke alleen, economische en rechtsgeschiedenis, bevolkings- en cultuurgeschiedenis[3].

In menig opzicht verschaffen de feiten uit de periode van 843 tot 1308 voor deze visie veel houvast. Er waren b.v. intenser en veelvuldiger contacten tussen de Nederlandse territoria en het Rijk dan later. Reese haalde, om deze contacten zwaar te kunnen accentueren veel gegevens uit de literatuur en de bronnen te voorschijn. In zijn inleiding ontkende Reese reeds - in het voet-

1 De eerste bladzijden (tot aan S. 27) geven de voorgeschiedenis als z.g. ‘Grundlage’.
2 Terecht vermeldt J.F. NIERMEYER in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Deel II, blz. 515, dit werk als ‘belangrijk vooral ook om de literatuuropgaven’.
3 Zeer helder geeft PETRI deze kerngedachte van Reese weer in zijn bespreking (Bronnen 401).

spoor van Petri en Steinbach - dat er enige reden was om voor de periode vóór 843 een aparte ontwikkeling van Nederland te veronderstellen: er bestonden tussen het Oosten en Westen geen natuurlijke grenzen, en er was geen verschil van afstamming. Daarom achtte Reese het een gelukkige oplossing toen de Ottoons-Salische politiek de Nederlanden (Neder-Lotharingen) bij het oostelijk Rijk voegde. Anders dan Steinbach wilde hij echter reeds aan Lotharingen een zekere eigen Frankisch-Karolingische traditie niet ontzeggen, want de 'innerlijke' verbindingen, die door Hendrik I en Otto I tussen Lotharingen en het zich oprichtende Rijk onder Saksische leiding gelegd werden, kwamen slechts moeizaam tot stand[1]. Alleen dankzij Otto's rijkspolitiek kon de weg naar een Duitse toekomst voor Lotharingen worden opengelegd. Keulen als voornaam bisschoppelijk Duits centrum met Utrecht en Luik als vooruitgeschoven bastions vormden de eerste 'Siegfried-stelling' voor het Rijk. 'Lotharingen war im Reich verankert' (S. 32-48). Intussen, de Friezen bleven hier enigszins buiten staan, zij waren als het ware een 'Bindeglied' met de 'nordische Welt'; weerloos hadden zij de Noormannen ontvangen en door hun handelsexpansie bleven zij contacten met het Noorden onderhouden. Maar de Franken en Saksen hadden zich dan toch in één Germaans front van 'reichische und deutsche Gesamtheit' schrap gezet tegen de Noormannen en daarmee waren de eerste omtrekken van latere samenhang van het Nederrijn-gebied zichtbaar geworden (S. 28-32).

Maar toch zagen bepaalde territoriale machten in dit gebied ook later te weinig de noodzaak in van het gemeenschappelijke. Karolingische tradities en dynastieke politiek bleven maar al te lang b.v. in Brabant en Henegouwen de rijkspolitiek in bisdommen en grensmarken doorkruisen (S. 49-63). En wat nog pijnlijker was: in de 11e eeuw zou de Romeins-Franse kerkhervorming, in feite een Roomse opstand tegen de Germaanse eenheid van wereldordening, ook de Rijkskerk binnensiepelen. In Wazo van Luik (1042-48) kwam de typische tweespalt in één figuur naar voren; een pausendienaar, die toch een aanhanger was van de keizersinvestituur. Juist Lotharingen kon het gebied van de Roomse inval ('Einbruchsraum') zijn, omdat in dit grensland de volkse krachten door de Romaanse geestelijke gedachten steeds werden bedreigd. Otbert van Luik (1091-1119) kon de laatste rijksgetrouwe bisschop zijn, die Hendrik IV steun verleende, daarna ging Luik voorgoed voor het Rijk verloren (S. 63-81).

Hiermee is nog niet alle tegenstreven in de Nederlanden tegen het Rijk gedurende de 10e en 11e eeuw weergegeven. In uitvoerige hoofdstukken beschrijft Reese de zelfstandigheidswil en het zelfs 'landschaftlich' nationaliteitsgevoel in Vlaanderen (81-96) en Holland (102-124), die zich tegen de Rijks-

1 PETRI (Bronnen 401, S. 4) vindt Reeses houding tegenover Steinbachs idee betreurenswaardig. Hij vraagt zich af, of hier die '*Nordmarker*' Reese de mystisch-universele 'Sinngehalt' van de Frankisch-Ottoonse Rijksidee wel zo goed kan aanvoelen als de *Rijnlander* Steinbach. Men ziet hieraan hoever men met dit 'gevoelig' en instinctief gedoe van een redelijk waarneembare geschiedschrijving is afgeraakt.

invloed verzetten. In het Noorden moesten Utrecht (97-102) en de kleinere territoria langs IJsel en Maas (112-119) als golfbrekers voor de Rijksmacht in het Westen dienen, in het Zuiden begon aan het einde van de 11e eeuw Brabant steeds meer steun te zoeken bij het Rijk. Pas in de strijd van de Hollanders tegen de Friezen zouden diepere rijksgevoelens door het dynastieke 'Eigenwillen' en het beperkte stambewustzijn heen breken, waardoor Holland deze strijd begon te zien als een dienst voor het Rijk (einde 11e eeuw). En de Vlaamse woelingen na de dood van Karel de Goede (1127) stuwden de volkse stendenmacht in de richting van het Rijk.

De 12e eeuw was, ondanks de door Reese erkende territoriale eigengereidheid en de hinderlijke onderlinge strijd, toch een eeuw van gemeenschap in geest en daad, vooral in cultureel opzicht. Politiek gezien was Holland b.v., in de strijd tegen de West-Friezen, in de deelneming aan de oostelijke kolonisatie van het Rijksgebied, typisch rijksbewust (S. 129-142). Economisch gezien ging van het centrum Keulen naar Utrecht en Brugge een kracht uit, die ook aan deze westelijke handelscentra tenslotte een eigen macht gaf, zo sterk, dat zij middelpuntvliedend kon zijn (S. 142-149). Brabant en Vlaanderen, ofschoon vaak onderling twistend, leunden eveneens economisch zwaar tegen het Rijk aan (S. 149-175). In militaire termen van aanval en afweer, bolwerk en invalspoort, beschrijft Reese de cultureel-Germaanse triomfen en de Frans-romaniserende infiltratieverschijnselen in die 12e eeuw. Vooral het Rijngebied en Vlaanderen bouwden in architectuur en literatuur (Henric van Veldeke) een eigen laat-Romaanse cultuurstijl, die door en door Germaans bleef. Het baksteen bleef het koppig-eigene tegenover de binnendringende Franse Gotiek, die het front van de Germaanse weerstand deed afbrokkelen (S. 175-190). En veel waarde hechtte Reese - wij komen daar nog op terug - aan de trek van vele bewoners uit de Nederlanden naar het Oosten, waar zij moerassen en meren ontgonnen (S. 190-203).

De 13e eeuw was echter voor Reese nog meer dan de 12e een 'spezifisch niederrheinisch-niederländisches Zeitalter deutscher Geschichte' (S. 224). Bewust wilde hij hiermee afwijken van b.v. Pirennes visie, die het rijksbewustzijn voor deze eeuw zo niet ontkende, dan toch als in een lege formule verstard wilde zien en liever sprak van de Nederlanden als een 'annexe de la monarchie capétienne'. Reese polemiseert ook tegen de theorieën van Delfos, die voor die tijd reeds een haast 'sacrale' rijksgrens langs de lijn Aken-Dusseldorp veronderstelde: een dergelijke grens bestond er volgens Reese toen niet (S. 564 noot 125). Reese kan intussen niet ontkennen, dat er in het Rijk en in de Nederlanden hevige politieke verdeeldheid bestond, dat de territoriale eerzucht vaak overheerste en de Rijksband veelal verstoord werd. Maar, hoezeer hij ook b.v. de slag van Bouvines (1214) als een Rijksnederlaag betreurt, de verwarring die er op volgde was te vergelijken met de onderlinge strijd en afvalligheid die voorkwamen in de Elbestaten (Lübeck, Sleeswijk etc.), en er was geen reden om daaruit dan een bijzondere zelfstandigheid voor het Westen af te leiden, die anders-geaard zou zijn geweest dan die van deze Elbestaten (S. 220).

Juist door de verdeeldheid binnen het Rijk, waar Staufen en Welfen onderling streden, nam Keulen als het ware de Nederrijnse Rijkspolitiek tijdelijk waar (Engelbert van Keulen). En zelfs toen deze bindende kracht, die ook Brabant bedwong, wegviel, bleef de Rijksidee, onder alles door, levend (S. 267). Zo levend, dat het optreden van Koenraad van Hochstaden en Willem II van Holland een 'wahrhafte Geschichte im Reichszusammenhang' kon worden, al liep ook dit uit op een mislukking. Koenraad van Hochstaden, die door zijn Keulse bisschopsmacht met de hulp van de Paus zijn eigen positie wilde versterken, maakte Willem van Holland tegen-koning van de Staufische partij (1247). Aanvankelijk werd Willem onder deze Keulse bescherming niet meer dan een machteloos instrument. Hij kon er niet in slagen de verdeeldheid in het Rijk en de Nederlanden de baas te worden. Pas toen Innocentius IV Koenraad van Hochstaden losliet en Willem wilde steunen (1250), vond de ware 'Durchbruch zum deutschen Königstum' plaats. Voor het eerst was er de kans om van Saksen en Nederrijn een eenheid te maken. Willems stedenpolitiek maakte nieuwe krachten los. Een nieuwe geest scheen uit volkse wil geboren te worden. Willem II had het Nederrijnse gebied om zich heen geschaard 'um sie ein zu setzen für deutsche Pflichten im Grenzland' (S. 294). Maar toch mislukte alles. De te pauselijk-gezinde en te zeer op de steden leunende politiek van Koning Willem botste op allerlei innerlijke tegenstellingen en uiterlijke weerstand, o.a. van Koenraad van Hochstaden. Willem II stierf onbegrepen en te weinig door het nageslacht gewaardeerd (S. 268-307).

De Franse invloed nam nu toe en een jammerlijke tijd van verwarring volgde. De territorialisering scheen nu onvermijdelijk te zijn geworden. En toch, Reese blijft speuren naar de volkse krachten, die levend bleven, smeulden onder de as van Franse overheersing en verdeeldheid. Brabant b.v. was, meer dan de Belgische historici wilden toegeven, volgens Reese op het Rijk georienteerd. Nooit ging dit gewest, dat tot ver aan de Nederrijn zijn belangen en gebieden bezat, aan Frankrijk verloren, de fictie van de Keizer werd er nadrukkelijk vastgehouden en de gedachte aan een Karolingisch-Lotharingse traditie bleef er levend. Voor de Brabantse dichter Jan van Heelu was Diets en Duits hetzelfde (S. 309-334). Ook in Holland, al werd het in politiek opzicht onder de graven steeds meer zelfstandig, ging het volksgevoel van verwantschap met het Rijk niet verloren. Voor een Melis Stoke b.v. bleef de Rijksgedachte een realiteit (S. 355-372). En dan was er de grootse Vlaamse afweer tegen Frankrijk. Hoeveel was daar niet, ook in het verfranste cultuurleven, aan volkse kracht behouden gebleven (S. 372-380)! De slag bij Kortrijk in 1302 was een bewijs van volkse weerstand, die alleen door sociale tegenstellingen weer gebroken zou kunnen worden. Voor altijd? Reese wijst er op hoe, ook zónder de graaf, een Zannekin en een Artevelde zich in de 14e eeuw te weer zouden stellen ...

Reeses conclusie is duidelijk: een werkelijke grens tussen het Rijk en de Nederlanden bestond er niet. Het begrip 'Nederland' was van Duitse oorsprong, en aanvankelijk voor het Rijngebied ter onderscheiding van 'Oberdeutschland'

bedoeld. In de 13e eeuw kwam het als het ware los van zijn gebied, pas in de 15e eeuw hechtte het zich aan de lage landen (S. 411-421). Alleen tegenover Frankrijk en de Romaanse cultuur werd een grens gevoeld. En wil men, volgens Reese, graag een zeker verschil zien tussen West en Oost, dan lag dit meer binnen het gebied der Nederlanden, tussen twee zônes: de Westfaals-Rijns-Brabantse binnenzône ener- en de Fries-Hollands-Vlaamse kustenzône anderzijds. Toch leefde in dit kustgebied nog genoeg volks gevoel. Het zou de tragiek van Duitsland zijn, dat 'statt das Volkstum mit kraftvollem Mut in ein Reich der Deutschen zu führen', de dynastiek-territoriale eigenbelangen toch, ondanks de gemeenschappelijke strijd tegen de gezamenlijke vijand Frankrijk, een latere losmaking van de Lage Landen uit het Rijk zouden bewerkstelligen.

Critiek op Reeses werk

De uitvoerigheid, waarmee ik de inhoud van het boek heb weergegeven, leek mij gewenst, omdat het een wetenschappelijk niveau heeft, een gevoel voor nuance ook vertoont, die zelden in de voor ons belangrijke bronnen zijn aan te treffen. Men mag nog zoveel bezwaar hebben tegen de onmiskenbare tendenz, tegen de levenbeschouwelijke achtergrond ook, dat neemt niet weg, dat er in dit werk meer waarde verborgen ligt dan tendenz en levensbeschouwing zouden doen verwachten[1].

Wanneer ik critiek op dit werk wil uiten, dan geldt die wel de vormgeving. Zelden heb ik een zo ongehoord taai boek gelezen, zelden heb ik zulk een moeite gehad om uit de warwinkel van Boeken, Hoofdstukken en Paragrafen de lijn van het betoog te volgen, zelden heb ik ook zo duidelijk een feitenrelaas zien verdorren onder de last van een streven naar volledigheid, dat zinloos wordt. Reese zelf heeft gepoogd het geheel te verlevendigen door aan het slot van vrijwel iedere paragraaf 'Schicksalstunde' en 'Zeitwende' te laten aantreden, maar de eentonigheid van dit terugkerende noodlot gaat precies zo vervelen als de vele krantenberichten over ontmoetingen tussen Führer en Duce, die telkens weer even 'historisch' waren. En wanneer Reese dan bovendien met termen als 'Abwehr', 'Vorstoss' en 'Durchbruch' zijn verhaal aaneenrijgt, dan krijgt de lezer het gevoel geeuwerig een kroniek van voetbalmatches te moeten doorlezen, waarbij om beurten door allerlei partijen doelpunten worden gemaakt. De poging om de geschiedenis van Nederland in een groter verband te behandelen, dan de huidige staats- of taalgrenzen, nl. in dat van de geografische ruimte, het z.g. Nederrijngebied, heeft bovendien, ofschoon in menig opzicht verdedigbaar, op zichzelf alweer de vorm van het werk nog meer belast en ernstig gecompliceerder In de baaierd van territoriën, die ook binnen de moderne staats- of stamgrenzen al ingewikkeld genoeg zijn, werkt het steeds-maar-weer-uitbreiden van het onderzoekingsveld, dus nu ook tot het Westfaalse en Keulse gebied, alleen maar verwarrend. En trouwens waar is dan weer

1 Ten onrechte zegt NIERMEYER blz. 17, noot 2, dat Reeses werk geen algemene gedachtengang bevat. Wel is het juist, dat Reese deze gedachtengang doet verdrinken in een vloed van feitenmateriaal.

die grens? De ene criticus Spahn (Bronnen 413) beklaagt zich er over, dat het Maasgebied, Limburg en Lutzelburg (Luxemburg), te veel buiten beschouwing waren gebleven. De andere criticus Petri (Bronnen 401) mist voldoende aandacht bij Reese voor de zijns inziens belangrijke rol, die de grens- en rijks-romania, vooral rond Luik, heeft gespeeld.

De grauwheid en eentonigheid van het werk wordt ook bevorderd door het waarderingsschema waarin heel het gebeuren van al die gewesten is samengeperst: iedere samenwerking van de 'Nederlanders' met het Rijk wordt toegejuicht en als een onbewust of bewust getuigenis van het volkse gevoel geprezen, iedere afweer tegen Walen en Fransen evenzeer; daarentegen blijkt alle samenwerking met de Fransen een berekenende en opportunistische kortzichtigheid, iedere onderlinge strijd der territoria een daad van bekrompen eigenbelang. De onderlinge verschillen, en nog belangrijker het gedeeltelijk gelijk van een historisch verschijnsel of een historische figuur, komen hierdoor niet tot hun recht. Juist het boeiende van deze soort problematiek blijft bij Reese geheel buiten beschouwing.

En zijn het alleen gebrek aan schrijftalent, en de moeilijkheden van een ingewikkeld onderwerp, die Reeses boek onleesbaar maken? De behoefte om feiten, als maar weer feiten, aan te halen doet denken aan een dwangneurose die het zwakke uitgangspunt, de politiek-ideologische tendenz, de partijdigheid en eenzijdigheid van visie wil verdringen. In de zee van feiten wilde hij eigen wetenschappelijk kwaad geweten wellicht verdrinken. Dat is hem uiteraard niet gelukt. Er valt op Reeses visie wel heel veel af te dingen[1]. Zo is het onjuist om telkens het woord 'Duits' te gebruiken en dat dan ook toe te passen op de verschijnselen in Nederland, terwijl angstvallig het woord 'Nederlands' wordt vermeden. In werkelijkheid bestond er toen evenmin een Nederlands als een typisch Duits nationaal bewustzijn. Eenzijdig is het de politieke betrekkingen met de Keizer en de oostelijke gewesten uitvoerig te beschrijven, maar de vaak invloedrijke relaties met Engeland en Frankrijk zo summier te vermelden. Bepaald geforceerd - en in de subjectivistische waardering even zo vaak een slag in de lucht - doen Reeses cultuurtheorieën aan, waarbij de Germaanse kunstuitingen, die uit de volkse ziel gesproten zouden zijn, gesteld worden tegenover de romaniserende veruiterlijkte civilisatievormen, die van buitenaf als een onnatuurlijk vernis over het werkelijke leven werden aangebracht.

En toch gaan in Reeses boek een aantal noties en ideeën verloren, die wellicht meer aandacht hadden verdiend. Reeds in de aanvang van deze critische bespreking zagen wij, dat Reeses theorie voor dit Middeleeuwse tijdperk een gemakkelijker toepassing kon vinden dan voor later tijd het geval zou zijn geweest. De verbindingen en bettekkingen met het Oosten waren inderdaad intensief. Het moge waar zijn, dat gedeeltelijk de oostelijke grens van de Nederlanden een wezenlijker cultuurgrens is geweest, mede bepaald door

1 Vgl. de geëmotioneerde, maar in velerlei opzicht zeer juiste critiek, de enige in Nederland van betekenis, van SLICHER VAN BATH.

natuurlijke factoren zoals moerassen en riviertjes, dan men algemeen aannam, en stellig Reese wil aannemen[1], zéker is toch wel dat deze, althans ten zuiden van Winterswijk, vaag was of zelfs niet bestond. De betekenis van Keulen als politiek, cultureel en economisch verkeerscentrum voor de Lage Landen verdient de aandacht, die Reese eraan poogde te schenken. De verbindingen met Keulen van Luik eerst en Brabant later zijn inderdaad van groot historisch belang. De wijze waarop de politiek van Koenraad van Hochstaden de Hollandse graaf Willem in de grote politiek trekt, waaruit deze laatste zich dan weer zelfstandig naar boven werkt, heeft Reese op niet onverdienstelijke wijze in het grotere verband van de rijksgeschiedenis geplaatst. Zijn visie, hoe betwistbaar wellicht ook, verdient bij de historicus die zich bezighoudt met het koningschap van Willem II van Holland, alle aandacht. Verdienstelijk lijkt mij in Reeses werk de idee dat in het 13e eeuwse Brabant nog lang Karolingische tradities hebben doorgewerkt, die zich mengden met een zeker Rijksbewustzijn. Wanneer Reese er op wijst, dat de rijzende territoriale macht van de locale heersers in de Nederlanden, die op den duur een losmaking uit het vervallende Rijksverband ten gevolge zou hebben, goed vergelijkingsmateriaal biedt voor de ontwikkeling van andere Rijksgebieden, zoals de Elbeterritoria, die echter toch *niet* van het Rijk zijn losgekomen, dan is dat niet onwaar. Wellicht kan een verder onderzoek naar dit verschil tussen de ontwikkeling van de Nederlandse territoria en die van andere Rijksterritoria de onderzoeker op weg helpen naar een betere verklaring van die losmaking. Was het alleen maar de toevallige geografische factor van de ligging, verder weg van het Rijkskerngebied dan de Elbestreek, die de doorslag gaf? Of was er meer?

Nu is het eigenaardige, dat Reese ons inderdaad, al wilde hij dat niet, steeds sterker van dat ‘meer’ overtuigt. Zwaar accentueert hij de gemeenschap der Germanen, maar hoe klagelijk moet hij telkens weer erkennen dat er weerstrevende krachten waren die deze gemeenschap onmogelijk maakten! Het pleit voor de toch nog wetenschappelijke oprechtheid van Reese dat hij dit niet heeft willen verdoezelen. De Friezen, Hollanders en Vlamingen moet hij b.v. wel een zeegerichtheid en daarom een apartheid toekennen, die met fraaie tirades over invloed van de ‘nordische Welt’ de scheur in zijn Germaanse wereld niet kunnen verhullen. De eigengereide politiek van Brabanders, Keulenaars of Henegouwers, die Reese telkens beschrijven moet, geeft te denken of niet soms de samenwerking met Rijk en Keizer evenzeer uit berekening en opportunisme voortkwam als de zo hevig verfoeide samenwerking met de Fransen of de onderlinge machtsstrijd. En zijn tenslotte die volkse krachten, die Reese met genoegen zo af en toe zag dóórbreken - het sterkst nog in het Vlaamse verzet tegen Frankrijk, overigens, ook dat moet hij erkennen, doorkruist en gehinderd door sociale tegenstellingen -, zijn die volkse krachten meer geweest dan dat beperkte stam- of streekbewustzijn waarop ook de territoriale heren, tot teleurstelling van Reese, zo vaak konden bouwen? Het is inderdaad interessant

1 Slicher van Bath blz. 75 e.v. Enkele andere studies in deze bundel *Herschreven Historie* werken deze grenstheorie nader uit.

te zien hoe juist een werk als dat van Reese zijn doel voorbijschiet en de lezer tot conclusies voert, die wel ‘nieuw’ zijn of verhelderend, maar niet op de wijze die de schrijver had gewild.

De Guldensporenslag

In de belangstelling voor de z.g. Oostkolonisatie stond Reese niet alleen, en in die voor de Guldensporenslag b.v. kon hij voortbouwen op een oude Vlaams-nationalistische traditie, die reeds van Conscience's ‘De Leeuw van Vlaanderen’ af bestond en daardoor nog steeds romantisch-mythisch werd gekleurd. In de nationaal-socialistische visie kreeg deze slag van 1302 een eigen accent. Het werd ‘een der heerlijkste zangen van het geweldige epos der Groot-Germaansche geschiedenis’ (Van Roosbroeck, Bronnen 407, 1943), een symbool van de eeuwige taak die Vlaanderen als voorpost van de Germaanse wereld tegen de Romaanse gevaren moest en moet vervullen. Reeds in 1937 had Steinbach deze gebeurtenis zwaar aangezet: ‘Sie ist für jeden, der sehen will, das erste leuchtende Denkmal für den offenen Einbruch nationaler Leidenschaften in den politischen Kampf. Das Denkmal steht dort, wo Frankreich zum ersten Mal germanischen Volksboden betrat.’ (Bronnen 355, S. 35). En bij dit alles werd de sociale tegenstelling, die door Pirenne sterk was geaccentueerd, als secundair gezien[1]. Voorzover er aandacht bestond voor deze sociale kant werd zij gericht op de gevolgen van de Vlaamse overwinning, om aan te tonen hoe sterk ware nationale belangen samenvielen met sociale, ook in het verleden. Verhaeghe wijst er op, hoe na de Guldensporenslag tegelijk met het breken van de Franse macht ook de onderdrukkende Vlaamse rijkdom aangepakt kon worden. Na 1302 verkregen de gilden meer en betere rechten en een eigen sociale wetgeving, die het zes eeuwen zou uithouden (Bronnen 418). Vergeleken met de aandacht voor deze Guldensporenslag valt die voor Zannekin of Artevelde in het niet.

Oostkolonisatie

Zeer sterk daarentegen was de belangstelling bij de nationaalsocialistische publicisten en historici voor de z.g. Oostkolonisatie. Onder die ‘Oost’ werd verstaan: vrijwel het gehele Rijksgebied ten oosten van de Nederlanden en het daarachterliggende gebied tot aan Dnjepr en Don toe. De kolonisatie in dit uitgestrekte gebied, waar veel ontgonnen moest worden, werd voor een deel verricht door boeren en werklieden uit de Nederlanden. In Duitse kringen was er voor deze Oostkolonisatie altijd wel belangstelling geweest, omdat de ‘Drang nach dem Osten’ nu eenmaal een onmisbaar deel uitmaakte van de eigenlijk Duitse geschiedenis. Met de opkomst van Hitler kreeg de geschiedschrijving van deze Duitse Oostkolonisatie een steeds zwaarder accent. De expansieve politiek tegenover het ‘Auslanddeutschtum’ eerst, de veroveringsoorlog naar het Oosten later, gaven aan dit alles de nodige impulsen. De

1 Reeds bij DELFOS (b.v. Bronnen 375). Vgl. voorts de vele andere artikelen Bronnenlijst 372-430 (totaal 18 in getal).

Nederlandse publicisten en historici behoefden hierbij slechts in te haken. ‘Wanneer wij aan dit Germaanse begrip Oostland als levensruimte voor

alle Germanen vasthouden, dan denken we in door de natuur bepaalde ruimten, dan zien we geen staatsgrenzen, maar taalgrenzen, klimaatgrenzen, dan letten we op de lijnen ... die ons wijzen op de verbreiding van bepaalde huistypen, zinnebeelden en gebruiksvoorwerpen. Dan komen niet alleen de gebieden in aanmerking, waar Germanen zich vestigden, maar ook die, waarover zich hun invloedssfeer heeft uitgestrekt. Dan groeien de grenzen nog verder uit tot in ongedachte verten, dan is Oostland onafzienbaar-groot'. Zo kon Dr. Joh. Theunisz, de Noord-Nederlandse expert op het gebied van de Oostkolonisatie, nog schrijven in 1943 (Bronnen 467, blz. 9), kort vóórdat deze geestelijkimperialistische illusies op historisch terrein met de reële veroveringskansen van dat Oostland aan het front ineen moesten storten. Men gaf aan dit onderzoek van de Oostkolonisatie in het verleden ook een eigen Duitse naam: 'Ostforschung'.

De 'Oostbeweging' was reeds van zeer oude datum. Door de Slaven uit de Oostelijke gebieden teruggedrongen, hadden sedertdien de Germanen steeds weer neiging tot herovering in deze richting. Volgens Theunisz zou men de strijd van Clovis tegen de Alemannen reeds tot de Oostkolonisatie kunnen rekenen, omdat Frankische kolonisten zich ten noorden van de Neckar vestigden (ong. 500). Onder Karel de Grote is deze vestiging in oostelijke richting krachtiger doorgezet. Beierse stammen werden verder in het stroomgebied van de Donau uitgestuurd; en ook de kerstening had vestiging in het Oosten ten gevolge. St. Adelard stichtte in 822 het klooster Corvey bij de Wezer en Sint Anskar, eveneens van Nederlandse afkomst, werd zelfs in 834 aartsbisschop van Hamburg. In de 10e eeuw, onder Hendrik I en Otto I werden tenslotte de vestigingen van de Germaanse veroveraars tot voorbij de Elbe toe geconsolideerd. In de 11e eeuw nam de kolonisatie van Poolse, Boheemse en Hongaarse gebieden een aanvang. De eerste kennelijk Nederlandse kolonisten in Hongarije kwamen daar in 1050 uit het Luikse en Kamerijkse gebied en vestigden zich bij Erlau, 100 km ten noord-oosten van Budapest. Van dan af is de deelneming van Nederlanders aan deze Oostkolonisatie in toenemende mate te constateren[1].

In de 12e en 13e eeuw bereikte deze beweging haar hoogtepunt. De eerste Nederlandse kolonisatie van betekenis was die aan de Weser, in de buurt van Bremen, waar volgens een verdrag van de bisschop van Bremen met Noord-Nederlanders in 1106 gesloten, aan de laatsten moerasland ter ontginning en bebouwing werd uitgegeven. In deze noord-westelijke gebieden werden daarna vele moerassen, ook in de streken van Holstein aan de overzijde van de Elbe, door Nederlanders ontgonnen (Theunisz Bronnen 467, blz. 35-45). Verder naar het Zuiden toe kwamen ook Nederlandse nederzettingen tot stand: in de Altmark, in Thüringen, bij de Saal en de Elster en later beoosten de Elbe, in de z.g. 'Fleming' (blz. 50-60). In de 13e eeuw zette deze beweging zich nóg verder naar het Oosten door: Nederlanders kwamen terecht in Silezië, mogelijk al in Polen (blz. 63-67) en in Pruisen, onder de schutse van de Duitse Orde ook (b.v.

1 De meeste gegevens worden in THEUNISZ' boek (Bronnen 467) samengevat. De voorgeschiedenis b.v. blz. 30/31.

het z.g. Pruisisch Holland in 1297). In de 14e eeuw tenslotte, wanneer de gehele Oostbeweging duidelijk afneemt, zal het vooral de Hanze zijn, die de immigratie langs de Oostzeekust bevordert.

In de 16e eeuw scheen deze Oostkolonisatie weer een nieuwe stoot te krijgen. Het lijkt mij onjuist om de vele Nederlandse vluchtelingenkolonies, door de geloofsvervolging in het Oosten ontstaan, zoals Emden, Wezel, Aken, Keulen en Duisburg, onder de categorie 'kolonisatie' te rekenen, al doen de nationaal-socialisten dit gretig. Daarvoor droegen deze vestigingen een te tijdelijk karakter. Andere 17e eeuwse kolonisaties, zoals Frederikstad aan de Eider, waar Remonstranten zich na 1619 geborgen voelden en het eiland Nordstrand, dat katholieke (later oud-katholieke) kolonisten uit Noord-Nederland ontving, behielden nog lang een Nederlands karakter, doch waren toch wat hun ontstaan betreft vrij incidenteel (voor Nordstrand, Bronnen 461). Veel meer droegen de 16e eeuwse vestigingen in het Weichselgebied bij Danzig, Elbing en Koningsbergen en van daaruit in Polen nog het oude karakter der Middeleeuwse 'Oostkolonisatie'. Belangrijk was hierbij het Doperse element, dat zich door de eeuwen heen bleef handhaven. Het waren o.a. Nederlandse Mennonieten, die zich, door Katharina II in 1788 daartoe aangelokt, toen hen de uitoefening van het geloof in Pruisen moeilijk werd gemaakt, in de Oekraïne vestigden. Deze Mennonieten werden in het begin van de 19e eeuw door nieuwe toevoer van kolonisten uit Polen versterkt en trokken verder naar gebieden in de Krim, aan de benedenloop van de Wolga en naar de Kaukasische landen. Vestigingen in Rusland rechtstreeks van Nederland uit, vooral handelskolonies en enkele industriële ondernemingen (bergwerk, ijzergieterij, glas, laken, scheepsbouw etc.), kwamen reeds in de 17e eeuw en daarna ook onder Tsaar Peter de Grote tot stand. En tenslotte werd in de 17e eeuw door de Grote Keurvorst een nieuwe Nederlandse kolonisatie, vooral uit Noord-Holland en Friesland, aangetrokken: sedert 1648 in het oostelijk deel van Achter-Pommeren, in de Altmark[1].

Interessant blijft, vooral voor de opvallende migraties in de Middeleeuwen, de vraag, welke oorzaken voor deze kolonisaties kunnen worden aangewezen. Overbevolking - het nog onverklaarde algemene West-Europese verschijnsel in de 12e eeuw - verlies aan land (overstromingen) en hongersnoden dreven de boeren weg[2]. De kolonisatie droeg in haar geheel een typisch agrarisch karakter. Het land, dat gekoloniseerd werd, moest óf nog worden ontgonnen (moerassen en venen) óf opnieuw worden bebouwd, omdat het door de vorige bewoners - meestal ten gevolge van oorlogen - verlaten was. Van hogerhand werden vaak de kolonisaties georganiseerd of in ieder geval aangemoedigd en gesteund. Het valt daarbij op, dat in vele Nederlandse kolonies nog delen van het Nederlandse cultuurgoed, zoals rechtsgewoontes, folklore, woningbouw, landbouwmethodes en taalresten, bewaard bleven en zelfs ge-

1 Zie ook hierna blz. 188 en blz. 202 e.v.
2 THEUNISZ (Bronnen 467) blz. 45/47. RÜTHER (Bronnen 454) noemt nog de z.g. 'germanische Wandertrieb' en de overstromingen van de Rijn (S. 39).

koesterd werden (vgl. b.v. Theunisz, Bronnen 467, blz. 69-74). In de 14e eeuw zouden andere oorzaken deze eerste Oostkolonisatie weer afremmen: vreselijke epidemieën als de Zwarte Dood dunde de bevolking uit, de opbloei der steden, de ontginning van nieuw land door bedijking en inpoldering in eigen gebied hielden haar nu vast. (Theunisz, blz. 79-81).

Het is te begrijpen dat heel dit onderwerp juist de nationaal-socialisten in Nederland moest pakken. Wees het feit, dat juist het Rijksgebied als kolonisatieterrein werd gezocht, er niet op, dat er een gevoel van stam- en rasverwant, schap bestond? ‘De geschiedvorsing, die het begrip Oostland wil benaderen, zal zich dus van de statelijke instelling moeten losmaken en volksgeschiedenis moeten zijn’ schreef Theunisz (Bronnen 467, blz. 9). In het Oostland lag het ware front van de Germaanse wereld. ‘... In de toekomst zal wederom de Oostvaarder zijn, wat hij was in die verre eeuwen, een Germaan en niet een Duitser, Nederlander of Deen’ (ook blz. 9). De nieuwe Oostkolonisatie van Nederlandse nationaal-socialistisch-gezinde boeren naar de Oekraïne, georganiseerd door de z.g. Nederlandsche Oostcompagnie gaf aan de historische herinnering een zekere actuele realiteit. Voor het geleden verlies van de overzeese gebiedsdelen was deze Oostkolonisatie bovendien een prachtige vervanging en afleiding. En hoe fraai kon men dit geheel dan nog overgieten met een sausje boerenromantiek van het bloed- en bodemsoort!

Bezien wij het resultaat van deze belangstelling in het historisch onderzoek en de historische beschrijving, dan moet erkend worden, dat de inventarisatie van al het materiaal, dat er te vinden was, op verdienstelijke wijze is geschied. De studies van Reese (Bronnen 404, S. 191-207 en 601-611) en van Theunisz, en enkele bibliografische publicaties (Bronnen 448 en 459) mogen hier vermeld worden[1]. Over de Fläming (of Flaming) kon veel worden toegelicht met de nog bestaande tradities en gewoontes van de huidige boerenbevolking van dit ‘klein-Vlaanderen’, die nog typisch Nederlands zijn (Bölke, Bronnen 432 en Werner, Bronnen 479). Enige zelfstandige studies over de kolonisaties in het Weichselgebied (Keyser, Bronnen 505) vooral ook van de Mennonieten (Regehr, Bronnen 450 en Unruh, Bronnen 473) hebben een eigen verdienste. Curieus is in dit verband het artikel van Regehr (1939), waarin nadrukkelijk wordt gesteld, dat de Friese kolonisten in Rusland in de eerste plaats een boerengemeenschap vormden, en pas in de tweede plaats door hun geloof bijeengehouden werden. Volgens Regehr bestond er een ‘Stammes-und blutgemässe Absonderungswille des alten Friesentums’, dat, ondanks de wijde steppen, waar deze kolonisten terechtkwamen, toch volkswezen en cultuurgoed bewaarde. De religie - Regehr wil er nadrukkelijk op wijzen, dat deze niet verward mag worden met het ‘versplinterde en verwekelijkte’ Mennonietendom in Noord-Amerika! - had deze groep zich eigen gemaakt, maar de werkelijke binding binnen de groep bracht zij niet. Het was volgens hem een typisch Duitse boeren-

1 Vermoedelijk is THEUNISZ' critiek op Reese (Bronnen 417) uit dépit te verklaren. Reeses grondige kennis van de literatuur stelt Theunisz, diens bibliografie incluis (Bronnen 459) in de schaduw.

gemeenschap zonder meer. Theunisz deed zelfstandig archiefonderzoek in het 'Geheimes Staatsarchiv' te Berlijn en kon daardoor inderdaad in het tweede deel van zijn boek *De Nederlandsche Oostkolonisatie* (Bronnen 467, blz. 121-214) vele stukken over de kolonisatie in Brandenburg van 1648-1654 publiceren.

Maar voor het overige was toch de grootste verdienste, dat de nationaal-socialisten de aandacht hadden gevestigd op het verschijnsel van de Oostkolonisatie en alle reeds bestaande gegevens daaromtrent hadden bijeengebracht. De meeste artikelen, steeds weer opgesierd met de tekst 'Naar Oostlandt willen wi riden', zijn vervelend door hun eentonige herhaling van steeds dezelfde gegevens.

Men kan zich bovendien afvragen of niet heel de betekenis van die Oostkolonisatie mateloos overschat is. Zeker, overblijfsels van deze Nederlandse vestigingen in den vreemde, b.v. op het gebied van het recht en de bezitsverhoudingen, kunnen historisch van belang zijn. In deze richting liggen ook mogelijkheden voor een dialectonderzoek, voor landbouw- en waterschapsgeschiedenis. Maar voor Nederland zelf had deze uitzwerming niet meer betekenis dan als een bewijs voor de bevolkingsaanwas in de 12e eeuw, van de latere internationale bekendheid der Nederlandse waterbouwkunde Meer toch niet. Besef van ras- of stamverwantschap kan b.v. toch weinig bewezen worden, op dat gebied zijn de meeste nationaal-socialistische beweringen van gratuïte aard. Men zou er daarentegen op kunnen wijzen, dat het veel voorkomende pogen om zich van de toch Germaans-Duitse omgeving te onderscheiden het tegendeel aantoont. Dat bij voorkeur deze migratie naar het Oosten gericht was, is op zichzelf juist, maar dat deze voorkeur in de eerste plaats te maken heeft met economische en politieke mogelijkheden, die daar voor de boeren aanwezig waren, om te kunnen koloniseren, terwijl die elders ontbraken, lijkt vooralsnog waarschijnlijker dan het 'instinctieve gevoel' van ras- of stamverwantschap.

De middeleeuwse stad

Hoe gering was, vergeleken met de zondvloed van publicaties over de Oostkolonisatie, de aandacht der nationaal-socialisten voor de opkomst van de steden, toch zo typisch voor de Nederlandse geschiedenis! Werkelijk diepgaande sociale of economische belangstelling kon zelfs een degelijk historicus als Reese, vastgehecht als hij bleef in de politieke en volkse geschiedschrijving, niet opbrengen. Willen wij enige aanduidingen vinden van de mogelijke visie, waarin op den duur de nationaal-socialisten de Middeleeuwse stad zouden bezien, dan moeten wij voor de beantwoording van deze vraag een zijpad bewandelen. Een zijpad, omdat het artikel van Dr. Edith Ennen (geb. 1907): *Die europäische Stadt des Mittelalters als Forschungsaufgabe unserer Zeit* (1942, Bronnen 380) zich niet speciaal bezighield met de geschiedenis van de Nederlanden; een zijpad ook, omdat dit artikel nu niet direct kan doorgaan voor een prototype van een nationaal-socialistische publicatie, hoezeer ook ideologisch gezien bepaalde elementen onmiskenbaar aanwezig zijn en de

actueel-gerichte toon de niet-Duitser onaangenaam treffen moet[1]. Reeds dadelijk gaf zij een aanvaardbare verklaring voor het feit, dat de nazi-belangstelling voor de Middeleeuwse stad gering was. 'Die Besinnung auf die bäuerlichen Urkräfte unseres völkischen Seins könnte uns die Stadt als ein Einbruch wesensfremder Kräfte und Organisationsformen erscheinen lassen', maar zij voegt daar dan aan toe: 'wenn nicht grade unsere mittelalterlichen Städte uns so vertraut und eigentümlich deutsch anmuteten'. Dankzij deze laatste overweging waagt zij zich aan een verdere beantwoording van de vraag, waarom nu juist deze middeleeuwse stad zo typisch 'Duits' aandoet. Ideaaltypisch wil Dr. Ennen de middeleeuwse stad in twee soorten scheiden: de Duitse en de Italiaanse stad. De Duitse stad is - zij sluit zich hierbij aan bij de theorieën van Pirenne en Rörig - ontstaan door de activiteiten van de z.g. 'Fernkaufmann', die op den duur, ondanks zijn instinctieve afkeer van de stad, er toch toe overging zich te vestigen, meestal naast de oudere antieke, en daarom hem wezensvreemde, stadskern. De koopman was nl. in de Romeinse stadssamenleving veracht geweest, de antieke burger was een stedelijk grondbezitter of een beroepspoliticus. Deze nieuwe koopliedenvestigingen droegen nu, volgens Dr. Ennen, een geheel ander karakter dan de antieke stadskern: heroïsche, vrijheidslievende, trotse Germaanse kooplieden gaven aan de stad een eigen, nieuw stempel. Essentiëel was bij hen de Germaanse 'Genossenschaftsgedanke', die ook Rörig voor de Hanzeaten zo belangrijk achtte[2], en die Planitz, de leermeester van Edith Ennen, in verband had gebracht met het oude gevoel van bloedbroederschap van de Germaanse sibbe (1940, Bronnen 403). Vooral in de streek tussen Rijn en Seine - met welk een vreugde werden hier de latere staatsgrenzen uitgewist, en, men moet het erkennen, terecht! - vond men nu een echt Germaans stedengebied[3]. Bij de samensmelting van de oude 'herrschaftlich' geregeerde stadskern en het 'genossenschaftlich' geordende suburbium der kooplieden ontstond - ook hier volgt de schrijfster Planitz getrouw - de 'Schwurgenossenschaft', die niet meer geheel het karakter van de 'Opferbereitschaft' der oude koopmansgilde droeg, maar toch, ook door het overwicht der kooplieden in dit verbond, een voortzetting bleef van de oude sibbe-ordening. 'Jetzt verstehen wir, weshalb uns die mittelalterliche Stadt so ausgesprochen deutsch anmutet, ihre Verfassung ist auf germanisch-rechtlicher Grundlage erwachsen, ja sie hat die freie Gemeinschaft wehrhafter Männer als

1 Andere publicaties van haar hand uit deze zelfde tijd (b.v. *Burg, Stadt und Territorialstaat in ihren wechselseitigen Beziehungen* In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1943, S. 48-88 missen iedere actualiteit of ideologische beïnvloeding, daarom zijn deze ook niet in de Lijst van Bronnen opgenomen. Haar belangrijke boek van 1953 *Frühgeschichte* etc., de uitwerking van haar voorstudies uit oorlogstijd, is veel genuanceerder en geheel anders van toon en sfeer dan haar hier besproken voorstudie.

2 Vgl. hierna blz. 181.

3 Ganshof had, volgens Edith Ennen, ten onrechte ook het gebied ten zuiden van de Seine tot aan de Loire toe in zijn onderzoek betrokken. In de streek tussen Seine en Loire was de Romaanse invloed zeer groot, vatte men dan deze streek samen met die ten noorden van den Seine tot aan de Rijn, dan moest dat, 'ideal-typisch' gezien, verwarrend werken (S. 127.

politische Institution hinübergerettet in eine Zeit, die vom andersartigen herrenrechterlichen und individualistischen Denken des römischen Rechts bereits stark überschattet wurde' (S. 130). Typisch Frankisch bleef daarbij het schepenrecht, dat men het best terugvond in het oude Karolingische kerngebied van Maas, Rijn en Moezel, terwijl het naar het Westen toe steeds meer verminderde, omdat daar de landsheerlijke macht veel sterker doorwerkte. Hoe anders was daarentegen, volgens Dr. Ennen, de Italiaanse stad! Hier behielden de gevestigde grondbezitters de leiding. Het 'ortsgebundene Personalverband freier Kaufleute im Norden steht die Gebietsherrschaft eines stadtsässigen Adels gegenüber.' In Italië was dan ook het bestuur van de stad in handen van een Raad, die naar binnen toe de stadsoverheid was, naar buiten de stadsvertegenwoordiging vormde. Deze raadsordening heeft overal behalve in het eigenlijke Frankische gebied, ook ten noorden van de Alpen, tenslotte ingang gevonden.

Wanneer Dr. Ennen dit artikel wil afsluiten haast zij zich te verklaren, dat haar betoog te scherp was toegespitst: ook in het Noorden vond men de macht van de grootgrondbezitters in de stad en Romeinse invloeden hebben overal doorgewerkt, in het Zuiden voltrok zich op den duur evenzeer een sociale omwenteling, waarbij de kooplieden machtig werden en ook de stedelijke adel zich in dezen moest aanpassen. Niettemin bleef in het Zuiden het verbond van kooplieden en adel, de Italiaanse 'Compagna', een tijdelijk contract zonder enige bijstandsverplichting, terwijl de Frankische 'coniuratio' een broederlijke gemeenschapsovereenkomst was. De compagna werd aristocratisch beheerst, de coniuratio werd veeleer geleid door schepenen of gezworenen, die slechts als gemachtigden voor het geheel optraden. En toch werd ook dit gecompliceerder, wanneer men b.v. de overgangsvormen in het oog vat. De Zuidduitse en Bovenrijnse steden, geografisch in overgangsgebied gelegen, hadden als marktplaatsen van het omliggende land weer een eigen ontwikkeling doorgemaakt, en het marktrecht, daaruit ontstaan, was anders dan het koopliedenrecht in het Noorden en meer verwant aan de antieke stadsordening. Tenslotte wordt het beeld nog meer verward door het onderscheid tussen de gegroeide en de gekweekte steden, ook al viel het opzettelijk stichten van de steden in een latere periode.

In dit artikel - ik erken het graag - wordt op pakkende en verhelderende wijze een uiterst gecompliceerd historisch verschijnsel samengevat. Maar behalve deze voordelen van de methode der ideaal-typering voelt men toch ook direct de nadelen. Het onvermijdelijk generaliserende karakter veegt een grote hoeveelheid verschillen en nuances opzij, die voor een zuiverder beeld van een historisch verschijnsel eigenlijk onmisbaar zijn. Wanneer Edith Ennen de 'coniuratio' als de essentie van de Frankische stad gaat isoleren en daarmee de variaties en afwijkingen verwaarloost, dan is zij op zichzelf daartoe gerechtigd, omdat de ideaal-typering altijd de weg naar de werkelijkheid nadrukkelijk openlaat. Maar zij forceert toch bewust op grond van haar eigentijdse ideologie en levensbeschouwing het geheel binnen een schema op zulk een wijze, dat iedere historicus, die niet die ideologie of levensbeschouwing deelt, meteen in

staat wordt gesteld om juist *op grond van* de afwijkingen en variaties de waarde van de ideaaltypering te ontkennen. Ideaaltyperingen - juist dit betoog over het ontstaan der steden in de Middeleeuwen toont het zo duidelijk aan - zijn eigenlijk niet anders dan bewust-geconcentreerde vereenzijdigingen, die altijd weer tot discussie nopen, nooit kunnen en mogen overtuigen en daarom alleen maar hulplijnen en hulpbruggetjes zijn om ... onmiddellijk weer door anderen te worden afgebroken. Zij het niet dan na hun vaak stimulerende functie te hebben uitgeoefend.

Welk een reeks van vragen en discussiepunten werpt Edith Ennen al niet meteen op! Is dat z.g. sibbe-besef wel zo typisch Germaans? Is die 'coniuratio' daarvan zo sterk doortrokken en ontbreekt het in die mate overal in de 'compagna'? Was die koopman - waarvoor altijd weer die Godric van Finchale als zwerfpaard moet opdraven - nu werkelijk zulk een algemeen verschijnsel, dat hij kan gelden als 'de' stichter van het 'suburbium' der kooplieden[1]? Is niet alles wat iemand in zijn land uit eigen verleden toewaait hem zo eigen dat het hem daarom als typisch Duits, Nederlands, Frans of zelfs Germaans voorkomt? En zo kan men voortgaan met vragen.

Wanneer we ons echter bepalen tot de vraag, welke plaats de opkomst der steden in de Middeleeuwen in het beeld van de Nederlandse geschiedenis bij de nationaal-socialisten zou gekregen hebben, dan kan ik slechts vermoeden dat de Middeleeuwse stad en de Middeleeuwse koopman zouden zijn verheerlijkt om het Germaanse ethisch-sociale gevoel dat daar zou hebben geheerst, terwijl de sociale en economische noodzakelijkheden een geringer gewicht zou zijn gegeven. In deze verwachting voel ik mij gesterkt ten eerste door de nieuwe uitgave van een korte beschouwing van Jan ter Gouw over *De Gilden* (Bronnen 384 en 385), alleen omdat ook Ter Gouw de Germaanse oorsprong van de gilden zwaar had geaccentueerd[2], en daarnaast door de waardering die de nationaal-socialisten uitten voor het verschijnsel van de Hanze.

De Hanze

Want ook in de Hanze was het Germaanse sociale groepsgevoel de grondslag voor een groots handelsverbond, dat zich niet alleen beperkte tot het gebied van oorsprong: de Oostzee, maar ook expandeerde in het grote Rijksgebied (Rijnsteden, IJselsteden, en Brugge) en zelfs daarbuiten in Germaans gebied ('Stalhof' in Londen, Bergen in Noorwegen). De bestudering van de geschiedenis van de Hanze vormde reeds lang een dankbaar terrein van, vooral Duitse, economische historici. De in nationaal-socialistische tijd en sfeer ontstane publicaties brachten zelf weinig nieuws, behoefden hoogstens enige accenten van de economisch-sociaal gerichte aandacht van vroeger te verleggen naar een meer ethisch getinte kijk op de voortreffelijke Germaanse mens. En zelfs hierbij konden ook oudere Hanze-kenners, zoals Fritz Rörig, gemakkelijk aansluiting vinden. In een voorwoord tot een bundeltje van vier artikelen *Vom*

1 Veel voorzichtiger uit EDITH ENNEN zich dan ook over deze materie in haar boek *Frühgeschichte* etc. S. 123.
2 Deze herdruk bedoelde mogelijk ook propaganda voor een economisch corporatief stelsel.

Werden und Wesen der Hanse (1940, Bronnen 515), wijst hij er op, dat hij reeds in 1928 de banden des bloeds als grondslag van het Hanzeverbond had herkend; in zijn artikelen wil hij, zonder de materialistische zijde van de Hanze te verwaarlozen[1], juist dat geestelijke 'plus' van de Hanze, boven de politieke en economische factoren uit, belichten.

Voor ons onderwerp is uit deze bundel de bijdrage *Unternehmerkräfte im flandrisch-hansischen Raum* van belang[2]. De psychologische kant van de Hanzeatische koopman wil Rörig bezien. Allereerst protesteert hij tegen de onderscheiding van 'Nahrung' en 'Erwerb' waarbij de eerste vóór 1500 nog als economisch motief zou hebben gegolden, het winststreven daarentegen pas later de drijvende kracht zou zijn geweest. Pirenne had reeds, hoewel met een bijna 'dämonischer Lust am konkreten Leben einer vergangenen Zeit' (S. 85), deze theorie omvergeworpen met de these, dat aan het begin van de middeleeuwse handel en de stedenvorming niet de op eigen behoeften georiënteerde handwerker, maar de ruwe, op winst beluste 'Fernhandler' stond. Gretig neemt Rörig deze these nu ook voor het ontstaan van de Hanze in de 12e eeuw over. In de 13e eeuw veranderde het karakter van een zwervende handel in de oude stijl in dat van een gerationaliseerde, burgerlijke organisatie-nieuwe-stijl. Essentieel acht de auteur het toenemend gebruik van het schrift, dat een vestiging voor de koopman mogelijk maakte, een concentratie ook van handelsorganisatie in belangrijke havensteden zoals Lübeck en Brugge, die de oudere handelskolonie in Wisby voorbijstreefde en verdrong. In Lübeck b.v. is Bertram Mornewech (gest. 1286) de echte 'homo novus'. Maar zelfs deze nieuwe krachten werden toch beheerst door de oude Hanzegeest. 'Wagendes kaufmännisches Unternehmertum steht ... am Anfang hansischer Geschichte, ein Unternehmertum, das von vornherein Aufgaben aufgriff, von einer Grösse, dass sie nur in Gemeinschaftsarbeit unter einer selbstgeschaffenen politischen Leitung und Zucht gelöst werden könnten.' (S. 109).

Wanneer men nu de koopman uit de bloeitijd van de Hanze vergelijkt met een Fugger in de 16e eeuw, dan springt weliswaar de overeenkomst in het oog dat voor beiden gold: 'er wollte gewinnen dieweil er könne' (S. 111) en dat zij daarin ook inderdaad op een modern-aangepaste wijze slaagden, beiden niet gebonden door beperkende gildevoorschriften of politieke overheersing. Maar ook het verschil kan niemand ontgaan: de Hanzeaat wist van zijn sociale bindingen en besefte zijn verantwoordelijkheid, een Fugger was een individualistisch ongebonden 'Privatunternehmer'. Mornewech b.v. was medebestuurder van zijn stad Lübeck, Fugger zag in Augsburg slechts de vestigingsplaats van zijn zaak. De 'Gemeinschaftsgeist', die voor de Hanze de grondslag vormde van haar opkomst en bloei, kreeg de ruimte niet meer in de latere economische verhoudingen[3]. Daaruit verklaart Rörig ten dele het verval van de Hanze zelf.

1 Vgl. hiervóór blz. 45.
2 Herdruk van een artikel in *Historische Zeitschrift* Bd. 159 (1939) S. 265 e.v.
3 Veel gezwollener nazi-achtig doet het artikel van RÖRIG aan over 'Reichssymbolik auf Gotland', in: *Hansische Geschichtsblätter* 64. Jhrg. (1940) S. 1-67.

Verwonderlijk is het, dat Rörig in zijn voorwoord tot deze bundel van zeker niet onverdienstelijke artikelen, die, afgezien van zijn liefde voor het Germanen dom, op weinig critiek zullen stuiten, zonder enig voorbehoud het werk van H. Hunke prijst. Want Hunkes uitgave *Hanse, Downingstreet und Deutschlands Lebensraum* (1940, Bronnen 502), evenals zijn latere verzamelwerk *Hanse, Rhein und Reich* (1942, Bronnen 503), draagt zulk een tendentieus karakter, dat ook overtuigde Germanophielen als Rörig, die nog opgegroeid waren in het geloof aan de waarde van wetenschap en waarheid, zich daaraan hadden kunnen stoten. De Hanze wordt hier als een oergezond sociaal-bewust handelsverbond gesteld tegenover de boosaardig-slimme kapitalistische politiek van Londen, waar ook Holland het verlengstuk van werd[1]. Wild draaft Prof. Dr. Heinrich Reincke door in zijn bijdrage *Der Hansische Kaufmann und die Niederlande* (Bronnen 514). De Hansische koopman was volgens hem rijksbewust. 'Es ist eben damals' - we zijn dan in de 14e eeuw! - 'Ein Reich, und Ein Volk, und es blieb noch auf Jahrhunderte (bis zum unseligen Frieden! (1648!) Ein Reich und bis heute Ein Volk' (S. 48). Wanneer nog in de 16e eeuw in Antwerpen een groot Hanzekantoor wordt gebouwd, staat er rustigjes: 'Das ganze Haus schien zu rufen, ja zu schreien: "Hier deutsches Reich"!' (S. 71). Hoe prijst Reincke de Hanze, die juist in de tijd van het politieke verval van de Rijksmacht zich zo kon oprichten! 'Hier verteidigt deutsches Bürgertum allein auf sich selbst gestellt, die Überlieferungen einer grossen Vergangenheit und hält zukunftreiche Gedanken wach, die bei den berufenen Trägern bereits im Absterben waren' (S. 61).

Op de klachten over de z.g. anti-continentale politiek van de latere Republiek der Nederlanden wordt al enigszins gepraeludeerd in de critiek op de Hollandse concurrentie tegen de Hanze. Maar over het algemeen wordt deze concurrentie toch niet als een zeer ernstige dissonant gevoeld[2]. De populair-bedoelde boekjes van Hollweg over *De Nederlandsche Hanzesteden* (Bronnen 497) en Muchow *Der flämische Raum und die deutsche Hanse* (Bronnen 509) zijn daardoor niet geheel onverdienstelijke overzichtjes geworden. Zelfs het werkje van Muchow dat toch al in de ondertitel waarschuwt 'zugleich ein Versuch der Darlegung ihrer germanischen Grundlagen' te zijn, geeft niet veel meer dan een samenvatting. Muchow wilde aantonen, dat de Duitse Hanze juist in Vlaanderen aan invloed won en in een spel van wederzijdse doordringing Vlaanderen economisch redde, toen dit gewest met zijn eigenhandel en textielindustrie in een ernstige impasse was geraakt. De les, die Muchow natuurlijk hieruit voor

1 Zeer tendentieus is b.v. HUNKE'S eigen bijdrage *Die alte und die neue Hanse* (Bronnen 501). Beide verzamelwerken munten daarentegen uit in fraaie uitvoering en illustraties.

2 Dr. J. VAN ESSEN (1944, Bronnen 10) noemt b.v. de Hanzeatische koopman een 'Grossbürger', de 17e eeuwse Hollandse handelaar een 'Spiessbürger'. Meestal wordt echter nazicritiek op Holland in de tijd van de Hanze vermeden. Er zijn zelfs pogingen van Duitse zijde om Holland te prijzen. GEORG FINK (1941, Bronnen 494) zag b.v. in Hollands bloei een eerlijke wedijver van Holland met de Hanze, die beide partijen in kracht en daden voortstuwde. Volgens hem had de Bourgondische macht de Hanze reeds eerder afbreuk gedaan.

het heden wil trekken, wordt dan ook niet in de slotzinnen verzwegen (S. 80), maar veel minder dan Hunkes verzamelwerken wordt toch het verdere boekje door deze tendenz bedorven. Van de meer beperkte studies zijn verder hoogstens nog de publicaties van Dr. A. Hulshof en Prof. Dr. E. Keyser (Bronnen 498-500 en 504, 505)[1], en de kleine publicatie van Dr. Joh. Theunisz over *Drie Zwolsche Memoriën* (Bronnen 523) vermeldenswaard.

Bourgondië

Inmiddels zijn we, met grote sprongen natuurlijk, in de latere Middeleeuwen beland: bij het Bourgondische tijdvak. De politieke samenbundeling der Nederlandse gewesten binnen het ene verband onder de Bourgondische heersers kon in Duitse nazikringen weinig waardering vinden. Steinbachs artikel *Gibt es einen Lotharingischen Raum*? (Bronnen 354, zie hiervóór blz. 164) liet hierover al weinig twijfel bestaan. De oorsprong van de Bourgondische heerschappij lag nu eenmaal in de *Franse* dynastieke politiek. En ook al werd later een Bourgondisch 'tussenrijk' gevormd, dat aan kon sluiten bij de anti-Franse gevoelens, die in de Nederlanden leefden, dat nam toch niet weg, dat de Franse herkomst van het nieuwe régime niet kon worden uitgewist en daarom ook vaak op volks verzet stuitte. De poging om aansluiting te zoeken bij de Lotharingse traditie was tot mislukking gedoemd: Vlaanderen had immers nooit bij het oude Lotharingen behoord, terwijl dit gewest juist het kerngebied werd van het nieuwe tussenrijk. Erger nog: de Lotharingse traditie ging terug op een herinnering aan de grote Frankische tijd, toen het Maas-, Moezel- en Rijngebied het middelpunt vormde, in werkelijkheid dus de kern van het *Duitse* Rijk[2].

Een artikel van Dr. Jozef Smits-Forst droeg de veelzeggende titel *Volk wider Burgund* (1938, Bronnen 558). Volgens deze schrijver hadden de Bourgondiërs slechts kunnen profiteren van een gezagsvacuum, dat door de in particularisme vervallen stedenmacht na 1302, de achteruitgang van de adelsmacht sedert de slag bij Woeringen (1288) en het verval van het Rijksgezag was ontstaan. Van den beginne af aan stuitten de Bourgondische heersers op weerstand, vooral in het Oosten (Luxemburg b.v.), terwijl in Vlaanderen de spanningen tussen de vreemde bovenlaag ('überfremdende Oberschicht') en de steden het land in onrust hielden. Onder Karel de Stoute brak tenslotte het verzet langs de Oostelijke grenzen definitief los: in Luik (de 'Cluppelschläger' in 1468) en in de Elzas.

Günther Franz heeft de betekenis van dit z.g. volkse verzet in de Bourgondische oorlogen nog wat zwaarder aangezet in een bijdrage *Die Bedeutung der Burgunderkriege für die Entstehung des deutschen Nationalgefühls* (1938, Bronnen 534). Karel de Stoutes streven wordt hierin voorgesteld als een poging tot 'onvolkse' randafbrokkeling van het Rijk. Deze telg van een Romaanse wereld

1 Deze hoogleraar uit Danzig Prof. E. Keyser was reeds vóór de oorlog bij archiefonderzoek met Dr. Hulshof in contact gekomen. Hij wordt ook genoemd in verband met de strijd voor het 'Auslanddeutschtum' van de Duitse historici bij HAMMANN p. 184.

2 Vgl. ook JUST (Bronnen 541, 1943).

wilde liefst, geheel in strijd met het Germaanse stambewustzijn, Keizer worden. De Keizer Frederik III en de Paus legden zich bij Karels plannen neer; zij leefden zelf in een staatsterritoriale gedachtenwereld, waarin een Oostenrijkse of Bourgondische monarchie geheel paste. In Neuss (1475) verloor het volk het tegen deze vorsten. Zelfs de volksopstanden in de Elzas en Zwitserland, ontstaan gelijkelijk uit vrijheidsgevoel en Rijksbesef, hadden geen succes. Voor Zwitserland zou deze opstand een laatste ‘Bekenntniss zum Deutschtum’ zijn, vóórdat daar de vrijheid op een andere, verkeerde, manier werd begrepen.

Zo vreemd nu als de Bourgondische heersers waren, zo duidelijk leefden er van onderop echte volksgevoelens in de Nederlanden. Zij zijn het best, volgens de nationaal-socialistische auteurs, terug te vinden in de kunstuitingen. Allerlei ongrijpbare stijl-interpretaties en rastheorieën gebruikte een Dr. Martin Konrad om dit aan te tonen. Reeds in 1938 begon deze kunsthistoricus te publiceren over de schilderkunst van Jan van Eyck (Bronnen 543) en hij ging hiermee hardnekkig en ook wel hardleers[1] voort (Bronnen 544 en 545). Op grond van gelijkenissen tussen afbeeldingen van de Meester van het Naumburger altaar en het werk van Jan van Eyck (het bestaan van Hubert van Eyck wordt door hem heftig ontkend) construeerde hij een reis van deze schilder door Duitsland. In de ornamentiek van sommige voorwerpen op van Eycks schilderijen vond hij zelfs oer-Germaanse symbolen terug, zelfs ... het hakenkruis.

De mystiek

Meer grond voor de opvattingen van een nog voortlevend innerlijk volks verband kon het verschijnsel van de mystiek bieden. *Eine germanische Synthese im* 14. *und* 15. *Jahrhundert* noemde Ds. G. van Duyl deze *Blütezeit der Mystik* (Bronnen 377). Volgens deze nationaal-socialistische auteur leefde de oude Germaanse werkelijkheid binnen het omhulsel van de katholieke Middeleeuwse maatschappij voort. Zoals er in de gilden een oud-Germaanse binding bleef bestaan, in de schilderkunst, zelfs in de gotiek de natuurverering van het oude heidendom een plaats behield, in de scholastiek bij een Scotus of Occam een Germaanse inslag te vinden was, zo was er ook een Germaanse werkelijkheid in de mystiek. Onder de invloed van Eckehardts, Taulers en Seusses geschriften, waarin het gezonde onbedorven volksgevoel kon worden aangevoeld, was ook Van Ruusbroeck (1293-1387) geraakt. Want van Ruusbroecks geschriften waren even door en door Germaans: dynamisch gespannen, strak en rustig, in eigen taal geschreven. Het besef van de eenheid van lichaam en geest, het gevoel voor eigen geesteskracht en eigen geestesadel verjoegen de oosterse dweepzucht en de materialistische heilstheorieën. De eigenlijke Kerk zou in deze gedachtenwereld in uiterste consequentie niet meer nodig zijn geweest. De *Moderne Devotie* was een ‘Mystik der Praxis’, waarbij het priester-

1 Vgl. de scherpe en juiste critiek van GEYL, *Duits en Diets*, blz. 60/62. Hierop reageerde KONRAD dan weer fel in de tweede druk van OSZWALDS *Deutsch-Niederländische Symphonie* (Bronnen 200, zie hiervóór blz. 102) in een noot bij zijn bijdrage (Bronnen 543) S. 265 e.v. Anmerkung 153.

schap individualistisch was en de arbeid verheerlijkt werd. Hoever strekten zich de invloeden van deze Germaanse geest niet uit! In ruimte: naar Duitsland toe (Cusanus, Luther); in tijd: tot in het Humanisme (Gansfoort, Erasmus)[1]. Het was de Hanzestad Deventer, die bij het ontstaan van de Moderne Devotie een rol speelde. Het verval van die Hanze zou ook de teruggang van deze geestelijke beweging met zich slepen. En toch zou in de Hervorming de geest van de Germaanse mystiek herleven.

Het zelfstandig worden der Nederlanden

Niettemin kon moeilijk worden ontkend, dat onder de Bourgondiërs en Habsburgers de Nederlanden meer en meer een eigen karakter kregen en daarmee losser geraakten van het Rijksverband dan ooit tevoren. Von Treitschke had reeds op de inwendige verbrokkeling van het Rijk gewezen, waarbij de belangstelling voor het Westen was afgenomen. Misschien is juist dit er de oorzaak van, dat ik in de nationaal-socialistische publicaties weinig over dit proces van losmaking heb gevonden. Liever werd het vermeden om de ‘schuld’ van de zelfstandige ontwikkeling van de Nederlanden, die Von Treitschke nog openlijk aan het Rijk zelf gaf, te onderzoeken en sprak men van een ‘scheuring’ die later in de Nederlandse Opstand zou hebben plaatsgevonden, en dan grotendeels *buiten* de schuld van het Rijk.

De meest brede beschouwing over het proces van de losmaking vóór de Opstand heb ik gevonden bij Dr. Hendrik Krekel. De vele beschouwingen van deze historicus, die steeds meer het beroep van publicist beoefende, houden zich wat de Nederlandse geschiedenis betreft vooral bezig met de tijd van 1400 tot 1700. Zij nemen een enigszins aparte plaats in temidden van de overige nationaal-socialistische publicaties. Niet alleen wilde Krekel zich gedistanciëerd houden van het gewone partijgewoel, maar hij poogde ook een eigen stijl en peil te handhaven. Maar, ondanks de duister-filosofische taal en het schijnbaar voorzichtig tasten en proeven van ieder woord en begrip, pasten Krekels beschouwingen wonderwel binnen het nationaal-socialistische kader - wij zullen dat hierna herhaaldelijk zien. Veel was er in zijn werk alleen maar ‘pour épater le bourgeois’. Er zit veel waars in de bewering, dat Krekel schermde met begrippen en stromingen zoals de filosofen, die, naar het zeggen van Hegel, konijnen uit hun hoge hoed halen, nadat zij die er vóór de voorstelling in hadden gestopt[2].

In dit verband interesseert ons wat Krekel over de betekenis van de Bourgondische en Habsburgse heerschappij voor de Nederlanden heeft geschreven. Twee beschouwingen komen hiervoor in aanmerking *Burgunder und Habsburger in den Niederlanden* (1942, Bronnen 347) en *De oorzaken van het zelfstandigworden*

1 Het Humanisme werd behalve critisch (zie hieronder blz. 189) ook wel waarderend beschreven, vgl. b.v. JUST (Bronnen 654, 1944).

2 Dit werd reeds opgemerkt naar aanleiding van Krekels proefschrift door een recensent F.W.J. DRION in *Het Volk* 20 october 1938. Inderdaad staat dit werk reeds bol van kwasidiepzinnigheden.

der Nederlanden (1943, Bronnen 593). Krekel plaatst deze tijd tegen de wijdere achtergrond van culturele verandering, waarin geestelijk gezien de leer van de theocentrie verschoof naar die van een anthropocentrie (Eckehardt, de Devotie en Occam), sociaal de stedenontwikkeling spanningen opriep, die diep doorwerkten, terwijl tenslotte politiek gezien een nationaal bewustzijn ontstond, dat de centralisatiepolitiek mogelijk maakte. De Bourgondiërs, zelf als het ware producten van deze nieuwe spanningen, poogden van de situatie te profiteren, speelden Frankrijk en Engeland tegen elkaar uit en zochten steun bij het Rijk door vandaar de Habsburgers naar de Nederlanden te halen. Vooral in de noordelijke gewesten zag men echter de successen van deze centralisatiepolitiek met lede ogen aan. Sociaal en economisch waren de Nederlanden zich sterk van de omgeving gaan onderscheiden, maar als overgangsgebied tussen de grote landen en machten van Europa ondergingen zij de, vooral culturele, spanningen in verhevigde mate. De onderlinge strijd van Frankrijk en Engeland en het verval van het Rijk dwongen de Nederlanden tot een eigen ontwikkeling, waarbij een samenbundelende macht aan bestaande behoeften beantwoordde. De opkomende kapitalistische élite daarentegen wilde deze macht nooit volledig aanvaarden, voor eigen ontplooiing wenste zij de volle bewegingsvrijheid te behouden. Zo vond ook de Bourgondisch-Habsburgse macht alleen maar een onzekere tussenweg, symbolisch voor de ligging van de Lage Landen. De landsheren waren bereid deze halfslachtige positie te aanvaarden, omdat zij in de eerste plaats eigen ‘Hausmacht’ op het oog hadden.

Met dit alles heeft Krekel nog maar weinig gezegd. Toevallige sociaal-economische en cultureel-politieke omstandigheden plaatsten de Nederlanden in een enigszins aparte positie, maar over scheuring uit het Rijk was in feite nog niets beslist. Het verwijt, dat de Habsburgers zich te veel om eigen ‘Hausmacht’ bekommerden is hierin weer te vernemen, het had al een oude, vooral Duitse traditie.

Het onderzoek van Dr. E. Schulte, archivaris te Münster, naar de formeelrechtelijke verhoudingen tussen de Nederlandse gewesten en het Rijk moest uiteraard ook op de periode vóór de Opstand ingaan. Zijn werk *Reichsgeschichte der Niederlande*, dat in 1944 verscheen (Bronnen 219), had reeds een eigen geschiedenis. Dankzij het formalistische standpunt van Schulte, kon aangetoond worden, dat eigenlijk het verband tussen de Nederlanden en het Rijk nooit verbroken werd. Geen wonder dan ook, dat de oorspronkelijke tekst reeds in 1941 aan de Führer aangeboden was, dat daarna, waarschijnlijk via General-Kommissar Schmidt, Seyss-Inquart het op Musserts verjaardag in prachtband uitgevoerd aan deze Leider ten geschenke gaf en tenslotte de ‘Deutsch-Niederländische Gesellschaft’ van Schulte een meer aaneengesloten tekst met illustraties liet drukken[1].

Schulte begint zijn werk bij het jaar 1478, omdat dan in een leenbrief voor

1 Vgl. Bronnen 217, 218, 219 (ook chronologisch in goede volgorde). Over het geschenk voor Mussert (218), waarmee deze Leider waarschijnlijk weinig ingenomen zal zijn geweest, zie *Nederland in Oorlogstijd* juni 1949 (Jrg. 4 Nr. 2) blz. 25.

Maximiliaan van Habsburg, bij zijn huwelijk met Maria van Bourgondië, door Keizer Frederik III de Nederlandse gewesten *in hun geheel* werden beleend, hoewel aan de andere kant toch de Bourgondische erfenis als een spilleleen van Maria werd beschouwd zodat in feite de leenbrief van 1478 verwaarloosd werd. Volgens Schulte brak er desalniettemin voor de 'Reichsgeschichte der Niederlande' een nieuw tijdperk aan: een gedecentraliseerde kreits van het Rijk werd in zijn geheel aan een Duitse rijksgrote in leen gegeven (S. 7-10).

Van meer belang voor de staatsrechtelijke verhoudingen tussen de Nederlanden en het Rijk was het vermaarde verdrag van Augsburg van 1548[1]. In het algemeen wordt getracht de betekenis van dit verdrag als begin van Nederlands formele recht op onafhankelijkheid te ontkennen. De verklaring van trouw aan het Rijk, de toezegging dat de Nederlanden bij zouden dragen in de rijkskas en de belofte van de zijde van het Rijk eventueel militaire steun te verlenen, worden integendeel nadrukkelijk gereleveerd als een nauwer aanhalen van zeer verslapte banden. De Weense archivaris Prof. Dr. Ludwig Bittner beschouwt het verdrag zelfs als een hoogtepunt van de rijksuitbreiding naar het Westen (1940, Bronnen 531). Schulte beschuldigt Karel V van sterke hispanisatiepolitiek en brandmerkt deze vorst, met citaten van Haller en Brandi, als on-Duitse figuur, maar wenst toch het verdrag van Augsburg niet als 'endgültig' te beschouwen. Nog lang daarna blijkt de Nederlandse 'trouw' aan het Rijk, de rijksstenden hebben zelfs de ratificatie van het verdrag geweigerd, al hield de Keizer zelf wel vast aan de fictie van zijn geldigheid (S. 20-26). Schulte verschuift zelfs deze definitieve formele scheuring van de Nederlanden uit het Rijk naar het jaar ... 1725. Hierop kom ik nog terug.

De waardering van de betekenis van het Verdrag van Augsburg is reeds een zeer oud onderwerp van discussie. Begrijpelijk, inderdaad, omdat de tekst onhelder en poly-interpretabel is. De vernuftige en alleszins aanvaardbare oplossing van Feenstra, dat deze tekst opzettelijk vaag is gehouden omdat enkele gewesten (Gelderland, Utrecht en Overijsel) de verbindingen met het Rijk wilden handhaven, de andere zich 'franc et non subjectz' wilden beschouwen kon natuurlijk bij historici als Schulte niet opkomen[2].

Ook in ander opzicht vonden de Habsburgers weinig waardering bij de nationaal-socialisten. In het proefschrift van H. Mollwo: *Die Friesen und das Reich* (1942, Bronnen 274) werd Edzard Cirksena de grote Friese boerenleider, die poogde een eigen Fries gemediatiseerd Rijksgebied te scheppen. Aan de Habsburgers, die evenzeer als de Karolingen als Roomse caesaren van het Rijk vervreemd waren, was het te wijten dat dit schone ideaal van één Fries land binnen het Duitse Rijk te gronde ging[3]. Karel V's optreden tegen de toenemende ketterse bewegingen kon evenmin nationaal-socialistische lof oogsten. Want de ketterse beweging was eigenlijk een vorm van waarlijk volks verzet

1 Zorgvuldige tekstanalyse en -weging bij FEENSTRA pp. 49-54.
2 FEENSTRA p. 54. Vgl. ook zijn zeer juiste critiek op Schultes werk, dat hij veroordeelt als vooringenomen en onnauwkeurig (p. 31, noot 4).
3 De critiek van HORA SICCAMA op dit werk (Bronnen 282) zie hierna blz. 253.

tegen de toenemende 'Überfremdung', verbastering en verroomsing onder de Habsburgse heerschappij. Luther was een volks-nationale figuur. En zelfs de Wederdoperij kon nog enige waardering ontmoeten, omdat ook hier de grenzen tussen het Rijk en de Nederlanden uitgewist werden (1904, Bronnen 562). Was het niet het verwantschapsgevoel met het Oosten, dat de nieuwe Nederlandse emigraties onder deze vervolgingen naar het Oosten dreef? Theunisz wilde deze zelfs ook tot zijn 'Oostkolonisatie' rekenen[1].

En toch - zoals ook bij Karel de Grote - was de beoordeling van Karel V niet over de gehele linie afwijzend. Leo Just, docent te Bonn, die in de Habsburgers juist graag wilde prijzen, dat zij door de geschiedenis heen het Westen tegen de Franse gevaren beschermd en daardoor voor het Rijk behouden hadden, waardeerde het ook al in Karel V, dat hij deze 'Reichsaufgabe' had vervuld (1944, Bronnen 540). En Hk. Plaizier kon nog in twee artikelen in *Volk en Vaderland* in 1944 voor Karel V goede woorden vinden (Bronnen 557). Karel V had dan toch maar, zonder de Nederlanden uit het Rijk los te scheuren, aan de volkse en culturele eigenaard van de Nederlanden een politieke vorm willen geven. Stilletjes werd zo in Karel V ook Musserts federatieve Rijksplan aangeprezen[2].

Maar genuanceerder nog zag een echte historicus de ontwikkeling van Nederlands zelfstandigheid. Dr. F. Petri, de Keulse historicus, die als Directeur van het Nederlandse Instituut zich reeds lang met de geschiedenis der Nederlanden had beziggehouden, was na de grote Duitse overwinningen aan het Westfront politiek op drift geraakt. Ongetwijfeld had Dr. W. Reese, een sterker persoonlijkheid maar bovendien fel nationaal-socialistisch-gezind, grote invloed gehad op Petri, toen zij samen de leiding hadden over de afdeling Hoger Onderwijs in de 'Kulturverwaltung' bij de bezettingsmachten in België[3]. Petri's publicaties na Juni 1940 kregen hierdoor een andere toon, hoewel daarbij een zeker historisch besef nooit geheel verloren ging. Alleen al als type kon hij niet meehollen in de propagandistische demagogische denkwereld van anderen en evenmin geloven in simplistische dooddoeners of gemeenplaatsen van goede nazi's. Zijn drie beschouwingen gebundeld in *Holland, Flandern, Wallonien* (1944, Bronnen 134) leggen van deze van nationaal-socialisme en Duits imperialisme doortrokken nochtans genuanceerde wetenschappelijke visie op de geschiedenis der Nederlanden een curieus getuigenis af.

In dit verband is Petri's eerste beschouwing *Die Niederlands und das Reich* (S. 12-42) van belang[4]. In het voetspoor van zijn vriend Reese legt hij hier sterk de nadruk op de verwantschap in het verleden tussen de Nederlanden en het Rijk. Maar hij acht het toch nog evenzeer van belang om te wijzen op het

1 Zie hiervóór blz. 175.
2 Musserts politieke ideeën zie hiervóór blz. 76.
3 PETRI deelt dan ook mee, dat Reese met Steding bevriend was, in zijn rede van 1953 *Deutschland und die Niederlande* etc. S. 5. In dezelfde passage noemt PETRI Reese zijn 'früh verstorbener Kriegskamerad'.
4 Hij hield deze voordracht aanvankelijk voor leraren aan de Duitse scholen in Nederland.

feit, dat er zich ook een onmiskenbaar onderscheid, zelfs een tegenstelling ontwikkelde tussen de meest Westelijk gelegen gewesten als Friesland, Holland, Zeeland en Vlaanderen ener- en het Rijk anderzijds. Een onderscheid, dat al waar te nemen was in de hoge Middeleeuwen en zich in de loop van de daarop volgende eeuwen nog verscherpte. Franse invloed, oriëntatie op het Westen, eigen economische ontwikkeling (Holland contra de Hanze), de zich uit het Rijk loswrikkende vereniging van de gewesten onder Bourgondische leiding hadden die eigenheid aan de Nederlanden gegeven en het zelfstandigheidsbewustzijn aangewakkerd. Maar toch was in de 15e eeuw nog niet de beslissing van een scheiding tussen Oost en West, Rijk en Nederlanden gevallen. Zelfs in de tijd van Karel V, aldus Petri, bleven de mogelijkheden tot wederinvoeging van de lage landen binnen het Rijk of tot definitieve losmaking nog open. Ondanks het vonnis, dat b.v. Haller en Schäfer over Karel V meenden te moeten vellen, zag Petri toch in het jaar 1548 eerder een uitstel van beslissing wat betreft de toekomstige verbinding met het Rijk dan een definitieve scheiding[1].

Als voorbeeld van de andersgerichte culturele oriëntering van de Nederlanden noemde Petri ook: Erasmus. Het internationaal cosmopolitisch denken van deze humanist was meer naar het Westen dan naar het 'midden' van Europa gericht (S. 31). Begrijpelijkerwijs kon Erasmus, de man, die men vaak te weinig strijdbaarheid, afkeer van partijkeuze en onpolitieke teruggetrokkenheid had verweten, in de ogen van de nationaal-socialisten weinig waardering vinden. Het is nog verbazingwekkend hoe gematigd men hier over hem schreef (Bronnen 542, 548). Nog het duidelijkst sprak Goedewaagen zich over Erasmus uit (Bronnen 536). Erasmus' behoefte aan het rustige, het beslotene, het individuele werd een typische eigenschap van het Nederlandse volkskarakter. 'Dat de grote zee ruischt ook in het kleinste schelpje was hem (Erasmus) genoeg.' Positief kon Goedewaagen daarom in Erasmus waarderen, dat hij de mens, de individu had ontdekt, maar in het negatieve verstarde deze ontdekking tot een individualisme, dat voor grote gebeurtenissen van eigen tijd geen daad meer over had. *Erasmus op reis* noemde Goedewaagen zijn beschouwing, op reis in vreemde landen, ver weg van datgene, wat op dat ogenblik de Germaanse wereld werkelijk bezielde.

Krekel viel Erasmus feller aan in een artikelenreeks, die hij in 1944 afsloot (Bronnen 123). 'Wat hij leerde was vrij goedkoop,' durfde Krekel te schrijven: 'een oppervlakkig soort Christendom-boven-geloofsverdeeldheid, dat de zwaarte der problemen miskende ...' 'Erasmus' verachting voor de politiek der vorsten, zijn spotten met het machtsstreven, blind als hij was voor de eigenlijke bewegende krachten achter de staatkundige werkelijkheid, pasten precies bij de levenshouding van de stand der welvarende Hollandsche burgers, die hun zaken, de bronnen van hun macht, maar al te zeer door vorstelijke willekeur en overmacht belemmerd zagen.' Ook 'zij bezaten niet de hoogere visie, de alomvattende staatsidee' (febr. 1944, blz. 113).

Zo kon Krekel juist de Hollandse burgerij voor de culturele ver-

1 Voor Petri's visie op Vlaanderen en Wallonië zie hierna blz. 244.

andering en losmaking uit het Rijk verantwoordelijk stellen. Reeds in de 15e eeuw was deze burgerij ten koste van de ouderwetse door normen en gewoontes geremde Hanzeatische geest, onbelast door de cultuur, omhoog gekomen. De steun van de Bourgondische heren had, met de overwinning van de Kabeljauwen over de Hoeken, de regentenmacht groot gemaakt. De idee van de vrijheid in Erasmiaanse geest schraagde en stimuleerde deze burgerij, die eindelijk op de tweede golf, die van de Opstand, geheel omhoog werd gestuwd. De ineenstorting van het Zuiden, het vrijbuiterswezen ter zee zouden ongemene nieuwe stimulerende voordelen voor de Hollandse burgers brengen (Bronnen 123, febr. 1944, blz. 112).

De opstand

Aan de Opstand zelf werd uiteraard ook in nationaal-socialistische kring groter aandacht besteed dan aan de gebeurtenissen daarvóór. Over de oorzaken werd eigenlijk weinig nieuws gezegd, oude historische verklaringen werden in ere gehouden: de economische onrust[1], het particularisme, de vrijheidswil en het geloof bleven op het 'lijstje' staan. Sterker werd het nationalistische element als verzet tegen de Habsburgse hispanisatiepolitiek geaccentueerd, en wat zijn oorsprong betreft werd het zelfs veranderd: het nationalistisch gevoel was eigenlijk de mythische beleving van het Germaanse rasgevoel. Heel die reeks van genoemde oorzaken kan hiermee zelfs onder één noemer gebracht worden. Het particularisme kwam voort uit een volks regionalisme, dat zich tegen het Westers-georiënteerde centralisme en militarisme verweerde[2]. Het nieuwe geloof was in feite een oer-Germaans verzet tegen de Romaanse inslag van de Roomse Kerk en de pauselijke macht. Sociaal-economisch gezien was de Opstand een beweging van het *volk*, dat, anders dan de door vreemde invloeden verbasterde en vergroeide hogere standen, in wezen zijn eigen aard en bloed nog niet vergat[3].

In een tamelijk rustige kleine studie van Hans de Vries *De Nederlandsche Opstand* (1942, Bronnen 617) wordt de opstandigheid van juist de lagere volksklassen zeer zorgvuldig en met overtuiging beschreven. Van het Calvinisme ging daarbij, volgens De Vries, een tot heroïek stalende kracht uit. 'Het Calvinistische volkskarakter in deze West-nederduitsche gebieden komt in hooge mate overeen met het Pruisendom van het Oostnederduitse landschap' (blz. 10).

Dit volks-heroïsche in de Opstand vinden de nationaal-socialisten dan vooral bij de door hen diep vereerde Geuzen. Jurriaan van Toll, een sibbelaar, die voor 'Forschungstelle 'Volk und Raum' een aparte beschouwing aan de Geuzen wijdde (ong. 1943, Bronnen 613), tempert zijn bewondering voor de Geus nog, al haast hij zich er op te wijzen dat van het totaal der hem bekende Geuzen 7 pct Duitsers waren, een 60 pct op het totaal aan vreemdelingen. Maar

1 Haast historisch-materialistisch is het artikel van E.G.C. BRÜNNER (1942,Bronnen 570).
2 Vgl. RÖCKEL (1940, Bronnen 208), S. 297.
3 Van dit dikke houtsoort zaagt b.v.P.E. KEUCHENIUS (1940, Bronnen 590) graag zijn planken.

in zijn inleiding erkent hij, dat het geus-worden meer door baatzucht of angst werd veroorzaakt dan door overwegingen van volks rasbesef. Hij beschrijft de geringe discipline, de schotjesgeest ook, 'wie in allen Epochen der Republik standen auch hier die Interessen des Handels über denen der Nation', omdat zij samenkliekten in locale belangengroepjes. Het gedrag tenslotte van de Geuzen vindt bij Van Toll evenmin goedkeuring. Zijn publicatie is niet oninteressant; in een statistiek poogt hij hoe beperkt zijn materiaal ook was, de watergeuzen volgens beroep en herkomst in te delen.

Maar een lyrisch stuk *De Geuzen in de Delta* (1939, Bronnen 627), geschreven door een anonymus (Goedewaagen), laat reeds andere geluiden horen. De geest der Geuzen was niet minder dan de geest der Nederlanden van alle tijden. Er is wel een 'kleine Geus', lelijk en komisch, maar ook een 'grote Geus', die alles kan en wil, die staat - als ik het goed heb begrepen - in diepste zin 'jenseits vom Guten und Bösen'.

De Vries zegt het nóg duidelijker in zijn artikel *De gestalte van het volk in de Nederduitse Opstand tegen Spanje* (1943, Bronnen 616): 'De doorbraak van de opstandigheid zélf, de uitbarsting der grimmige volkswoede, de laaiende hartstocht tegen den "helschen duivel" stroomden uit veel dieper oorsprongen' ... 'Hier openbaart zich de opstand als een Nederduitsche, een Germaansche beweging' (blz. 244-245).

Er is nog een andere, werkelijk grote held, die niet opging in de onpersoonlijkheid van de groep zoals de Geuzen, Willem van Nassau, de Duitse rijksvorst[1]. Hij is *de* volksleider bij uitstek in het Nederlands verleden geweest. De waardering van Krekel (b.v. 1944, Bronnen 596) voor Willem van Oranje heeft nog een eigen kleur. Krekel prijst het in hem, dat hij in staat was, tegen zijn eigenlijk ideaal van een renaissancistisch-humanistisch vorst in, vóór het Calvinistisch-hervormde volk te kiezen, omdat hij politiek-macchiavellistisch gezien deze keuze onder die omstandigheden de meest juiste achtte. Het is merkwaardig om hierin iets te vinden, juist bij een beschouwing over Oranje, van bewondering voor het beginselloze machtsstreven. Alle begrip voor Oranjes tolerantie-*ideaal* moest wel bij deze nationaal-socialisten ontbreken.

Meer als tijdsdocument dan als historische studie heeft het artikel van Dr. R. van Genechten *Willem de Zwijger en wij* waarde (14 juli 1944, Bronnen 576). Van Genechten was toen reeds maatschappelijk uitgeschakeld, had zelfs, wanhopend aan de overwinning en twijfelend over de juistheid van zijn partijkeuze, een poging tot zelfmoord gedaan. Zijn artikel legt van deze gevoelens, maar ook van de smartelijk ervaren geestelijke isolatie ten opzichte van het overige deel van het Nederlandse volk, een treffend getuigenis af. De moord op Willem de Zwijger gevoelde Van Genechten als een diepe wond, waarvan het

1 STEDING had het portret van De Zwijger staan op zijn bureau tegenover de door hem even bewonderde Hegel (Bronnen 227), S. XXII). In sommige artikelen worden Oranje zelfs 'groot-Duitse' plannen toegedicht (b.v. HARKE Bronnen 577, WESTERKAMP Bronnen 621 en KOTZDE-KOTTENRODT Bronnen 591). Oranjes Franse oriëntering wordt goedgepraat (b.v. bij VAN STEENOORD, Bronnen 612).

Nederlandse volk zich nooit had hersteld. Had destijds de Prins de grafelijke waardigheid kunnen verwerven, dan zou de oligarchie van de regenten niet hebben getriomfeerd. Om zulk een beslissende wending ging het nu, volgens Van Genechten, ook in zijn eigen tijd. Nu zoals toen werd Europa van buitenaf bedreigd, destijds door Turkije en Spanje, nu door Engeland en Rusland. Zoals toen Willem van Oranje gepoogd had tegen de koloniale wereldmacht een eigen kreits in afhankelijkheid van het Rijk te verwezenlijken, zo pogen 'wij' dat nu te doen. In Willems Apologie klinkt dezelfde moedige wil tot standhouden door als nu in onze harten en woorden klinkt. Dezelfde sluipmoordenaars, die toen Willem van Oranje bedreigden, bedreigen ook ons nu. 'Onwillekeurig wordt men getroffen door de overeenstemming in de geest, die de bevrijders der Nederlanden van toen bezielde en welke ons nu bezielt' stond er boven dit artikel.

De 'scheuring' van het Rijk

En, inderdaad, het liep niet zo met de Opstand, als het wel bij de nationaal-socialistische publicisten gewenst werd. Want terwijl een sterke geuzengeest, door het Calvinisme gedisciplineerd en gehard, aangevoerd door een natuurlijk volksleider als Oranje, een grootse toekomst deed verwachten, leidde de Opstand tot een dubbele scheuring, de scheuring tussen het Rijk en de Nederlanden en die tussen Noord- en Zuid-Nederland.

Veel aandacht ondervond de verhouding der opstandige gewesten tot het Rijk. Hierin week inderdaad het beeld van de nationaal-socialisten sterk af van het geijkte. Want juist omdat in de Opstand het volkse verzet zulk een grote rol speelde, moest het volkse gevoel ook zijn poorten openzetten voor een wijder besef van Germaanse verbondenheid en verwantschap met het Rijk. Geen enkele historische beschouwing van nationaal-socialistische zijde verzuimt dan ook, wanneer zij over de periode van de Opstand komt te spreken, de redevoering van Marnix, die hij op de Rijksdag te Worms in 1578 hield, te vermelden. Geen wonder, want toen eenmaal ontdekt was, dat hier één der leiders van de Nederlandse Opstand een beroep had gedaan op de rijksstenden om hulp aan de opstandelingen te verlenen en in dat beroep, naar de traditie en de gewoonte dier tijden, de oude Rijksband naar voren had gebracht om de hulp van het Rijk te kunnen verwerven, leek dit de nationaal-socialisten een oprecht gemeend en gevoeld bewustzijn van verbondenheid en verwantschap met de 'Duitse natie' in haar geheel.

Reeds Von Treitschke had de redevoering van Marnix vermeld[1]. Een vondst was het dus niet direct. Maar Von Treitschke had haar vooral genoemd in verband met de daadloosheid van het Rijk, dat de Nederlanden maar rustig in de steek liet, ondanks Marnix' dringende kreet 'Tua, tua res agitur'; de nationaal-socialisten wilden in haar een bewijs zien, hoe sterk juist bij de opstandelingen het Rijksbesef nog leefde.

1 Zie hiervóór blz. 125. Van Nederlandse zijde wordt zij alleen terloops vermeld bij JAPIKSE S. 14 als voorbeeld juist van de slappe verbinding met het Rijk.

Van NSNAP-zijde werd in 1941 een Nederlandse en Duitse tekst van de redevoering zelf uitgegeven, die dit 'Duitse' gevoel moest bewijzen (Bronnen 607). Terecht wees een polemisch gestelde critiek in het weekblad van Nationaal Front *De Weg* (Bronnen 628) op enige bewust verdraaiende vertalingen en plaatste een juistere[1]. In zijn opgewonden antwoord vond de NSNAP-er Joh. Hepp de aanmerkingen pietluttig en van geen belang (Bronnen 589). Men kan hem toegeven, dat ook in de verbeterde tekst van *De Weg* het gevoel van Rijksverbondenheid nog gelezen kan worden, wanneer men dat er in lezen *wil*. Wonderlijk genoeg heeft men echter te weinig beseft, dat Marnix een propagandarede hield om bondgenootschappelijke hulp te verkrijgen, en hiervoor was ieder beroep op tradities, die deze hulp schenen aan te moedigen, natuurlijk bruikbaar.

R. van Roosbroeck (Bronnen 609, 1942) deed de interessante poging om aan te tonen, dat in de 16e eeuw het gevoel van verwantschap met het Rijk veel algemener was dan alleen uit de redevoering van Marnix kon blijken. In de Vlaamse cartografie van de 16e eeuw werden de Nederlanden steeds als onderdeel van het Rijk uitgebeeld. In 1556 werden plakbrieven verspreid als protest tegen de geloofsvervolgingen, waarin ook een beroep werd gedaan op de vrijheden, die binnen het Rijk bestonden. Marnix' eigen bezending in 1578 was grondig voorbereid: de tekst van zijn rede was opgesteld in opdracht en naar voorschriften van de Staten-Generaal. Hieruit wilde Van Roosbroeck dan ook concluderen, dat Marnix' redevoering niet het initiatief was van een enkeling maar de vertolking van een onder de Nederlanders levende werkelijkheid.

Ook in de Unie van Utrecht van 1579 werd de band met het Rijk nogmaals uitdrukkelijk genoemd. Enkele nazi-scribenten schroomden dan ook niet om van een hieruit blijkend groot-Duits of groot-Germaans bewustzijn te spreken (Bronnen 590 en 612)[2].

En toch, ondanks al deze blijken van Rijksbewustzijn werd de band met het Rijk niet nauwer. Schulte (zie hiervóór blz. 186) keerde tot Treitschke terug. Volgens hem was het jaar 1578, toen de Rijksstenden niet op Marnix' hulpgeroep hadden geantwoord, het formele begin - nog niet het einde - van de scheuring uit het Rijk en het is 'viel weniger Schuld der Niederlande als des Reiches gewesen' (S. 44). Ook Petri wilde in het jaar 1578 het beslissende moment van de keuze zien (Bronnen 134, S. 34 e.v.). Want juist de Opstand had de wederinvoeging der Nederlanden in het Rijk kunnen brengen. Hoe begrijpen wij nu weer - zegt Petri in 1943 - 'die grossen revolutionären Aufbrüche', hoe door en door Germaans was deze Opstand! De geuzenliederen doen ons - Petri richt zich hier tot een Duits publiek - aan als 'Geist unseres Geistes'. De grote 'Führergestalt' was een Duitse vorst. In 1578 lagen er de mogelijkheden voor een groter Rijk, maar de Duitse Protestantse Rijksvorsten - ook Petri beroept

1 Vermoedelijk van de hand van Prof. Dr. A.A. VAN SCHELVEN. In deze tijd (aug. 1941) distancieerde het Nationaal Front zich ijveriger dan ooit van een pro-Duits standpunt.

2 Vgl. echter FEENSTRA, die aantoont dat slechts enkele gewesten hun banden met het Rijk wilden behouden (pp. 36-41).

zich hier op Treitschke - hebben inderdaad de opstandelingen in de steek gelaten en zo móesten de Nederlanden wel hun eigen weg gaan[1].

De scheuring van Noord en Zuid

Verlaten als zij waren door het Rijk, ondergingen de Lage Landen nog een ander noodlot: de eigen scheuring. Slechts één nationaal-socialistisch auteur heeft zich met dit probleem op originele wijze beziggehouden: Hans de Vries. Zijn artikelen zijn nl. daarom van belang, omdat hierin op intelligente wijze werd gepoogd een verbinding te leggen tussen een sociale en een 'Germaanse' verklaring van de Opstand. Het boek van Dr. Delfos over *Die Anfänge der Utrechter Union* 1577-1578, dat in 1941 was verschenen, was voor De Vries aanleiding geweest om zich evenzeer als Delfos met het vraagstuk van de scheuring bezig te houden (1943, Bronnen 615 en 616). Delfos had de scheuring gezocht in een Waals-Dietse tegenstelling, die tot uiting was gekomen in een aanvankelijk door de Waalse gewesten gesloten Unie van Atrecht, terwijl *alle* Dietse gewesten (dus ook Vlaanderen en Brabant) gepoogd hadden een uiteenvallen te voorkomen in een verbond van de Unie van Utrecht. In navolging van Geyl had hij aangenomen dat door een ongelukkig verloop van de krijgskansen voor dit 'groot-Nederlands' defensief verbond de gewesten Vlaanderen en Brabant verloren moesten gaan. De Vries erkent dat Delfos als drijvende kracht bij de Unie van Atrecht onbetwistbaar juist de Waalse eigengereidheid had aangewezen, maar wil dan toch ook wijzen op een even treffende eigengereidheid van Holland. Wanneer b.v. Leicesters politiek ten gunste van de gehele Generaliteit wordt tegengewerkt, dan geschiedt dat juist van de zijde van Holland. 'Waarom zou de Hollandsche eigengereidheid in 1586-1587 minder verwerpelijk zijn dan de Waalsche eigengereidheid in 1578-1579? En waarom zou dan dat Waalsche separatisme in onderscheiding van dat der Hollandsche regenten van volkschen oorsprong moeten zijn?' (Bronnen 615, blz. 209). Neen, volgens de Vries, zijn de motieven van de Waalse oppositie niet van volkse, maar van *sociale* aard. Opvallend vindt De Vries het, dat juist de derde stand in Vlaanderen en Brabant tot de Unie van Utrecht toetrad, terwijl adel en geestelijkheid hier afzijdig bleven. De burgerij in de Waalse gebieden was zo zwak, dat de adel daar juist de Atrechtse politiek kon doorzetten. Met behulp van de gegevens, die het boek van Delfos verschaft, schraagt De Vries zijn these op vaak verrassende wijze[2]. Hij laat zien hoe heftig zich de burgerij in de Waalse gewesten poogde te weer te stellen tegen de adelspolitiek, en hoe consequent adel en geestelijkheid in de Dietse gewesten zich tegen de Unie van Utrecht hebben gekeerd.

1 Een vergelijking van deze beschouwing van PETRI met diens voordracht in 1953 ('*Deutschland und die Niederlande* etc.') is verrassend. Opbouw en feitelijke inhoud veranderen weinig, maar de toon is in 1953 gedempter en subtieler geworden. De beslissing van 1578 wordt b.v. niet zo toegespitst als tien jaar tevoren. Met enkele accentverschillen is Petri's beschouwing, hoe door en door Duits dan ook, reeds vrijwel 'entnazifiziert'!

2 Het is inderdaad treffend, dat Delfos, blijkbaar geheel gespitst op nationale verschillen in verband met de taalgrens, de sociale spanningen over die grens heen zo weinig in eigen materiaal heeft herkend.

Maar hiermee heeft De Vries zijn beeld nog niet afgerond. In zijn andere studie, die sterk beïnvloed was door de publicatie van H.A. Enno van Gelder *De Revolutionnaire Reformatie* (1943) poogt hij hiertoe te komen. In de loop van de Opstand ziet Schr. zich een strijd ontwikkelen tussen burgerij en adel, een strijd tussen de aanhangers van een nieuwe levensvisie van rationele en 'burgerlijke' aard en die van een oud middeleeuws wereldbeeld van een stendenmaatschappij waarin adel en geestelijkheid gelijkelijk naast elkander de leiding behielden. Het aanvankelijke verzet van deze adel en deze geestelijkheid tegen de absolutistische neigingen van Filips II sloeg om in volgzame gehoorzaamheid aan de vorst, toen zij de burgerlijke beweging zagen doorbreken. Atrecht werd 'het verbond van de laatsten der zeventien Nederlanden, waar de oude wereld uit den tijd van Karel V in stand was gebleven en die zich - geen anderen uitweg meer ziende - enkele maanden later op hoop van zegen aan Filips II onderwierpen. En zoo werd anderzijds de Unie van Utrecht het bondgenootschap van de overige gewesten, die volstrekt braken met de universeele conceptie van het middeleeuwsche wereldbeeld en een losse, meer zelfstandige stedengemeenschap grondvestten van wonderbaarlijke, half modern-rationalistische, half middeleeuwsch-vormelijke structuur' (Bronnen 616, blz. 244).

Heel deze sociaal-gefundeerde kijk op de ontwikkeling in de Opstand overstulpte De Vries nu met een 'Germaanse' theorie. Wezenlijker bleef voor hem toch de kracht van de Opstand zelf, die zich door de burgerlijke vormen heen een weg baande en uit dieper oorsprong voortkwam. 'Hier verheft zich de oerkracht van een ras, dat zich door zijn politieke leiding verraden voelt. Hier: in de bitterheid van zijn haat, in de taaiheid van zijn verzet, in de koppigheid van zijn volhouden, kwam de substantie van dit volk tot uiting.' (blz. 245). Deze substantie, dit ras[1] was, volgens De Vries, ook duidelijk doorgebroken in de Waalse gebieden, '... de Walen mogen dan al naar taal en beschaving verfranscht wezen, - het ras heeft zich in Atrecht en Doornik en elders niet verloochend!' (blz. 245)[2].

De scheuring tussen Noord en Zuid had overigens niet alleen maar nadelige gevolgen. De toevloed van Zuid-Nederlanders was voor het Noorden een wezenlijke winst. Reeds Delfos had hierop in een artikel in het NSB-maandblad *Nieuw Nederland* gewezen (1937, Bronnen 646) waar de titel reeds sprak van *Het batig slot van den Spaanschen Brabander*. De NSNAP-er Tjapkema (Bronnen 68) deed er een schepje bovenop door tegen de 'ontnoording' van Noord-Nederland - de beste krachten hadden zich in de Opstand opgeofferd - als tijdelijke redding de binnenkomst van de 'Noordse' Vlamingen en Brabanders te laten opwegen. Met deze migratie vond nl. een natuurlijke selectie plaats: de niet-'Noordse' Zuiderlingen waren thuisgebleven. De zee-oorlogen en de

1 Het begrip 'ras' heeft bij De Vries, zoals bij velen, weinig biologische inhoud. Hij brengt het meer in verband met bepaalde karaktereigenschappen, die hij bewondert. Men denke in dit verband b.v. aan het woord 'rasecht'.

2 Curieus is dat hier De Vries ook de Walen bij het Germaanse ras rekent, onafhankelijk van de denkbeelden ten deze bij Petri, zie hierna blz. 244 e.v.

koloniale veroveringen in de 17e eeuw zouden opnieuw roofbouw op de beste krachten van het land betekenen. Ook door de misplaatste gastvrijheid jegens vreemde elementen zou de 'rassenchaos' zijn ontstaan, die het verval van de Republiek meteen verklaart. Zo werd de Nederlandse geschiedenis op het Procrustesbed van de rassentheorie in mootjes gehakt[1].

De verburgerlijking van het Noorden

Losgescheurd van het Rijk en van het stamverwante Zuiden ontstond nu de jonge Republiek. Er ontwikkelde zich hier een koopmanspatriciaat, dat erin slaagde dit land een grote welvaart en sterke macht te geven. Maar ook hier moest op een al te helder klinkend instrument de nationaal-socialistische sordino worden gezet. Het koopmanspatriciaat onderscheidde zich steeds meer van het volk, raakte daarvan los zelfs. Het gegebruikte het revolutionaire middel, maar vreesde het tegelijkertijd, het dacht federalistisch decentraliserend, richtte zich commercieel beperkt naar over de Oceaan, dacht slechts in handelstermen en handelsvoordelen, keerde zich rekkelijk-slap tegen het Calvinisme en werkte het volksleiderschap van de Oranjes tegen. In 1587, na het aftreden van Leicester, is het pleit voor dit patriciaat al beslist. Noord-Nederland kreeg nu zulk een burgerlijk stempel op zich gedrukt, dat het zich wel móest isoleren en zo de Rijksband ook loslaten. 'In plaats van een sterke, op de oerkrachten van de eigen grond gebouwden Noord-West-Europeeschen volksstaat, ontstond een handelsmaatschappij van grootkapitalisten, die de Nederlanden alleen als een standplaats voor hun kantoren beschouwden' schrijft De Vries (Bronnen 617, blz. 35).

Dit is ook het 'Leitmotiv' van Krekel, wanneer hij deze ontwikkeling beschrijft. Zijn beschouwing loopt tenslotte uit op een soort requisitoir. Ongewoon helder heeft Krekel deze ontwikkeling weergegeven in zijn *Hoofdlijnen der Nederlandsche geschiedenis* (*vooral van het tijdvak* 1555-1672) (Bronnen 121). Alleen al door een vrij aanvaardbare periodisering weet Krekel zijn betoog iets concreter te maken dan gewoonlijk. De periode van 1555-85, waarin de Calvinisten de voornaamste rol speelden en Oranje de leiding nam, werd gevolgd door de faze tot ongeveer 1600, waarin Oranje tezamen met de regenten het heft in handen kregen, terwijl tenslotte in de tijd van 1600-18 de regenten de macht verwierven. Drie krachten bezielden als het ware de jonge Republiek: (1) de Reformatie, die de oude handwerkersstand en de meer ouderwetse kooplieden bezielde; (2) het Humanisme van de moderne kooplieden; (3) het staatse Macchiavelli-principe van de hoge adel en Oranje.

Geografisch gezien werkte in het Zuiden de Reformatie het diepste door, in het Noorden het Humanisme. Volgens Krekel leefde in Antwerpen een traditioneler, ouderwetser type kooplieden, die in hun opvattingen meer aansloten bij die der gilden en handwerklieden[2], terwijl in Holland en Zeeland het minder

1 Nog bonter maakt het een zekere F.O.H. SCHULTZ (1942, Bronnen 145), die beweert, dat de Opstand alleen slaagde in het (vroegere) Friese gebied, omdat hier nog typisch Friese eigenschappen als moed, vrijheidsliefde etc. leefden.

2 Waar Krekel zich hier op baseert, is mij een raadsel.

volkse, meer internationaal-geöriënteerde slag kooplieden woonde. De wereld van deze kooplieden was die van de Renaissance. Niet de Genade Gods, Zijn Toorn en Liefde ook, telde voor hen, maar de uitstraling van het goede in de wereld, van de vrijmachtige menselijke rede. Ondanks hun nuchtere en reële kijk op handelszaken, konden zij ten opzichte van het buitenwereldse sentimenteel en onzakelijk worden, in stromingen als cosmopolitisme, pacifisme en quietisme. 'De geheimnisvolle, huiveringwekkende ondergrond der gebeurtenissen wordt in deze visie, voor wie de mens van nature goed is, niet erkend' (blz. 6). Persoonlijkheden als Erasmus, Coornhert, Menno Simonsz, Hooft en De Groot hebben deze geest gericht en mede-bepaald. Het tolerantie-ideaal wordt, zoals Krekel elders schrijft (Bronnen 120), voor de regenten 'eine aus aristokratischer Gleichgültigkeit genährte Duldsamkeit gegenüber den bestimmenden Dingen des Lebens' (21 Dec. 1940), meer niet.

Voor de eerste faze van moedige strijd, waarin het Bourgondische staats-ideaal van Oranje gecombineerd kon worden met Calvinistische vasthoudendheid en kracht, was de val van Antwerpen in 1585 het einde. De steden in het Noorden lieten deze concurrent maar al te graag vallen. De scheuring van Noord en Zuid was volgens Krekel niet door de tegenstelling Rooms en Calvinistisch bepaald maar door die van de moderne zakenman tegenover de oude burgerij. Hoeveel grover ging hier Krekel te werk dan De Vries die voorzichtig de verklaring van de scheuring wilde uitzeven! Na hun overwinning namen de regenten ook de leiding in de staat over, zo krachtig en met zulk een succes, dat, volgens Krekel, na 1600 een botsing met de stadhouder onvermijdelijk werd.

De crisis van 1618-1625 bracht tenslotte geen definitieve overwinning voor de regenten, maar evenmin voor de tegenpartij van de stadhouder of van het volk, dat sedert 1585 buiten de regering was gehouden. Een eenheid, geleid door een autoritair-sterke monarchie, steunend op leger, landprovincies en kleine burgerij, kwam niet tot stand. Er bleef een fatale verdeeldheid. Geestelijk gezien werden hierdoor in Noord-Nederland geen antwoorden gezocht op de diepste en meest beslissende vragen van het leven. Overal waar werkelijk beslissingen genomen moesten worden, was een ledig, een blanco[1].

Ook Paulina W. Havelaar sprak zich in een klein artikeltje *Oldenbarnevelt* duidelijk uit, al had zij wel veel meer begrip en waardering ook voor de regentenpartij. Sedert de dood van de Zwijger was er geen groots Germaans leiderschap meer die de krachten kon richten en bundelen. Daarop hebben zij zich tegen elkander gekeerd, zij allen, die toch ieder voor zich één aspect van het Nederlandse volkskarakter vertegenwoordigden. Want dat eigene lag 'in het Germaanse leiderschap van Oranje, in de stugge, karaktervolle ernst van de gereformeerde theologie, in het conservatisme van Friezen en Saksen, in de harde Hollandsche burgertrots der regenten ...' Er was een gebrek aan

1 Veel van deze gedachtengang nam DE VRIES over in zijn artikelenreeks voor de *Brüsseler Zeitung* (Bronnen 619, 1943), dat dan ook beneden het niveau bleef van zijn kortere beschouwingen in *Nederland* (Bronnen 615, 616, 157, 74 en 75).

vormende kracht. Voortlevend van catastrofe op catastrofe kozen 'onze goede vaderen' de lijn van de minste weerstand: 'nooit probeerend de uiteenstrevende krachten te bundelen, en telkens weer in hartbrekende botsingen, in onrecht en bloed eigen fouten betalend met het bloed hunner grootste zonen.' (Bronnen 584, 1944). Ook hier klinkt iets door van moeheid en neerslachtigheid, als reactie op de ontwikkeling van het nationaal-socialisme in Nederland.

De 'Gouden' Eeuw

En met deze sombere kijk op de Noord-Nederlandse geschiedenis treden wij nu ook de Gouden Eeuw binnen. Veel warme waardering voor deze tijd zullen wij bij de nationaal-socialisten niet vinden. Het is weer Krekel, die in gelijke trant voortborduurt op datgene, wat hij over Holland en zijn regenten voor vroeger tijd reeds had gezegd. In zijn bundel *Politik und Seele Hollands* (1940, Bronnen 124) vat hij zijn artikelen in de *Wochenzeitung für die Niederlande* uit de tijd van 1936-39 samen. Zij zijn, al is het een fractie van zijn publicatiestroom over hetzelfde onderwerp, een goede, nog iets te lange, samenvatting van zijn visie op de Nederlandse cultuur, de 17e eeuw in het bijzonder. 'Politik' en de 'Seele Hollands' namelijk hebben elkander nooit gevonden. 'Den geschichtsbildenden Mächten, als dem Ringen mit den Problemen des Daseins, fehlte der letzte Mut zur endgültigen Gestaltung und zur Bejahung auch des bösen Schicksals; man flüchtete immer wieder in ein geschichtsloses Idyll' (Bronnen 120, 9 Nov. 1940). Zeer zeker, het volk vocht zichzelf vrij en werd groot, het verhief de eigen taal tot cultuurtaal en leerde de vormen van wereldeconomie en koloniale handel aan anderen, maar toch trok het zichzelf terug in de 'idylle'. De gedachte van vrijheid was 'der Schutz des eigenen seelischen Wesens', maar miste de 'Kraft zur Auseinandersetzung mit dem Schicksal'. Politiek gaven de commercieel gerichte regenten de toon aan, zij waren zichzelf genoeg, zij maakten van de mogelijkheden in de Europese politiek geen gebruik. Dankzij de buitenlandse strijd kon de Republiek in de politieke luwte leven. 'Van dien gunst der omstandigheden had de Republiek gebruik moeten maken om haar te smalle basis te vergrooten en zich in Europa een onaantastbare positie te verschaffen. Zooals het Zweden van Gustaaf Adolf gedurfd heeft en gedaan. Maar de Republiek verzuimde een taak, die haar in gebreke stelt. Bovendien: één besef, één alles doordringende visie ontbrak' (Bronnen 121, blz. 10-11).

In zijn *Hoofdlijnen*, waaruit ik hiervóór reeds citeerde, formuleert hij zijn aanklacht nog als volgt: 'Geestelijk levend, innerlijk groot blijft een volk, dat den strijd voor de hoogste dingen aandurft; en dat, wanneer het dien strijd een tijdlang in een spanningrijke eenheid doet opgaan, omdat het zich tegen de gevaren van buiten aangordt, dit doet op een hoog niveau, in het bewustzijn, dat zijn reiken naar het eeuwige, onder alle tegenstellingen een diepere eenheid waarborgt ... Gemeten aan die hoogste maatstaf, waarmede wij een volk *moeten* meten, houdt het Nederlandsche volk, ondanks het voortreffelijk practisch werk van handel, verkeer en ordening, geen stand ... Het

schoot te kort, waar het gold die hoogste proef' (Bronnen 121, blz. 14-15)[1].

Daarentegen werd bij bepaalde nationaal-socialistische publicisten met een zeker welbehagen geconstateerd dat de regering in de Republiek vaak autoritair optrad, ondanks die zogenaamde vrijheid. 'Tijden van bloei heeft ons land slechts dan gekend, wanneer een straffe hand de partijzucht breidelde' ... 'en steeds stond de massa achter den leider, zeker wanneer deze een Oranjevorst was, en taalde niet langer naar hen, die nog kort tevoren haar de oren deden tuiten van gekibbel en gebral ...'. Dit schreef met actuele bedoeling en antidemocratische tendentie Mr. A.F. Zwaardemaker, een autoritair-gezind liberaal, die in de kringen van het weekblad *De Waag* tot in 1941 nog een rol speelde, vóórdat hij begreep dat zijn autoritair ideaal weinig overeenstemde met het Duitse nationaal-socialisme. De hierboven aangehaalde woorden schreef de man in 1939 (Bronnen 79), maar in 1940 bleef hij nog in dezelfde geest schrijven, toen reeds de Duitsers het door hem verachte democratisch-parlementaire stelsel opzij hadden gestoten. In een reeks artikelen (Bronnen 83, 80, 741 en 84) tracht hij aan te tonen, dat gedachten van vrijheid en verdraagzaamheid, van volksinvloed of parlementaire vertegenwoordiging iedere historische fundering in het verleden van de oude Republiek misten. In werkelijkheid was er toen geen geloofsvrijheid, bestond er geen recht of plicht van tolerante asylverlening[2]. De regenten of de stadhouder regeerden autoritair. En in dezelfde geest schreef later nog een R. Diephuis (1943, Bronnen 571). Slechts een straffe hand kon in verleden en heden aan Nederland baat brengen.

Die straffe hand konden vooral de stadhouders zeer zeker gebruiken, wanneer zij er inderdaad in geslaagd zouden zijn een autoritaire, sterke monarchie te vestigen. Maar zij werden juist door de regenten uit de hun toekomende plaats gedrongen. Maurits greep de goede kans die hem geboden werd niet aan en Frederik Hendrik - vooral Krekel is daar zeer uitvoerig over (Bronnen 123, 1943 86-89 en 1944 29-30) - vond door zijn eigen regenten-mentaliteit en zijn onnationale keuze voor het 'barokke' absolutisme, ook al sloot hij zich bij de Calvinistische oorlogspartij aan, geen werkelijke aansluiting bij het volk. En dit Calvinistische volk, dat wel beschikte over een diepgaand geloof, bezat in zichzelf uiteindelijk geen staatsinzicht, daarvoor was het sociaal te nederig.

Interessant is de critiek van Hans de Vries op Kernkamps *Prins Willem II* (verschenen in 1942), dat weer in het tijdschrift *Nederland* een plaats vond (Bronnen 679, 1944). Consequent verdedigt De Vries hierin Willems houding

1 Verwante gedachten in NSNAP-publicaties, b.v. bij HGBM. (Bronnen 22). Seyss Inquart heeft Krekels beeld van de Hollandse idylle gretig aanvaard. In zijn voor de verdere bezettingspolitiek onthullende redevoering van maart 1941, n.a.v. de Februari-staking, verwijst hij met nadruk naar 'een gedachtenrijk geschrift van een Hollander' en doelt daarmee op KREKELS *Politik und Seele Hollands*. Zo had Krekels werk ook een funeste invloed op de Duitse hoogmoed.

2 Vgl. ook zijn verdienstelijk, ofschoon onder die omstandigheden van verhevigde Jodenvervolgingen in Duitsland weinig sympathiek, artikel *Asylverlening in Nederland* (Bronnen 1026, 1938) waarin hij zich met historische argumenten verweerde tegen asylverlening voor *alle* vluchtelingen.

tegenover Amsterdam. Deze prins zette immers de voorvaderlijke lijn voort: anti-Spaans, vóór de voortzetting van de strijd tot het uiterste. Daarom was hij onvermijdelijk verbonden aan Mazarin en Karel I en moest hij wel de oppositie van de regentenpartij breken. Dat mislukte. Maar wanneer het gelukt zou zijn, dan zou eindelijk zijn gekomen, wat Nederland nodig had: autoritaire centralisatie. Zoals vroeger de vestiging van een absolutistische monarchie was mislukt (Leicester en 1618), zo was nu weer door de tegenstand van de regenten en de vroege dood van de jonge stadhouder de kans op een dergelijke staatsvorm verkeken. De stadhouderspartij van kleine burgerij, predikanten, leger en adel kon helaas niet tot een bindende eenheid komen, die de regentenmacht zou kunnen breken. Willem II was misschien politiek-ondeskundig gebleken en erg onbesuisd opgetreden, maar hij had tegenover de kapitalistische machten met ere zijn stadhoudersrol vervuld. Kernkamp had, omdat hij van humanistischen huize was, de stadhouderspartij in zijn beschrijving tekort gedaan, volgens De Vries.

De ware glans van deze eeuw

Was deze gehele Gouden Eeuw dan eigenlijk donker en somber? Hollandse idylle, onpolitieke intimiteit, gemiste kansen, te weinig overheidsgezag vaak, innerlijke vervreemding tussen regenten en volk, falen van de Oranjes, commercialisering van het patriciaat, dat niet de diepste waarden van het bestaan besefte enz., enz. Was er geen licht dat in dit duister scheen? De bewondering der nationaal-socialisten concentreerde zich op twee lichtende gestalten: Rembrandt en Michiel de Ruyter. Beiden waren persoonlijkheden, waarin de volkse kracht van het eigen Germaanse wezen nog kon doorbreken. *Nog* kon doorbreken, want ook deze laatste fonkelingen zouden spoedig doven. Kon *doorbreken* want de korst van de regentenmacht begon reeds over het volkse wezen heen te stollen. Hoe tekenend kon in dit verband de miskenning van Rembrandt in zijn laatste jaren zijn! Hoe treffend was De Ruyters laatste tocht, toen de Heren regenten hem wegzonden met een slechte vloot en De Ruyter de heldendood vond!

Over Rembrandt verschenen, behalve de vele traditionele beschouwingen, twee eigenaardig doctrinaire nazi-artikelen, die poogden in Rembrandt de laatste waarlijke kunstgezant van de Nederlanden te zien[1]. Want terwijl over de gehele linie de kunst voor adel of volk door de burgerlijke kunst werd verdrongen, ging Rembrandt juist tot het volk, aldus Dr. Kurt Karl Eberlein in

1 STEDING (Bronnen 227, b.v.S. 287/289) was wel een uitzondering, hij vond nl. Rembrandt een typische randfiguur van de cultuurloze cultuur van het grensland, vijand van het Rijk. Rembrandt woonde b.v. in de Jodenbuurt. In nationaal-socialistische kring tijdens de bezetting werd overigens ijverig de Rembrandt-verheerlijking gestimuleerd. In 1941, een 'Rembrandtjaar', werd de 335e geboortedag plechtig herdacht. Een Duitse Rembrandtfilm met Ewald Balser in de titelrol werd in 1942 vertoond. Henk Badings componeerde een opera, op aansporen van de Duitsch-Nederlandsche Kultuurgemeenschap en in opdracht van het Departement van Volksvoorlichting en Kultuurbescherming (vgl. H. Badings en T. Bouws, *De Nachtwacht*. Opera in drie bedrijven. 1944, Amsterdam). Dezelfde Badings kreeg een regeringsopdracht voor het maken van een opera over Rembrandt in ... 1955!

1942 (Bronnen 648). Rubens was de geromaniseerde hoveling, maar Rembrandt ging tot de hut, de bedelaar, de bijbel en het, in feite Duitse, Protestantisme. Terwijl schutters- en regentenstukken overal de overhand kregen, en het ware kunstbegrip voor politieke gebeurtenissen wegviel, toonde Rembrandt in drie grote werken zijn ware intuïtie voor de Nederlandse geest en de Nederlandse eenheid. In 'De Nachtwacht' was de laatste weerklank van de vroegere heldendaden nog te zien. Hij was hierin ook 'der grosse Mahler des Wehrgedankens'. In zijn 'Staalmeesters' sprak Rembrandts begrip voor de gedachte van de gemeenschap: de mannelijke, gesloten en gilde-achtige handelsgeest spreekt uit dit schilderij. In 'De eendracht van het land', waarop immers de verlaten troon en de keizerskroon staan afgebeeld, toonde Rembrandt zich als 'mahnender Politiker der Reichstreue und des Reichsgedankens, als der tapfere Bekenner für die Eintracht des Landes und des Reiches'[1]. Dr. Frans Vermeulen, een vóór de oorlog bekend kunsthistoricus, deed hier nog een duitje in het zakje (1944, Bronnen 677) door in het schilderij van 'De eed van Claudius Civilis' te lezen: een 'Bekenntniss zum alten und ewig-germanischen Führertum in verschworener kämferischer Treue und Kameradschaft', terwijl hij verder Eberlein overschreef.

Bij De Ruyter voegde zich, behalve de mythe van de eenvoudige volksjongen die juist door en in zijn eenvoud tot heros kon groeien[2], ook de actuele parallel van de strijd tegen het perfide Albion. De Ruyter was in dit opzicht een groot voorganger voor een nog groter heden, waarin alweer het plutocratischkapitalistische Engeland bestreden werd. Een tentoonstelling in het Rijksmuseum, afbeeldingen van De Ruyter op reclameplaten en postzegels schroefden de verering voor deze zeeheld in nationaal-socialistische kring nog omhoog. Zelfs Hitler - overigens niet in de eerste plaats een kenner van de geschiedenis - werd een grote bewondering voor De Ruyter toegedicht[3].

Andere grote persoonlijkheden, waarvoor de nationaal-socialisten aandacht hadden, kregen nooit die lof, die Rembrandt en De Ruyter ontvingen[4]. Johan de Witt b.v. wordt zelden eer gegeven, ook al was hij een bestrijder van Engeland. Bepaald stuitend is de aanval van een zekere P.E. Keuchenius, een scribent van minderwaardig allooi. Zijn beschrijving van De Witt ondervindt echter in 1944 nog belangstelling (Bronnen 666), het schendstuk van Keuchenius dat in 1937 reeds geschreven was (Bronnen 114, blz. 116-127) werd toen rustigjes nog eens gepubliceerd met een nieuwe ondertekening. Enkele citaten zijn voldoende: Johan de Witt is een 'onnoordse' gestalte in onze geschiedenis; zijn gelaat toont dit al aan: arendsneus, dikke lippen en amandelvormige ogen. Zijn broer was een 'opgepoetste verwaandheidskwast', die bangig De Ruyter op de

1 Bij WESTPHAL (1941, Bronnen 77, S. 144) werd in deze allegorische voorstelling 'Treu zum Reich' herkend.
2 Vgl. de roman van WOLFLAST (1943, Bronnen 684) die De Ruyter graag een typische Germaan noemt.
3 Vgl. HANS A. RAUTER blz. 21. Over de De Ruyter-tentoonstelling, zie hiervóór blz. 112.
4 Over J.P. Coen zie hierna blz. 229.

vingers kwam kijken. Cornelis de Witt was alleen maar dapper op de vloot, omdat hem anders de voeten zouden zijn gespoeld, bovendien stonden De Ruyter en alle dapperen om hem heen. Johan de Witt was een 'ondragelijk Oosters despoot' ... In andere kringen is men over dit geschrijf toch wel bepaald gechoqueerd. Paulina Havelaar protesteert hiertegen (1938, Bronnen 20) en schrijft zelf in later tijd een prijzend artikel over De Witt (1942, Bronnen 652). Van Duitse zijde wordt De Witt ook wel gewaardeerd (b.v. Bronnen 700). Eén schrijver, een warhoofd overigens, die Willem III tekent als een knecht van de vrijmetselarij, noemde De Witt zelfs de 'Bismarck' van de Republiek[1].

Voor Spinoza, de Jood, waren er natuurlijk geen goede woorden. Menig nazi verzuimt niet er op te wijzen, dat de gastvrijheid in de Republiek te ruim was, zodat niet alleen ras- of zielsverwanten asyl vonden maar ook vreemdelingen die op het ras een verbasterende invloed uitoefenden. Een NSNAP-artikel spreekt zelfs van 'verjoodsing' en toegevend, dat Spinoza in zijn persoonlijk leven een integer mens was, noemt het toch - aan de hand van uit hun verband gerukte citaten uit de *Ethica* - de grondslagen van zijn denken immoreel (Bronnen 100, 28 dec. 1940).

De banden met het Rijk

Hiermee is voor de 17e eeuw het beeld nog niet voltooid. Datgene, wat een lichtpunt had kunnen zijn, begon juist zijn uitstralende kracht meer en meer te verliezen: de losmaking van het Duitse Rijk ging voort, ten koste van het Rijk wellicht, maar ook ten koste van de Republiek. In NSNAP-kringen ging men in deze gedachte zeer ver. Bij de Vrede van Münster van 1648 werd Nederland van de Duitse moederstam losgerukt, waardoor spoedig de cultuur moest gaan kwijnen[2].

Degelijker en rustiger beschouwingen moesten natuurlijk erkennen, dat het causaal verband van 1648 met het latere verval van de Republiek niet zó opvallend was. 1648 was immers maar een, zo beschouwd inderdaad bedroevende, étappe in een reeds lang voortgaand proces van losmaking; en de bloei van de Gouden Eeuw zette zich, hoe gefrustreerd ook en beperkt tot het intieme en kleine van de Hollandse 'idylle', ondanks alles door. Maar bedroevend bleef de losmaking uit het Rijk desalniettemin in hoge mate. Wat was er niet aan kracht naar de Republiek gevloeid, wanneer zij zich meer continentaal had georiënteerd! Welke mogelijkheden lagen er niet reeds in die enkele aanrakingspunten van cultureel en politiek contact! Gretig werd b.v. het verdrag van de Republiek met de Hanzesteden in 1616 vermeld. Breed werden de latere contacten met Brandenburg uitgemeten, van hoeveel meer betekenis deze ook voor Brandenburg dan voor Nederland zijn geweest.

Voor de Oostkolonisatie in de jaren '50 had Theunisz zijn uitgebreid archiefonderzoek verricht[3]. Metselaars en timmerlieden, boeren en handelaars

1 Een zekere SCHWARZ-BOSTUNITSCH (Bronnen 1022, 11 des. '40) Een boze reactie op de smaad voor Willem III te vinden in het blad van Nationaal Front (Bronnen 707).

2 Vgl. de kwade reactie in *Ned. Dagblad* (Bronnen 699, 1941). De gedachte wordt nog uitgewerkt bij W.F. in het NSNAP-blad (Bronnen 100, III. 21 dec. 1940).

3 Zie hiervóór blz. 177.

kwamen uit de Republiek naar Brandenburg, vooral in 1652, toen het in de Republiek niet goed ging. Otto Glaser had reeds 1939 voor de 'Deutsch-Niederländische Gesellschaft' een fraai uitgevoerd boekje uitgegeven over *Die Niederländer in der Brandenburg-Preussischen Kulturarbeit* (Bronnen 434). Hij vertelt erin hoe de Hollander Johann Gregor Memhardt sedert 1650 voor de bouw van molens en vestingwerken in Berlijn werkzaam was (S. 29-31), en hoe Cornelis Ryckwaert de kastelen van Sonnenburg en Schwedt bouwde (S. 34). Aan de echtgenote van de Grote Keurvorst Louise Henriëtte van Oranje was de oprichting van de 'Holländerei' in Oranienburg en de eerste aanplant van aardappelen te danken (S. 26-27). Hollandse en Vlaamse kunstenaars ontvingen van de Grote Keurvorst verscheidene opdrachten (S. 35-36). En nog onder Friedrich Wilhelm I bouwde de Hollander Johan Bouman veel in Potsdam (ong. 1730, S. 60). De Oder en de Oderbruch werden door Nederlanders, vooral in de 18e eeuw, gereguleerd (S. 53-58). Op weer een ander gebied lag de hulp, die de Nederlanders aan de Keurvorst boden bij de opbouw van zijn vloot, en ook bij de eerste Brandenburgse vestigingen in Guinea (Friederichsburg) en de Afrikaanse Goudkust, - vooral Raulé, de Zeeuw, speelde hierbij in de jaren 1676-1690 een grote rol[1]-.

Omgekeerd was de Duitse invloed in Nederland minder groot, maar nog wel vindbaar. Vooral berooide Duitsers kwamen naar de Republiek om hier een bestaan te vinden: de Hannekemaaiers (hierover b.v. Dijkstra, Bronnen 189), de Duitse kolonialen[2], en huursoldaten (Bronnen 702, 733-736). Evenmin worden de culturele bijdragen vergeten: Duitse studenten (Bronnen 173), predikanten (Bronnen 215), geleerden (Bronnen 212 en 213), en kunstenaars (Bronnen 214) kwamen naar Nederland.

Maar genoeg hierover. De losmaking uit het Rijksverband kon niet worden ontkend. Symbolisch bleef hiervoor het jaar 1648 toch wel van waarde. Voor vele Nederlandse nationaal-socialisten was het echter moeilijk deze Vrede van Münster zo geheel donker te zien als de Duitsers deden. Georg Schlimme, een Nederlandse nationaal-socialistische letterkundige, die zich verder niet met historische beschouwingen heeft beziggehouden, schreef een uiterst bemiddelend artikeltje over dit moeilijke onderwerp in *De Waag* (1941, Bronnen 669): *De vrede van Münster, van Nederlands en Duits standpunt*. Omdat, zegt hij, de geschiedkundige, dus ook de Duitse of Nederlandse, de stof benadert van zijn volksgemeenschap uit, een gemeenschap, die hij moet dienen, en die in 'positief machtsbewustzijn geworteld' is, wordt het mogelijk, dat voor Nederland Münster een voorbeeld van trots, voor Duitsland een historische dwaling was. Het dilemma voor de Nederlandse nationaal-socialist - één van de vele, mag ik wel zeggen - wordt hiermee natuurlijk niet opgelost.

In Duitse nationaal-socialistische kringen lijkt men zich als het ware voor de onmiskenbare *feitelijke* onafhankelijkheid van de Republiek te verschuilen achter

1 GLASER (Bronnen 434) S. 37/52. Over Raulé zie ook hiervóór blz. 108 en VOLLMER Bronnen 680 en 681.

2 Zie hiervóór blz. 100 en hierna blz. 229.

het *formele*. Schulte - waarover wij tevoren een en ander gezegd hebben - benaderde daarom ook de Vrede van Münster weer sterk formalistisch. Reeds in 1607, wanneer Keizer Rudolf een brief zendt, waarin op ietwat bouderende toon, in verband met de Bestandsonderhandelingen, de onderhorigheid van de Republiek aan het Rijk wordt gememoreerd, antwoorden de Staten ontwijkend, zij ontkennen noch erkennen het verband met het Rijk (S. 56-57). Maar de Keizer bezigde ook daarna de aanspreekvorm 'Hoog Moogende' niet en bleef de aanhef van 'Getreue' gebruiken. De tekst van het Vredesverdrag van Münster bevestigde dan wel in feite voor de Republiek de breuk met het Rijk, maar formeel kon dit alleen volledig zijn, wanneer ook de autoriteiten van het Rijk, Keizer en Rijksdag het artikel 53, waarin alleen sprake was van goede nabuurschap en vriendschap tussen Rijk en Republiek, zouden ratificeren. Maar deze ratificatie vond juist niet zo vlot plaats. De Keizer gaf tenslotte de verklaring af, waarin hij artikel 53 in feite aanvaardde. En toch bleef hij op andere punten star. Nog in hetzelfde jaar 1648 beleende Keizer Ferdinand III zijn verwant Koning Philips IV van Spanje met *alle* Bourgondische landen, en dezelfde soort leenbrieven worden door de Keizers verstrekt in de volgende jaren 1659 en 1670[1]. Ook de aanspraak 'Hoog Moogenden' bleef de Keizer jegens de Staten Generaal vermijden, en in plaats van 'Gehorsame' of 'Untertanen' vond hij het prettige compromis van 'Unsere sehr lieben Freunde'. Pas in 1709 gaf de Keizer in de titulatuur toe[2]. Formeel echter erkende de Keizer pas in 1728 de onafhankelijkheid van de Republiek, toen hij zichzelf als Aartshertog alleen beleende met de *Zuidelijke* gewesten der Nederlanden. Nu pas schijnt de Rijksband gebroken te zijn[3]. De *Rijksstenden* reageerden in dit alles nóg negatiever op het Verdrag van Münster, zij weigerden artikel 53 te erkennen, wanneer de Republiek niet Rijksgebied langs de grens zou ontruimen, de Republiek ging hier niet op in en de verklaring in het Verdrag van Münster bleef zodoende ongeratificeerd door de Rijksdag. Schulte, zich daarbij baserend op Von Srbik en Georg Turba, achtte echter de beleningsbrief van 1728 van het hoogste belang, en wilde in deze toch het formele einde van de band tussen Republiek en Rijk zien[4].

Van veel groter belang dan deze beschouwingen van Schulte, die na Turba en Von Srbik, weinig nieuws brachten, was een groots opgezette bronnenpublicatie, die zich evenzeer met de formele verhoudingen tussen de Neder-

1 FEENSTRA veronderstelt, dat hierbij, behalve kanselarij-sleur, ook de wens van de Spaanse Koning, die formele moeilijkheden in de Zuidelijke Nederlanden vreesde, een rol heeft gespeeld (pp. 207/209).

2 Overigens nog niet volkomen. In 1709 was pas sprake van 'Celsi et Potentes', in 1719 pas van 'celsi et potentes *domini*' (FEENSTRA p. 205 en noot 131). Volgens Feenstra ging het hier alleen maar om een préséance-probleem, meer niet.

3 De tekst van deze acte gepubliceerd door R. FEENSTRA, *Een onuitgegeven leenacte van Keizer Karel VI en het einde van de leenband der Noordelijke Nederlanden met het Heilige Roomse Rijk*. In: Bijdragen en Mededelingen van het Hist. Gen. Deel 69 (1955) blz. 109-130.

4 FEENSTRA wijkt van deze conclusie af (pp. 211/217). De facto was de Rijksband reeds in 1608 verbroken, de jure eigenlijk nooit.

landen en het Rijk bezighield. Een bronnenpublicatie, die weliswaar was opgezet als 'Rüstzeug für eine quellenmässig gesicherte ideelle Untermauerung der deutschen Vorrangsstellung', maar toch bewijs inhield voor 'trotz grundsätzlicher Verteidigung der Besitzrechte des Reiches an den westlichen Grenzterritorien, dort erfolgendes Abklingen der Reichsidee.' Dit werk beoogde te publiceren de 'Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des Burgundischen Kreises.' Van de vier geprojecteerde delen kwamen er drie gereed, waarvan het tweede deel na het derde nog net in maart 1945 (Bronnen 234). Het plan was geopperd door Prof. Dr. Ludwig Bittner en uitgevoerd door Lothar Gross (gestorven 31 mei 1944), Robert H. Lacroix en Josef Karl Mayr. Het eerste deel omvat de stukken van 1478 tot 1548, het tweede die tot 1643, terwijl het laatste deel de periode van 1644 tot 1700 beslaat. Het is te betreuren, dat het laatste deel (tot 1806 en Gesamtregister) niet meer is verschenen. Want als bronnenpublicatie is deze serie hoogst waardevol. Ondanks de druk van bovenaf - 'Im Auftrag des Herrn Reichsministers des Innern im Rahmen des Westprogramms der deutschen Archivverwaltung' -, laat zij zien hoe het mogelijk is op het terrein van de eigenlijke geschiedvorsing nog vrijelijk 'sine ira et studio' te werken[1]. Het resultaat was een *volledige* bronnenpublicatie, die ook vatbaar blijkt voor een interpretatie, ideologisch volkomen afwijkend van de nationaal-socialistische[2]. Juist de toegespitste, zelfs tendentieuze vraagstelling kan, althans op het terrein van de z.g. 'Forschung' leiden tot een wetenschappelijk waardevolle publicatie, die haar eigen plaats ook in later tijd behoudt.

Het Franse gevaar

Met het 'Abklingen' van de Rijksidee werd - de nationaal-socialisten zagen hier althans een causaal verband - voor de Republiek de stijgende macht en kracht van Engeland en Frankrijk steeds meer merkbaar. Vooral het Franse gevaar wekte in de Republiek nog krachten op tot een weerstand, die zelfs opnieuw steun zocht bij het Rijk. In verschillende publicaties heeft Prof. Dr. Leo Just (Bronnen 540, 717-720) één lijn willen trekken van Johan de Witts politiek in 1667 af tot diep in de 18e eeuw toe, de lijn nl. van het scheppen van een wezenlijke barrière tegen Frankrijk, waarbij ook het Rijk betrokken zou worden. Just moet daarbij erkennen, dat zowel bij de Republiek als bij het Rijk (i.c. Oostenrijk) het eigenbelang vóórop stond en dat daarbij de Zuidelijke Nederlanden meer slachtoffer dan geredden werden. Maar toch wil hij in dit alles vooral bij de inspanningen van Oostenrijk in de 18e eeuw, na de daaraanvoorafgaande prestaties van stadhouder Willem III, een symbool zien 'letzter reichischer Anstrengungen in den gefährdeten und zersplitterten Grenzmarken' (Bronnen 717, S. 92).

Het optreden van Willem III heeft eigenlijk uitsluitend bij Nederlandse publicisten enige waardering ontmoet. Dr. Paulina Havelaar heeft haar oude

1 Zie hiervóór blz. 36.
2 Zoals ook inderdaad is geschied in de studie van FEENSTRA, die deze bronnenuitgave dankbaar vermeldt (p. 33).

liefde voor deze Koning-stadhouder niet verloren. In 1935 nl. was zij reeds gepromoveerd in Keulen op een proefschrift *Der deutsche Libertätsgedanke und die Politik Wilhelms III*, waarin zij op gedegen wijze de contacten van Willem III via zijn vertrouwensman Waldeck met de verschillende Duitse vorsten onderzocht had. En nog in 1940 en 1941 schreef zij bewonderende woorden over deze verdediger van het Germaanse 'Rijk' tegen de Romaanse veroveraar Lodewijk XIV (Bronnen 708 en 709). Mr. A.J. van Vessem, een autoritair-gezind groot-Nederlander, die reeds vroeg in de NSB terecht was gekomen, bood in 1935 het hoofdkwartier van de NSB in Utrecht een portret van Willem III aan. In de rede (Bronnen 736) sprak hij zijn bewondering uit voor deze strijder tegen het Franse imperialisme. Het jaar 1672 moest zijns inziens voor eigen tijd een lering en een bemoediging zijn. Want onder de dreiging van het Franse gevaar wist het Nederlandse volk boven de binnenlandse verwarring uit te komen in dienst van een hoger nationaal doel. 'Zal ons volk, aan alle autoritaire leiding ontwend, onwillig in het brengen van enig offer, dat niet strekt tot het verkrijgen van materieel welbehagen, zijn dan ongetwijfeld oplaaiend idealisme tot iets anders zien leiden dan tot een machteloos stuiptrekken onder vreemd imperialisme?'. De jaren na 1672 bewezen 'hoe het volk ook bereid is leiding te aanvaarden en zich te onderwerpen, als het bemerkt dat deze leiding goed is.' Pas na 1702 zakte het volk ineen, toen de krachtige, bezielende, nationale leiding wegviel. Krekel was wel heel wat critischer. Volgens hem vond Willem III juist zó weinig weerklank in Noord-Nederland, zelfs helaas bij het Calvinistische volk, dat hij zich tot Engeland moest wenden en Holland in zijn idylle achterliet (29 dec. 1940, Bronnen 120).

Niettemin was ook na de dood van Willem III nog niet alle kans verkeken. Interessant is een artikel van Dr. E.G.C. Brünner (geb. 1883), een economisch historicus die graag in geopolitieke termen spreekt, over *De onderhandelingen van* 1709 *te Geertruidenberg* (1941, Bronnen 705). Bij die onderhandelingen overwoog Heinsius nl. tegenover de te strakke pro-Engelse politiek, te komen tot gebiedsuitbreiding op het vasteland voor de Republiek en een sterkere oriëntering op het Rijk dan tevoren. Hij dacht daarbij aan een Unie van Nederlands gebied uitgebreid tot Coblenz en Rheinfels. Drang naar levensruimte, met Zuid-Nederland en het Rijn-Maasgebied als 'krachtvelden', speelde hierbij een grote rol, volgens Brünner. Juist de expansie van de andere mogendheden bracht Heinsius op deze gedachte. Maar Engeland en Oostenrijk wilden Heinsius' plan niet aanvaarden, zij wensten de oorlog tegen Frankrijk voort te zetten. En opnieuw, zoals in de Nederlandse Opstand, werd het een worsteling om vrede en veiligheid en om het Rijk. De Habsburgers begrepen Heinsius' politiek niet, alleen dynastieke belangen hielden hen bezig. Een afzonderlijke vrede gelukte Heinsius evenmin: het particularisme, de maritieme politiek van Amsterdam dwongen hem tot een nieuw samengaan met Engeland (Townshend-verdrag). Dit werd een tragisch einde van een moedige poging. Brünner bouwde deze studie geheel op de these van Reese's proefschrift, waarin ook deze had betoogd, dat de Republiek in de jaren 1667-1709 een Rijnbond had moeten vormen onder haar leiding.

Doch inmiddels scheen Oostenrijk in de wedloop tegen Frankrijk het estafettestokje, dat de Republiek vermoeid had laten glippen, op te rapen. Wat Willem III had gewild en waarvan hij de ziel was geweest: een front tegen Frankrijk van Bazel over Trier en Oostende tot over het Kanaal, daarvan kreeg nu het Rijk de volle last te dragen. Eugenius van Savoye - bij zijn tweehonderdjarige sterfdag in 1936 in de Duitse nazi-literatuur[1] opgevijzeld tot heros van Germaanse grootheid - nam deze taak op zich. Eindelijk, want de zorgen aan het Oostfront hadden zozeer de aandacht opgeëist, dat het Rijk het verlies van de Elzas en de Saar niet had kunnen voorkomen (Vrede van Rijswijk in 1697). Zelfs de Vrede van Straatsburg vond nog een machteloos Oostenrijk (1713), dat, in de steek gelaten door de zeemogendheden, moest berusten. De botte politiek van eigenbelang van de Republiek, die garnizoenen in Keizerswerth, Bonn en Luik had willen handhaven, had het Rijk de pas nog kunnen afsnijden, maar de last van Hollandse troepen in de barrièresteden van de zuidelijke Nederlanden moest Eugenius, ondanks zijn pogingen tot traineren van deze regeling, tenslotte slikken. Anderzijds heeft Eugenius van Savoye zich van zijn nieuwe taak om de barrière in zijn geheel te handhaven en te versterken, goed gekweten. In deze geest hebben enkele Duitse historici - Just vooral, en ook Niessen (Bronnen 724) - zich beijverd om de Oostenrijkse politiek in de zuidelijke Nederlanden te verdedigen.

Eindelijk zijn wij hiermee teruggekeerd tot de zuidelijke Nederlanden! Over de gehele 17e eeuw daar wordt in de nationaal-socialistische literatuur eigenlijk gezwegen. Het verval, economisch en cultureel, wordt zo algemeen aangenomen, dat men alleen maar kan constateren, dat, blijkens de gebeurtenissen aan het einde van de 18e en in de 19e eeuw, het Vlaamse volksdeel zijn Germaanse eigenheid heeft weten te bewaren. Alleen voor de tijd dat de Oostenrijkse successie in de zuidelijke Nederlanden een feit is geworden, komt dit gebied, - even maar en slechts bij enkele Duitsers - meer in de aandacht. Welnu, die aandacht bepaalt zich tot een prijzen van de Oostenrijkse politiek.

Niessen (1936, Bronnen 724) ging daarin zeer ver. Aan Oostenrijk vooral was het, volgens hem, te danken, dat de zuidelijke Nederlanden zich weer enigszins oprichtten. De Oostenrijkse regering toonde een ‘uneigennützige nüchtern-praktische, durch und durch rechtliche und erfahrene Art’ van regeren. De zuidelijke Nederlanden werden door deze weldaden weer teruggevoerd tot het ‘gesamtdeutsche Volk’. Pas in 1814-15, toen Oostenrijk ‘schuldhaft verzichtete’ met het prijsgeven van de zuidelijke Nederlanden, ‘wuchs Oesterreich aus dem Reiche heraus und musste die Führung der Nation endgültig abgeben.’ Ook al liet Eugenius zich gedurende zijn gouverneurschap niet in de zuidelijke Nederlanden zien, door zijn vertegenwoordiger Prié werd toch een heilzame politiek gevoerd. Economisch werden de verbindingen met

1 Typisch nazi-verheerlijkend b.v. KLEO PLEYEL: *Prinz Eugen in gesamtdeutscher Sicht*. In: *Deutsche Arbeit* Apr. 1936 S. 157 e.v.; PAUL SCHMITTHENNER: *Prinz Eugen von Savoyen*. Freiburger Universitätsreden Heft 22. Freiburg i. Br. 1936, en W. ELZE: *Der Prinz Eugen. Sein Weg, sein Werk und Englands Verrat. Mit einer Auswahl von Dokumenten*. Stuttgart, 1940.

het Donau-verkeer en Opper-Italië gelegd, de eerste schepen voeren uit Oostende, en de vestiging van vreemdelingen (b.v. de Jacobieten) werd aangemoedigd. In deze tijd gonsde het van Oostenrijkse plannen. Weliswaar botsten de pogingen tot verbetering van het interne bestuur op conservatief locaal verzet (Anneessens), zodat deze pas na 1725 onder Maria Theresia slaagden, maar de hervormingen waren toch redelijk en nodig. Just (Bronnen 717 en 719) moet toegeven, dat de Oostenrijkse Rijkspolitiek, na de mislukking van de Oostendse Compagnie (1730), in feite de plichten jegens de zuidelijke Nederlanden verwaarloosde, en in 1735 bovendien nog Lotharingen prijsgaf, maar wijst er dan op dat overigens Oostenrijk de 'barrière' getrouw verdedigde. Vooral het behoud van Luxemburg en Breisgau was voor het Rijk heilzaam.

Perfide Albion

Inmiddels zakte de macht van de Republiek ineen. Nu pas kreeg Engeland Noord-Nederland definitief in de greep. Reeds lang had het perfide Albion op de loer gelegen. De nationaal-socialistische propaganda heeft van deze Engelse 'kuipende, ondermijnende en misdadige' politiek in het verleden alle nodige werk gemaakt. Anti-Engelse gevoelens moesten immers gekweekt of uit een sluimertoestand gewekt worden. Erg diep ging overigens de voorstelling niet: tegenover het onbarmhartig-zwart van Engeland werd plotseling de, toch anders heftig door de nationaal-socialisten becritiseerde, Republiek zielig-wit. Hoogstens kon nog de verbinding worden gelegd door de gedachte dat het 'eigen schuld' van de Republiek was[1]. De Engelse ondermijnende politiek was reeds voelbaar geworden bij de bestrijding van de Hanze, waarbij 'die Niederlande zum Angelpunkt der britischen Politik gegenüber dem Kontinent' werden (Winter, Bronnen 526, S. 79). Er liep een lijn van Leicesters 6000 man, die in 1585 de jonge Republiek te 'hulp' kwamen naar het Britse expeditieleger, dat in 1940 de Lage Landen teisterde. Alleen werd toen een en ander in Nederland beter doorzien dan nu: Leicester werd tenminste weggejaagd!

Sedert Cromwell werd de Republiek steeds meer het slachtoffer van het Britse imperialisme: in zes en dertig jaren moest Holland zich in zeven oorlogen mengen, die vóór of tegen Engeland gingen. Bij de vrede van Westminster van 1674 werd Holland definitief de vazal van Engeland, een instrument in handen van de Engelse politiek van 'balance of power'. Het verraad van Engeland bij de Vrede van Utrecht in 1713 typeert de Britse perfide politiek (vgl. Platzhoff, Bronnen 727, 1942). De egoïstische politiek bij de opheffing van de Oostendse Compagnie, de 'walgelijke' roof van de Nederlandse koloniën einde 18e en begin 19e eeuw waren evenzovele illustratieve feiten. Een aardig propagandistisch idee leek de herdruk van een anti-Engels pamflet van 1781, dat tijdens de vierde Engelse oorlog in de Republiek werd verspreid: *De Engelsche Tieranny*, waarin alle gruwelen en wreedheden van de Engelsen sappig aan de kaak

1 Wild eenzijdig is H. Zeck, *Holland und England* (1940, Bronnen 164). Hij stelt het daarbij voor, alsof de stadhouders de grote tegenstanders waren van het Engelse imperialisme, de regenten alleen maar pacifistisch en 'verjudet'.

werden gesteld (Bronnen 744). Alleen was het idee van deze herdruk niet origineel ... in de eerste wereldoorlog was ook een herdruk van hetzelfde pamflet verschenen en door Duitsgezinden in Nederland verspreid.

De 18e eeuw

Inmiddels zijn wij chronologisch reeds tot diep in de 18e eeuw gevorderd. Er is van nationaal-socialistische zijde weinig over deze tijd geschreven. Holland kreeg toen, volgens Krekel, zijn ‘endgültige Prägung’ (1942, Bronnen 32). Een idyllische onpolitieke zwakheid en afzijdigheid van de grote politieke macht werd alleen maar vergoed door een soms innige intimiteit en verinnerlijking. ‘Ungestört von den Dingen der Aussenwelt geht das Leben seinen Gang; nur in sich gekehrt, dem täglichen Schaffen hingegeben. Das ganze Land ist wie ein ruhiges Haus; in sich zurückgelehnt schaut die Seele des Volkes die Welt an und weiss sich geborgen’ (ibidem, S. 24). Geheel verwerpelijk wil Krekel dit volkskarakter niet vinden, hij poogt het tegenover de Duitse lezers telkens weer begrijpelijk te maken en ook in positieve geest te waarderen. Hoezeer ook de critiek op het Nederlandse volkskarakter van Krekel onaangenaam klinkt en in die omstandigheden, wanneer hij zich richt - en dat doet hij vaak - tot een Duits publiek, zelfs bepaald verwerpelijk[1], de bedoelingen van deze filosofische publicist waren toch steeds weer om naar twee kanten, in positieve en negatieve richting, alles te beoordelen. Zo gaat hij in ditzelfde artikel op de volgende waarderende wijze voort: ‘Die Scheu vor der allzu lauten Gebärde, Ehrfurcht vor dem Leben, ein bei aller scheinbaren Offenheit verschlossenes Wesen prägen den Stil des holländischen Menschen’ en even verder ‘in dieser Innerlichkeit liegt auch der unaussprechliche Reiz, den alles Holländische, wo es in sich selbst ruht, ausstrahlt. Sie trägt das Ganze und formt den Stil des Lebens.’ Het is inderdaad Krekel op zijn best. Stilistisch gevoelig, voorzichtig typerend en daarmee ook iets rakend, dat wezenlijk is. Maar anderzijds is de moraal van zijn beschouwing duidelijk: ‘Dieses Holland wandte sich vom Dämonischen, das in den Sachen der Politik und des Staates beschlossen liegt, ab’ en dit betreurt Krekel diep. Daarom zal de nieuwe tijd iets brengen voor Nederland, dat een verlossing zal zijn: ‘Nur zusammen mit der wagenden und sich einsetzenden Macht, die bereit ist, den Abgrund zu ermessen und bis an die Grenze des Daseins zu gehen, kann eine Gemeinschaft das Letzte und Höchste ausdrücken’ (ibidem, S. 30). En daarmee zijn we weer, waar Krekel ons in werkelijkheid hebben wilde.

Schulte (Bronnen 219) kan voor deze eeuw alleen vermelden, dat er tussen het Rijk en de Republiek wrijvingen zijn: grensconflicten, concurrentie-conflicten tussen de Noord-Nederlandse Compagnieshandel en mislukkende initiatieven van Duitse kooplieden in Afrika en Azië (S. 105-110). Slechts zwakkere ‘Regungen zur Rückkehr ins Reich’ waren er te vinden, en dan nog meer in de 17e dan in de 18e eeuw (in 1670 en 1678 b.v., S. 89-91). Nog even droomde Jozef II van een herstel van het Bourgondische Rijk onder de Wittelsbachers (1785), maar Frederik de Grote verzette zich hiertegen (S. 103).

1 Dit heeft ook critiek uitgelokt in eigen kring, zie hierna blz. 251.

Neen, veel goeds viel er niet meer te melden. Bloedarm en machteloos werden Noord- en Zuid-Nederland de willige prooi van resp. Engeland en Frankrijk[1].

Als curiosum wil ik hier het proefschrift van de NSB-arts H.Th. van Heuveln vermelden. Het proefschrift ging over Gerard van Swieten (1700-1772), leerling en vriend van Boerhaave, die om zijn katholieke geloof in Leiden niet voldoende carrière kon maken, daarom naar Wenen ging (1745) en er een belangrijk medicus en vooral organisator werd. Dit proefschrift (Bronnen 714) werd op 1 mei 1942 door de a.s. doctor verdedigd met als promotor de NSB-er Prof. Jhr. Dr. G.A. Kreuzwendedich von der Borne. Het schrale werkstukje - blijkbaar nog door een ander tegen betaling in elkaar geflanst - was pas laat in handen van de Groningse medische faculteit gekomen en stuitte uiteraard bij haar op overwegende bezwaten. Alleen de ‘Beauftragte des Reichskommissars’ Conring kon de Faculteit tenslotte dwingen om deze onverdiende promotie doorgang te doen vinden[2]. Afgezien van het feit dat de promovendus het proefschrift niet eens zelf had samengesteld, bleef ook het gehalte van het geschriftje beneden alle peil. Slordig en tendentieus werden hierin Van Swietens anti-clericale maatregelen - boekencontrole heeft hij aan de geestelijkheid ontnomen - en antisemitische adviezen en besluiten opgeschroefd; Van Swieten zelf werd gebombardeerd tot dienaar van de gehele Germaanse wereld[3].

De Patriottentijd

Pas het laatste kwart van de 18e eeuw scheen *enige* belangstelling te verdienen. Maar meer waardering dan voor de periode daarvóór kon men er in nationaal-socialistische kring niet voor opbrengen. De nieuwe Franse ideeën, die het politieke leven in Noord- en Zuid-Nederland wekten, waren immers verwerpelijk, alleen was het begrijpelijk dat zij in Nederland insloegen, gezien de daar heersende verslapping en achteruitgang. In deze geest veroordeelt A.F. Zwaardemaker de partijschappen van toen en hij vergelijkt hen met het machteloos praatcollege van eigen tijd; met instemming citeert hij Mirabeau, die de autoritaire regering van de regenten waardeerde (1939, Bronnen 742 en 1940, Bronnen 741).

Veel toevalliger was de Duitse belangstelling, die bleek uit de publicaties van de ‘Forschungsstelle “Volk und Raum”’, voor deze periode. De Duitse sibbekundigen vonden nl. juist voor deze tijd veel gegevens omtrent Duitse huurregimenten, die in de Republiek dienst deden[4]. Zo onderzocht b.v. Marie Louise Baum de archiefstukken over de Nassause soldaten die in dienst van de Stadhouder stonden. In haar boekje *Das Haus Oranien und seine nassauischen Soldaten im Zeitalter der französischen Revolution* (Bronnen 702) geeft zij treffende

1 Wel heel bont maakt het een NSNAP-artikel (Bronnen 100, 21 dec. 1940); van de gehele verfranste, verengelste en verjoodste cultuur was alleen nog Van Alphen echt en zuiver.
2 Van der Leeuw blz. 322. Of dit nu ‘de meest kwetsende slag was die aan het Hoger Onderwijs werd toegebracht’ valt te betwijfelen.
3 Vgl. G.A. Lindeboom: *De kijk van Busken Huet op Boerhaave*. In *Tijdschrift voor Geschiedenis* afl. 2 (1955) blz. 208-210.
4 Zie hiervóór blz. 109.

détails over de maatschappelijke moeilijkheden die vele soldaten na de vlucht van de Stadhouder in 1795 en de ontbinding van de regimenten in hun eigen woonplaats en gezin ondervonden - in vele klaagbrieven hebben zij hun nood omstandig beschreven-. Zelfs stuit de schrijfster op een curieus stuk, waarin een Duits jurist zijn diensten aan de Stadhouder aanbood in diens strijd met de Patriotten. Deze jurist wilde de Prins in bescherming nemen door hem te verklaren tot wettig beleend Rijksvorst, die daarom alleen aan Keizer en Rijk verantwoording schuldig zou zijn. Het blijft overigens de vraag of dit wel erg dubieuze en politiek waardeloze aanbod ooit verder is gekomen dan de soldaat Fleischman, die er in een brief melding van maakte[1].

Een vergelijking van Patriotten met NSB-ers schijnen de nationaal-socialisten alleen als onaangenaam te hebben gevoeld en daarom te hebben afgewezen. Reeds in 1935 wees Mussert 'himself' deze vergelijking af, toen *De Tijd* in die richting wilde insinueren (Bronnen 722). Een poging om de Patriotten zodanige eer te geven, dat zij, in de ogen van de nationaal-socialisten dan altijd, een vergelijking met de NSB-ers konden doorstaan, wordt niet ondernomen. Alleen in het andere kamp zou de vergelijking worden getrokken, en dan volledig in het ongunstige voor de NSB[2]. De afkeer van de Patriotten is gedeeltelijk reeds te verklaren uit het feit, dat de Patriotten nu eenmaal kwaad stonden aangeschreven in de algemene 'accepted history', en de deskundigheid van de nationaal-socialisten ten deze - zeker bij een cultureel analphabeet als Mussert - was te gering om van het populaire schlabloon van 'landverraders' af te wijken. Ook leenden zich de omstandigheden er niet wel toe nu parallellen te trekken tussen een Franse bezettingstijd en een Duitse bezettingstijd, het raakte te pijnlijke waarheden. Maar dieper ging natuurlijk het bezwaar tegen de leuzen en idealen van de Franse Revolutie. Het 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap' luidde eigenlijk een in de ogen van de nationaal-socialisten verderfelijke parlementair-liberale tijd in. Het was een Romaans complot van onrassische infiltratie onder het mom van fraaie leuzen. Joh. Theunisz verwierp dan ook in deze geest *De Revolutie van 1795* volkomen (1944, Bronnen 777). Pas de oorlog had hem tot dit radicale vonnis gebracht. Want juist ervóór had hij een niet onverdienstelijke studie gemaakt van de geschiedenis van de omwenteling van 1795 in Overijsel, die hij tenslotte in 1943 had kunnen publiceren (Bronnen 775). In dit boek was niet veel te merken van de veroordeling der revolutieprincipes, integendeel bepaalde figuren in de Overijselse patriottenkringen hadden hem wel aangetrokken. Voorzover er enige lijn in het wat peuterige, geheel aan het archiefmateriaal vastgekleefde, betoog te herkennen was, demonstreerde hij nu juist hoe de radicalen als Van Fridagh en Ter Pelkwijk door de latente tegenstand van conservatieve blijvers zoals De Vos van Steenwijk in hun plannen bleven steken. Interessant is het dan ook om te zien, hoe Theunisz

1 Verzoekschriften aan Prins Willem V (XII C 94) 1777-1784 in het Koninklijk Huisarchief. Vgl. de critiek van FEENSTRA pp. 479/480.

2 Oorspronkelijk sprak P. GEYL hierover in het kamp van Sint Michielsgestel in September 1943. De tekst van deze twee lezingen werd in 1946 gepubliceerd.

zijn overgang in deze waardering vindt. Reeds in 1940 begint hij in twee artikelen over zijn vereerde radicalen (Bronnen 774 en 776) hun gewestelijke aard te waarderen: zij waren zulke goede Saksers, vasthoudend en flink. In Ter Pelkwijk prijst Theunisz het, dat hij een onverdeelde volksschool voorstond.

Wanneer Theunisz nu in 1944 weer over de omwenteling van 1795 komt te schrijven, dan stelt hij de gewestelijke 'Saksische' idealen tegenover de Revolutie-ideeën. Want naast de holle leuzen van 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' leefde er immers in het Oosten nog iets van de oude vrijheid der Germanen, terwijl 'Broederschap' voor hen een realiteit was in hun sibbe en in de 'naoberplichten' (blz. 62). Van gelijkheid hadden zij in de natuur nooit iets ervaren. Theunisz vergelijkt zelfs de ver-Engelste Nederlanders van zijn eigen tijd met de Patriotten van toen. Toen heerste er immers ook een ziekte: de Franse. En hiermee heeft hij bewust de bordjes verhangen. Die Franse ziekte ontnam aan het Nederlandse volk - reeds sedert de Bourgondische tijd! - de natuurlijke grondslag van het gezin. Echtbreuk werd toegejuicht, de Franse mode werkte verslappend, de taal verbasterde door verfransing. 'Werken scheen', in de 18e eeuw dan, 'een woord te zijn dat in het woordenboek niet voorkwam'. En dit zette zich voort na de omwenteling, alleen de gezonde volkse kracht, zoals in Overijsel, heeft zich tegen deze verdergaande verfransing, die na 1813 door een verengelsing gevolgd zou worden, verzet.

Eén schrijver vormt op dit alles de uitzondering. Dr. J.H. Carp (geb. 1893), jurist en Spinozist van oorsprong, fascist en theoreticus van de NSB, vriend en adviseur van Mussert, durft reeds in zijn boekje *Beginselen van het Nationaal-Socialisme* (1942) de revolutie van eigen tijd te vergelijken met de grote Franse Revolutie, zonder daarbij, zoals een goed nationaal-socialist eigenlijk betaamt, de verderfelijkheid van de Franse naar voren te brengen. Maar wel zeer ongewoon was Carps artikel in *Volk en Vaderland* op 7 Mei 1943, dat tenslotte de reeds smeulende tegenstelling tussen NSB-leiding en Nederlandse SS intern tot een uitbarsting bracht. *Het Oordeel der Geschiedenis* (Bronnen 758) is bedoeld als een zeer opzettelijke vergelijking tussen de Franse bezettingstijd en het bestuur van toen met de Duitse bezettingstijd en het NSB-bewind. Tot nu toe, aldus Carp, was de Patriottentijd een gesloten boek voor ons, nú begrijpen wij steeds meer die tijd en ontdekken de parallellie. Er is veel verschil, inderdaad: de strijd is nu veel zwaarder, er wordt geen hulp van de overheid verleend zoals toen (Willem V immers ontsloeg een ieder van de eed van trouw aan de Stadhouder), er was toen een Bataafs legioen gericht *tegen* Nederland, er is nu een legioen *voor* Nederland tegen het Bolsjewisme.

Maar dan begeeft Carp zich op gevaarlijker terrein: toen was er eigen initiatief mogelijk tegenover een afwachtende bevolking, nu is er gebondenheid aan de toestand van de bezetting tegenover een fel anti-nationaal-socialistische bevolking. Ook de houding ten opzichte van elkaar, voor- en tegenstanders, was in de Franse tijd veel soepeler: een Daendels, of een Van Maanen bleven zelfs na 1813 op een of andere regeringspost gehandhaafd. Carp durft zelfs Schimmelpenninck met Mussert te vergelijken. Dan staat er letterlijk en vetgedrukt

(ook de Redactie van *Volk en Vaderland* deed dus mee aan dit offensief tegen de Nederlandse SS): 'En het spreekt zoveel meer tot ons dan vroeger wanneer wij weten hoe Schimmelpenninck, in het vertrouwen daarmee het eigen bestaan van het Vaderland te verzekeren, op wensch van Napoleon, de leiding van de Nederlandsche Staat aanvaardde (1805) en wij beseffen zijn ontgoocheling toen hem later bleek dat men poogde hem te gebruiken om de weg voor Napoleons broeder en een nauwere verbondenheid met Frankrijk te banen; een voornemen van Napoleon, waartegen Schimmelpenninck zich tot het uiterste heeft verzet zonder eenige steun van eigen mederegeerders, die het tenslotte bestaan den Keizer door "Nederlandsche" afgezanten om de benoeming van zijn broeder als Koning van Holland te verzoeken.' Zoals ook de Franse tijd een goede zijde had, zo zal op den duur ook over den NSB worden geoordeeld. De Franse tijd ruimde oude ballast op, bevestigde de één- en ondeelbaarheid van de staat en het eenhoofdig gezag in de staat, de NSB vernietigde het partijwezen en de hokjesgeest, liet de arbeid het kapitaal overwinnen.

Onder de omstandigheden, waarin het bezette Nederland en de kleine minderheid van nationaal-socialisten daarbinnen verkeerde, kreeg Carps historische vergelijking inderdaad het karakter van een lont in het opgetaste kruit van interne partijspanningen. Achter het mom van een historische beschouwing oppert Carp niet minder dan de mogelijkheid van de nederlaag der Duitsers (zoals van de Fransen destijds), wijst er op dat het vaderlands gedrag van de NSB-leiding ook na een overwinning van de geällieerden eer zou toekomen zoals de Patriottisch-gezinden na 1813 verwierven en hij laat tenslotte vet drukken, dat Schimmelpenninck zich tegenover Napoleons wil - lees: Mussert tegenover de Duitse macht - tot het uiterste als goed vaderlander gedroeg, terwijl zijn mederegeerders - lees: Feldmeyer c.s. - hem ten val brachten. Geen wonder, dat Feldmeyer zelf direct in de pen klom en in zijn eigen blad rechtstreeks van een anti-Duitse gezindheid in de NSB sprak (*Storm* 14 mei 1943) en dat er een ruzie ontstond, die in een openbare vergadering van NSB en SS op 22 juni gesust moest worden[1]. Carps artikel bleef zelfs zo steken, dat nog op 30 december 1944 Rost, in een poging om de NSB-leiding zwart te maken bij Seyss-Inquart, op dat artikel terugkwam[2].

Van de zijde van nationaal-socialistische rechtshistorici werd de omwenteling van 1795 eveneens iets genuanceerder gezien dan b.v. Theunisz doet, al heeft hier toch, anders dan bij Carp, de critiek de overhand. Vooral wordt betreurd, dat het Romeinse recht het definitief van het oud-Germaanse volksrecht gewonnen heeft. In een rustig-betogende brochure van A.F. Zwaardemaker (1940, Bronnen 165) wordt de rechtshervorming gezien als een 'ergerlijke denationalisatie van de rechtspraak'. Anderzijds wil hij het goede niet geheel ontkennen, vooral de versterking van het gezagselement in de rechtspraak

1 Zie hiervóór blz. 89.

2 Rost van Tonningen blz. 158. Terecht wordt hierbij Carps artikel als de aanleiding genoemd, terwijl dit in andere beschrijvingen van het conflict, zoals Bolhuis blz. 62 en Mej. Verkade blz. 48 ontbreekt.

juicht hij toe. Prof. Dr. L.J. van Apeldoorn (geb. 1886), hoogleraar in het oud-Vaderlands Recht aan de Universiteit te Amsterdam, betoogt in een artikel *De wedergeboorte van het volksrecht*[1] helder en strak, hoe reeds in de late Middeleeuwen door de clerus en de humanistische geleerden het Romeinse recht was binnengedrongen en de Franse wetgeving daarom, alleen al uit geestelijke armoede, wel moest worden ingevoerd; het waarlijk levende Germaanse volksrecht was ten onder gegaan.

De boerenopstand 1798

Nee, het *verzet* tegen de Franse onderdrukking, zoals dat in Zuid-Nederland voorkwam, werd door de nationaal-socialisten veel meer toegejuicht. Reeds vóór de oorlog had Dr. R. van Roosbroeck bij een Vlaams-Duitse 'Kulturtagung' in 1937 in een lezing de aandacht gevestigd op de z.g. boerenopstand, die in 1798 in de Vlaamse katholieke streken was uitgebroken tegen de Franse overheersers. (Bronnen 771). Volgens Van Roosbroeck had zich de Opstand alleen afgespeeld in gebieden van Germaans karakter of met Germaanse inslag. In het Zuiden, het Waals gebied, was er ook wel enig verzet geweest, maar dat was niet spontaan en moest geleid worden door een Oostenrijks agent.

Interessant is al dadelijk het debat dat op deze lezing was gevolgd[2]. Dr. Antoon Jacob, een even vurig flamingant als Van Roosbroeck, maar kennelijk toch iets sceptischer en voorzichtiger dan zijn emotionele Vlaamse broeder in de leer, trok nog in twijfel, of het hier werkelijk een Germaanse weerstand betrof waarbij dan de taalgrens mede-bepalend zou zijn geweest en wees er op, dat vaak ultramontaans-katholieke motieven van conservatieve aard bij deze opstand een rol hebben gespeeld. De Duitse aanwezigen vielen daarentegen Van Roosbroeck gretig bij. Volgens Petri braken hier, evenals in 1302 en in de Nederlandse Opstand, krachten door die 'im Volkstum urgegeben sind und auch wirksam bleiben wenn - wie so oft - der Kampf nicht siegreich auslaüft', ook al was men zich niet bewust van een nationaal gevoel. Reese vergeleek het boerenverzet met het Friese verzet tegen Bourgondië. En Prof. Dr. A.O. Meyer concludeerde dat een nader onderzoek toch wel dringend gewenst was, vooral omdat langs heel het Romaans-Germaanse grensgebied opstanden losbraken in ongeveer dezelfde periode.

Ongetwijfeld is Fritz Textor op deze laatste suggestie ingegaan, toen hij in 1938 in het tijdschrift *De Vlag* betoogde, dat een onderzoek naar de vele boerenopstanden tegen de Franse overheersing in de jaren 1792 tot 1815 een 'volksgeschichtliche Forschungsaufgabe' was (Bronnen 773). Vroeger zag men nl. in deze boerenopstanden alleen maar daden van vertwijfeling tegen de Franse maatregelen van conscriptie, belastingdruk en kerkvervolging, nu ziet men er de volkse en nationale krachten in. Vroeger was het inwendig verband

1 In *Nieuw Nederland* 1940/41 (Jrg. 7) blz. 161-187. Vgl. ook zijn *Germanisches Recht* etc. (Bronnen 306).

2 De samenvatting van deze discussie is als stencil onder de deelnemers verspreid destijds. Dankzij de Heer Noordegraaf heb ik deze tekst onder ogen gehad.

tussen de opstanden in de Elzas, de Paltz, Berg, Lutzelburg (Luxemburg), Vlaanderen en Zwitserland niet gezien, terwijl zelfs door de bevrijdingsopstanden in 1813 de vroegere opstanden vaak over het hoofd werden gezien en de begrippen volk en natie verward waren. Textor somt dan de oorzaken op die zijns inziens een rol hebben gespeeld bij deze rebellieën: in de eerste plaats de 'urgegeben' volkse weerstand, dan het nationale verzet, en tenslotte toch ook behoudzucht, gekwetste geloofsgevoelens en haat tegen de uitbuiting van de overheerser. Maar - dat geeft Textor toe - er zal nog veel onderzocht moeten worden. Vergelijking van het karakter van deze boerenopstanden met dat van de opstanden in Spanje en in de Vendée, waarin toch zeker geen volkse elementen meespeelden, zou misschien vruchtbaar zijn. Men zal moeten aantonen, dat deze weerstand in de grensland-geschiedenis inderdaad op één lijn ligt met het anti-Bourgondische verzet vroeger, en de Vlaamse strijd of het Duitse verzet tegen het Ruhrseparatisme later.

Het onderwerp bleef inderdaad niet onbewerkt liggen. Van Duitse zijde verscheen een brochure van Hans Divo, waarin het *Westdeutsches Grenzvolk im Kampf ums Reich* werd geschetst van de boerenopstanden in Vlaanderen de 'Klöppeloorlog' in Luxemburg tot de opstanden in het Bovenrijnse en Zwitserse gebied toe (1943, Bronnen 761). In Vlaams-nationalistische kring ging men dieper in op de boerenopstand in Vlaanderen zelf. Vooral de flamingante publicist Arthur de Bruyne, die zonder ooit nationaal-socialist te worden dichtbij de geest van de rechtervleugel van het VNV stond en aanvankelijk pro-Duits gezind was geweest, heeft met veel ijver de aandacht op dit Vlaamse verzet gevestigd. In zijn boekje *De Boerenkrijg* (1941, Bronnen 751) noemt hij deze opstand de laatste golf van krachtig verzet, waarin met de 15.000 doden zoveel Dietse volkskracht wegvloeide, dat de droom van de Nederlandse hereniging na 1815 niet meer in Vlaanderen kon aanslaan. De Bruyne was ook actief bij de herdenking van de honderdjarige sterfdag van Emmanuel Jozef van Gansen (1766-1842), de leider van de langst volgehouden opstand, nl. die in de Kempen. Op het kerkhof in Westerloo werd een gedenksteen onthuld en door het Van Gansen-comité werd ook een gedenkboek uitgegeven (Bronnen 764). Dat een deel van de Belgische bevolking deze gehele Van Gansen-herdenking als een nationaal-socialistische demonstratie aanvoelde, bleek wel uit het feit, dat de gedenksteen, die op 30 augustus 1942 was onthuld, reeds op 26 december onherstelbaar werd geschonden[1].

In het Gedenkboek schreef Van Roosbroeck opnieuw over dit thema (Bronnen 772). Wanneer hij de boerenopstand vergeleek met de Brabantse van 1790 en de Belgische van 1830, dan ging zijn voorkeur uit naar de eerste. Deze toch was een waarlijk spontane opstand, een Germaans verweer tegen de Latijnse overval. De Brabantse Opstand daarentegen was door de Kerk gefinancierd en de openbare lichamen, door de politiek van de Keizer geprikkeld, werkten mee. Door het ophitsen van de geestelijkheid zakte iedere spontaneïteit

1 In het Van Gansengedenkboek (Bronnen 764) zijn de beschadigingen van de gedenksteen in de illustraties aangegeven.

dan ook spoedig weg en de gehele beweging ontaardde in een onderlinge twist. De Belgische Opstand tenslotte was door de Fransen voorbereid en werd door hen geregisseerd. Ook Dr. Antoon Jacob stuurde voor dit Gedenkboek een bijdrage in met de veelbelovende titel *Willem Verhoeven en de geestelijke achtergrond van de Boerenkrijg*. Hij geeft hierin veel over Verhoeven (o.a. de volledige tekst van diens *Oordeelkundige Verhandelingen* in 1780) maar bitter weinig over het verband met de boerenopstand[1]. Naast zijn bijdrage voor het Gedenkboek schreef Arthur de Bruyne her en der over verschillende figuren uit de boerenopstanden, met veel begrip en veel verve (Bronnen 753, 755-758).

De vereniging van het Koninkrijk

Na de overwinning op Napoleon volgde voor de Nederlanden eigenlijk een 'Engelse' periode. De jaren 1813-1815 werden nl. een succes voor de Britse politiek. Voor deze visie levert een zeer gedegen werkstuk het materiaal. Ernst Moritz Klingenburg bracht het bijeen in zijn Bonnse proefschrift *Die Entstehung der deutsch-niederländischen Grenze im Zusammenhang mit der Neuordnung des niederländisch-niederrheinischen Raumes* 1813-1815, waarvan Prof. Steinbach de promotor was (1940, Bronnen 815). De grote invloed van Engeland bij de vorming van een Groot-Nederlandse bufferstaat ter handhaving van het politieke evenwicht in Europa en van een groter Pruisen als ruggesteun voor deze bufferstaat wordt in zware, traagsecure contouren getekend. Archiefonderzoek en een brede literatuur geven aan het werk een goede grondslag voor een minutieus detailonderzoek naar de vorming van de Nederlands-Duitse grens. Het Engelse overwicht, dat zich reeds in de barrièreregelingen in het begin van de 18e eeuw en bij vele latere plannen had doen gelden, kon inderdaad overtuigend beschreven worden. De waardering van Klingenburg voor deze Engelse politiek is gemengd. Hij bewondert enerzijds oprecht de Engelse diplomatieke kracht en waardeert het in hoge mate dat daarbij Pruisen het Maasgebied aan de Oostzijde van de rivier als flankdekking verwierf. Anderzijds betreurt hij bitter de geringe aandacht, die ook Engeland had voor de nationalistische en volkse problemen. Voor Nederland gingen slechts Schenkenschans en Herzogenrath verloren, maar voor het Rijk veel meer. Klingenburg somt deze Rijksverliezen aan het einde van zijn boek op: Zevenaar, de Rijksheerlijkheden Gronsveld, Slenaken en Berg, de Gulikse plaatsen Tegelen, Susteren en Sittard, in het Kleefse Gennep, Mook en in het Gelderse Arcen, Velden en Afferden. En ook in het Zuiden bleven typisch Duitse gebieden buiten het Pruisisch grensgebied: Duits-Limburg om Aubel, delen van St. Vith en Bockholtz, delen ook van 'Duits'-Luxemburg tot aan Arkel en Bastogne toe (S. 157)[2].

1 J. MIJS (Bronnen 770), die in een critiek weinig over het werk in zijn geheel te spreken is, wijst o.a. ook hier op.

2 De beschouwingen van HEINZ FISCHER: *Die oranischen Erblande und die Vergrösserung der Niederlande 1813-1815*. Limburg a/L. 1936, samengevat in een artikel van *Siegerland* 1941 (Heft 1) S. 1-19, zijn niet nationaal-socialistisch. Als zakelijke aanvulling op de studie van Klingenburg zijn zij van waarde.

'Engels maakwerk', ziedaar de doodzonde van de schepping van het Verenigd Koninkrijk. Het zou ook zijn einde betekenen. In een reeks artikelen in het Vlaamse weekblad *De SS-Man* heeft een Dr. Jos. Cools het verloop tot 1830 willen tekenen, de titel zegt reeds genoeg: *Groot Nederland, een pion der Britsche anti-Europeesche politiek* (1942, Bronnen 798). Volgens deze schrijver bestonden er in 1813 in Duitsland én in Vlaanderen sterke verlangens om de zuidelijke Nederlanden weer binnen het Rijksverband terug te brengen. Arndt b.v. verwachtte dat Vlaanderen weer Duits zou worden, terwijl de Vlamingen vooral terugkeer wilden tot Oostenrijk - Londen besliste anders, ook al was Waterloo een Duitse overwinning geweest[1]. De vereniging met Noord-Nederland was kunstmatig en onorganisch (Cools, Bronnen 799). In hetzelfde blad schreef Van Roosbroeck in gelijke geest. Alleen onder de franskiljons en in liberale kringen in Zuid-Nederland bestond een orangistische stemming, terwijl men in Noord-Nederland helemaal onverschillig was ten opzichte van de hereniging. Alleen mannen als Koning Willem I, Van Maanen en Groen van Prinsterer dachten aan een werkelijk grote Dietse staat (1942, Bronnen 54). In een ander, goed gedocumenteerd artikel spreekt dezelfde historicus van een 'Verpaste gelegenheid' (1944, Bronnen 829). De Hollandse hooghartigheid, het protestantse anti-papisme en de kortzichtige handelspolitieke opvattingen in Noord-Nederland hebben de feitelijke scheiding na 1830 reeds vroeg voorbereid. 'Het Noorden had de band verzwakt en op menige plaats reeds verbroken, vooraleer deze band door het Zuiden was overgeknipt'. Zo glijdt de beschuldiging van de Engelse diplomatie voor de mislukking van de hereniging over naar een aanklacht tegen Noord-Nederland. Wij zijn hiermee terecht gekomen in anti-groot-Nederlandse SS-kringen in Vlaanderen[2]. En toch: ook in Duitse kring wordt de hereniging als onnatuurlijk gezien, de mogelijkheden voor toenadering tot het Rijk heeft zij afgesneden (b.v. bij Waldecker, Bronnen 561, 2e deel).

Daarnaast blijft in meer Vlaams-nationalistische kringen een traditioneler standpunt bestaan: grote waardering voor het werk van de vereniging en rouw over de mislukking ervan. Een proefschrift van de flamingant A. de Jonghe in 1943 te Gent verdedigd, met Dr. Van Roosbroeck als promotor, over *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden* (1814-1830) (Bronnen 813), verraadt naar de inhoud niet dat de schrijver inmiddels in SS-kringen van de Devlag terecht was gekomen. Alleen in de opdracht - aan René Lagrou en de aan het Oostfront gevallen SS-er Jan Acke - en in het voorwoord, waar de Devlag voor de financiële steun wordt bedankt, is hiervan iets te lezen. Het werk zelf is een zorgvuldig archivalisch onderzoek omtrent ontstaan en toepassing van de taalwetten. Over het algemeen heeft de Schrijver grote waardering voor Willem I, ook al dacht deze vorst, volgens De Jonghe, meer in

1 Vgl. b.v.F. TREFFERS (Bronnen 840 en 841, resp. 1940 en '41) waarin wordt gesproken van de 'vluchtstrategie van Wellington', terwijl de Nederlanders het vuile werk met de Pruisen samen moesten opknappen.

2 Zie hiervóór blz. 92 en hierna blz. 242.

staatse dan in volkse categorieën. Voor Willem I immers was de taalpolitiek één der middelen om, geheel in Napoleontische geest, de eenheid van de staat te versterken. De tragiek van het Koninkrijk bleef, dat juist de radicale en verlichte steden, waar de Koning op aangewezen was bij de verwezenlijking van zijn politiek, geheel verfranst waren, terwijl de Vlaams gebleven elementen, meestal de locale machten van vóór 1789 en de geestelijkheid, conservatief waren en in de Hollander de historische vijand en ketter zagen. 'Omdat Willem I noch Hollander noch Belg wil zijn, maar Nederlander, blijft hij een grote Eenzame' (blz. 375). Maar zijn roem bleef toch, - met een citaat uit Picard - 'zaden te hebben gestrooid, die in het Vlaanderen van na 1830 het leven gered en de toekomst verzekerd hebben' (blz. 376).

Bij de nationaal-socialisten in Noord-Nederland was de belangstelling voor deze periode van 1815-1830 wel zeer gering. Zelfs het autoritaire bewind van Koning Willem I werd nauwelijks als zodanig gewaardeerd. Ik vond slechts één artikeltje in deze trant over *Neêlands grootste Koning*, dat verscheen in het SS-blad *Storm* (1943, Bronnen 852).

Men zou haast zeggen tien jaar te vroeg was intussen reeds in 1930 het proefschrift verschenen, dat Rudolf Steinmetz in Kiel verdedigde. Want de wild anti-Britse manier waarop deze ex-geograaf zijn onderwerp te lijf ging: *Englands Anteil an der Trennung der Niederlande im Jahre* 1830, was in stijl en denkwijze door en door nationaal-socialistisch 'avant la date'. De scheiding van Noord en Zuid in 1830 werd hier kortweg en ongecompliceerd voorgesteld als het resultaat van Engels diplomatiek spel, meer niet[1].

België

De scheuring der Nederlanden in 1830 deed uit de Zuidelijke Nederlanden een nieuwe staat ontstaan: België. Voor deze staat kon men in nationaal-socialistische kring, althans in de parlementair-verfranste vorm waarin zij zich ontwikkelde, weinig waardering gevoelen. Nog met het meeste begrip en inzicht zouden de Duitse historici uit de 'school' van Petri het probleem België benaderen. Petri zelf had zich reeds in 1934 hierover uitgesproken in zijn uitvoerige en verdienstelijke critiek op Pirenne[2]. Ongetwijfeld hebben zijn beide leerlingen Pesch en Striefler onder zijn invloed en prikkel hun eigen cultuurhistorische onderwerpen op die bepaalde wijze kunnen ordenen en doorlichten. Naar Petri's voorbeeld zien ook zij een verschil tussen volk en natie, cultuur en civilisatie. Terwijl volk en cultuur, ondanks wellicht de mogelijkheid van een afzonderlijke eigen ontwikkeling, nooit geheel los kunnen geraken van een groter cultuurgebied waaruit zij voortkwamen, kunnen natie en civilisatie zich alleen al vormen door gemeenschappelijke sociale en economische belangen, door toevallige uitwisseling van goederen en door een intellectuele bovenlaag, die zorg draagt voor een geestelijk verkeer. Volk en cultuur leven als het ware van onderop voort, natie en civilisatie bestaan door voeding van bovenaf en

1 Critieken van GEYL in: *Leiding* 1930 (Jrg. I, dl. 2) blz. 325-336 en GOSLINGA in: *Tijdschrijft voor Geschiedenis* 1937, blz. 97.

2 Nl. PETRI: *Staat und Nation* etc. S. 254/258. Zie ook hiervóór blz. 104.

uit practisch-opportunistische noodzaak. Bij woelingen en omwentelingen zullen steeds weer de diepste verbanden van volk en cultuur door de buitenlaag van civilisatie en natie heenbreken. De machtigste bindmiddelen voor deze diepere organische gevoelens zijn de taal, het volkskarakter, het bloed etc. Naar het oordeel van Petri was België een typisch resultaat van een 'Grenzlandschicksal' en kon daardoor aanvankelijk niet anders dan een natie zijn waar een bovenlaag van gegoede burgerij, door civilisatie gedragen, de staat bijeenhield.

Bij deze visie sloot Ludwig Pesch zich aan toen hij de twee begrippen volk en natie in de Belgische historiografie onderzocht (1941, Bronnen 48). Evenals Petri wilde Pesch in ieder geval het bestaan van de Belgische natie niet minimaliseren, laat staan ontkennen. Het was even reëel, volgens hem, als de volkstegenstellingen tussen Walen en Vlamingen, alleen *anders* reëel dan deze volkse tegenstellingen. Het Belgisch natie-begrip was een werkelijkheid voor de Belgische burgerstand, die doortrokken was van een kosmopolitisch, bovennationaal levensgevoel. Het 19e eeuwse nationalisme schrijft Pesch, had overal, onder leiding van de burgerij, die vastbesloten was een constitutionele staat te vestigen, de uit geheel andere wortelen voortkomende gedachtengangen van volkse aard overdekt, omhuld en in zich op willen nemen Er was alleen nog wel een verschil in het soort nationalisme van de Romaanse of de Germaanse wereld. Het Romaanse nationalisme had meer neiging tot abstractie, tot mechanisering, het Germaanse had meer oog voor de spanningen en wisselwerkingen van staatse en volkse tegenstellingen en stond meer open voor de irrationele, immanente drijfkrachten van het gebeuren. Zo drong in het Westen de positivistische geschiedbeschouwing van Comte steeds sterker door, terwijl in Duitsland de volkshistorische denkbeelden van Herder, Möser en Arndt via de Romantiek bleven voortleven, tot hun vernieuwing in deze eigen tijd. Dat alles wil niet zeggen dat niet enerzijds in Frankrijk ook volkse geschiedschrijvers voorkwamen - Pesch noemt in dit verband Thierry - en anderzijds in Duitsland positivisten als Lamprecht werkten. Maar toch maakte deze Romaans-Germaanse tegenstelling het mogelijk, dat, terwijl in Frankrijk de civilisatie als staat- en natiebindend element in ere gehouden werd, in Duitsland dan toch na 1933 het verzet tegen de 'Überfremdung' leidde tot de vernieuwende gedachte van het 'volksrijk'. In België moest de tegenstelling wel a fortiori tot uiting komen, omdat dit land nu eenmaal zelf een product van burgerlijk nationalisme was en, schrijlings over de grens van Romaanse en Germaanse invloedssferen gelegen, allerlei innerlijke spanningen te verwerken kreeg (S. 11-13).

Het typisch Belgisch nationalisme, waar zich op den duur de Vlaamse en Waalse volksopvattingen tegen zouden verzetten, had, volgens Pesch, vier wortels: het Franse nationalisme, dat in de revolutie van 1830 in Wallonië en Brussel aan de dag was getreden; de wens tot onafhankelijkheid en neutraliteit, die naar voren kwam, toen de aansluiting bij Frankrijk geen voortgang vond; de constitutie, die een typisch verfransend karakter droeg, mechanistisch - omdat de gelijkheid van taal er in werd vastgelegd, ook al werd in de practijk het Frans overal bevoordeeld - en scherp centralistisch; en tenslotte was het Bel-

gisch natiegevoel katholiek getint, liberaal-katholiek wel te verstaan in de trant van Lamartine.

Achtereenvolgens bespreekt Pesch nu de verschillende geschiedschrijvers, die het Belgische natiebegrip historisch wilden funderen. Nothomb, de Gerlache en Theodore Juste als eersten, die in een mengeling van katholiekliberale gevoelens het bestaan van een Belgische natie eeuwen terug wilden dateren (S. 18-21). Daarna beschrijft Pesch o.a. ook Gottfried Kurth, die het katholieke element accentueerde (S. 41-45) en natuurlijk wordt een apart hoofdstuk gewijd aan 'die Krönung des belgischen Geschichtsbildes durch Pirenne' (S. 49-62). De invloed die van Pirenne dan weer uitging op andere geschiedschrijvers geeft Pesch eveneens weer (S. 63-76). Essentiëel in heel het denken van Pirenne was de idee van civilisatie als natiebindende factor, een mengeling van Waals-Vlaamse cultuurinvloeden onder een onmiskenbaar Frans overwicht.

Pesch kon aan zijn boek een grotere variatie verlenen door tegenover deze Belgicistische theorieën over de natie de vooral flamingante theorieën over taal en volk te stellen, en hij bereikte daardoor in chronologisch opzicht een zekere climax, omdat inderdaad juist in de zoe eeuw deze volks-historische opvattingen aan kracht en aanhang wonnen[1]. Voor Pesch is het een bewijs te meer van het Germaanse volkse ontwaken in de nieuwste tijd ...

Veel genuanceerder en intelligenter toch ook demonstreert Ernst Striefler de volkshistorische opvatting in zijn proefschrift over Gottfried Kurth, die volgens deze bekwame jonge historicus 'ein deutsch-belgisches Grenzlandschicksal' liet zien (1941, Bronnen 60). Want bij Kurth schoven als het ware in denken en doen de Franse civilisatie en de Duitse cultuur over elkaar heen en in elkaar. Zijn volkse bewustzijn was al dadelijk uit zijn afkomst te verklaren: hij was geboren en opgegroeid in het Duits-sprekende gebied van België, in Arel. Zijn moedertaal bleef daardoor Duits, ook al werd Frans zijn voertaal. Al heeft Kurth steeds onbewust gepoogd zijn Duits-Germaanse afkomst weg te dringen, telkens weer breekt zij door, ook in de richting-bepaling van zijn belangstelling. Zo steunde hij de oprichting van een 'Deutsche Verein zur Hebung und Pflege der Muttersprache im deutschredenden Belgien' en gaf hij in 1899 zelfs een periodiek *Deutsch Belgien* uit. Uit zijn afkomst is Kurths belangstelling voor de taalgrens te begrijpen en zijn gevoel voor de Vlaamse beweging. Aan de andere kant was Kurth door en door een aanhanger van de Belgische natie, geheel open ook voor de Franse civilisatie, universalistisch-georiënteerd in zijn Roomse geloofsovertuiging, politiek vast overtuigd van het historisch recht van Belgiës onafhankelijkheid. Hoe duidelijk bleek dit uit zijn reactie na 1914, waarbij Kurth - alweer volgens Striefler - geen begrip kon opbrengen voor de grote politieke strijd van Duitsland, geheel bevangen in zijn 'kleinstaatlich' denken[2].

1 Voor deze volkshistorische opvattingen zie hiervóór blz. 141 en vooral noot 2 op blz. 140.
2 In dit verband wordt door STRIEFLER volkomen serieus Steding geciteerd! Vgl. overigens de critiek van ROMEIN in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1946 (Jrg. 59), blz. 90/93, waaruit waardering blijkt voor het werk van Striefler.

De evenwichtig-zorgvuldige studie van Striefler sluit dan af met de volgende duidelijke conclusie: Kurth werd door zijn grenslandpositie nooit een geheel harmonisch mens. 'Es konkurriert darin in völkischer Hinsicht das germanischdeutsche Grenzbewusstsein und belgisch-übervolkliches Empfinden: letzteres scheint uns das übergeordnete zu sein. Das erstere wird erst dann aktiv, wenn die germanische Volkszugehörigkeit unmittelbar bedroht wird (Luxemburg) oder wenn das Handeln des romanischen Teils selbst völkisch bestimmt ist (Lüttich)' (S. 83).

Noord-Nederland in de 19e en 20e eeuw

Naast deze twee interessante studies zijn de overige beschouwingen over de Nederlandse en Belgische geschiedenis in de 19e eeuw van veel minder algemene aard. Slechts broksgewijze worden personen en gebeurtenissen beschreven. Alleen Krekel waagt het weer met een ook voor de 19e eeuw synthetische visie (Bronnen 816 en 817, resp. 1943 en 1942). Nederland is onpolitiek en neutraal gebleven, geïsoleerd in eigen intimiteit. Het echt-politieke principe ontbrak. De schoolstrijd vercultuurlijkte dit onpolitieke Nederland alleen maar, de linkse partijen slaagden er niet in tot duidelijke formules te komen, de rechtse partijen, die meer volks georiënteerd waren, konden door hun culturele eenzijdigheid de liberalen moeilijk vervangen. Zo ontstond er een democratisch staatsbestel zonder werkelijke klankbodem bij het volk. De enkele onconventionele figuren van internationaal formaat, zoals Van Gogh, Multatuli, Troelstra of Gorter bleven politiek-irreëel.

Maar bij de overige nationaal-socialisten breekt de visie op de 19e eeuw uiteen in aparte beschouwingen over figuren als Groen en Kuyper[1], Potgieter, Multatuli of Busken Huet[2]. Interessant is de enigszins krampachtige poging van E. Cantillon, de beheerder van het Thorbecke-archief, om Thorbecke in het nationalistischeanti-democratische kamp te trekken (1940, Bronnen 788-796). Thorbecke wilde een sterke onafhankelijke regering en zelfstandige volksvertegenwoordiging, wenste geen kiesrecht voor zomaar-iedereen, had een nationale politiek op het oog ook in kerkelijk opzicht en eiste een regering met sterk autoritaire bevoegdheid. Dankbaar wordt ook telkens weer Thorbeckes waardering voor Duitsland geciteerd[3], maar dan zonder de duidelijk distan-

1 Over Groen en Kuyper, zie hiervóór blz. 136.

2 Merkwaardig genoeg zijn deze twee zelden als 'voorlopers' opgeëist. Het bewijst het vrij lage niveau van de culturele kennis bij Nederlandse nationaal-socialisten. Anderzijds mag men bovendien niet vergeten, dat Multatuli's non-conformisme door lieden, die zelf uit de rechtse hoek kwamen, moeilijk verwerkt kon worden. Alleen GOEDEWAAGEN heeft Multatuli (Bronnen 806) en BRUCH Busken Huet (Bronnen 787) 'ontdekt'.

3 Geciteerd wordt dan uit THORBECKE: *Onze betrekking tot Duitschland* (1837). In: *Historische Schetsen*. Haarlem, 1872, blz. 19-22. PETRI b.v. citeert het gretig in 1943 (Bronnen 134, S. 41) en evenzo in 1953 (*Deutschland und die Niederlande*, zie literatuurlijst)! Petri kiest dan de citaten zo, dat Thorbecke pro-Duits lijkt, terwijl hij juist zijn artikel uit tegenweer schreef (tegen Leo). Zinnen worden daartoe ontijdig afgekapt. Een opmerking als 'wij hebben onzen stand tusschen Duitschland en Engeland in 't midden' laat Petri ijskoud weg. Men mag hier Petri, zelfs nog in 1953 (of schreef hij toen zijn vroegere verwrongen citaat klakkeloos over?), rondweg van geschiedvervalsing beschuldigen. Van een NSNAP-artikel is niet anders te

ciërende bedoeling waarmee Thorbecke juist een en ander had geschreven!

Met Pieter Jelle Troelstra sprong men in NSNAP-kringen nog wilder om. Het toeval dat juist de *Troelstra*-beweging, een vroegere afsplintering van de SDAP, door de ommezwaai van haar leider Paul C. Kiès, in de NSNAP weggleed, heeft hier ongetwijfeld een rol gespeeld. Maar niet alleen dat: de proletarische inslag van deze rapaillepartij accentueerde vanzelf de 'socialistische' aspecten van het nationaal-socialisme. H.J.J. Marinus goot Troelstra b.v. domweg om tot 'voorloper van het nationaal-socialisme' (1941, Bronnen 819). Zijn pro-Duitse gezindheid, zijn afkeer van de Vrede van Versailles en zijn autoritair optreden werden ijverig bijeengezet om een en ander te suggereren. Troelstra's critiek op het parlementaire stelsel, uitgewerkt in een rede *Anregung zum politischen System der Sozial-Demokratie*, die hij in 1920 te Genève tenslotte niet uitsprak, wordt vermeld[1]. Marinus beschuldigt de uitgever van Troelstra's *Gedenkschriften* Wiardi Beckmann ervan, opzettelijk Troelstra's critiek op de politieke situatie, die hij kort vóór zijn dood had geuit, te hebben weggelaten[2]. In een slotartikel wordt dan nog dankbaar vermeld, dat Troelstra zo graag sprak van bloedsverbondenheid en volksgemeenschap, en trots was op zijn eigen raszuiverheid. Als vereenzaamd leider van de SDAP moest Troelstra aanzien, hoe het verjoodste marxisme heulde met de kapitalistische democratie, waardoor beiden in een tragische, onnatuurlijke lotsverbondenheid te gronde gingen ...

Behalve de pogingen om iets van deze periode 'van binnenuit' te laten zien, was er nog de oppervlakkige nationaal-socialistische kijk, die de gehele 19e en 20e eeuw afdoet als een tijd, waarin Nederland het Engelse en België het Franse verlengstuk van de politieke macht in Europa zou zijn geweest[3]. Dit zou dan tenslotte ook uitlopen op de tweede wereldoorlog, waarbij Engeland en Frankrijk tezamen met Nederland en België aanvalsplannen ontwierpen om van deze schijnbaar neutrale springplanken af Duitsland in het hart te treffen. Het boek van Günther Lohse *Die gebrochene Neutralität*, dat in 1943 verscheen (Bronnen 897), is een interessant voorbeeld van de bewuste Duitse propaganda om de overval op Nederland en België met een nieuwe historische legende te rechtvaardigen en iedere beschuldiging van zich af te schuiven. Op volkomen serieuze toon worden hier aan de hand van de 'bewijzen' de plannen van een

verwachten (Bronnen 855). Vgl. daarentegen de veel juistere waardering bij BOOGMAN I blz. 93.

1 Vgl. J.P. TROELSTRA: *Gedenkschriften IV. Storm*. Amsterdam, 1932, blz. 313 e.v. Inderdaad zouden de opvattingen van Troelstra omtrent een economisch-corporatief parlement en zijn critiek op de bureaucratiserende tendenties van het parlementaire stelsel meer onderzoek verdienen dan in de beperkte omvang van het ene hoofdstuk (niet meer door Troelstra maar door Dr. H.W. Wiardi-Beckman geschreven) nog mogelijk was. MARINUS heeft niet veel meer gedaan dan uit dit hoofdstuk te halen wat hem aanstond.

2 MARINUS insinueert hier, op grond van Wiardi-Beckmans eigen erkenning in de laatste twee door hem geschreven hoofdstukken te kort te zijn geweest.

3 Niet alleen komt men deze simpele schematische gedachte tegen bij ZECK (Bronnen 163) maar ook bij KLINGENBURG (Bronnen 815, S. 160). JAPIKSE vergoelijkt dit in zijn critiek in BVGO VIII 3, blz. 279.

aanval via Nederlands en Belgisch grondgebied op het Ruhrgebied ontvouwd, zoals die met instemming van de Nederlandse en Belgische regeringen zouden zijn opgesteld[1].

Pro-Duitse stromingen in Noord-Nederland

Toch liep er één rode draad door de geschiedenis: de altijd weer oplevende pro-Duitse gevoelens, evenzovele bewijzen voor het nog steeds, misschien alleen maar individueel, sluimerende Rijksbesef. Voor Noord-Nederland is de oogst wat schraal, al komt er, na lang zoeken, wel iets te voorschijn. Vooral Joh. Hepp, redacteur van het NSNAP-blad *Het Nieuwe Volk*, wist met alle pro-Duitse en zelfs Groot-Duitse uitlatingen van Noord-Nederlandse lieden nog een heel rariteitenkabinetje te vullen. P.H.A.J. Strick van Linschoten, oudgezant van de Bataafsche Republiek in Würtemberg, schreef in 1818, toen hij kamerheer van de koning van Pruisen was geworden, een vurig pleidooi op rijm voor een ‘terugkeer’ van Nederland in het Duitse Rijk. De NSNAP vond de vondst zo kostelijk, dat de tekst van het vers in een ‘künstlerich ausgeführte Kopie’ in 1941 aan de Führer werd aangeboden op zijn verjaardag en daarnaast voor het publiek werd gedrukt[2]. Ook ontging het de NSNAP-scribenten niet dat in de jaren-veertig meer stemmen opgingen voor aansluiting bij de Duitse Bond[3]. Zo vermeldde een apart artikel de brochure *Nederlands Toekomst aan mijn landgenooten ter overweging voorgesteld*, die niet geheel zonder reden door deze anonieme auteur wordt toegeschreven aan J. Corver Hooft[4]. En Hepp vergeet evenmin de artikelen van P.J. Veth of Dautzenbergs groot-Duitse zang te vermelden. (Bronnen 873). Hoe aangenaam klonk het in hun oren: ‘En duitsch is duitsch, 't Zij hoog- of neder ...’[5].

Veel aandacht ondervond uiteraard ook de agitatie tot aansluiting bij de Duitse Bond onder leiding van J.L. Baron van Scherpenzeel Heusch in 1848. Niet alleen waren er de NSNAP-ers die dit graag vermeldden (Bronnen 302), maar veel meer werk maakte de Duitse nationaal-socialist Georg Scherdin er

1 Het z.g. WEISSBUCH 5 geeft over de voorgeschiedenis van de meidagen aan de hand van een eenzijdige bloemlezing van documenten, op zichzelf waarschijnlijk wel authentiek, reeds een en ander in deze richting. De Enquête-Commissie heeft zich onthouden van enig commentaar op het Witboek.

2 Het gedicht ‘An die Holländer’ komt voor in het tweede deel (S. 391) van *Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch ein Theil der nördlichen Provinzen des Königreichs der Niederlande im Jahre* 1817 *in topographischer, historischer, politischer und religiöser Hinsicht an einen Freund geschrieben von* ELEUTHEROPHILOS, Germania, 1818. 3 delen. Het boek zelf, een reisverhaal doortrokken van allerlei politieke oordelen en opvattingen, geschreven door een interessante figuur (1769-1819, zie verder Nieuw Biogr. Woordenb. V, blz. 833/834), verdient nader onderzoek.

3 Vgl. BOOGMAN I blz. 95/97. Hier wordt deze relatief waarschijnlijk kleine stroming in groter verband gebracht met de algemene gevoelens van malaise in Nederland 1839-1848.

4 Bronnen 847 (1940). Ten onrechte wordt b.v. bij J.I. VAN DOORNINCK (*Vermomde en naamloze schrijvers*. 1883-1885. 2 delen) deze brochure toegeschreven aan ... Bosscha. In navolging hiervan heeft ook HEPP (Bronnen 873) dit weer gedaan.

5 Reeds geciteerd bij KOSSMANN S. 6. Hier schrijft HEPP deze regels toe aan Dautzenberg.

van (Bronnen 831 en 832). Bij deze publicist en locaal-historicus werd Scherpenzeel Heusch opgevijzeld tot één der leiders van het 'Auslanddeutschtum', ook al was de man niet in staat een goed Duits woord te spreken en nog in de jarendertig een vurig voorstander van de aansluiting van Limburg bij België[1]. In zijn nationaal-socialistische vooringenomenheid zag Scherdin over het hoofd, welke politieke, democratische kracht van Frankfort in 1848 uitstraalde, en hij kon niet zien, dat alleen daardoor Scherpenzeels anti-Hollandse gevoelens in Duitse richting omsloegen[2].

Reeds in 1937 had Scherdin trouwens in een studie over de verbreiding van de Duitse schrijftaal in Zuid-Limburg (Bronnen 833) willen aantonen hoe langzaam hier de Duitse invloed teruggedrongen werd[3]. Aan de hand van de opschriften op grafstenen - op zichzelf een vernuftig denkbeeld - kon hij in kaart brengen hoe de Duits-Nederlandse taalgrens maar heel langzaam naar het Oosten terugweek. De economische oriëntering van Zuid-Limburg op Duitsland had deze ontwikkeling zo vertraagd: de industrie in Vaals was gericht op het Duitse grensland, de spoorwegverbinding Maastricht-Aken speelde een rol en er was contact tussen de Zuid-Limburgse bevolking en de Duitse o.a. door de seizoenarbeid in het land van Aken. Pas het opnemen van dit gebied in het Nederlandse economische bestel door de ontwikkeling van de mijnbouw zou Limburg vernederlandsen en de eerste wereldoorlog zou tenslotte de werkelijk nationale aansluiting bij Nederland bewerkstelligen. Zowel dit onderzoek van Scherdin als de niet onverdienstelijke studie van Schrijen (1937, Bronnen 835) betekenen m.i. een voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke bijdrage: de invoeging van Limburg binnen Nederlands staatsverband is nog maar zelden in dit licht bezien.

De verhouding tot Duitsland werd opnieuw een punt van discussie, toen Pruisen na 1860 de leidende rol begon te spelen en in 1871 er in slaagde het nieuwe Duitse keizerrijk te stichten. Ook toen bleek, dat enkele Noord-Nederlanders de band met Duitsland uit vroeger tijd niet waren vergeten, en zelfs hun stem verhieven om - vaak alleen maar uit vrees voor nog verdergaande opslokking van Nederland door Duitsland - op een of andere wijze nauwere verbinding met Duitsland te zoeken[4]. Hepp kan enkele citaten tot een boeketje schikken, dat hij zijn lezers aanbiedt met de dikke woorden *Grootduitsche stroomingen in Nederland* op het samenbindend lint (Bronnen 872).

1 Men vergelijke hiermee eens het evenwichtige, door geen enkele partijdigheid kromgetrokken werk van H. GROCHTMANN, *Die niederländische Provinz Limburg im deutschen Bund*. Diss. Keulen, 1937.

2 Dit merkte reeds HAUSSLEITER (vooral S. 127/128 en 132) op. Overigens is nu de meest genuanceerde en uitvoerige beschrijving van de gebeurtenissen rondom de Limburgse autonomiebeweging beschreven door BOOGMAN. Deze merkt op, dat aan een grondige monografische studie van deze beweging door een Nederlands historicus behoefte bestaat (II, blz. 333 noot 1).

3 Naar het oordeel van HAUSSLEITER (S. 98/99) had Scherdin dan ook een veel te eenzijdig beeld van de Limburgse autonomie-beweging in 1848 gegeven, door deze vooral in Zuid-Limburg te localiseren. In werkelijkheid was zij juist in andere streken vaak veel sterker.

4 Vgl. ook Groens opvattingen in deze tijd. Zie hiervóór blz. 139.

Zo had Prof. Brill reeds in 1871 gezegd ‘wij zijn Duitschers, zuivere Duitschers, zoo goed als eenig lid van het Duitsche Keizerrijk.’ In 1876 schreef Multatuli in zijn *Ideeën*: ‘Vereeniging met Hoog-Duitschland uit vrijen wil en dus onder voorwaarden kan 't onderwerp zijn van een staatkundige meening’, al voegde hij er dan ook meteen aan toe: ‘Maar met verachting door den nabuur te worden opgeslorpt, omdat we, lamlendigen, ontzenuwd, verkracht, afleerden ons te verdedigen noem ik schandelijk.’ Hepp kan er ook nog op wijzen dat Allard Pierson in zijn *Duitsche Indrukken* (1875) zich tot de ‘Duitsche geest’ bekende en dat Mr. H.H. Norri in 1879 schreef: ‘Moge liever Nederland eens gelouterd te voorschijn komen uit den smeltkroes eener inlijving bij Duitschland’[1].

Een meer algemeen beeld van de Nederlands-Duitse verhoudingen, maar dan zonder echt betrouwbaar feitenmateriaal, poogt Dr. Rudolf Steinmetz te geven in zijn journalistieke werk *Niederländische Betrachtungen zur deutsch-niederländischen Verständigung* (1943, Bronnen 228), een reeks opstellen die aanvankelijk in de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* waren gepubliceerd. Het werk was geschreven door een man, die tegelijk intellectueel, dichter en journalist wilde zijn, van een man ook, die, opgegroeid weliswaar in Nederland, geheel en al doortrokken was van een pro-Duitse geest, ook zijn wetenschappelijke en literaire opleiding in Duitsland had voltooid, en tenslotte in de bezettingstijd definitief in nationaal-socialistische kring terecht was gekomen. Zijn boek in kwestie is een breedvoerig, vaak treuzelig geschreven werk geworden, vol van kwasi-lyrische en literaire uitingen, ‘intuïtieve’ karakteristieken en ook dazende onzin. Toch levert het wel wat op, dat interessant is voor ons onderwerp. Dat Steinmetz zijn werk bedoelde als een apologetisch geschrift voor de Nederlander en het Nederlands volkskarakter tegenover de Duitse kameraden, zal ik later bespreken[2].

Alles in zijn boek, waarin sociale, aardrijkskundige, taalkundige, artistieke en culturele beschouwingen worden afgewisseld met historische, is gebouwd op het thema van het wekken van begrip. Wanneer Duitsland Nederland in zijn eigen aard begrijpt en waardeert, zal het Nederland gemakkelijker vallen zich in datgene, wat politiek en historisch nu eenmaal onvermijdelijk is, te schikken. Zo zal Nederland een nieuwe plaats binnen het Duitse Rijk kunnen verwerven. Historisch gezien heeft Nederland zich los van het Rijk moeten ontwikkelen; door het Rijk in de steek gelaten bij de ‘Reichskampf’ van de Nederlandse Opstand, kreeg Nederland een eigen roemrijk bestaan. Dit proces was zeer goed te herkennen in de Duits-Nederlandse grens, die als scheidslijn zonder enige spanning over en weer zo constant dezelfde is gebleven. Men kon elkander steeds over de grens been de hand reiken, maar daaraan bestond geen behoefte - ‘die Verbindungen waren gelockert’. Evenals de USA onverschillig stond tegenover hun grens met Canada, zo rustig bezagen na 1813 ook Duitsers en Nederlanders hun onderlinge grens. Pas na 1870 toen Pruisens invloed zich

1 Als onderwerp blijft de reactie van velen in Noord-Nederland op de opkomst van Bismarcks Duitsland een nog te weinig onderzocht gebied.

2 Zie hierna blz. 253.

naar het Westen had uitgebreid, begon Nederland meer belangstelling te tonen voor eigen grensgebied. Toen pas ontstond de échte grens, hoewel zelfs in de landelijke streken het verschil aan beide zijden van de grens nog gering bleef. Vóór die tijd vulden het maritiem-commerciëel-individualistische Holland en het agrarisch-militair-feodale Pruisen elkander prachtig aan! Er is als het ware een 'Alter und periodische Ablösung im inneren Werdegang beider Völker' (S. 315-329), waarbij in de Gouden Eeuw Nederland jong is, het Rijk oud, terwijl in eigen tijd alles omgekeerd is. Juist de verwantschap van Nederland en Duitsland veroorzaakt irritatie en critiek, maar eens zal de oude bloed- en jeugdverwantschap opnieuw worden beleefd (S. 13-21).

Een niet geheel aanvechtbaar overzicht geeft Steinmetz van het ontstaan van de 'Deutschenhass' in Nederland (S. 343-381). De aanvankelijke hoogmoed van de 17e eeuw sloeg om in haat en afkeer, toen de Duitse 'Grossstaat' de Nederlandse 'Kleinstaat' bedreigde. Na 1870, na 1914 en na 1933 spitsten zich deze gevoelens steeds meer toe. Anderzijds bleven er steeds 'Deutschfreundliche', de ware 'Gemeinschaftsmenschen', volgens Steinmetz. Nog na 1914 bleef dat ongeveer 25 à 20 pct op de totaalbevolking. Vooral bij beambten, officieren, kleine burgerij, boeren en arbeiders. Bij intellectuelen was het aantal daarentegen veel kleiner (Steinmetz zegt: 1:40), en bij kooplieden nog het kleinst. Demografisch konden de meeste 'Deutschfreundlichen' in het Oosten des lands worden aangetroffen, politiek gezien vooral in de groot-Dietse beweging. Al deze beweringen van Steinmetz blijven echter onbewezen.

Het is jammer, dat het werk in zijn geheel door bladvullingen en kletspraat wordt overwoekerd, want haast in alle trekken en lijnen bevat dit boek zozeer het nationaal-socialistische schema van de Nederlandse geschiedenis, dat het anders zeker geschikt zou zijn voor een eerste oriëntering in deze materie. Gegevens bovendien over het Nederlandse en Duitse volkskarakter, in onderlinge vergelijking ook, uiteraard alle onbewezen en zeer vaak betwistbaar, biedt dit boek in overvloed.

De Vlaams-Duitse betrekkingen in de 19e en 20e eeuw

Tegenover dit over het geheel vrij grijze beeld van de houding van Noord-Nederland tegenover Duitsland stak die van Vlaanderen zeer hel lichtend af. Hoffmann von Fallersleben, de romantische zoeker naar volksliederen, dichter en zanger, (1798-1874), werd in Noord-Nederland uitgelachen toen hij in een kring een oud volkslied als *Het waren twee Coninckskinder* wilde zingen, en op straat in Leiden werd hij om zijn baard en lange haren nageroepen: 'Kijk eens, een mof!' (b.v. vermeld bij Wouters, Bronnen 888, blz. 25-26). In Zuid Nederland sloot Hoffmann hechte vriendschap met vele vooraanstaande Vlamingen, als J. Fr. Willems, Snellaert, en hij was mede een wekker van het Vlaamse volkslied door zijn werk *Horae Belgicae* (over Hoffmann in Vlaanderen b.v. Bronnen 856, 858, 859, 871, 890).

In een serie artikelen heeft Dr. Jos. Cools in het blad *De SS-Man* willen aan-

tonen hoeveel meer gevoelens van verwantschap leefden er tussen Duitsland en Vlaanderen dan tussen Noord-Nederland en Vlaanderen (Bronnen 861-867). Wannéér Noord-Nederland zich met Vlaanderen werkelijk inliet dan kwam dat voort uit afgunst op de Vlaams-Duitse vriendschap, en dan poogden de Noord-Nederlanders Vlaanderen van Duitsland af te scheuren. Tegenover Fredericq en Picard, die inderdaad aan de Duits-Vlaamse toenaderingen weinig aandacht besteed hadden[1], beschreef Cools nu hoe krachtig in werkelijkheid het 'Duitse' gevoel bij de Vlamingen leefde. Willems b.v. stond in de jaren 1834-1847 'in het brandpunt der Duitsch-Vlaamsche betrekkingen'[2]. Hoefken en Snellaert hadden in diezelfde tijd nauw onderling contact. Toen Hoefken zitting had in het Frankforter parlement, pleitte hij daarin 1848 voor de Vlaamse zaak. Van groot belang acht Cools ook de spellingsstrijd, waarin telkens de gedachte weerkeerde om een algemene Neder-Duitse spelling in te voeren (Delecourt in 1839, Vermeire in 1858 en later weer Hansen en Pol de Mont).

Ook na 1848 bleef het Duitse bewustzijn levend, al luwde bij enkelen zoals b.v. Snellaert dit gevoel wel enigszins. In 1861 werd b.v. door Vuylsteke de Neerduitsche Bond te Antwerpen opgericht. En hoe levendig bleef de gedachtenwisseling tussen Duitsers en Vlamingen! Cools wordt niet moe de vele namen op te noemen; Coopman, de Cort, Deflou, Gezelle, Hansen, Verhulst, die allen hun contacten vonden met Nederduitsers zoals Klaus Groth en Firmenich[3].

Maar dwars door dit heerlijke koor heen zongen de Hollanders hun valsklinkend anti-Duits lied. Op het Nederlandsche Congres in 1867 werd er reeds door mannen als Gerrit de Clercq en Prof. G.W. Vreede tegen de Duitsers geageerd. In het blad *De Toekomst* voerden W.G. Brill en Matthijs de Vries hun anti-Duitse strijd (Cools, Bronnen 796). Toen zich de Nederduitse beweging tot een z.g. Aldietse ontwikkelde, werden de meeste Vlaamse en Duitse aanhangers van deze stroming genegeerd en in 1884 zelfs van het Nederlandsche Congres geweerd (Bronnen 862). In de grote figuur van Pol de Mont vond de Vlaamse ontwikkeling in Germaanse richting haar voorlopig einde: reeds in de jaren-negentig sprak hij zich als 'Al-Dietscher' en zelfs als 'Al-Duitscher' uit voor het Al-Germanendom (Bronnen 864). Hiermee mondde de Nederduitse beweging uit in een Duits imperialisme.

Eigenaardig genoeg werd over het verschijnsel van het activisme maar weinig

1 Een nieuwe grondige behandeling van deze materie waarbij uiteraard het gewicht ervan niet zo zwaar wordt genomen als dit in nationaal-socialistische kring geschiedde, is gewenst. Degelijk voorwerk is reeds verricht door de dissertatie van SCHÜTT.

2 Aldus DE VROEDE (Bronnen 884). Overigens is het typerend voor de echte VNV-stemming dat hier (1943) nadrukkelijk ook van Willems wordt geciteerd: 'Al mijne hoop ligt nog alleen bij de geestelijkheid. Deze moet bij onzen bevolking den Duitschen geest opwekken, taal en zeden herstellen' maar daarnaast ook haastig Willems' opmerking wordt geplaatst: 'Goede hemel, waar zou de Vlaamsche beweging belanden, indien zij de politieke regten oozer moedertaal in Duitschland moest gaan zoeken?.'

3 Vgl. ook het werk van SCHÜTT, waarin zeer nadrukkelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de Al*dietse* en Al*duitse* beweging. Zie voorts hiervóór blz. 100 en blz. 145.

gepubliceerd. Van Duitse zijde schijnt men er liever over gezwegen te hebben: afkeer van het oude Keizerrijk wellicht, politieke vrees voor vergelijkingen met de bezettingspolitiek van het heden zullen daarvan mede de drijfveren zijn geweest[1]. Alleen Oszwald had er natuurlijk, daarvoor was hij er zelf te nauw bij betrokken geweest, in zijn *Deutsch-Niederländische Symphonie* (Bronnen 878) enige aandacht aan besteed, zonder er veel nieuw licht op te werpen.

In de Nederlanden zouden slechts enkele oud-activisten het niet kunnen laten iets te publiceren over eigen aandeel in dit gebeuren. Thiry schreef een rustig artikeltje over het ontstaan van het activisme in Gent, Von Ziegesar trommelde zich heftig op de borst omdat aan hem de opening van de Gentse Hogeschool - niet erg fijntjes door hem de ‘Von Bissing-Hoogeschool’ genoemd - in feite te danken zou zijn (Bronnen 904 en 907).

Een merkwaardige publicatie is tenslotte de *Geschiedenis der Jong-Vlaamsche Beweging* 1914-1918 door Marcel van de Velde samengesteld (1941, Bronnen 906). Met de zegen van Arnold Meyer, de leider van het ‘Nationaal Front’, dat zich in die tijd radicaal op het Dietse program had geworpen, zag deze ‘Geschiedenis’ het licht. De oude stichter van de Jong-Vlaamse Beweging Ds. J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, die voor dit program en de leider van het Nationaal Front een paradepaard was, stond in het centrum van het boek. Dat lag alleen al voor de hand, omdat juist van deze oud-predikant en oud-activist het archiefmateriaal door Van de Velde was gebruikt en vaak in extenso weergegeven.

Van de Velde beschikte over weinig schrijftalent, en een uiterst gering critisch-historisch inzicht. Zijn werk is dan ook meer een verwarde documentatie-verzameling geworden, waarin op partijdige en eenzijdige wijze alleen aan Domela Nieuwenhuis, destijds predikant in Gent, alle eer wordt gegeven en bij ruzies of tegenstellingen alle gelijk. Als documentenverzameling bevat het voor de geschiedenis van het activisme toch veel curieus materiaal. Tussen de alinea's van 's schrijvers goedig-verblind apologetisch commentaar door maakt men in de originele teksten zelf kennis met een ijdele en welbespraakte Domela Nieuwenhuis, die zonder enig politiek benul het Germaanse broedervolk aan de borst wilde drukken. Zeer opvallend is het, dat zijn kleine groep reeds in 1914 activistisch en pro-Duits was. De grote meerderheid der flaminganten werd pas activistisch in 1915 en was nooit pro-Duits door dik en dun. Domela Nieuwenhuis droomde zich een onafhankelijk Koninkrijk Vlaanderen onder een Wittelsbacher, en voelde zich gesterkt en groot onder de bemoedigende schouderklopjes, die een Von Tirpitz, Ludendorff en Hindenburg hem wel wilden geven. Geen wonder, dat hij, politiek gezien, spoedig in het activisme uitgeschakeld werd door voorzichtiger flaminganten als Picard, Minnaert en zelfs Borms, terwijl ook de Duitse ‘Politische Abteilung’ te Brussel, - Van de Velde schildert deze afdeling in de donkerste kleuren -

1 Men vergelijke Daels' uitlatingen hiervóór blz. 94. Overigens waren de Duitsers meestal anti-Diets. Zie hiervóór blz. 92 en hierna blz. 242.

spoedig de onbruikbaarheid van deze oprecht in eigen pathos gelovende man inzag en hem verder negeerde. Op haast caricaturale wijze wordt hiermee het activisme in zijn geringe politieke mogelijkheden en in zijn gebrek aan eigen bekwame krachten geïllustreerd[1].

Nederland buiten Europa

Buiten beschouwing liet ik tot nu toe de nationaal-socialistische geschiedschrijving van Nederland-buiten-Europa. Niet zonder reden. De belangstelling voor dit historisch toch boeiend en voor de interne Nederlandse geschiedenis zo belangrijk gegeven, dat in zijn geheel juist een machtsontplooiing en dynamiek toont, die de nationaal-socialisten moest aantrekken, blijkt uiterst gering en dan nog hoofdzakelijk negatief-afwijzend. Zeker, er zijn enkele nationalistisch-juichende artikeltjes te vinden over Coen, Van Riebeeck of Van Heutsz, maar relatief blijft dit alles in kwantiteit en kwaliteit gering, meer daterend trouwens van de tijd vóór of spoedig na de meidagen 1940.

Waar is dit aan te wijten? In de eerste plaats aan de omstandigheden: het overzeese Nederlandse Rijk was in feite, wanneer Duitsland, en dus Japan, zou hebben gewonnen, verloren gegaan voor Nederland, in het gunstigste geval zou Duitsland er een grote macht krijgen, in het steeds waarschijnlijker geval zou Japan er overheersen. De NSB-leiding, en vooral Mussert, die zijn bewondering voor de Nederlandse kolonisatie niet kon vergeten, heeft deze realiteit genoeg hartepijn bezorgd[2].

In de tweede plaats was in *Duitse* kringen de Nederlandse koloniale expansie niet bepaald populair geweest. Afgunst moet hierbij een grote rol hebben gespeeld. Von Treitschke had reeds weinig goede woorden over gehad voor deze expansie van Nederland. Christoph Steding was even fel afwijzend: ‘Die Geschichte des niederländischen Java ist bis weit ins 19. Jahrhundert hinein eine Kette von Brutalitäten, Greueln und Raübereien.’ (Bronnen 227, S. 69). Dit alles ging zover zelfs, dat, wannéér de nationaal-socialisten er een goed woord voor over hadden, er dadelijk werd gewezen op het aandeel van de Duitsers bij deze kolonisatie. Heel bont maakt het hierbij A. Schwägerl in zijn boek *Das Auslanddeutschtum im niederländischen Kolonialbereich* (1937, Bronnen 941)[3]. Vrijwel alle goeds komt volgens hem van de Duitsers. Duitse compagniesoldaten, Duitse ambtenaren (Von Imhoff!), Duitse biologen en geografen hebben de kolonisatie in Nederlands-Indië groot gemaakt. In dezelfde trant wordt Joan Maurits van Nassaus kolonisatie in Brazilië voor Duitse ondernemings- en veroveringslust opgeëist (Bronnen 919, 921, 928, 929, 949). Ook de stichter van New-York was een Duitser, volgens een zekere Hans Hummel dan (1940, Bronnen 925). Dat deze Peter Minnewit zeer waarschijnlijk als

1 Voor de denkbeelden van Domela Nieuwenhuis over de geschiedenis zie hierna blz. 240. Over de vaak dilettantische en sukkelige manier waarop het activisme politiek te werk ging vgl. BASSE I b.v. blz. 204-243.
2 Vgl. *Proces Mussert* blz. 122. Zie ook hiervóór blz. 87.
3 Zie hiervóór blz. 100.

Vlaamse vluchteling eerst in Wesel terecht was gekomen, deerde Hummel weinig. Hij neemt maar liever aan, dat Minnewitt een Wezelse familie was, al tekent Peter meestal met de naam 'Minuit'. Hiervoor vindt hij voldoende bewijs in het feit, dat de stichter van New York maar gebrekkig Nederlands schreef - alsof niet vele Nederlanders gebrekkig Nederlands schreven! - terwijl Hummel geen enkele goede Duitse brief van zijn held kent. Terecht is Theunisz in een oprechte, felle critiek over dit werk weinig te spreken (Bronnen 943). Het kon de Duitse publicisten overigens niet van dergelijke ideeën afbrengen (vgl. b.v. Bronnen 911, 1943).

In de derde plaats was er in Nederlandse nationaal-socialistische kring weinig waardering voor de wijze, waarop de Nederlandse kolonisatie tot stand was gekomen en gehandhaafd werd: zij was te commerciëel van opzet, te weinig doortrokken van enig werkelijk machtsbeginsel en zij had Nederland afgeleid van de eigenlijke taak, die in Europa lag. Alle goede krachten waren in die verre landen weggebloed[1]. Heel deze gedachtengang kan men reeds vinden bij Krekel in zijn artikel *Het koloniale vraagstuk* (Bronnen 932). Hij beschuldigt de Nederlandse expansie van een gemis aan echt staatkundig besef, van verzuim om een eigen onafhankelijk machtsgebied te verwerven. Pas de ethische politiek noemt Krekel (let wel: in 1936) een kentering naar meer volks begrip en inzicht, die ook politieke wijsheid was. Maar daarin is Krekel nu toch weer een uitzondering. In de NSB, toentertijd juist sterk op Indië georiënteerd, klaagt men bitter over de 'gezagsschemering', die sedert 1916 is opgetreden onder het slappe régime van drie gouverneurs-generaal tot 1931 toe. Scherp werd de Leidse school in deze Indische NSB-kringen becritiseerd (Bronnen 952, 1935).

Het was ook aan de uitsluitend commerciële oriëntering bij de koloniale expansie te wijten, dat zoveel weer ontijdig verloren ging. Usselinx' wijdere kolonisatieplannen gingen niet door (Bronnen 913), Braziel werd 'versuymt', Nieuw Amsterdam verkocht (b.v. Bronnen 920), de Kaap, Ceylon en Singapore werden opgegeven (b.v. Bronnen 934). Het Britse imperialisme en gekuip hielpen een handje, om de beste brokken in die klauwen te laten vallen. En was het verlies van Nederlands-Indië niet ook vooral de gerechte straf voor het feit dat handelsgeest steeds boven ieder imperiaal besef de voorrang had gehad? (Bronnen 927).

Door het verlies van Indië was het Nederlandse volk een 'Volk ohne Raum' geworden (Bronnen 917). Zeer bewust werd bij vele Nederlandse nationaal-socialisten de Oostkolonisatie, die door de Duitse veroveringen in Rusland mogelijk werd gemaakt, als een nieuwe, vervangende ruimte gezien voor het verloren Insulinde. Het zou dan weer goed worden voor Nederland, beter zelfs. De naamgeving van de nieuwe organisatie, belast met de kolonisatie van Nederlandse boeren in het Oostelijke Europa, de Oekraine vooral, geschiedde zeer bewust: Nederlandsche Oost *Compagnie* N.V. En toch zou deze kolonisatie beter zijn dan de vroegere van de Verenigde Oostindische Compagnie. B. van den Tempel vergelijkt beide compagnieën en geeft de gunstige verschillen

1 Vgl. TJAPKEMA (Bronnen 68) blz. 26.

tussen de oude en de nieuwe aan (Bronnen 942, 1943). De Oostindische Compagnie ontstond en bleef bestaan door het winstmotief, de Oostcompagnie is volkssocialistisch; de Oostindische Compagnie oriënteerde zich op ver weg gelegen gebied, de Oostcompagnie op nabij gebied; de Oostindische Compagnie stuurde ongeselecteerd koloniaal mensenmateriaal, de Oostcompagnie selecteert zeer zorgvuldig, ook al zijn de mensen door de moderne luxe meer verwekelijkt dan in vroeger tijden. De VOC betekende feitelijk verwerpelijk 'kolonialisme', de Oostcompagnie ware 'inzet'.

Zuid-Afrika

Een apart hoofdstuk vormt de nationaal-socialistische belangstelling voor de geschiedenis van Zuid-Afrika. Zij was veel groter dan die voor de andere Nederlandse kolonisatiegeschiedenis, zij droeg ook een veel lovender karakter. Vooral de tweede Boerenoorlog (Vrijheidsoorlog) van 1899-1902 is één der meest voorkomende onderwerpen van ons bronnenmateriaal. Dit is begrijpelijk, omdat de anti-Britse oorlogspropaganda zowel in Duitsland als in de Nederlanden kon aansluiten bij reeds bestaande anti-Engelse gevoelens van een oudere generatie. Die herinneringen aan de Boerenoorlog in het begin van deze eeuw hadden breder en dieper wortels dan alleen de oude verontwaardiging over een verraderlijke koloniale rooftocht van weleer, heel de wrok over verloren illusies van een 'goede, oude tijd' kon zich ontladen bij de herinnering aan die oorlog, als het ware het beginpunt van de ineenstorting van 19e eeuwse idealen en illusies van vooruitgang en vrede. Wanneer het slecht ging in de wereld, of vooral wanneer Engeland te kort schoot, werden deze latente wrokgevoelens weer geprikkeld. Een Duitse oorlogspropaganda had dan niet veel moeite om die herinnering weer geheel op te halen, de herinnering aan het perfide Albion, dat, uit begeerte naar diamant, een weerbaar klein boerenvolk, verwant aan de Nederlanders, en als Germanen ook aan de Duitsers, onderwierp met middelen als dum-dum-kogels en concentratiekamp!

Over de eigenlijke ontstaansgeschiedenis van de vestiging in Zuid-Afrika en de latere stichting der twee Boeren-republieken is slechts weinig gepubliceerd. Reeds eerder zagen wij[1] dat vóór 1939 twee Duitse historici hun best hadden gedaan te bewijzen, dat het Duitse aandeel in de 17e en 18e eeuwse kolonisatie aan de Kaap aanzienlijk zou zijn geweest. Juist het feit, dat Edward Moritz in Duitsland en Werner Schmidt (Bronnen resp. 979 en 991) in Pretoria, ofschoon zij langs elkaar been hadden gewerkt, bij twee verschillende Duitse organisaties die seriewerken over het 'Auslanddeutschtum' uitgaven, hun copie gemakkelijk kwijt konden, wijst er op, dat er in Duitsland behoefte bestond aan dit soort wetenschappelijk gefundeerd geestelijk imperialisme. Van beide werken blijft intussen dat van Schmidt verreweg het belangrijkste. Moritz baseert zich vooral op de Duitse en Nederlandse literatuur, Schmidt kon er ook Zuid-

1 Zie hiervóór blz. 100. Vgl. ook de latere alfabetische verzameling van gegevens omtrent 4000 kolonisten met Duitse naam: J. HOGE, Personalia of the Germans at the Cape 1652-1806. In: *Argief-Jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis* No. 9 (1946). Ofschoon bij Hoge meer personen genoemd worden, is SCHMIDT over enkele afzonderlijk uitvoeriger.

Afrikaanse bij halen. Moritz werkt voor zijn these meer illustratief, terwijl Schmidt naar volledigheid streeft. Hierdoor is Moritz' werk overzichtelijker en leesbaarder geworden, dat van Schmidt meer ‘grundlegend’. Aardig is bijvoorbeeld Moritz' onderzoek naar de, overigens schrale, gegevens omtrent de relaties van Zuid Afrika met Duitsland, terwijl hij ook de indrukken beschrijft, die de activiteiten van de Duitse kolonisten in de Kaapkolonie op vreemdelingen maakten. Schmidt geeft een 150-tal bladzijden lang overzicht (S. 55-209) van alle enigszins bijeen te brengen levens van boeren, die vaak alleen nog maar door hun Duits-klinkende naam Duitse afkomst doen vermoeden. Merkwaardig is ook Schmidts onderzoek naar de invloed van het Duits op de taal der Boeren (S. 276-287 en 294). De conclusie van beide schrijvers komt intussen vrijwel overeen: meer dan 50% van de kolonisatie in de Kaapkolonie tussen 1652-1806 was Duits.

Intussen konden beide auteurs moeilijk ontkennen, dat de Duitsers, hoe sterk kwantitatief hun aandeel ook moge zijn geweest, cultureel in een Nederlandse gemeenschap waren opgegaan en zich daar aan de Nederlandse verhoudingen hadden moeten aanpassen. Schmidt geeft dit eigenlijk toe in een fraaie tirade, die weer aan zijn Duitse boeren alle eer geeft, de Duitse kolonist; ‘hatte das Menschmögliche getan um ein Volk aus mannigfachen Splittern schweissen zu helfen, aber (er) hatte dabei opfern müssen’. Men kan er aan toevoegen, dat die Duitsers zelf daar destijds geen ‘offer’ in hebben gevoeld[1].

Over de Grote Trek en de stichting der Boerenrepublieken is eigenlijk niet gepubliceerd. Ik trof alleen een Duits artikel aan, dat het boerenlot een ‘Germanenschicksal’ noemt en er zich van af maakt door het voor te stellen alsof de slavenbevrijding in 1834 bewust een vuige Britse zet was geweest om de Boeren ten onder te brengen. Daarom ook werden de Kaffers door de Britten tegen de Boeren opgehitst (1942, Bronnen 965).

Neen, het volle licht werd gericht op de tweede Vrijheidsoorlog[2]. In felle, schrille kleuren konden hier de wreedheden der Britten - die z.g. beschermers van de kleine naties, die z.g. hoeders van de Westerse beschaving! - worden

1 Vgl. ook de critieken ten deze van P.C. GEYL: *Duits en Diets*, blz. 56/57 en JHR. P.J. VAN WINTER in *Zuid Afrika* juli 1937. Men denke er bovendien aan dat vele ‘Duitsers’ uit de grensgebieden kwamen (Oost-Friesland, Bentheim etc.), die in de 17e eeuw nog zo sterk op Nederland georiënteerd waren, dat vaak niet eens van ‘Duits’ kan worden gesproken. Zie M. BOKHORST: *Nederlands of Duits? Oor die afkoms van die Kaapse immigratie uit die grensgebiede*. In: *Historiese Studies* Jrg. 2 Nrs. 1 en 2.

2 Vgl. de publicaties van VAN JAARSVELD. Zijn telkens terugkerende these, dat de nazibelangstelling voor Zuid-Afrika de stemming in Europa jegens Zuid-Afrika zou hebben bedorven en de impopulariteit van dit land na de oorlog verklaarbaar zou maken, durf ik niet te onderschrijven. Het rassenvraagstuk in Zuid-Afrika was in de oorlog nog zo weinig bekend in Europa, dat zelfs de nazi's dit niet hebben opgemerkt, ondanks het feit, dat hen dit ter schraging van eigen ideologie mateloos zou hebben geïnteresseerd. Juist dit vraagstuk en de poging tot ‘oplossing’ daarvan in SA heeft Europa zo heftig geprikkeld.
Interessant zijn de reacties van lezers in *Die Huisgenoot* 13 juli (blz. 49 en 51), 31 aug., 21 sept. en 12 okt. 1951 (telkens in de rubriek ‘Die week se pos’) op de anti-nationaal-socialistische uitlatingen van Van Jaarsveld.

getekend. Overtuigend waren al bepaalde herdrukken, zoals levensherinneringen van Kruger (Bronnen 975), rapporten en brieven over de Britse concentratiekampen (Bronnen 1001 en 993), gruweltekeningen van Jean Véber uit een oud Frans tijdschrift (Bronnen 993 en 998). Een brochure *Krüger klaagt aan* in 1941 samengesteld door D. Wouters om de Britse gruwelen aan de kaak te stellen werd in duizenden exemplaren in Noord-Nederland huis aan huis verspreid (Bronnen 998).

In NSB-kringen was de belangstelling juist voor Zuid-Afrika zeer groot. Menige redevoering of gedenkdag, menig artikel was er, ook vóór de oorlog, aan gewijd. Lieden als de Nederlandse vrijwilligers Eug. Meulenbergh of Jhr. Dr. C.G.S. Sandberg, waren vooral uit wrok tegen Engelnad in de NSB beland. Eigenlijk stond Zuid-Afrika hier meer in de belangstelling dan de Vlaamse taalstrijd. De toch altijd spectaculair-tragische Boerenoorlog sprak meer tot de fantasie dan de langslepende strijd tegen de verfransing en het parlementair gekibbel om de taalwetten. De vijand Engeland was, ook reeds vóór de oorlog, van actueler aard dan de vijand Frankrijk, die zich vóór 1940 zo zwak toonde en daarna spoedig ineenstortte.

Een ware heldenverering viel Paul Kruger ten deel. Niet alleen zijn Duitse afkomst en anti-Engelse strijdlust trokken aan, maar ook de autoritaire leidersallure, die men hem graag toeschreef. Nazi-ideologisch ging de waardering nog dieper: de eenvoud, de taaiheid, de rechtlijnigheid van deze boer, die met volks besef zijn eigen bodem verdedigde past bij het 'Blut und Boden'. En hoe goed slaagde het zwart-witte beeld van de met de grond vergroeide eenvoudige boeren, die in een felle strijd zich verweerden tegen de versteedste, verjoodste kapitalistische wereld van het Britse imperialisme. Niet minder dan drie Duitse biografieën verheerlijkten het heldenleven van de laatste boerenpresident in deze geest (Bronnen 958, 966 en 992)[1].

Interessanter dan deze soort samenvattende, vaak populariserende literatuur blijven de mémoires, die door de oplevende nationaal-socialistische belangstelling gestimuleerd, uit eigen kring voortkwamen. Dergelijke mémoires behouden een documentaire waarde ook voor latere historische studie. Dr. Schowalter, een Duits predikant, die in vroeger jaren propagandist voor de Boerenstrijders in Duitsland was geweest en persoonlijk in contact met Kruger had gestaan, kon in zijn radiovoordrachten voor een Duitse zender nog enige onbekende anecdotes over de boerenpresident ophalen[2]. Hans Jannasch was Duits vrijwilliger in de Boerenoorlog geweest, na een zwervend leven. Zijn herinneringen, in het Nederlands vertaald onder de titel van 'Onder Boeren, Britten en Bantoes' vormen een boeiend verhaal. Zelfs de veel voorkomende

1 VAN JAARSVELD: *Africana-lektuur*, blz. 188/190 acht de roman van BARCKHAUSEN (Bronnen 958) de beste, FREKSA (Bronnen 966) eveneens acceptabel, SCHMIDT (Bronnen 992) bepaald slecht. Er werd ook een Kruger-film door de UFA uitgebracht, met Emil Jannings in de titelrol.

2 VAN JAARSVELD: *Die Kruger-figuur* etc. blz. 57/58. Ook overigens worden in dit artikel nog andere titels uit vooral kranten vermeld, die mij niet onder ogen kwamen.

neiging bij Duitse schrijvers om het aandeel van het Duitse corps van vrijwilligers behoorlijk te overdrijven, is bij Jannasch niet te vinden (Bronnen 974, 1942)[1]. Em. Meulenbergh beschrijft iets van zijn diensttijd als vrijwilliger in de Boerenoorlog onder generaal de la Rey en van zijn daaropgevolgde krijgsgevangenschap in een pro-Duits getint NSB-boekje (Bronnen 978). Als bewijs, dat destijds onder het Nederlandse volk een grote sympathie voor de Boeren leefde, geeft D. Wouters in zijn werkje *Na veertig jaar* vele Noord-Nederlandse straatliederen als reactie op de Boerenoorlog (1940, Bronnen 999).

Verreweg het belangrijkst zijn toch de gepubliceerde herinneringen van Jhr. Dr. C.G.S. Sandberg *Twintig jaren onder Krugers boeren in voor- en tegenspoed* (1943, Bronnen 988). Sedert 1888 had Sandberg in Transvaal gewoond, waar hij eerst als claim-inspecteur, later als secretaris van Staatssecretaris Dr. W.J. Leyds optrad (sedert 1892). Zo was hij o.a. betrokken bij de strijd tegen de kaffers, bij het verstrekken van een lening van de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij aan de Boerenrepublieken (bl.z 163-176) en bij de aanleg van de spoorwegen zelf naar de Delagoabaai (blz. 141-153). Bij het uitbreken van de Boerenoorlog werd hij ingedeeld bij een boerencommando, direct onder Botha; hij vocht vooral mee rondom Ladysmith (blz. 243-288), en was bij de ineenstorting van de georganiseerde verdediging der Boerenrepublieken verbonden aan het militaire gezag te Pretoria, waarvoor hij zelfs met generaal Roberts over de capitulatie van de stad moest onderhandelen (blz. 302-317). Na de capitulatie van Pretoria vluchtte hij naar het Noorden, en door de Boerenregering werd hij naar Europa gezonden om met Leyds contact te zoeken. Daarop moest hij van Leyds meteen weer Kruger tegemoet reizen; in Suez benaderde hij heimelijk de Boerenpresident (blz. 325-337). Ook nam hij deel aan de triomfantelijke tocht van Kruger van Marseille uit naar Parijs, Keulen en Den Haag (blz. 337-352). Voor een propagandatocht reisde hij vervolgens opnieuw door Frankrijk, had zelfs een onderhoud met Delcassé (blz. 360-363); hier werd hij geheel en al overrompeld door het bericht van de Vrede van Vereeniging. In Parijs studeerde Sandberg daarop geologie, hij was in 1905 nog even terug in Zuid-Afrika om tenslotte in 1908 voorgoed naar een nieuwe werkkring in Nederlands-Indië te vertrekken.

Heel deze bewogen loopbaan beschrijft Sandberg in kleuren en geuren, met al de persoonlijke voorkeuren en vooringenomenheden, met al de eigen critiek ook op de interne verhoudingen en de politiek in de Boerenrepublieken. Zo schroomt hij niet de taalpolitiek, waarbij in plaats van het eigen Afrikaans het Hoog-Nederlands ten onrechte werd bevorderd, te becritiseren (blz. 51-60). Fel pakt hij uit over de oppositie van het Hoge gerechtshof tegen Kruger, vooral van Kotzé (blz. 119-122). Tegenover bepaalde anti-Hollandse gevoelens onder de Boeren, prijst Sandberg in Kruger juist de pro-Nederlandse politiek; de critiek die vaak tegen de NZASM werd geuit, wijst Sandberg af (blz. 161-163). Weinig is hij te spreken over het aftreden van Leyds als Staatssecretaris; volgens hem kon Leyds als zodanig niet gemist worden, terwijl hij voor de

1 Van Jaarsveld: *Africana-lektuur* blz. 192.

diplomatieke taak in Europa, die hij nu aanvaardde, niet geheel berekend zou zijn geweest. Leyds was trouwens, aldus Sandberg, binnen de boerengemeenschap te 'Hollands' gebleven (blz. 123-129).

Over de strijd tijdens de oorlog zelf blijft Sandberg met zwijgzaam in zijn critiek. Fel is hij in zijn vijandschap tegen Joubert (blz. 227-234) en diens vriend Erasmus, welke laatste hij zelfs van plichtsverzaking in de strijd beschuldigt (blz. 218-220). Staatssecretaris Reitz, de opvolger van Leyds in die functie, wordt door Sandberg als een slappe weifelaar getekend en voor Smuts, Slim Jannie, heeft 'Sandjie' evenmin veel goede woorden; zijn bewondering voor Botha wordt ernstig getemperd door het feit, dat deze, geheel onder invloed van Smuts, in de collaboratie met de Britten verzeild zou zijn geraakt.

De auteur is door en door anti-Brits. Maar ook anti-semitische gevoelens kunnen in dit boek hun weg vinden, Sandberg spreekt b.v. van een 'Britsch-Joodsche samenzwering ter overweldiging van de Boerenrepublieken' (blz. 106-107). 'Ex-koningin' Wilhelmina ontvangt een reprimande omdat Kruger alleen maar officieus, niet offciëel werd ontvangen (blz. 351-352). Boven alles steekt telkens weer de mateloze bewondering van Sandberg voor Kruger, de 'grote wijze', uit.

Het is alles bijeen een zeer waardevol boek geworden, niet als overzicht van de geschiedenis der Boerenrepublieken van 1888-1902, die Sandberg zo van nabij, van te nabij zou men in dit geval wel moeten zeggen, had meegemaakt, maar als bron. De levendige, oprechte wijze, waarop hier Sandberg zijn ervaringen en beoordelingen weet samen te vatten, verhogen daarbij inderdaad de waarde van dit alleraardigst geschreven boek.

De 'volksvijanden'

De geschiedenis van de invloed der z.g. volksvijanden in Nederland, de Joden, de Vrijmetselaars en de Jezuïeten - 'De Duivelsche Drie-eenheid' noemde een wilde nazi dit reeds[1] - heeft slechts bij de meer propagandistisch-gerichte pers, zelden in intellectuele nationaal-socialistische kring belangstelling gevonden. Waarschijnlijk was dit een kwestie van 'standing'. Zelfs in Duitse kring was hier een zekere fatsoensgrens - die nu onder de Duitsers vaak wordt gehanteerd ter onderscheiding voor het al of niet 'nazi' geweest zijn[2]. Iemand, die zich 'respecteerde', praatte daar liever niet over. Vuilspuitende antisemitische propaganda b.v. liet men over aan 'anderen'. Die anderen, zoals *De Misthoorn* (Noord-Nederland), *Volksverwering* (in Zuid-Nederland) of SS-bladen als *Storm* en *De SS-Man* lieten zich niet onbetuigd, en NSB-bladen, zoals *Volk en Vaderland* en *De Zwarte Soldaat* zaten evenmin stil, wanneer het hier om ging. Men verwarre intussen dit gevoel van distantie,

1 Nl. Ir. J.C. van Roessel. Zijn rancuneuze brochure met die titel verscheen in 1938 en werd in omgewerkte vorm nog eens in 1941 uitgegeven.

2 Vele Duitsers, die Hitlers regime in de jaren van opgang wel goedgezind waren, toen het zoveel 'orde en rust' bracht (1933-38) en toen de overwinning zeer nabij scheen (1940-42), voelen tussen henzelf en de meer echte partijgangers door dik-en-dun een afgrond van onderscheid. Zij noemen dan die meer overtuigden de 'Ideologen'.

dat menig nationaal-socialist had ten opzichte van anti-semitische propaganda, niet met enig verzet of afkeuring van de Jodenvervolging - voor die excessen sloot men zich bewust of onbewust af en men praatte daar niet over -, er was alleen maar een zekere gêne[1].

De geschiedschrijving over de Joden in Nederland komt slechts in twee vormen bij de nationaal-socialisten voor. De eerste soort poogt, ter rechtvaardiging van de anti-Joodse maatregelen in eigen tijd, aan te tonen, dat het Nederlandse volk altijd al een ‘gezonde afkeer’ van de Joden heeft gevoeld. De tweede soort beschuldigt de Joden van al het kwade in het verleden, dat er in zo overvloedige mate juist in Nederland te vinden was.

Het artikel van Mr. A.F. Zwaardemaker *Asylverlening in Nederland* (1938, Bronnen 1026) behoort geheel bij de eerste soort. Hierin wordt aangetoond, dat Nederland zich in het verleden nooit verplicht heeft gevoeld aan *iedereen*, die om den gelove of om politieke redenen uit het buitenland vluchtte, asyl te verlenen en dat het dus onjuist is te spreken van een historisch recht, waarop ook de Duitse Joden een beroep zouden kunnen doen. Mr. G. Sluyters schrijft in 1939 voor het NSB-tijdschrift *Nieuw Nederland* een artikelenreeks, die na de meidagen van 1940 in brochurevorm wordt uitgegeven (Bronnen 1024); hierin worden uitvoerig de beperkingen beschreven, die de overheden der verschillende steden en gewesten van de Republiek de Joodse bewoners oplegden. P.C. de Roo schrijft in dezelfde geest in 1942 enige artikelen in *Volk en Vaderland*. Wanneer b.v. de Jodenster wordt ingevoerd, spreekt De Roo prompt van een ‘oude vaderlandsche traditie’, omdat in vroeger tijd ook Jodenmerken voorgeschreven waren geweest, zoals de z.g. Jodenhoed en de Jodenlap (een ring van geel linnen) (Bronnen 1020).

Maar hoe ‘gezond’ ook sommige reacties waren tegen de Joden, het proces van de z.g. verjoodsing in Nederland was ook reeds begonnen. Spinoza kon toch maar rustig zijn verderfelijke ideeën ontwikkelen en verbreiden[2]. Bijzonder aggressief waren de beschouwingen van Dr. R. van Genechten en Dr. E.G.C. Brünner (resp. 1942, Bronnen 1014 en 1944, Bronnen 1008). Beide scribenten dateren de hoogtepunten van de kwalijke Joodse invloed in het kapitalistische tijdperk van de 19e en 20e eeuw. De emancipatie van de Joden had het verderf definitief gebracht (1796). Maar tevoren had zich die emancipatie reeds in étappes voltrokken: binnenkomst van de grotere Joodse massa's, groeiende invloed in het einde van de 17e eeuw, toen Stadhouder Willem III zelfs Joodse credieten aanvaardde, definitieve emancipatie in 1796, waarna dan de Joodse macht het hoogtepunt bereikte in de laatste periode van 1890-1940. Van Genechten weidt in dit verband lang uit over de Barmaths, Zwanenbergs en Mannheimers.

1 Een dergelijke gêne voor het ‘niet helemaal prettige’ anti-semitisme komt m.i. ook tot uiting in de statistieken van het opinieonderzoek onder Duitse krijgsgevangenen, gerapporteerd bij ANSBACHER, ook al lijken de opstelling van de ‘questionnaires’ en de omstandigheden waaronder deze werden voorgelegd wel ernstig hun waarde te verzwakken.

2 Zie hiervóór blz. 202.

Ds.A.M. Brouwer, die, in opdracht van zijn leider Arnold Meyer, diens gematigde anti-semitische plannen uit de doeken moest doen (een z.g. gastrechtstatuut voor de Joden), geeft in zijn artikelenreeks *Het Jodenvraagstuk* (1940-41, Bronnen 1005) ook aan die emancipatie het zwaarste accent. Zowel voor niet-Jood als Jood was zij verstorend en verwarrend geweest. Schr. wijst er op, dat juist vele Joden zelf zich tegen de emancipatie hadden verzet. De Joden bezitten nl. toch karaktertrekken die hen voor de gemeenschap gevaarlijk maken: zij zijn anti-Christelijk, onvolks en negatief critisch van aard. Hij bepleit daarom dus voor de toekomst een voorzichtig en humaan gastrecht in Nederland voor de Joden. Men beluistert in dit alles het beschaafd meeneuriën van het Nationaal Front met het anti-semitische bulderkoor van het nationaal-socialisme.

Dat bulderen was overigens niet van de lucht. *De Misthoorn* loeide aanvankelijk door alles heen. Het fraaie stel: Dr. P. Molenbroek, P.E. Keuchenius en Dr. Alfred A. Haighton heeft zich vooral in deze richting bekwaamd. Keuchenius schrijft een werk *Bloed en Mythe als levenswet* (1940, Bronnen 114), dat bedoelt te zijn een Nederlandse parallel van Rosenbergs Mythos in Duitsland en daar wonderwel in slaagt omdat het veel aan Rosenberg en diens leermeesters ontleent. Merkwaardig is daarbij, dat Keuchenius de verjoodsing en verbastering van Nederlands geschiedenis niet specifiek beschouwt als rasverschijnsel maar als ontaarding in het algemeen (blz. 31), waarmee zijn gehele rasmythe een mythe wordt zonder meer. Molenbroek is bij zijn Jodenhaat in zijn *Neerlands Dwaling en Toekomst* (Bronnen 129) ook nog anti-Frans, anti-Engels en anti-maçonniek.

Dit soort lieden is al bij al interessant voor de psychiater: rancuneus, geplaagd door angsten die in de Jood worden geconcretiseerd, ziekelijk geboeid door sexuele perversiteiten, die zij met veel verontwaardiging breed beschrijven etc. Sterk leggen zij de nadruk op de Joodse invloed aan het hof van Oranje (zelfs al sedert Maurits). Pathologisch bevreesd zijn zij voor de z.g. 'Jodenpaaltjes', die naar bijbels voorschrift overal aan de rand van de stad zijn aangebracht om aan te geven waar de 'poorten van Jeruzalem' zijn, waarbuiten de Joden op de Sjabbat zich niet met een last mogen begeven.

In deze rapaille-achtige kringen deden berijmde illustraties over 'de handel en wandel van Neerlands Jodendom' natuurlijk opgeld (Bronnen 1030). Typerend voor de visie van dit soort anti-semieten was een NSNAP-artikel over *De Jood in Drenthe in drie generaties* (1941, Bronnen 1028). De eerste generatie, die omstreeks 1880 in Drente binnendrong was van een armoedig slag: vilders en voddenrapers. Maar zij werkten zich spoedig op tot handelaartjes, zoals eierventers, opkopers en veehandelaars. In de tweede generatie omstreeks 1900 begonnen de Joden zich in Drente thuis te voelen, zij werden nu meer gezeten winkeliers en kooplieden, die via het afbetalingssysteem de geldschieters van de arme boeren werden. In de derde generatie konden de Drentse Joden zich, 'rijkgestolen', in Amsterdam vestigen, terend op het geld van de uitgebuite arme Drentse boer ...

Over de rol van de vrij-metselaars in het Nederlandse verleden wordt nauwelijks iets gepubliceerd, over die van de Jezuïeten niets. Bijzonder fel laat Theunisz zich uit over de 'bastaarden', waarmee hij blijkbaar de Nederlands-Indische Indo-Europeanen bedoelt, maar tot historische argumentatie of rechtvaardiging van deze losse scheldpartij komt ook hij niet.

Hiermee is de beschrijving van publicaties over gebeurtenissen en persoonlijkheden in de Nederlandse geschiedenis tot een einde gekomen. Zo is het geraamte, dat wij voor ons zagen, gevuld met het vlees en bloed van meer gedétailleerde beschouwingen en interpretaties. Maar een *volledig* beeld is het niet geworden.

Hoofdstuk VII
Variaties en afwijkingen in het beeld

Ook in een 'Brave New World' moet er voor ketters en vrijgeesten een apart eiland ingericht worden. Variatie en afwijking in het beeld van de Nederlandse geschiedenis was, hoezeer ook gebonden aan een schema, onvermijdelijk voor de nationaal-socialisten. Noodzaak tot individueel denken en bestuderen, zelfs van eventueel voorgeschreven stof, moet daartoe leiden. Onderzoekingen, met andere bedoelingen opgezet, kunnen onverwachts in tegenovergestelde richting gaan.

Het nationaal-socialisme kon bovendien variatie en afwijking in de hand werken. De vaag dynamische en mythische elementen in de nazi-ideologie gaven een toch eigenlijk weinig strakke afperking en omgrenzing, de pluriforme aard van deze nazi-ideologie leidde tot variatie[1]. Maar bovendien werd van bovenaf in de practijk de onderlinge strijd tussen allerlei machtsfiguren en -groeperingen (Bormann contra Himmler b.v., NSNAP contra SS) aangewakkerd[2], zodat ook meer ideologisch-getinte tegenstellingen onvermijdelijk werden. En tenslotte gaf ook de in snel tempo wisselende politieke toestand een reeks omschakelingen in leer en opvattingen te zien, die door sommigen te snel maar door velen te langzaam gevolgd werden.

Van de variaties hebben wij reeds het een en ander in het voorgaand hoofdstuk gezien. Met de verandering der omstandigheden werd b.v. de afkeer van Karel de Grote als de Saksenmoorder omgezet in een grote bewondering voor deze ordebrenger van een nieuw Europa. De stadhouder kon gewaardeerd worden als potentieel autoritaire macht maar evenzeer verguisd wegens zijn verbindingen met de Joden.

Evenmin mag men de verscheidenheid van de individuen vergeten die bij dit bedrijf van nationaal-socialistische geschiedschrijving betrokken waren. Verschillen van sociale afkomst - de nazi-partijen droegen nu eenmaal gewoonlijk het karakter van een vergaarbak van resten uit allerlei standen en klassen - van aard ook, waren natuurlijk groot. Nivellering vond wel enigszins plaats ten opzichte van de autoritaire leiding en de minderheidspositie van de nationaal socialistische partijen in Nederland en België wiste ook wel eens onderlinge

1 Zie hiervóór Hoofdstuk I.
2 Zie Hoofdstuk III, vooral blz. 79 e.v.

scherpe tegenstellingen uit. Maar verschillen bleven er toch. Voor een indeling van de aanhang in de NSB geeft de predikant Bardeloos, die ervaringen opdeed in de kampen voor politieke delinquenten, een volgend overzicht: naar de motieven van aansluiting bij de partij vragend meent hij grofweg te kunnen spreken van 25% idealisten, 25% psychisch labielen[1], en 50% opportunisten (waarvan er vooral na Mei 1940 veel toestromen, 'Meikevers'[2]). Voorts poogt dezelfde schrijver de aanhang van de NSB in de diverse streekkarakters te tekenen, waarbij hij essentieele verschillen in mentaliteit en opvattingen waarneemt tussen de NSB-ers uit Holland, Drente en Noord-Brabant[3].

Van al deze intern-politieke, individuele en groeps-verschillen zagen wij ook reeds ettelijke voorbeelden. Carps eigen visie op de Franse Revolutie, de aparterige plaats van Krekel, de geheel in eigen ideeën voortstormende en tegelijk voortstommelende Steding, de gedifferentieerde belangstelling voor het Jodenvraagstuk, de provinciaal-chauvinistische houding van Friezen, Saksen, Franken en Vlamingen, de sociaal-georiënteerde belangstelling van De Vries. Datgene wat ik verder nog gevonden heb, zal ik hier nog samenvattend behandelen.

Allereerst een losse afwijking van enigszins eigenaardig karakter: de theorieen van de oud-activist Ds. J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard (1870-1955). Deze predikant uit Gent had zich in de eerste wereldoorlog bemoeid met de Vlaamse strijd. Hij had zelfs de Jong-Vlaamsche beweging opgericht. In 1919 werd hij op grond van dit gedrag in België bij verstek ter dood veroordeeld[4]. In zijn geboorteland Noord-Nederland heeft hij verder, naast zijn werkzaamheid als predikant, ook nog veel activiteit in de Dietse kringen ontplooid. In de tweede wereldoorlog sloot hij zich aan bij het Nationaal Front van Arnold Meyer, trad daar op als de vader van de groot-Nederlandse gedachte en was met zijn 'mooie-kop' overal bij. Trots als hij was op zijn Friese afkomst, zijn verwantschap met de grote socialistische oom, zijn oude Wikingennaam en zijn verworven doodvonnis, kon hij het niet laten zijn rastheorieën, die zijn eigen adel van bloed en geest moesten bewijzen, in het weekblad 'De Weg' te publiceren. Op zichzelf verre van belangrijk zijn deze theorieën in zoverre curieus, dat zij, uitgaande van het ras-principe, juist tot de omgekeerde conclusie van de geijkte der nazi's komen. Als bijzondere 'variant' van het Germaanse ras had n.l. het Nederlandse volk recht op een eigen plaats!

Ook deze predikant had een gesprek met Abraham Kuyper, vóórdat hij in 1915 weer naar Vlaanderen ging[5]. 'Kuyper zeide: "De Nederlanden zijn de wang van Duitschland en 't is lastig niets over je wang te zeggen te hebben." Op mijn woord (nl. van Domela); "En Denemarken dan?" antwoordde hij: "O, dat is de kroon van Duitschland - en dat ziet ge evenzeer op de wereldkaart, maar gij en

1 Vgl. over deze psychiatrische aspecten: PALIES, VAN DER HEIJDEN en VAN HOESEL.
2 BARDELOOS blz. 66/67.
3 BARDELOOS passim.
4 Zie hiervóór blz. 228.
5 Vgl. het gesprek van Kuyper met Visscher, hiervóór blz. 137.

ik en allen kunnen heel goed leven zonder kroon op 't hoofd." Ik zeide toen: "In dat geval beschouwt gij het Skandinaafsch schiereiland zeker als de zich over Duitschland zegenend neerbuigende hand?" "Ja" - gaf hij ten antwoord -' want daar wonen veel echte Germanen en Duitschlands toekomst hangt evenals die van Engeland en ons land van de geest en ontwikkeling van het Germanenras af." (1940, Bronnen 45). Domela Nieuwenhuis beschouwt het gesprek als richtlijn voor de verhouding tussen de Nederlanden en Duitsland. Het blijft intussen duistere taal, die Domela verder moet verduidelijken: Kuyper bedoelde te zeggen, dat naast Duitsland, Engeland en Scandinavië, de Nederlanden een minstens gelijkwaardige plaats in de Germaanse volkerenfamilie toekwam (vgl. Bronnen 39 en 43). En waarom hebben die Nederlanden zulk een aparte plaats als Germaans volk? Het is te danken aan de grote en gelukkige mengeling van vier Germaanse stammen, die elk voor zich specifiek Germaanse karaktertrekken vertegenwoordigen. De *Fries* was de koningsgestalte, de vrijboer en de zeeman (Bronnen 38). Het Friese bloed is de kurk waar de Nederlanders, dus ook de Vlamingen, op drijven. De *Saks* was de noeste werker, de nijverheidsman en de taaie volhouder (Bronnen 42). De *Frank* had een blijmoedige en kunstlievende aanleg, hij leerde ons de tucht en gehoorzaamheid van de Romeinen, hij bracht ook in Frankrijk Germaanse bloei en grootheid (Bronnen 41). De *Wiking* bundelde dit alles tenslotte samen (Bronnen 43).

In een bitter-ernstige tijd berijdt een oud, onwetenschappelijk en ijdel man, die de ware politieke verhoudingen waarschijnlijk in het geheel niet begreep, zijn komisch stokpaardje. Er zijn inderdaad ogenblikken, waarop men beter deed te zwijgen[1].

Meer op het gebied van de variatie dan op dat van de afwijking lag de waardering voor het Huis van Oranje, waarop wij hiervóór al even doelden. Vóór de bezetting was men in nationaal-socialistische kring vurig Oranjegezind, tijdens de bezetting kon men dit onmogelijk nog zijn. De scherpste tegenstelling vond ik bij twee publicaties, die overigens als uitingen zelf weinig representatief zijn. In 1938 doet een zekere Eros (merkwaardig pseudoniem!) in het NSB Vormingsblad (Bronnen 381) een krampachtige poging om maar te bewijzen, dat het geslacht Nassau het alleroudste van alle thans regerende families is en vooral een oeroud *Nederlands* geslacht, omdat de stammoeder een Irmenthal van Zutfen is geweest (ongeveer 1095). Maar in 1941 publiceert een Duitser Karl Heckmann een artikel in het SS-gezinde blad *De Hollandsche Post*, waarin wordt gewezen op het verschil tussen de Oranjes en de Nassaus: de eersten zijn de eervollen, direct afstammend van Willem van Oranje, de tweeden de eerlozen, zij kunnen ook geen aanspraak maken op de titel van Oranje, want zij behoren tot de Friese zijtak. Willem I, de koning, heet zelfs koning-koopman en dat strekt hem niet tot eer etc. (Bronnen 710).

Variaties en afwijkingen in détails of incidenteel zijn echter van minder belang dan diepergaande inwendige tegenspraak en onderlinge verdeeldheid. Zo

1 Na 1941 heeft hij dit ook ingezien, hij keerde zich geheel van het nationaal-socialisme af.

vond ik tegenover de aansluitingen bij bestaande geschiedbeschouwingen[1], duidelijke pogingen om van de groot-Nederlandse en Calvinistische geschiedbeschouwingen los te komen; tegenover de sterk pro-Duitse instelling en de Rijks-visie, zwakke pogingen om zich in Nederlands zelfbewustzijn schrap te zetten; en in één artikel trof ik iets van *innerlijke* onzekerheid en tegenspraak aan. Deze vier soorten van variatie en afwijking wil ik tenslotte hier nader bezien.

Bepaald opvallend is het, hoe vrijwel dadelijk na mei 1940 geschiedbeschouwingen met een groot-Nederlandse strekking in nationaal-socialistische kring vooral in Noord-Nederland, maar ook steeds meer in Zuid-Nederland verdwijnen. Vóór de bezetting stonden de bladen van het nationaal-socialistische soort vol met dergelijke Dietse artikelen. Sterker nog: alle historische beschouwingen, die even boven de geijkte nationalistische verheerlijking van Nederlands verleden uitgingen, waren typisch groot-Nederlands, nauw aansluitend bij Geyls visie, soms dan nog met een rassensausje overgoten. Vele schrijvers, die zich nog vóór mei 1940 sterk Dietsgezind hadden uitgelaten, lieten dit standpunt na de Duitse overval geheel los. Ik denk dan b.v. aan schrijvers als R. van Genechten, H. Krekel en R. Steinmetz[2].

In Zuid-Nederland, waar het VNV moeilijk eigen verleden geheel kon verloochenen, zijn nog wel enkele Dietse getrouwen terug te vinden[3]. Maar een man als Jan M. Brans, die toch nog in 1941 op felle manier kolonisatie van Noord-Frankrijk door de Vlamingen had geëist[4], kapseist zelfs zodanig, dat hij in 1942 in zijn boek *De Rijksgedachte* (Bronnen 175) deze gedachte in het VNV acceptabel poogt te maken[5].

Er zijn nog genoeg andere voorbeelden van deze afzwering van de groot-Nederlandse beschouwing in de geschiedschrijving. Merkwaardig is b.v. de beoordeling van koning Willem I. Heel zijn experiment van een groter Koninkrijk wordt in Vlaamse SS-kringen veroordeeld als tot mislukking gedoemd, omdat het door de Britten was opgezet en iedere volkse ondergrond miste. Dr. J. Cools noemt de hele groot-Nederlandse beweging een Britse politieke truc om een grote bufferstaat te kunnen vormen tussen Engeland aan de ene, Frankrijk en Duitsland aan de andere kant (Bronnen 798). Ook Dr. R. van Roosbroeck heeft de zwenking gevolgd. In zijn twee artikeltjes *Dietsche Staatkunde*? (Bronnen 54, 1952), een vraag die hij ontkennend beantwoordt, ziet hij in heel dit streven iets kunstmatigs. De gedachte van de Dietse eenheid kon alleen maar appelleren aan een groter en wijdser Germaans gevoel. In de Bour-

1 Zie hiervóór Hoofdstuk V.
2 Behalve de aanhangers van Nationaal Front, die fel Diets gezind waren, bleven er ook binnen de NSB enkelen hun Dietsgezindheid trouw, b.v. Paulina Havelaar, H. Plaizier.
3 Zo in de periodieken *Gudrun* en *Volk en Kultuur*. Vgl. ook hiervóór blz. 86 noot 5.
4 Zie hiervóór blz. 79. Dat JAN BRANS evenmin voor andere ommezwaaien terugschrikt blijkt wel uit zijn geschrift *Geschiedenis en Politiek* van 1937, waarin hij nadrukkelijk Rosenbergs ‘Mythos’ veroordeelt en de oude critische wetenschap in bescherming neemt.
5 Zie hiervóór blz. 149.

gondische tijd en daarna tot diep in de tijd van de Opstand had overal het gewestelijk belang meer gegolden dan de Dietse eenheid. Daarna leverde de jonge Republiek met zijn politiek van berusten in de afscheiding (1609, 1635 en 1648) evenzovele bewijzen voor de on-, ja zelfs anti-Dietse gevoelens, die ook weer bij de latere verdelingsplannen en de barrièrestelsels onverhuld aan de dag traden. De hereniging in 1815 was kunstmatig zonder meer[1].

Ook H. de Vries, die Delfos' visie bestrijdt, dat de Opstand slechts begrepen kan worden van een Waals-Dietse spanning uit, op grond dus van een verschil van volkse aard, wil veeleer als primaire spanning de sociale krachten noemen[2]. In zijn historiografische beschouwing *Die politischen Formkräfte des Niederländertums im Bilde seiner Geschichte* (Bronnen 74, zie ook hiervóór blz. 114) zegt hij zeer duidelijk op grond waarvan hij de groot-Nederlandse geschiedbeschouwing verwerpt: ‘Die Übernahme des Begriffes der Sprachnation hat den Zweck (unter äusserlicher Anlehnung an das nationalsozialistische Gedankengut) eine völkische Abgeschiedenheit des Niederländertums zu begründen. Der Begriff der Sprachnation bedeutet ja auch, dass die Nationalgrenze mit den Sprachgrenzen identisch sei, und man ist offenbar bereit den belgischen Staat zu opfern und die Flamen in den niederländischen Staatsverband aufzunehmen, wenn dafür die Sprachgrenze anerkannt werden kann ... So ist es auch nicht weiter verwunderlich, dass die grossniederländische Bewegung in den letzten Jahrzehnten in steigendem Masse von englischer Seite finanziert worden ist und heute völlig unter reichsfeindlichem Zeichen steht’ (S. 37)[3].

Wanneer nu dus die Dietse geschiedbeschouwing een Germaanse moest worden, dan zou ook de taalgrens een minder grote rol mogen spelen dan tevoren, dan kwam het niet meer op de taal maar op het bloed en de cultuur aan. Het zwaarste offensief tegen de betekenis van de taalgrens is gevoerd door Dr. F. Petri. Hij droeg zorg voor een geestelijk-historische fundering, ook van de germanisering van de Walen, die politiek zo wenselijk was[4]. Wanneer men zijn grote werk over *Germanisches Volkserbe* nog even in herinnering roept, waarin Petri nadrukkelijk had gesteld, dat de Germaans-Frankische kolonisatie in de 5e eeuw ver voorbij de taalgrens had plaats gevonden, terwijl die taalgrens pas het geleidelijke resultaat was van een latere ontwikkeling, dan scheen het voor de hand te liggen, dat juist Petri ook voor eigen tijd de betekenis van de taalgrens zou willen relativeren. Maar toch niet geheel en al: nog in de herfst 1939 had immers dezelfde Petri in een *Offener Brief* (Bronnen 49) de beschuldiging afgewezen, dat zijn werk een voorbereiding zou zijn geweest voor een toekomstige militaire en politieke verovering, en wij hebben de oprechtheid

1 Zie hiervóór blz. 217.
2 Zie hiervóór blz. 194.
3 Ongetwijfeld komt dit uit dezelfde gedachtensfeer als die van ISPERT, zie hiervóór blz. 92. Het anti-Dietse standpunt vond ik zelfs ook in het voor-oorlogse NSB *Vormingsblad* van november 1939 in *Critiek der Dietsche Beweging*, waarin deze beweging als gevaarlijk Frankisch wordt voorgesteld (Zuid-Nederlands!) en alleen de Germaanse Rijksgedachte wordt aangeprezen! In het decembernummer werd deze critiek van redactiewege dadelijk weerlegd.
4 Zie hiervóór blz. 92 e.v.

van die brief aanvaard[1]. Alleen: de datum was bij dit alles van groot belang. Inderdaad, bewust heeft Petri niet zijn *Germanisches Volkserbe* als een geestelijke voorbereiding voor een daadwerkelijke verovering bedoeld, maar toen eenmaal juni 1940 kwam, Duitsland België bezet had en er zich nieuwe realiteiten schenen voor te doen, werd Petri's willige wetenschappelijke geest in het vlees van de nieuwe werkelijkheid zwak.

Reeds in juli 1941 spreekt deze historicus er zijn vreugde over uit - hij is inmiddels lid van de staf van de bezettingsmacht in Brussel geworden - dat nu ook de Walen eigen Germaans wezen ontdekt hadden, al tempert hij deze vreugde toch nog door te waarschuwen tegen een doordraven of een ombuigen naar de 'idée belge'(Bronnen 50). Dr. R. van Roosbroeck - of het om een Dietse of een Rijks-eenheid ging, anti-Belgisch blééf hij - herhaalt verheugd, dat de Walen, op grond van hun Germaanse afkomst zich nu heus niet hoeven te gaan verbeelden dat hiermee de Belgische staat gerechtvaardigd is (Bronnen 53). Maar Petri had een andere weg voor de Walen; niet een herrezen België of een nieuwe verdrukking van de Vlamingen, maar het herleefde Germaanse bewustzijn moest de weg vrij maken naar het Oosten.

In twee lezingen heeft Petri de nieuwe visie nader ontvouwd. De eerste 'Flandern als germanisches Grenzland' hield Petri als 'Antrittsrede', toen hij - tussen zijn militaire werkzaamheden door - het hoogleraarsambt te Keulen aanvaardde (1942), de tweede lezing 'Wallonien und die deutsche Welt' hield hij voor de 'Centre culturel Wallon' te Luik. Beide lezingen werden gepubliceerd in zijn bundeltje *Holland, Flandern, Wallonien* (1944, Bronnen 134, resp. S. 42-78 en 78-107). Reeds wanneer Petri over Vlaanderen spreekt, relativeert hij de betekenis van de taalgrens. Zeker, hij erkent het essentiële belang van deze grens (S. 44) maar wijst er toch op, dat zij ten eerste een 'Ausgleichgrenze' is, een terugtochtlinie van het Germaans in later eeuwen - hierin is Petri zichzelf gelijk gebleven[2] - dat zij echter ook een karakter van overgang bleef dragen, niet van taal - want in dit opzicht was en is de grens natuurlijk scherp - maar van cultuur. De taalgrens was een soort glijdende overgang van een Germaans Vlaanderen enerzijds en een Romaans Wallonië met een Germaans-Noordse erfenis anderzijds. Het grensland Vlaanderen zelf is daarmee slechts een deel geworden van een veel bredere Germaans-Romaanse grenszône, waarvan de oostelijke rand aan de Rijn, de zuidelijke rand aan de Seine ligt. Over de taalgrens heen zijn er door die gemeenschappelijke 'Volksgrundlage' van oudsher ras-overeenkomsten en culturele verbindingen. Petri wijst daarbij op de verwante nationale epiek, op de gemeenschappelijke muziekcultuur en vooral, in het voetspoor van Ganshofs studie, op de stadvorming in de Middeleeuwen. Het is daarom dat de visie op Vlaanderen als grensland, volgens Petri, enigszins 'abgemildert' moet worden (S. 45-47).

Hiermee zoekt Petri zelfs aansluiting bij Pirenne! Al veroordeelt hij in Pirenne diens liberalisme, zijn vooronderstelling van de vroege voorrang van de Franse taal in Vlaanderen en zijn poging om met een West-Europees

1 Zie hiervóór blz. 103.
2 Zie hiervóór blz. 156.

'civilisatorisch' pathos de centralistische Frans-Belgische staat te rechtvaardigen, toch wil Petri niet ontkennen, dat naast de scherpe en verscherpte scheidslijn tussen Vlamingen en Walen ook een gemeenschappelijkheid heeft bestaan en bestaat binnen een 'historische Wirkungsraum'. In werkelijkheid bestonden er in Vlaanderen en Wallonië twee tendenties: scheidende en verenigende, soms brak de ene door, soms de andere (S. 49-52).

In de lijn van de verenigende tendentie ligt ook de doorwerking van de Vlaams-Germaanse cultuur in het Zuiden. Want al bestond er bij schilders als Rubens of bij Frans-talige Vlaamse schrijvers zoals Verhaeren een uitwendig vormverschil, innerlijk was er geen verschil met de Vlaams-Germaanse geesteswereld. Zo werkte ook de Vlaamse invloed door in steden als Valenciennes, Arras en Mons. Zo leefde ten Zuiden van de taalgrens dezelfde Germaanse geest van - zoals Petri die omschrijft -: 'lebendiges Verhältnis zur Wirklichkeit und Sinnenfreude, Drang nach mystischer Versenkung und naturhaftem Pantheismus, Sinn für das Malerische, Zeitnähe, tiefes und freies Naturgefühl, Vitalität und inneres Erfüllt-sein' (S. 57)[1]. Verheugd citeert Petri daarom ook Cyriel Verschaeve, die reeds had verklaard dat hij, wanneer hij van Vlaamse cultuur sprak, de gehele cultuur bedoelde, die aan de Vlaamse natuur ontsprong, hoezeer ook de geschiedenis haar had vervalst en anders benoemd. De bloedsverbondenheid, dáár kwam het, naar Verschaeves woorden, op aan! 'Dit ... is een Vlaamsch feit van Rembrandt over Rubens naar Watteau.' En Petri roept uit 'Flandern ergreift wieder Besitz auch von dem ihm aüsserlich entfremdeten kulturellen Erbe.' (S. 57).

Dit alles klinkt nog schoon ten gunste van Vlaanderen, maar in zijn lezing over Wallonië - met de ondertitel 'Gedanken zu einer geschichtlichen Wende' - draait hij de 'Abmilderung' van de betekenis van de taalgrens nu ten gunste van de Walen om. Zijn lezing voor een Duitsgezind Waals gezelschap was er op gericht deze Walen te behagen.

Natuurlijk tekent hij ook hier niet alles in een schril zwart-wit. Al dadelijk erkent hij dat Wallonië een typisch Romaans grensland is, en dat pas na 1940 de stelling werd gehoord, dat Wallonië tot de Germaans-Noordse wereld behoorde. Ook geografisch is dat laatste volgens Petri niet te ontkennen. Tachtig jaar geleden had Riehl reeds een duidelijke uiterlijke verwantschap gezien tussen de industriegebieden van het Rijn- en Ruhrgebied en dat van Maas en Sambre. Tussen Eifel-en Ardennen-gebied bestaat evenmin een geografisch-natuurlijke grens. In de Middeleeuwen werd dit ook zo gezien: de berggebieden van Eifel en Ardennen werden gezamenlijk vaak óf Osling óf Ardennen genoemd. (S. 80-81). Maar anderzijds is de cultureel-geestelijke scheiding tussen Duitsland en Wallonië onmiskenbaar groot geworden - dat geeft Petri direct toe.

Twee factoren hebben deze scheiding bevorderd, zo niet veroorzaakt. Petri noemt ze na elkaar: de eerste wereldoorlog en de taal[2]. Petri had zich al eerder

1 Dat al deze eigenschappen typisch Germaans zouden zijn, moet men dan maar aannemen.
2 Het zijn historisch gezien wel zeer ongelijkwaardige factoren, die hier achter elkaar worden genoemd.

met de franctireurskwestie beziggehouden en het Duitse optreden als afkeurenswaardig leren kennen. Nu ziet hij inderdaad in 1914 een beslissende scheidende factor, die niet meer door enige wetenschap kon overbrugd worden. Alleen het leven zelf heeft deze kloof weer kunnen overbruggen: ... een nieuwe oorlogsontmoeting. Want toen - het is wel even een moeilijke gedachtengang voor een buitenstaander om een Duitse overrompeling als zulk een veredelend bedrijf te zien - werd juist hulp geboden aan de verstrooide en vluchtende bevolking. 'Beide Seiten dürfen mit Dank anerkennen, dass die siegreiche deutsche Wehrmacht im Mai 1940 ein dunkles Kapitel deutsch-belgischer und in Sonderheit deutsch-wallonischer Beziehungen auf eine wahrhaft menschliche Weise abgeschlossen hat' (S. 83)[1].

Van de taal is historisch gezien een langduriger en diepgaander scheidende werking uitgegaan. Petri erkent, dat in Wallonië reeds in de vroege Middeleeuwen een diep besef van scheiding en verschil ten opzichte van het Rijk werd gevoeld. De Franse invloed nam hand over hand toe, en vooral de ideeën van de Franse Revolutie hebben Wallonië diepgaand en blijvend beïnvloed en daardoor van Duitschland gescheiden, omdat daar de revolutie-gedachten slechts een voorbijgaand succes hebben gehad. Anderzijds waren er onder de Walen wel degelijk gevoelens van afweer tegen Frankrijk, van verheffing van eigen aard en taal. De Herver boeren schaarden zich onder de Oostenrijkse vaan, toen de Franse revolutietroepen optrokken, en na 1830 werd dan toch maar een eigen Belgische staat opgericht (S. 86). Er bleven ook intensieve contacten met het Duits-Germaanse land - Petri zet ze moeizaam bijeen. Kurth[2] en César Franck werden ondanks hun Duitse afkomst in de Waalse gemeenschap opgenomen. Het Rijnlandse katholicisme, de Duitse vakbeweging en menig ander verschijnsel in het Duitse leven hadden hun invloed ook op Wallonië. En was de aandacht voor de Waalse taal en literatuur, die omstreeks 1850 waarneembaar werd, niet geïnspireerd op, ja geworteld in de Duitse Romantiek (S. 89)?

1940 werkte, volgens Petri, ook voor Wallonië als een reinigend onweer. Een 'innere Umorientierung' werd nodig, toen Wallonië een open grensland naar Germanië werd (S. 92-93). Het nationaal-socialisme doorbrak de taalgrens en stootte door naar de 'rassische' elementen (S. 94). Zo lag er op wetenschappelijk terrein een nieuwe taak: rassenonderzoek moet worden voortgezet, zoals Vanderkindere en Houzé dat in de vorige eeuw reeds aangevat hadden; vestigingsonderzoek van de praehistorische en Frankische kolonisatie, zoals die reeds door Petri zelf was begonnen, blijft gewenst (S. 95-97). Maar ook dit alles wil Petri niet toespitsen. Reeds uit zijn eigen onderzoek was gebleken, dat alleen in Henegouwen en Waals-Brabant de Frankische vestiging tot een werkelijk *volledige* germanisering had geleid, vóórdat de taalgrens zich ten noorden van

1 Hier wordt luchtigjes heengestapt over het feit, dat deze vluchtelingenstroom was ontstaan door een onuitgelokte Duitse aanval, en dat het derhalve een plicht was om hier *iets*, hoe weinig ook, goed te maken. Bovendien deed de Duitse legerleiding dit alles uit eigenbelang: spoedig herstel van orde en propagandistisch succes.

2 Zie hiervóór blz. 220

deze gewesten had gevormd, maar voor het overige was er *naast* de Germaanse vestiging een Romaanse autochtone bevolking blijven wonen. Voor Wallonië had dit derhalve ten gevolge, dat wanneer er weer meer aandacht op de volksrassische elementen werd gevestigd, dit slechts mocht betekenen een beter belichten van *één* der componenten van de Waalse bevolking, die uit het oog verloren was geraakt. En meer niet. Nauwkeuriger onderzoek zou moeten uitwijzen, wat wel en wat niet echt Germaans was. Maar voor Petri staat in ieder geval vast, dat er *ook* een belangrijk Germaans element in Wallonië aanwezig is (S. 97-99).

In dit licht bezien kwamen de tijden, waarin Walen en Duitsers nauw samenwerkten weer tot leven: de Frankische tijd, de bloeitijd van het middeleeuwse keizerschap en de Habsburgse periode. In de Karolingische tijd speelde ook Wallonië een grote rol bij deze eerste ordening van Europa. Tijdens het middeleeuwse keizerschap kwam ook Luik tot wasdom en bloei; niet zonder reden zocht juist hier Hendrik IV zijn heul toen hij elders in het Rijksgebied geen veiligheid meer vond; de Maaskunst in Wallonië is toch alleen maar te begrijpen uit de wederzijdse uitwisseling van cultuurgoederen en gedachten van deze kunst met die in het Rijngebied. En ook nog onder de Habsburgers was er in Wallonië nog wel degelijk een besef aanwezig, te behoren tot het Rijk. Waalse soldaten in Habsburgse dienst, deelneming aan de Oostkolonisatie zijn hiervan de bewijzen (S. 103-106).

Hoe gematigd en getemperd ook, Petri's visie maakte toch inderdaad voor Wallonië de weg weer vrij naar het Oosten en ondergroef tegelijkertijd het Dietse standpunt en de Vlaamse strijdvaardigheid, die juist in de taalstrijd altijd kracht gevonden had. Hoe graag men trouwens in Waalse nationaal-socialistische kring deze gedachten overnam blijkt wel uit de niet onintelligente artikelen van Léon van Huffel, die gebundeld werden in zijn *La Wallonie et le monde Germanique* (1944, Bronnen 111). Ook in de zich nog Vlaams gevoelende kringen in Waals en Noord-Frans gebied heeft deze gehele gedachte een stimulerende invloed gehad[1].

Daarnaast kreeg men in Nederlandse SS-kringen genoeg van het coquetteren in de NSB met het geloof en de kerken. Vooral de anti-revolutionair-Calvinistische inslag in de NSB moest echte nazi-ideologen gaan irriteren, toen juist de Christelijk-Protestanten zich zo fel bleken te weren tegen het nationaal-socialisme. Het boek van Prof. Dr. Hugo Visscher *De ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (1943, Bronnen 154) ontlaadde de opgehoopte ergernis

1 Vgl. de publicaties van H. VAN BIJLEVELD (Bronnen 247). Van Vlaamse kant was men niet altijd even tegemoetkomend tegenover dit streven van Vlamingen in Frankrijk. BRANS, *Bevolking en levensruimte* (1941), die kolonisatieplannen in Zuidelijke richting voor zijn Vlamingen koesterde, noemde de Vlamingen in Noord-Frankrijk en Wallonië te verfranst, deze moesten maar tegelijk met de andere bewoners het gebied ontruimen. Heel de collaboratoire literatuur der Walen verdient nader onderzoek om te zien in hoeverre in deze kringen soortgelijke ideeën als die van Petri leefden of overgenomen werden.

van enkele SS-gezinde intellectuelen. Dr Johan Theunisz., wat verzuurd in de lange dienst bij de Duitsers, noemde Visscher al niet geheel onjuist 'een uitgediende professor', die 'als paradepaard' moest optreden (1944, Bronnen 149) - dat was iets anders dan de 'man met de Geuzenkop', zoals hij in de NSB nog graag werd aangeduid! Maar een werkelijk diepgaande polemiek over Visschers boek ontstond er in het maandblad *Nederland*, toen reeds een tijd lang geredigeerd door SS georiënteerde intellectuelen (Willem H. Haighton, Dr. R. Steinmetz en Dr. Frans Vermeulen).

In het maartnummer van *Nederland* gaf een Marius van Lokhorst nog een juichend uittreksel van het boek (Bronnen 127), maar spoedig daarop kwamen anders-bestuurde pennen los. Nog in de meest gematigde vorm laat Mr Hans de Vries zich uit (Bronnen 157). De Vries wijst er op, dat Visscher twee speciale stellingen aanvaardt: 1e het Calvinisme was de stootkracht van de Opstand en 2e de ondergang van de Republiek is te wijten aan de humanistische regenten. Het feit, dat hierbij Visscher de gedachte van de nationale uitverkiezing van het Nederlandse volk, zoals Groen die nog had aangehangen, prijsgeeft, vindt De Vries een zeer grote vooruitgang op het vroegere anti-revolutionaire standpunt. Maar dan maakt De Vries zich toch op om ook de twee andere stellingen van Visscher te attaqueren. Was het Calvinisme niet veeleer 'een aan de drijfkracht van de Opstand adequate geloofs- en zedeleer'? En belangrijker nog acht hij deze vraag: is het Calvinisme 'een voor dit volk kenmerkende wijze waarop het zich in de wereld en in het leven gedraagt en thuisvoelt'? Wanneer werkelijk dit Calvinisme in de volksziel als zodanig leefde of aan de Nederlandse levenshouding een adequate achtergrond gaf, waarom bezat het dan niet de kracht om het geestelijk overwicht der regenten te breken? Het bondgenootschap van het Calvinisme en de Stadhouderspartij beloofde toch juist veel - waarom hield dit geen stand? Waarom ontstond er niet een nationale kerk in officieel bondgenootschap met de politieke eenheid? De Vries veronderstelt schuld in het wanbegrip van de Calvinisten voor de politiek, in het doodpreken van de dominees, in het falen van de stadhouders - waarover Visscher nergens spreekt. En tenslotte wijst De Vries erop, dat Visscher te eenzijdig de regenten verantwoordelijk stelt voor de te geringe aandacht voor het Rijk; ook de Calvinisten taalden niet meer naar het Rijk toen het daar na de vlucht van de Koning van Bohemen eenmaal met ieder politiek Calvinisme gedaan was. En dan, vraagt De Vries zich af, wat hadden de Nederlandse politici daar in dat achterland nog kunnen doen? Zelfs de Grote Keurvorst, hoewel gereformeerd van religie en door de Oranjes opgeleid, was onbetrouwbaar en geen portuur voor de Republiek. Annexaties van oostelijk gebied zouden als onbetekenende grensverschuivingen weinig voor de band met het Rijk hebben betekend.

De Vries komt tot de conclusie, dat het probleem veel dieper ligt: 'in het achteraf bijna onbegrijpelijke feit dat de Tachtigjarige Oorlog en de Dertigjarige Oorlog bij slot van rekening twee *verschillende* oorlogen zijn gebleven.' De regenten 'bekommerden zich nauwelijks om de strijd tussen keizerlijke en landsheerlijke macht: zij waren deze ontwassen. En de godsdienstkwestie in de

Dertigjarige Oorlog tussen Rooms en Protestants liet hen koud. Maar de Calvinisten moest dit wél ter harte gaan ... Waarom volgden zij niet meer den moordenden, heen en weer golvenden strijd in Duitsland met het besef van het "tua res agitur"? Waarom was - om een paradox uit te spreken, die Prof. Krekel eens tegenover mij gebruikte - waarom was Gustaaf Adolf een Zweed en geen Nederlander?' En met een vriendelijk woord voor de tachtigjarige auteur besluit De Vries deze intelligente en diepsnijdende critiek. De heldere wijze waarop hier bovendien nog gewezen wordt op één van de problemen van de Nederlandse geschiedenis en terecht wordt aangevoerd dat een samengaan van de 80-jarige met de 30-jarige oorlog voor de hand had gelegen, maakt deze boekbespreking tot één van de waardevolste bijdragen, die ik ben tegengekomen.

W.H. Haighton stelt de titel van zijn, trouwens enkele niveaus lagere, opstel in vragende vorm: *Is Nederland Calvinistisch?* (Bronnen 580) en zijn antwoord is een fel: Neen. De Opstand juist was het tegenovergestelde van dogmatisch, reeds vóór de verbreiding van het Calvinisme waren er grote revolutionairen, zoals de Wederdopers en de Luthersen, die sterk gelijken op de Calvinisten-van-het-eerste-uur. En de Geuzen? Zij waren nauwelijks of geen Calvinist, deze eerste nationaal-revolutionairen, deze typische Noordse anti-dogmatische gestalten. Na dat eerste uur zijn het juist de Calvinisten, die bij de rust van de nieuwe staat weliswaar kortzichtig als zij waren in de Kerk de centrale autoriteit zochten, maar zich binnen de staatsverhoudingen schikten in een misselijke 'balance of power'. Nederland werd een geestelijke broeikas ook door het Calvinisme. Zoals de regenten zich verloren in handel en genietingen, zo verloren de Calvinisten zich in leerstellige haarkloverijen en spitsvondigheden. De Opstand was niet uitsluitend Calvinistisch, maar algemeen Germaans. In de Geus is de ware volkse heros te vinden!

Nog feller valt Dr. Jacq. van Essen, een Germaans theoloog en theoreticus, het Calvinisme aan in zijn theologie en geloofsleer. In zijn *Nogmaals het boek van prof. Hugo Visscher* (Bronnen 10) protesteert hij allereerst tegen het feit, dat Hugo Visscher 'überhaupt' het vraagstuk van de geloofsverdeeldheid introduceert. In de huidige omstandigheden had hij er beter over kunnen zwijgen. Visscher probeert bewust de politieke discussie naar het kerkelijk-confessionele terug te buigen. En dan valt Van Essen het Calvinisme rechtstreeks aan. De leerstelling van de uitverkiezing, het 'horribile decretum', heeft een typisch egocentrische kerngedachte. De souvereiniteit in eigen kring was eigenlijk 'spiessbürgerlich', negatief individualistisch. En daarnaast is de Calvinistische kerk ook nog democratisch georganiseerd, 'de ouderlingenkerk is de democratische staatsgedachte in haar meest verwerpelijke vorm'. 'Wat groot aan ons is geweest, droeg beslist niet het Calvinistisch geestesmerk. Stedings "unerbitterliche kalvinistische Härte" was van oudsher, wat er goed van is, doodgewoon Hollands-Germaanse stevigheid en niet haar Calvinistische degeneratie, de kortzichtige halsstarrigheid. De Germaanse stevigheid deed ons de 80-jarige oorlog winnen.' En de ineenstorting van Nederland is niet te wijten aan het verlies van Calvinistisch geloof, zoals Visscher veronderstelt, maar is het gevolg van het

feit, dat er nu geen plaats meer is voor ‘Kleinstaaterei’, meer niet.

In de *Brüsseler Zeitung* had inmiddels ook de SS gezinde Germaanse predikant Ds. G. van Duyl een duit in het zakje gedaan (Bronnen 9). Zijn vrijzinnig-Christelijk verleden was hij kennelijk nog niet vergeten, toen hij het hierin tegenover Visscher opnam voor de Libertijnen. Want die z.g. ‘Calvinistische’ hardnekkigheid was eigenlijk een Germaanse eigenschap, die ook bij de Libertijnen en zelfs bij de Katholieken tijdens de Opstand aan de dag trad. Zelfs zag Van Duyl in de Arminiaanse en later Remonstrantse stroming een gezonde Germaanse reactie op de Joods-rationalistische leer van de praedestinatie. De Dortse Synode - voor Visscher een hoogtepunt in de Nederlandse geschiedenis - was niet anders dan een Joods Sanhedrin. Het was een verdienste van de regenten dat zij tenminste later de Remonstranten in bescherming namen, want, al begingen zij veel fouten, één ding was er goed: zij behoedden het geestesleven van de 17e eeuw voor verstarring. En wanneer Visscher de regenten van een knieval voor de Mammon beschuldigt, dan wil Van Duyl toch niet vergeten dat juist Calvijn de deur voor die Mammon had opengezet. Al werden de kooplieden niet de aanhangers van het Calvinisme, deze consequentie van Calvijns leer bepaalde dan toch hun gedrag. Visscher had, volgens Van Duyl, de these van Max Weber, waarin een nauw verband was gelegd tussen Calvinisme en kapitalistische geest, niet kunnen weerleggen. Neen, Van Duyls conclusie is duidelijk. Niet meer de liberale evolutie, of Marx' voedertrogtheorie of Visschers Calvinistische kijk kunnen ons de geschiedenis doen begrijpen, maar alleen de wet van het bloed. Alleen daardoor kan de geschiedenis van Nederland begrepen worden, een land dat eerst Calvinistisch moest worden om daarna te verjoodsen.

Ook een Duitser Prof. Dr. Erick Wolf is buitengewoon slecht over het Calvinisme te spreken, wanneer hem nog naar aanleiding van de discussie over Visscher een fragment uit zijn boek *Reich und Recht in der deutschen Philosophie* wordt gevraagd voor de *Brüsseler Zeitung* en hij dan eens zijn mening over de ‘politische Konsequenzen der reformierten Lehre’ uit de doeken doet (Bronnen 622). Calvijn was in feite - hier moet Wolf Steding hebben gelezen, het kan niet anders - ‘reichsfeindlich’. Met zijn nadruk op de Godsgemeente schakelde Calvijn de natie-gedachte voor de grondlegging van de staat uit. Kleine aristocratische republiekjes, theocratische stadgemeentes werden door het Calvinisme in de hand gewerkt. En in de loop van de 17e eeuw vormde zich een soort ‘Gegenreich’ van Zwitserland, Engeland, Schotland, Holland en de Verenigde Staten. Holland en Zwitserland ontvingen nog de theoretisch-religieuze rechtvaardiging voor hun losmaking uit het Rijk.

Kort vóór het verschijnen van het artikel van Wolf, was reeds Hans de Vries met een uitvoerige beschouwing over *Kalvinismus und Humanismus als nationale Haltungstypen* in de *Brüsseler Zeitung* naar voren gekomen (Bronnen 619). Het is een poging om niet geheel en al het evenwicht te verstoren door een volstrekte afwijzing van het Calvinisme, hij tracht Calvinisme en Humanisme beide een plaats te geven in de Nederlandse beschaving en in hun ontwikkeling gedurende de 17e eeuw een proces van verstarring en ontaarding te zien. Wat tijdens de

Opstand nog een oerdrift was van de stedeling om hetzij terug te gaan tot de Oudheid (Humanisme) of tot het eerste Christendom (Calvinisme), roestte vast in de sociale bovenlaag, terwijl het in de arme sociale onderlaag tot een kerkelijk formalisme stolde. De levende politieke dynamiek raakte verstijfd in een sociale en tegelijk 'weltanschauliche' tegenstelling: een patriciaat, dat afgezakt was van een deugdzame, strenge levensleer naar een gemakkelijke, voor grootkapitalistische belangen geschikte houding - en een arm volk, dat in een prozaische en middelmatige kleinburgerlijkheid eigen vuur en kracht zag doven. Op den duur scheen het Humanisme, in de belachelijke Bataafse revolutie vooral, het te winnen. Nog een laatste opleving van het volkscalvinisme (Bilderdijk, Da Costa, Groen en Kuyper) scheen een verzet te brengen tegen de vervlakte liberale geest van de 19e eeuw, maar deze keer faalde het, en liep dood in een koppige schoolpolitiek en domme 'Prinzipienreiterei'.

Het oorlogstoneel heeft alle aandacht opgeëist en de discussie - terwijl die nog gaande was - stopgezet. Het bleven bij elkaar interessante pogingen om het nationaal-socialistische geschiedbeeld onafhankelijk en 'eigen' te maken.

Er waren aan de andere kant ook in nationaal-socialistische kring nog genoeg weerstanden te overwinnen van hen, die zich niet bij een volledige herziening van de Nederlandse geschiedenis wilden neerleggen. Het was vooral moeilijk voor de vurige nationalisten onder de Nederlandse nationaal-socialisten, dat zij zich ook geestelijk aan Duitsland of de Rijksidee moesten onderwerpen. Juist één van de hoofdmotieven, waaraan zowel het VNV als de NSB hun ontstaan en groei te danken hadden, was de herbeleving van het Nederlands nationaal besef, dat in de jaren vóór 1940, naar het oordeel van velen, dreigde verloren te gaan. Niets stak de overtuigde NSB-er erger dan de beschuldiging van landverraad. De Duitse druk, direct of indirect, gericht op ondermijning van de Nederlandse gemeenschap en het verlenen van hand- en spandiensten bij plannen tot gelijkschakeling van Nederland met Duitsland, werd steeds meer gevoeld en als onaangenaam ervaren. De tegenstellingen in eigen kring moesten alles nog gespannener maken. Bij bepaalde NSB-ers (Mussert zelf b.v.) is goed te volgen hoe ook zij zich schrap zetten tegen de steeds verdergaande Duitse eis (door andere partijgenoten mede ondersteund) eigen nationaal gevoel te verloochenen, hoe zij eerst protesteerden en dan tenslotte toch capituleerden. Geïsoleerd van het Nederlandse volk voerden zij hun eigen, kleine strijd, en leden nederlaag op nederlaag. Het was de ironie van de geschiedenis, dat juist de meest, haast hysterisch, nationalistische Nederlanders een 'volte-face' moesten maken. Geen wonder, dat vele oude idealistische NSB-ers verdraaid en verwrongen werden, zich dan ook overschreeuwden en zich soms aan misdaden te buiten gingen, om eigen isolement te wreken[1].

Bewijzen van deze 'kleine strijd' vond ik ook in de literatuur over de Nederlandse geschiedenis, al was de neerslag ervan uitermate voorzichtig gesteld en in aantal gering. Krekels funeste uitlatingen over de ziel van Holland, (1940,

1 Vgl. VAN BOLHUIS blz. 65 e.v.

Bronnen 124), waarmee hij als nederig schuld-bekennend Nederlander het sterke Duitsland tegemoettreedt, wekten meteen al bij andere Nederlandse nationaal-socialisten onbehagen. Openlijk schrijft Mr. A.F. Zwaardemaker, dat Krekels uitlatingen onaangename gevolgen kunnen hebben (1941, Bronnen 82). Na 1940 heerst er, volgens Zwaardemaker, een soort 'auto-annexionisme-uit-wanhoop'. Krekel is te veel losgeraakt van de werkelijkheid. Zijn misverstand is, dat de *Hollandse* geest in het verleden overheerst en nu nog overheerst. Maar Krekel ziet daarbij over het hoofd, dat er nog iets anders leeft dan verslapt en gedeeltelijk verjoodst Amsterdam of cosmopolitisch Den Haag. Ten onrechte meent Krekel overal 'Deutschenhass' te moeten constateren. Volgens Zwaardemaker vindt men de waarlijk volkse geest in de provincie, het kerngezonde Noorden en Oosten.

Dr. Paulina W. Havelaar is veel duidelijker en ook verstandiger dan Zwaardemaker. Zij had destijds reeds geschreven: 'Wij moeten heel-Nederland met al zijn spanningen in liefde en begrip aanvaarden (óók Holland)'[1] en aan deze opvatting bleef zij trouw. Kort na Zwaardemakers beschouwing publiceert ook zij in *De Waag* een artikel met de voor haar toch gedurfde en kwetsbare titel *Het Duitsche Rijk en de Nederlanden* (Bronnen 19). Zij pleit hierin voor meer historisch besef. Misschien is er tussen het Rijk en de Nederlanden wel verwantschap, maar in ieder geval was er historische gescheidenheid. Zo staat de Hollander nu vreemd tegenover Duitsland. Krekel antedateert de ontwikkeling van Holland als een vlucht in de idylle, wanneer hij deze vlucht reeds in de 17e eeuw stelt. De Republiek vervulde wel degelijk zijn Germaanse taak, juist toen het Rijk zijn handen van het Westen aftrok. Wanneer men dat niet ziet, wordt de Nederlandse geschiedenis miskend. Volgens schrijfster heeft Krekel zijn ontevredenheid met eigen huidige tijd te veel naar het verleden 'hineininterpretiert'. Nú is de reële macht: Duitsland en de ideëele kracht: het Rijk, deze beiden moeten de leiding verwerven, maar daarmee is het verleden niet te veranderen. 'Politik lässt sich rückgängig machen, Geschichte nicht.'

De verdediging van Nederlands eigen rol in de geschiedenis tegenover Nederlands 'auto-annexionisme' en Duitse slok-op-theorieën komt inderdaad telkens hier op neer: Nederland was een bolwerk van Germaanse kracht, in een tijd toen het Rijk in verval verkeerde. Heel duidelijk vat Dr. R. van Genechten de verdiensten van Nederlands verleden in vijf punten samen. Hij acht ze van zo groot belang, dat hij ze in al zijn historische beschouwingen herhaalt (Bronnen 13, 102 en 103). Het Nederlandse verleden is heerlijk en groots. Men begint wel eens ten onrechte met het jaar 1648, maar men eindigt er ook wel eens ten onrechte bij. Het was noch een rampjaar, noch een heerlijk begin. Het was slechts een étappe in de eigen grootse ontwikkeling van een Germaans grensland van zee-Germanen. Niet aan 1648 had ons volk iets te danken, maar aan eigen geestkracht. Dat blijkt wel uit het volgende:

(1) Het Nederlandse volk heeft nooit meegedaan aan de doelloze wederzijdse Germaanse vernietiging op het continent. (2) Onze kolonisatiepolitiek heeft de

1 Zie hiervóór blz. 149.

Germaanse traditie voortgezet en een groot deel van de wereld een bovenlaag van het Noordras gegeven. (3) De strijd tegen Engeland was een gerechtvaardigde strijd voor Europa en de vrijheid der zeeën. (4) Het Nederlandse volk heeft zichzelf nooit verloren: het bleef eenvoudig, gezond en natuurlijk (men lette eens op ons bevolkingscijfer!). (5) De Joodse invloed was vaak funest, maar ons bloed bleef zuiver.

Dit erelijstje, waarbij zeer veel nazi-ideologische elementen gered konden worden, draagt toch een chauvinistisch Nederlands stempel.

Nederland als Germaans bolwerk ... dit thema vinden wij zeer uitvoerig ook uitgewerkt bij Dr. R. Steinmetz in *Niederländische Betrachtungen zur deutsch-niederländischen Verständigung* (1943, Bronnen 228)[1]. In een apart hoofdstuk 'Die Niederlande als Rückendeckung des Reiches' (S. 59-65) overziet hij Nederlands verdiensten. Juist de kleine 'Ausscheidung' zónder Westfalen, Hamburg en Oost-Friesland heeft Duitsland beschermd, maar niet verscheurd. Nederland besefte de taak van 'Kleinstaat' maar al te goed, expandeerde daarom overzee en breidde zich zodoende niet uit ten koste van het Rijk. Alle verbasterende invloeden van het Westen stootten af op Nederlandse koppigheid en wil tot zelfstandigheid. West-Duitsland kon daardoor - zoals Arndt eens heeft gezegd - geen Elzas-Lotharingen worden. De Pruisische staatslieden zagen in 1813 het belang van Nederland en wilden daarom zeer wel dit land ook binnen het Rijk opnemen, maar zij verzetten er zich alleen tegen, dat Nederland, volgens Engelse wensen, vergroot zou worden ten koste van Rijksgebied. Zelfs in de 19e eeuw neutraliseerde het verzwakte Nederland nog de Noord-Westhoek. Als middelaar tussen het Westen en Duitsland hield Nederland Duitsland Duits; zo werden b.v. parlementarisme en liberalisme in Nederland al vervormd en gezeefd en niet naar Duitsland overgebracht. Nederland bleef zichzelf in zijn verleden trouw. Nu eindelijk het Rijk over voldoende eigen krachten beschikken kan, draagt Nederland graag de taak weer over.

Curieus is een artikel van Prof. Dr. Jhr. D.C. Rengers Hora Siccama (geb. 1876), oud-hoogleraar in de rechtsgeschiedenis te Utrecht, waarin deze het proefschrift van H. Mollwo over *Die Friesen und das Reich* bespreekt (1943, Bronnen 282)[2]. Deze critiek ging principiëel zeer diep en moet voor Siccama zelf een essentiële betekenis hebben gehad. Want zowel Fries separatisme als vergaande Rijkspolitieke strevingen werden hierin door Siccama afgewezen. Tegenover Mollwo's vonnis over de gewelddadige onderwerping van de Friezen door de Franken, die Mollwo, Frisophiel Duitser, zag als het 'vitium originis' van het ongelukkig lot van een onzelfstandig en verdeeld Friesland in verleden en heden[3], stelt Siccama de onvermijdelijke, maar zijns inziens destijds ook gelukkige verlossing der Friezen uit een gevaarlijk isolement. Mollwo laat zich, schrijft Siccama, maar al te zeer, omdat hij zich 'medespeler' gevoelt,

1 SNIJDER (Bronnen 221) noemt daarom Steinmetz' boek een 'moedig boek'! Over het boek van Steinmetz zie ook hiervóór blz. 225.
2 Zie hiervóór blz. 187.
3 Vgl. de gewestelijke anti-Hollandse stemmen, die opgingen, zie hiervóór blz. 111.

meeslepen door zijn spelersdrift. Siccama protesteert ertegen, dat een ieder, die zich geen medespeler zou gevoelen, zomaar door Mollwo 'geschichtsfeinlich' wordt genoemd. Het is het goed recht van de buitenstaander om zich van buitenaf een objectief oordeel over het Friese verleden te vormen. En van dat standpunt gezien is er wel heel veel op Mollwo's visie af te dingen. Te veel wil Mollwo het *middeleeuwse* Rijk, in dienst waarvan zich ook Mollwo's held Edzard Cirksena wilde stellen, gelijkschakelen met de latere *Duitse* rijksidee. De Friezen waren echter, volgens Siccama, in de loop van de Middeleeuwen, althans ten Westen van de Dollard, alleen gewend geraakt aan de *Roomse* Rijksidee en verzetten zich juist tegen de feodalisering vanuit het Oosten. Toen Edzard derhalve langs de weg van een gefeodaliseerd Rijksgraafschap wilde optreden, liep dat op een mislukking uit. Wanneer Mollwo de latere aansluiting van Oost-Friesland bij Pruisen een vingerwijzing van de Hemel noemt, kan men, aldus Siccama, als Nederlander hetzelfde zeggen over het feit, dat Friesland in de bredere stroom van de Nederlandse geschiedenis werd opgenomen, in een stroom, waar voor de Rijksgedachte geen plaats meer was[1]. Voor de Duitsers betekende en betekent het Rijk: het Germaanse Rijk voor het Duitse volk, voor de Nederlanders echter hoogstens: het Roomse Rijk der Germanen. Toen het Rijk in de 19e eeuw wedergeboren werd, hadden de Friezen daaraan geen deel: het was niet meer het oude Rijk, maar een nieuw.

Door de enigszins ingewikkeld-geleerde schrijftrant zal dit artikel, afgezien van het feit dat het een plaats vond in het NSB-periodiek voor intellectuelen, wel door weinigen grondig gelezen zijn en in zijn afwijzing van de nieuwe imperialistische Rijksidee niet naar waarde zijn geschat. Ook de enigszins botte geest van Mussert zal er de bruikbaarheid voor zijn eigen plannen van een losse Germaanse federatie niet in hebben herkend. Intussen werd hier op grondige en gegronde wijze geopperd, dat de middeleeuwse Rijksidee wel heel weinig te maken had met die van de 19e of die van de 20e eeuw. Zelfs een historicus als Reese is daar nooit op gekomen ...

Ook van andere zijde werd wel eens geprutteld over Duits imperialisme. In de kringen van de Nederlandse SS wilde men scherp verschil maken tussen een ouderwets *Duits* imperialisme en de nieuwe integratie-idee van het Rijk; dat deze laatste meestal niet veel meer was dan een nieuw omhulsel van het eerste, wilde of kon men daar niet zien. Op historisch terrein was het Dr. Joh. Theunisz, die ijverig, en soms wat bitter - het liep hem in zijn carrière, ondanks zijn trouw aan de SS en zijn persoonlijke relatie met Feldmeyer, niet mee - zich inspande om de onderscheiding tussen, laat ons zeggen, Groot-Duitsland en het Rijk in het oog te houden. Reeds in 1941 had hij bijvoorbeeld geprotesteerd tegen het boek van Hans Hummel, waarin op geforceerde manier Peter Minnewit werd voorgesteld als de *Duitser*, die New York stichtte[2]. Ook in zijn boek

1 Vgl. ook SICCAMA'S artikelen *Duitschland-Nederland* (Bronnen 220, 1942) en *De Dertiende* (1940, Bronnen 146). Het laatste artikel behandelt weer nadrukkelijk het ingroeien van Friesland in Nederland, waaraan echter de inspirerende kracht te veel ontbrak.

2 Zie hiervóór blz. 229/230.

over de *Nederlandse Oostkolonisatie* beijverde Theunisz zich om toch maar aan te tonen, dat zoveel Nederlanders aan die algemene Germaanse beweging (dus niet: Duitse) mee hadden gedaan (Bronnen 467).

In 1943 schrijft Theunisz dan tenslotte een bepaald felle critiek op het boek van Hunke *Hanse, Rhein und Reich* (Bronnen 503) in het toen in SS handen geraakte blad *De Waag* (Bronnen 521). Theunisz voelt zich gekwetst door de bepaald opvallende wijze, waarop in dit boek alle goede verdiensten en prestaties 'Duits' worden genoemd en Nederlands gebied doodeenvoudig daarbij wordt gerekend. Wanneer in plaats van 'Duits' gesproken was van 'Germaans' of 'Rijks-', dan had Theunisz met dit boek volle vrede gehad! Nu was het boek duidelijk Duits-imperialistisch ten koste van Nederland geworden.

Hiermee heb ik de pogingen om Nederlands gezicht of positie tegenover Duitsland te redden wel getekend. Het zou hebben gekund, dat bij een nationaal-socialistische overwinning deze visie van Nederlandse zijde nader uitgewerkt was. Want ondanks variaties en zelfs afwijkingen werd de ideologie van het nationaal-socialisme er niet door aangetast.

Als laatste persoonlijke variatie wil ik nog de aandacht vestigen op een interessant 'document humain' in historische verhulling van Dr. R. van Roosbroeck. Zijn artikel in *De Vlag* behandelt *De Egmontfiguur. Waarheid en verdichting*. Het verscheen in het meinummer 1944, in een tijd toen de nationaal-socialisten wel eens moesten gaan dubben over de zin van hun eigen strijd en partijkeuze. De manier waarop Van Roosbroeck nu zijn onderwerp behandelt, wijst op innerlijke onzekerheid (Bronnen 608).

Van Roosbroeck stelt Goethes drama tegenover de werkelijkheid. Egmont werd door Goethe te gunstig voorgesteld, de waarheid was immers, dat Egmont een ijdel, berekenend en vreesachtig edelman was. En na een uitvoerige bespreking van deze ontluisterde held uit de geschiedenis, vraagt Van Roosbroeck zich af, of het wel goed is deze mythe van Egmont te breken. Het geeft immers kracht om in hem te geloven!

In de lijn van dit betoog ligt echter ook de door Goethe naar voren gehaalde tegenstelling tussen Egmont en Alva. Alva was voor Goethe de man van de staatsraison, hij kondigde als het ware, zegt Van Roosbroeck, Frederik de Grote reeds aan. Egmont vertegenwoordigt hiertegenover de vrijheidszin en het individualisme. Dan klinkt plotseling in het artikel een bewondering door voor Alva, een waardering voor zijn 'gelijk', zijn machtspolitiek. En daarop laat Van Roosbroeck zich ontvallen: 'Aan materiële bekommernissen is in Vlaanderen wel menig Egmont verloren gegaan; er waren in Vlaanderen te weinig menschen te vinden, die vatbaar zijn voor de politieke gedachte van Goethe's Alva.' In dit licht bezien wordt Van Roosbroecks conclusie, waarin hij toch, in navolging van Goethe, de mythe van Egmont wenst te handhaven, anders en dieper. Kiest Van Roosbroeck als Vlaming niet zelf alweer te weinig voor de politieke gedachte van Goethe's Alva? Is het niet merkwaardig, dat Van Roosbroeck in 1944 als nationaal-socialist in Goethe's Egmont en

diens vrijheidsideaal kracht zoekt en uiteindelijk tóch 'Alva' afwijst en 'Egmont' kiest? Want hij besluit zijn artikel: 'Zo is het immers goed: door de heldendood bevestigt de mens zijn vrijheid ..'

Misschien zoek ik het te ver, wanneer ik hierin een innerlijke onzekerheid meen te zien, die telkens weer terug komt, wanneer men zich eenmaal in de politiek begeeft en tegelijk eigen vrijheid en individualisme wil behouden. Een innerlijk conflict van het beredeneerd noodzakelijke aan de ene en de onberedeneerde gehechtheid aan oude waarden en zekerheden aan de andere kant. Macht en vrijheid. Voor de nationaal-socialist schijnbaar een conflict uit de oude doos, maar onbedwingbaar diep in het wezen van ieder denkend en ietswetend mens aanwezig.

Zeer waarschijnlijk zouden de variaties en afwijkingen, die wij hier in een gering aantal en meest in klein formaat zijn tegengekomen, bij een Duitse overwinning na de oorlog feller naar voren zijn gekomen dan wij nu kunnen vermoeden.

En is het niet altijd zo, wanneer althans het geestelijke leven enige mogelijkheid tot ontsnapping wordt gelaten? Een vergezicht geeft de meeste toeschouwers een gelijke impressie, maar bij de afdaling moeten de beelden individueel steeds sterker gaan verschillen. Hoe moeilijk wordt het dan om het grotere verband met het panorama, dat men gezamenlijk soms op gelijke wijze zag en waardeerde, vast te houden. Het lijkt aantrekkelijk een gemeenschappelijk beeld van het verleden in het hoofd te hebben, opgelegd of groepsgewijze zich voorgesteld, maar wanneer men daarmee het onderdeel gaat bestuderen en dat poogt te tekenen, moeten er altijd moeilijkheden ontstaan.

Ik geloof, dat dit niet betreurd behoeft te worden.

Besluit

De resultaten van dit onderzoek wil ik zeker niet overschatten. Wat kan men eigenlijk verwachten van een geesteswetenschappelijke activiteit, die verricht werd in een tijd van hoogste materiële en politieke inpanning en die, wanneer zij werd verricht, in dienst stond van die inspanning? Wat kan men bovendien verwachten van een beeldvorming van de geschiedenis, hoe bewust die ook plaats vindt en in welk een modern tempo ook, wanneer deze zich slechts kon voltrekken in een periode van ten hoogste twaalf à dertien jaar, en eigenlijk pas intensief in de laatste vijf jaar? Houdt men bovendien er nog rekening mee, dat slechts een gering aantal intellectuelen in de Nederlanden en Duitsland zich uit overtuiging voor dit werk beschikbaar stelde, omdat zich in Nederland slechts weinigen daartoe leenden en er in Duitsland nog heel wat meer te doen was op historisch terrein, dan kan het niet anders of het resultaat is gering.

Wil ik met deze gedempte verwachtingen toch de rekening opmaken, dan dien ik twee vragen te beantwoorden. Ten eerste: welke waarde heeft het nationaal-socialistische geschiedbeeld van Nederland voor onze kennis en mogelijk ons beeld? Heeft dit nationaal-socialistische beeld en de uitwerking daarvan iets opgeleverd, waarop althans gedeeltelijk kan worden voortgebouwd? Ten tweede: heeft dit onderzoek ons nog iets nader kunnen brengen tot de geschiedenis van het nationaal-socialisme en de periode van 1933-45 in het algemeen?

De eerste vraag beantwoord ik bevestigend. Het is geen hemelbestorming, geen omwenteling in de visie op de Nederlandse geschiedenis, maar wél wordt er aandacht gevestigd op enkele aspecten, die van belang zijn; er is door de ideologische gerichtheid van de belangstelling soms een licht geworpen op onze geschiedenis, dat iets verheldert van wat tevoren te veel in het duister lag.

Een aantal onderzoekingen en publicaties zijn gestimuleerd door de omstandigheden, het klimaat was er geschikt voor. Dat wil niet zeggen, dat bij andere gelegenheden dit soort onderzoekingen en/of publicaties *niet* tot stand gebracht zouden zijn. De mémoires b.v. van Sandberg over zijn leven in Zuid-Afrika tijdens de Boerenoorlog, - een wezenlijke bijdrage voor de geschiedenis van Zuid-Afrika (zie hiervóór blz. 233); de bronnenpublicatie van stukken uit het Weense archief over de staatsrechtelijke verhouding van de

Nederlanden tot het Rijk sedert de Bourgondische tijd (hiervóór blz. 205); de onderzoekingen van Theunisz over de Oostkolonisatie in de 17e eeuw in Pruisen (hiervóór blz. 203); het zijn alle historisch-waardevolle bijdragen, die door het nationaal-socialistisch régime gestimuleerd werden. Zij hadden ook in andere tijden hun verwezenlijking kunnen vinden, maar dit neemt toch niet weg, dat zij in deze periode zijn gepubliceerd en derhalve op het credit komen van de eind-rekening.

Bepaalde publicaties en onderzoekingen zouden óók hun weg hebben gevonden, wanneer Nederland op andere wijze met een imperialistisch Duitsland intensief te maken zou hebben gehad, de nazi-ideologie zelf heeft er weinig mee te maken. Ik denk hierbij aan de toegespitste aandacht voor de contacten in het verleden tussen de Nederlanden en Duitsland. In dit opzicht is de oogst waarlijk niet gering, meer wat het aandacht-vestigen-op betreft dan het resultaat van verricht onderzoek als zodanig. In dit opzicht heeft Reese het met zijn werk het verst gebracht (hiervóór blz. 165), maar beschrijvingen als die in Oszwalds boek, bij Isperts kring, Cools, Hepp of Schulte, de vele artikelen over de Oostkolonisatie, betekenen toch vaak een pionieren in gebied, dat nog te veel door de Nederlandse historici is vermeden. Ik heb hier en daar reeds iets aangegeven, dat m.i. dit of dat nader onderzoek verdient[1]. En inderdaad vele onderwerpen vragen om een nadere behandeling, en bepaalde nazi-publicaties bieden ons uitgangspunten.

Zijn er dan nog resultaten, die wat dieper in de nazi-ideologie wortelen, en toch voor ons van waarde kunnen zijn? Voorzover ik kon zien, heeft iedere rasbiologische theorie, die op de geschiedenis werd toegepast - in uiterste consequentie kwam ik er slechts weinige tegen: Tjapkema, Keuchenius, Werner Schmidt en Martin Konrad b.v. - wel zeer geringe waarde. Evenmin kon ik mij verheugen over de directe oorlogspropagandistische studies, die zich op anti-Engelse, anti-Joodse of anti-Hollandse gevoelens baseerden en eigenlijk behalve in de waardering der feiten, niets werkelijk *nieuws* brachten. De verguizing van de Gouden Eeuw b.v. is wel curieus, maar weinig winstgevend. Hoewel er natuurlijk wel *iets* in zit, wanneer een Krekel of een Steding, Nederland beschuldigen van gering politiek inzicht en te grote openheid voor alleen geestelijk-cultuurlijke zaken. Ik zou er hoogstens tegenin kunnen brengen, dat dit nu juist de ware kracht en betekenis van de Nederlandse geschiedenis uitmaakt - en Krekel of Steding zouden zich over zulk een antwoord niet eens erg opwinden, zo verschillend is hun denkwereld en levensbeschouwing van de mijne.

Maar wannéér er sprake is van een zekere winst voor de Nederlandse geschiedstudie, dan moeten we dat b.v. zoeken in de z.g. ‘Keulse kring’. Ook hier kan men weer zeggen dat de studie van Petri en Steinbach over de vorming van

1 Ik noem hier nog eens met name de problemen van de Nederlands-Duitse grensvorming, de uitstralende kracht van Keulen in de Middeleeuwen, de Brabantse Rijkstraditie, het nietsamenvloeien van de 80-jarige en 30-jarige oorlog, de staatsrechtelijke verhouding tot het Rijk in later eeuwen, de Vlaams-Duitse contacten in de 19e eeuw, de Hollandse reacties op de Duitse expansie onder Bismarck etc.

de taalgrens ongetwijfeld ook *zonder* het nationaal-socialisme zou zijn verricht. Maar toch datgene, wat er later uit voortvloeide: de publicaties van Pesch, Klingenburg, Striefler en Petri zelf, was veel sterker geworteld in nazi-ideologische denkbeelden. Ik noem maar eens enkele punten die deze groep tot theses hebben geïnspireerd: de positie van de Nederlanden, vooral van Zuid-Nederland als grensland, maar dan als onderdeel van een grotere Romaans-Germaanse grens-zône; de ideeën omtrent de tegenstelling 'Volkstum-Kultur' ener- en 'Nation-Civilisation' anderzijds; de persoonlijkheden waarin deze tegenstelling tot een innerlijke strijd zou voeren, omdat zij zelf in dat grensland geboren waren (Kurth b.v.); de denkbeelden, die in de geschiedbeschouwingen hun neerslag ontvingen, gevat in de elkaar tegengestelde begrippen als natie en staat; de slechts betrekkelijk historische rol die daarbij de taalgrens zou hebben gespeeld. Het zijn allen evenzovele stimulerende en tot nadenken dwingende theses ook voor politiek en geestelijk anders-geaarde cultuurhistorici.

Over het algemeen mag evenmin de irrationele kant, de z.g. volkse ondergrond van het historisch gebeuren geheel worden verwaarloosd. Het best is deze gedachte nog uitgewerkt in de kijk op de Boerenopstanden in Vlaanderen in 1798. Inderdaad kan hierbij wel iets meer hebben meegespeeld dan alleen conservatief-clericale tegenstand of practisch-opportunistische protesten tegen conscriptie en belasting. Dat 'iets meer' zal misschien ook een rol hebben gespeeld in 1302, in de weerstanden tegen Bourgondië, in de Opstand, in de Vlaamse beweging. Het behoeft ons niet in de mystiek van bloed en Rijk te doen vastlopen om tot een zekere erkenning te komen van de onmeetbare irrationele krachten en waarden die in elk groepsbeleven en vooral groepsbesef mede hun werking hebben. Wanneer diezelfde boerenopstanden in een groter verband worden gebracht met andere, die in dezelfde tijd in Luxemburg, Lotharingen en het Rijngebied uitbraken, dan krijgt een locale gebeurtenis een verrassend reliëf. In de lijn van de romantische en de Diets-nationalistische geschiedschrijving kan ook de nationaal-socialistische voor ons enige waarde behouden.

De tweede vraag omtrent de waarde van ons onderzoek voor de geschiedenis van de periode 1933-45 kan ik eveneens slechts bevestigend beantwoorden binnen de reeds genoemde beperkingen van het materiaal. Door rechtstreekse studie van bronnen en gegevens - enigszins deed ik dit voor Hoofdstuk III - zou ik waarschijnlijk in vlugger tempo ook meer materiaal hebben gevonden over de geschiedenis van het nationaal-socialisme. Maar aan de andere kant heeft toch juist het indirecte karakter van de bereikte resultaten zijn charme. De reflectie van het wezen van het nationaal-socialisme in de bewegelijke stroom van het verleden, de weerspiegeling van de misschien in vele andere opzichten onderdrukte gevoelens van nationaal-socialisten, de voorzichtig-tastende toepassing van de ideologie, die soms onverwachts anders uitvalt, het is alles bijeengenomen een nog boeiend getuigenis van enkele aspecten van het nationaal-socialisme. Het is interessant b.v. historici te zien balanceren op het slappe

koord van een nationaal-socialistische geschiedbeschouwing, gespannen tussen de polen van partijtrouw en 'ouderwets' verantwoordelijkheidsgevoel. Zijn de capriolen van Van Genechten niet spannend, wanneer hij poogt de Nederlandse kool en de Duitse geit te sparen? Wat een levendigheid vinden wij in de polemiek over het Calvinisme! Is het niet opmerkelijk, dat Schimmelpenninck nog dient voor een oplaaiende partijtwist tussen NSB en Nederlandse SS? Typerend voor de ontwikkeling van het nationaal-socialisme in Nederland is de omslag na Mei 1940 van nationalistisch-Diets naar slaafs-Duits of wijds-Rijksbewustzijn. De merkwaardige gêne van vele nationaal-socialisten tegenover het Joodse vraagstuk; de problematiek van een trotse Gouden eeuw, die toch niet groots gevonden mocht worden; de curieuze overschakeling van koloniale Indische belangstelling naar de Oostkolonisatie, zij bewijzen het opportunistisch-onzeker karakter nog van het wordende nationaal-socialisme. Waarom ontbreekt eigenlijk de echte Führerverheerlijking zo sterk in de beschouwingen (Oranje en misschien enigszins De Ruyter uitgezonderd)? Mogelijk omdat Mussert en Elias als leiders mislukkingen waren en Feldmeyer of Van de Wiele het zelfs niet waren geworden, en omdat er maar geringe belangstelling in de Nederlanden bestond voor Hitler zelf?

Blijft tóch niet *ondanks* dit alles het totale resultaat nog schraal? Ik zou echter in deze schamelheid bijna een resultaat willen zien. Zij bewijst nl. niet alleen de armoede van de intellectuele kracht van het nationaal-socialisme, niet alleen de geringe aandacht die er aan de geschiedenis werd besteed door de omstandigheden, maar zij bewijst m.i. óók hoe funest een vrijheidbeperkende staatsmacht voor de wetenschap op zichzelf kan zijn. Wanneer men bronnen van kennis afsnijdt of inperkt, publicatiemogelijkheden direct of indirect afsnoert, de vrije uitwisseling van gedachten en meningen verbiedt, dan kan niet anders dan verschrompeling optreden.

Veel treffender en overtuigender heeft Lehmann-Haupt deze verschraling onder een dictatuur voor de kunst aangetoond. De illustraties, die zijn boek *Art under a dictatorship* verluchten, geven het proces van indroging in Duitsland en Sowjet-Rusland, en treffend genoeg op nauw verwante wijze, zeer goed weer. Het is als de geus of de brigand, die wij in de Nederlandse geschiedenis als de naamloze heros hebben ontmoet, wanneer men de reusachtige beelden van Thorack beziet. Forse, gespierde lijven, brutaal patserige mannelijkheid, maar levenloze saaie gezichten. En zoals Lehmann-Haupt opmerkt dat in bepaalde sectoren van de kunstbeoefening de verschrompeling en inkrimping scherper optrad dan in andere takken van kunst[1], zo meen ik ook in de geschiedschrijving bepaalde min of meer verschraalde sectoren van het verleden te hebben ontmoet: voor de visie op de Middeleeuwen trad m.i. een minder verdrogende en verarmende tendentie op dan bij die op b.v.

1 LEHMANN-HAUPT p. 136. Hij schat hier de beïnvloeding der ideologie op de kunst in de volgende percentages: painting 80-90 pct, sculpture 70-80 pct, architecture 40-60 pct en arts and crafts 20-30 pct. De onzekerheid van deze schatting maakt het echter m.i. niet mogelijk te spreken van een 'law of immunity of the arts', zoals de Schr. doet.

de Gouden Eeuw, al mag men hier de factor Toeval zeker niet uitschakelen.

Ook bij bepaalde historici meen ik enigszins deze geestelijke verarming te kunnen constateren. Niet zozeer bij de Nederlandse historici. Krekel zou zich niet meer hebben kunnen ontplooien dan juist in de Duitse tijd, zijn aanleg en aard, zijn belangstelling en rancunes kon hij uitleven op onbelemmerde wijze - zijn proefschrift beloofde al niet meer dan dat. Voor een Steinmetz kon hetzelfde gelden en voor Theunisz waren de politieke omstandigheden zelfs prikkelend om zich meer dan tevoren te doen gelden, terwijl beiden zich heel wat mans moeten hebben gevoeld toen zij tóch nog iets durfden te sputteren. Zelfs H. de Vries heeft zich alleen maar op intelligente wijze van buitenaf als amateur met de geschiedenis beziggehouden en de nazi-ideologie heeft hem daarbij hoogstens gestimuleerd.

Maar wél meen ik enigszins een verschraling te vinden bij enkele Duitse historici. Een historicus als Petri is door de omstandigheden gedrongen en verwrongen en het slechte geweten moet hem wel eens hebben gekweld toen hij zijn eigen wetenschappelijk verantwoorde taalgrens-theorie omboog ten bate van een politiek streven, dat hem nooit geheel heeft gelegen. En misschien kan men nog het sterkst de inschrompeling waarnemen bij iemand, die niet eens in de politiek werd meegesleept of zich liet meeslepen, maar toch, door de te geringe toevloed van andere, vooral buitenlandse gegevens, door de geestelijke atmosfeer, waarin zij moest ademen, onbewust eigen genuanceerd inzicht liet wegsmelten. Edith Ennen's ‘idealtypische’ beschouwingen over de Middeleeuwse stad, die zij tijdens de oorlog publiceert, hebben precies die uitdrogende neiging, die voor de wetenschap levensgevaarlijk kan worden, wanneer een volgende generatie niet meer beter weet[1]. Toen de grenzen weer open waren en men, in West-Duitsland althans, weer frisse buitenlandse lucht kon ademen[2], wist dezelfde geleerde mediaeviste Edith Ennen een boek te schrijven over de *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, die een rehabilitatie voor haarzelf en misschien ook voor de Duitse mediaevistiek in het algemeen was.

Studerend en werkend heb ik ook in dit onderwerp iets meer gezien dan alleen maar ... dit onderwerp. Geplaatst in het groter verband van de periode, waarin het nationaal-socialisme optrad, is het niet alleen maar dit verschijnsel op zichzelf. Het onderzoek naar de verbanden en contacten met het Rijk is mis-

1 Een zorgvuldige studie van de verarmende uitwerking van de soortgelijke ideologische dwang in de Sowjet-Unie is dringend gewenst.

2 In *Oost*-Duitsland is men van de drup in de gietregen terechtgekomen. Een zorgvuldige analyse van de *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* is gewenst. Typerend en ontstellend is b.v. het z.g. ‘Vorlesungsprogramm’ voor de ‘Geschichte des Staates und des Rechts in Deutschland’ dat op 18 januari 1955 door het ‘Staatssekretariat für das Hochschulwesen’ werd uitgegeven en bindende voorschriften voor de colleges aan de Oost-Duitse Universiteiten geeft, tot in het aantal uren, de te vermelden en te gebruiken literatuur toe. Vergeleken met dit ‘Programm’ dragen Fricks 16 punten een soepeler en meer vrijblijvend karakter, mede te danken aan de vaagheid van de nazi-ideologie in vergelijking met de meer systematisch strakke en heldere Sowjet-ideologie.

schien een uiting van het besef, dat ook wij ons verleden in grotere internationale aspecten moeten gaan zien dan wij als 'Kleinstaatler' gewend waren. De sociale belangstelling van De Vries kan men eveneens in een algemeen tijdsbeeld plaatsen. En heel de belangstelling voor het 'volkse' kan in verband gebracht worden met het algemene irrationalisme van de achter ons liggende tijd, als reactie op het weer oudere rationalistische vooruitgangsgeloof. Misschien schikken zich ook de nationaal-socialisten in het cultuurpatroon van onze tijd. in later historisch perspectief.

Ik zie althans in de nationaal-socialistische kijk op de Nederlandse geschiedenis ook een reflectie van een grootse tijd, al was deze reflectie er een, die teruggegeven werd door een gegolfde lachspiegel. Men kan bij zulk een lachspiegel hoogstens grijnzen, maar op den duur wordt men in-bedroefd. Want ook deze reflectie is dan toch uiteindelijk iets van onszelf.

Bijlage 1
Overzicht van de bestudeerde periodieken

NAAM	AARD	BESTUDEERDE PERIODE	KORTE TOELICHTING
Archiv für Landes- und Volksforschung, Deutsches	Driemaandelijks wetenschappelijk tijdschrift	1e Jrg. (37)- 7e Jrg. (43). Alle jaargangen.	Door het onderwerp moest dit Duitse tijdschrift onvermijdelijk nazi-ideologisch worden beïnvloed. Het behield wetenschappelijk niveau. Belangrijke artikelen van b.v. Petri, Steinbach e.a.
Balming	Weekblad van de De Vlag	18 apr. 43-2 sept. 44. Alle jaargangen.	In de tijd van de groei van de De Vlag in Vlaanderen stopgezet. Hoofdopstellers: Gerad Angenant (tot 25 apr. '44) en daarna Joh. Sacré. Slechts enkele historische bijdragen van enig belang.
Dagblad, Het Nationale	Dagblad van de NSB	2 nov. 36-30 april. 45. Alle jaargangen.	Onder leiding van Rost van Tonningen en nog een jaar lang (1940) tamelijk zelfstandig van de NSB. Later van minder belang. De Rostkern zakt af naar het SS kamp en het blijft een bijzonder slecht geredigeerd nieuwsblad. Medewerkers op historisch gebied o.a. Theunisz, Brünner.

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
Dagblad, Nederlandsch	Dagblad van Nationaal Front	april. 40-aug. 41. Alle jaargangen.	Opgericht in de tijd van voze groei van Meyers beweging. Inhoud van het blad even veelkleurig als de partij, over het algemeen nationaal-fascistisch, voorzichtig anti-semitisch, etc. Scherp polemisch tegen NSB en vooral NSNAP.
Dietbrand	Maandblad	oct. 32-dec. 39. Alle jaargangen.	Zie hierna No. I.
Frankenland	Maandblad van de Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'	oct. 43-aug. 44. Alle jaargangen.	Nauwe betrekking met de Germaansche Werkgemeenschap (SS). Bedoeld als apart volkskundig blad voor en over Limburg, Brabant en Rijnland. Hoofdredacteur: J.C. van der Aa. Leider van de Werkgemeenschap: H. Bindels. Interessant om de vaak anti-Hollandse strekking. Verder meest folkloristische babbelarijen.
Gids, De Nieuwe	Literair maandblad	jan 38-juni 43. Laatste jaargangen.	Zie hierna No. II.
Gudrun	Maandblad voor de Dietsche Bond van Vrouwen en Meisjes	jan. 35-jan. 43. Laatste jaargangen vóór 45.	Zie hierachter No. III.

Maandblad, Haagsch	Cultureel-wetenschappelijk en politiek	39-aug. 44. Laatste jaargangen.	Hoofdredacteur Mr. Dr. W.M. Westerman (kamerlid voor Nationaal Herstel 1933-37, daarna korte tijd lid van de NSB). In de twee eerste bezettingsjaren wordt

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
			een deel van de inhoud sterk anti-democratisch, pro-Duits en soms fascistisch. Daarnaast blijven ook neutrale artikelen. Na 1941 wordt het tijdschrift meer en meer politiekloos. Enkele nat.soc. medewerkers, o.a. Hulshof.
Maandblad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuur-Gemeenschap	Orgaan van deze vereniging	oct. 41-aug. 44. Alle jaargangen.	Bedoeld als cultureel Duits-Nederlands contactorgaan. Daarom ook afwisselend Duitse en Nederlandse bijdragen. Niveau komt niet erg hoog. Vooral belangstelling voor kunst.
Maandblad voor Volksche Opvoeding. Dietsch opvoedkundig tijdschrift.	Vlaams tijdschrift voor onderwijzend personeel	39-aug. 44. Alle jaargangen.	Opgericht door de bekende activiste-martelares Roza de Guchtenaere. Reeds in 1939 verboden wegens nazi-inhoud. Verscheen pas weer in febr. 1941 onder redactie van A. van Boghout. Sedert nov. 1942 wordt de term ‘Diets’ vermeden. Geraakte geheel bij de Devlag en werd in

			apr. 1943 het orgaan van de 'Werkgemeenschap Volksche Opvoeding' van de Devlag. Interessant voor enkele echte SS-artikelen over geschiedenisonderwijs (van Aerdenburg).
Misthoorn, De	'Onafhankelijk' weekblad	1 febr. 37-19 sept. 42. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. IV.

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
Nationaal-Socialist, De	Weekblad van het VNV	juni 41-25 aug. 44. Alle jaargangen.	Blijft, ondanks de titel, meer nationalistisch dan nationaal-socialistisch. Toch nog vrij onafhankelijk van het VNV. Toen Elias b.v. de actie voor vrijwilligers voor het Oostfront wilde stopzetten, gehoorzaamde dit blad niet. Historische bijdragen op zichzelf van weinig belang, alleen typerend voor VNV-belangstelling.
Nederland	Cultureel Maandblad	jan. 39-sept. 44. Laatste jaargangen.	Zie hierachter No. V.
Nederland, Nieuw	Cultureel-politiek maandblad (NSB)	juni 34-sept. 44. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. VI.
Opvoeding in volksche geest	Weekblad van het Opvoedersgilde (NSB)	juni 41-sept. 44. Alle jaargangen.	Blad voor onderwijzend personeel van NSB-kant. Enkele beschouwingen over geschiedenis-onderwijs van enig belang (M.O. Albers, F. Breedvelt).
Pionier, De	Maandblad voor Nederlanders in het Oosten	44, de 8 nummers.	Uitgave van het Nederlandsch Oost-Instituut (Dr. W. Goedhuys). Redacteur- B. van den Tempel. Vooral voorlichting voor de boeren-kolonisten. Enkele historische

			bijdragen over de Oostkolonisatie.
Post, Hollandsche	Neder-Duits en Diets onafhankelijk weekblad	sept. 34-aug. 44. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. VII.

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
Schouw, De	Maandblad van de Nederlandsche Cultuurkamer	jan. 42-jan. 45. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. VIII.
Soldaat, De Zwarte	Weekblad van Weerafdeling (WA) van de NSB	15 sept. 40-3 mei 45. Alle jaargangen.	Afgestemd op de eenvoudige lezer. Vooral gevuld met nieuws over de WA. De algemene artikelen zijn interessant om hun soms sterk-nationalistische, zelfs hardnekkig Dietse strekking. Trouw aan Mussert, soms merkbaar anti-SS.
SS Man, De	Weekblad van de Vlaamse SS	dec. 40-aug. 44. Alle jaargangen.	Hoofdredacteur tot 8 mrt. 1941: Ward Hermans, van 10 mei af: M.H. van der Walle. Te vergelijken qua uitvoering, inhoud en stijl met het Noord-Nederlandse 'Storm' (zie aldaar). Enkele belangwekkende historische bijdragen (Cools, van Roosbroeck).
SS Vormingsbladen	Maandblad voor SS-soldaten	febr. 41-mrt. 45. Alle jaargangen.	Uitgave van het SS Vormingsambt in Noord-Nederland, op bevel van Feldmeyer. In populaire, korte, zeer fraai uitgevoerde vorm werd hier de SS-wereldbeschouwing gepropageerd.

			Enkele historische beschouwingen van o.a. Theunisz, Brünner.
Storm	Weekblad van de Nederlandse SS	11 apr. 41-29 apr. 45. Alle jaargangen.	Echte SS-beschouwingen van vooral actuele aard. Heeft ook de pretentie culturele inhoud te bieden (o.a. Modderman). Maar is overi-

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
			gens vooral in de eerste jaren een schendblad in fraaie uitvoering. Fel anti-semitisch.
Vierteljahrsblätter, Rheinische	Wetenschappelijk orgaan van enige regionale historische verenigingen in het Duitse Rijngebied.	33 (3. Jhrg.)- 43 (7. Jhrg.). Alle jaargangen van Hitler-tijd.	Niet nazi-ideologisch, maar door belangstelling voor Germaanse, volkskundige zaken met 'völkisch' accent vaak in die richting. De 'Keulse kring' (Petri e.a.) publiceren hierin veel. Steinbach is in de redactie. Wetenschappelijk vaak hoog niveau.
Vlag, De	Maandblad van de *De*utsch-*Vlä*mische *A*rbeits *G*emeinschaft	zomer 37- aug. 44. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. IX.
Volk en Bodem	Maandblad van de Nederlandse Landstand	febr. 41-oct. 44. Alle jaargangen.	Uitgave van het Ned. Agrarisch Front (NSB), voor het kader. Popularisering van de bloed en bodem-theorie. Voor ons onderwerp van minder belang.
Volk, Ewiges	Schriftenreihe van het 'Verband deutscher Sippenforscher in den Niederlanden'	4 afleveringen 1942-1944. Alle jaargangen.	Hoofdredacteur Dr. W. Ispert. Een fraai geïllustreerde uitgave met genealogisch-historische bijdragen. Medewerkers o.a. van Toll, Kleyn, Becker, Scholta.

Volk en Kultuur	Weekblad voor de Vlaamse cultuur	1 febr. 41-26 aug. 44. Alle jaargangen.	Vooral bedoeld voor kunstenaars en cultureel-geïnteresseerden. Aanvankelijk een Redaktiecomité, waarin VNV-ers van diverse pluimage: de Pillecijn, de Poor-

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
			tere, Peeters, van de Wiele. Sedert 31 dec. 41 hoofdredacteur Frans Haepers. Geraakt in handen van de 'rechtervleugel' van het VNV., sterk nationalistisch, zelfs Diets. Nazi-ideologie is niet of nauwelijks aanwezig. Historische bijdragen van o.a. Mijs, de Poortere, de Bruyne.
Volk, Het Nieuwe	Weekblad van de NSNAP-van Rappard	15 jun. 40-26 sept. 41. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. X.
Volk, Ontwakend	Maandblad tot vorming van de Nederlandsche geest, uitgaande van de afdeling Vorming van de NSB	mei 40-sept. 44. Laatste jaargangen.	Aanvankelijk opgericht o.l.v. Ds. G. van Duyl. Pas na sept. 41 in betere uitvoering en van iets meer belang. Historische bijdragen zijn vrij kleurloos en van laag niveau.
Volk en Staat	Dagblad van het VNV	mei 40-4 sept. 44. Laatste jaargangen.	In 1936 opvolger van *De Schelde*. Blijft enigszins onafhankelijk van de VNV-leiding. Onder goede zakelijke leiding van Karel Peeters, met een wassend abonnementental, gaat het blad na mei 1940 een goede tijd

tegemoet. Redacteuren Anton Mermans (voor de volks-editie A) en Jan Brans (voor de intellectuele editie B), sedert herfst 1941 is het blad nl. in twee edities gesplitst. Onderling verschil echter niet zeer groot. Belangrijke bron voor de politieke ge-

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
			schiedenis van het VNV. Historische bijdragen meest nationalistisch.
Volk en Vaderland	Weekblad van de NSB	7 jan. 33-4 mei 45. Alle jaargangen.	Sterk propagandistische, politiek-actuele inhoud. In de redactie tot 1941 o.a. G. Kettmann Jr., daarna L. Lindeman. Sporadisch enige historische beschouwingen o.a. van H. Plaizier, met Dietse strekking, Paulina Havelaar, P.C. de Roo (anti-semiet). Populaire aard. Soms polemisch (b.v. Carp).
Vorming	Maandblad voor het kader van de Nederlandsche Arbeidsdienst	jan 42-sept. 44. Alle jaargangen.	Fraai uitgevoerd blad met hoofdzakelijk arbeidsdienstnieuws en -voorlichting. Soms culturele bijdragen, min of meer verdwaald: de 'diepzinnige' artikelenreeks van Krekel (Bronnen 123).
Waag, De	Weekblad	jan. 37-25 apr. 45. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. XI.
Wacht, Volksche	Maandblad uitgaande van de Volksche Werkgemeenschap	1936-sept. 44. Alle jaargangen.	Zie hierachter No. XII.

Weegschaal, De	Maandblad over het Duitse Boek	nov. 40-mrt. 45. Laatste jaargangen.	Niet nationaal-socialistisch van opzet, maar welwillend pro-Duits. Redactieleider Prof. Dr. J. van Dam (Secretaris-Generaal van Onderwijs, sedert 1943 begunstigend lid van de SS). Steeds meer nationaal-socialistische medewerkers wor-

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
			den aangetrokken, al blijven ook anderen medewerken. Enkele historische recensies van: Krekel, van Dam, Snijder en Theunisz.
Weg, De	Weekblad van het Nationaal Front	apr. 30-aug. 41. Alle jaargangen	Zie hierachter No. XIII.
Westland	Cultureel-letterkundig maandblad Vlaanderen	juni 42-aug. 44. Alle jaargangen	Aanvankelijk uitgaande van VNV-letterkundigen (Hoofdredacteur De Pillecijn), sedert begin 1943 geheel in handen van de Devlag (De Pillecijn verdwijnt uit de redactie, Fr. van der Auwera en A. Thiry blijven). Sterk nazi-ideologisch, met curieuze literaire SS-elementen. Hoofdzakelijk literaire inhoud.
Westland	Blätter fur Landschaft, Geschichte und Kultur am Rhein Mosel, Maas und Schelde	43-44, 4 Folgen. Alle jaargangen	Uitgegeven door de Rijks-commissaris Dr. A. Seyss-Inquart. Bijzonder fraai geillustreerde uitgaven, met vooral Duitse medewerkers van wetenschappelijke standing (Spahn, Petri, Just e.v.a.). Poging om

			cultureel-wetenschappelijk de grens tussen Nederland en Duitsland weg te wissen. Ook veel artikelen van direct propagandistische aard.
Woord, Het Vrije	Weekblad van de Troelstra-beweging	25 mei 1940- 18 Oct. 1941. Laatste jaargangen	Geraakt in deze periode sterk in NSNAP richting, waarbij het zich tenslotte in juli 1941 aansluit. Aanvankelijk een splinterpartij van

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
			de SDAP o.l.v. van Paul Kiés, ook hoofdredacteur van het blad. Wegens felle aanval op de NSB op 19 oct. 41, door de bezetter verboden. Inhoud te vergelijken met *Het Nieuwe Volk* (zie aldaar). Historische beschouwingen van minder belang, alleen interessant voor de pogingen om Troelstra te canoniseren als voorganger van het nationaal-socialisme.
Zeitschrift, Historische	Duits driemaandelijks wetenschappelijk-historisch tijdschrift	1936 (Bd. 153) 1943 (Bd. 168)	Wetenschappelijk van groot belang. Voor deze studie werden vooral de bibliografieën met vrucht doorgenomen en de nazi-beschouwingen over de geschiedenis bestudeerd. Over die van Nederland is hier weinig te vinden. Naast nazi-ideologische artikelen bleef het H.Z. ook ‘ouderwetse’ artikelen opnemen (zie hiervóór blz. 46).
Zeitung, Brüsseler	Duits dagblad in België	1 juli 1940-2 sept. 1944. Alle jaarganggen.	Te vergelijken met de *Deutsche Zeitung in den*

Niederlanden (zie aldaar). Naast de nieuwsvoorziening veel culturele en populair-wetenschappelijke bijdragen, o.a. over de Nederlandse geschiedenis. Soms met een Duits-nationalistische, soms typisch nationaal-socialistische inhoud.

NAAM	AARD	PERIODE	KORTE TOELICHTING
Zeitung in den Niederlanden, Deutsche	Duits dagblad in Nederland	5 juni 1940-2 mei 1945. Alle jaargangen.	Sterker nazi-ideologisch van inhoud dan *Brüsseler Zeitung* (zie aldaar). Naast nieuws vele culturele en populairwetenschappelijke bijdragen

Incidenteel, hetzij omdat hun belang minder groot voor het onderwerp bleek, hetzij omdat de jaargangen niet volledig konden worden ingezien, werden geraadpleegd:

Aktion, Die
Arbeit, Deutsche
Blauwvoet, De-
Deutschtum im Ausland
Geist der Zeit
Monatshefte, Nationalsozialistische
Nederland, Groot (sedert '43 in nat.soc. handen)
Niederlande
Reich, Das Innere
Revue, Europäische
Saxo-Frisia
Vergangenheit und Gegenwart
Volk und Reich
Welt, Niederdeutsche
Westmark, Die
Wochenzeitung für die Niederlande, Deutsche
Zeitschrift für Geopolitik
Zeitschrift für Politik

Uitvoeriger toelichting *bij enkele van de voornaamste periodieken*

I. Dietbrand

'Tijdschrift van het Dietsche Geslacht' maandelijks sedert october 1932 uitgegeven door de letterkundige oud-activist WIES MOENS. Oorspronkelijk sloot zich dit tijdschrift nauw aan bij de beweging van Joris van Severen, Verdinaso. In augustus 1934 trad Moens echter uit deze beweging, omdat hij zich niet kon aansluiten bij Van Severens 'Nieuwe Marsch-richting', nl. in plaats van Groot-Dietsland het nastreven van een Bourgondisch Rijk. Nauwe aansluiting vindt Moens bij de katholiek-nationalistische jeugdorganisaties, die uit de kring van Dosfel zijn ontstaan

(zie Gudrun). In december 1939 werd de uitgave stopgezet wegens ‘het ontbreken van geregelde goede medewerking in de huidige omstandigheden.’

Het blad houdt zich bezig met literatuur, politiek en wetenschappen. De gehele toon is in hoofdzaak groot-Nederlands, scherp anti-Frans. Opvallend is, voor deze tijd tenminste, reeds de sterk pro-Duitse en pro-Italiaanse toon, al is deze nog hoofdzakelijk apologetisch en vergoelijkend. Enkele anti-semitische artikelen komen in het tijdschrift voor. De NSB wordt afgewezen als te tam en te uitsluitend Hollands. De ‘Groot-Dietse werkelijkheid’ overheerst alles. Het blad draagt een intellectueel-literair cachet. Historische bijdragen van Dr. H. Bruch, Dr. Paulina W. Havelaar en Dr. H. Krekel.

II. De Nieuwe Gids

Dit oude tijdschrift van de groep-Kloos, ontving na Kloos' dood op 31 maart 1938 een nieuwe redactie met o.a. de notoire fascist ‘Dr.’ ALFRED A. HAIGHTON en als andere redactieleden Dr. Lodewijk van Deyssel, Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, Martien Beversluis (die later in het nazi-vaarwater geraakte) en Louis Knuvelder (katholiek fascist). Niet geheel ten onrechte wordt dan reeds in Nederland voor het tijdschrift als nazi-besmet gewaarschuwd, hoewel politieke uitspraken zelden zijn te vinden, en in dat geval dan nog hoogstens conservatief-nationalistisch of ‘objectief’ fascistisch uitvallen. Na mei 1940 komt een

nieuwe redactie tot stand: Haighton blijft hoofdredacteur, Van Deyssel en Jeanne Kloos houden zitting in de redactie, waarbij zich dan twee NSBers George Kettmann Jr. en P.E. Keuchenius voegen en later nog weer Martien Beversluis (inmiddels eveneens nationaal-socialist geworden) in juli 1941. Het blijft een smet op de naam van Van Deyssel, dat hij zijn medewerking aan dit blad bleef verlenen. Vooral Haighton opent steeds sterker en heviger zijn fiolen van toorn tegen zijn haatobjecten: de Joden, Multatuli, de nieuwe spelling, het parlementair-democratisch verleden, de vervolging van nationaal-socialisten in Nederland vóór mei '40 enz. De andere nazi's van de Redactie, die in 1942 in SS-richting zwenken, leveren eigen beschouwingen over ras, literatuur enz. Op 23 april 1943 sterft Haighton plotseling en de uitgave van het tijdschrift moet worden stopgezet: Haighton had in hoofdzaak het blad gefinancierd. Historische bijdragen kwamen vrijwel uitsluitend van de hand van Haighton zelf.

III. Gudrun

Oorspronkelijk het tijdschrift voor RK Vlaamsche Vrouwen en Meisjes, een der jongeren-bewegingen ontstaan uit het activisme. De naam van L. DOSFEL was aan dit R.K. nationalisme verbonden. In september 1937 wordt deze groepering de Dietsche Bond van Vrouwen en Meisjes. Redactrice van het blad en leidster van deze beweging is Mevr. Dosfel. In opzet bleef zij een onafhankelijke vereniging, los van partij of autoriteit met als uitsluitend doel de ‘nationale opvoeding’, daarom alleen al zich moeizaam handhavend, omdat de clerus zich tegen deze Dietse tendenties verzette en door middel van Katholieke Actie-jeugdgroepen de meisjesbeweging ernstig beconcurreerde, zoals in later tijd ook de organisaties van het VNV en Verdinaso deden. Vóór de oorlog oriënteert het blad zich duidelijk op Duitsland, reisverslagen uit dat land, excursies naar dat land worden in het blad aangekondigd. Herhaaldelijk is er sprake van ‘Nederduits’ en van het ‘Germaanse ras’. Tijdens de bezetting wordt de toon niet scherper pro-nazi, blijft sterk Diets en heel voorzichtig pro-Duits. Het uitsluitend Dietse standpunt schijnt de bezetter zo te hebben mishaagd, dat met het jaar 1943 geen papiertoewijzing aan ‘Gudrun’ plaats vond en de uitgave moest worden stopgezet.

De inhoud van het blad bevat hoofdzakelijk verenigingsnieuws. Enkele historische bijdragen komen erin voor, vooral van Dr. Paulina W. Havclaar.

Gegevens over de geschiedenis van deze Bond o.a. in *Gudrun* mei/juni/juli 1953 (25e jrg. Nrs. 3-4-5), vooral blz. 35-43 (Mw. L. Dosfel-Tijsmans, *De Vlaamse Meisjesbeweging*).

IV. De Misthoorn

1 februari 1937 begint dit weekblad onder de naam *Ons Volksbelang* onder de redactie van DR. P. MOLENBROEK. 15 januari 1938 krijgt het blad de naam *Orgaan van het Comité tot bestudering van het Joodse vraagstuk*. Op 12 augustus 1939 wordt dit

een Stichting met de namen van Dr. P. Molenbroek, P.E. Keuchenius, A. van der Oord en J. Nijsse. In november 1939 wordt het blad door de regeringsautoriteiten in beslag genomen, zodat het pas weer in januari 1940, dan gedrukt in Duitsland, kan verschijnen. Geleidelijk aan geraakt de Redactie, waarbij zich E.C.H. Locht en George Kettmann Jr, de laatste jaren achtereen redacteur van *Volk en Vaderland*, voegden, in SS vaarwater. Duitse instanties, o.a. de Commissaris-Generaal Schmidt, steunen het blad financiëel. In de laatste nummers in het jaar 1942 ontketent *De Misthoorn* een felle campagne tegen de NSB-leiding, die verburgerlijkt en corrupt wordt voorgesteld. De 'inside-information' en de vele persoonlijke toespelingen die de redacteurs, zelf 'nourris dans le sérail', kunnen maken op de NSB veroorzaakt verontwaardiging en trekt gretig publiek in die kringen. 'Naar de mestvaalt met *De Misthoorn*! Hoe lang zal dit blad nog kunnen stoken tegen het nationaal-socialisme?' staat er reeds op 3 juli 1942 in het W.A.-blad *De Zwarte Soldaat*. Eindelijk, wanneer in het nummer van 9 sept. 1942 triomfantelijk de brieven staan afgedrukt, waarin Keuchenius, Locht en Kettmann uit de NSB zijn gestoten, wordt het blad op aandringen van de NSB door de bezettingsautoriteiten verboden. Mussert was zo gebeten op Kettmann, dat de laatste op advies van Schmidt tijdelijk naar Duitsland vertrok.

Van het begin af aan is het blad een sensatieblad van anti-semitische en anti-maçonnieke aard en van zeer laag allooi. Voor Nederland was het een imitatie van de Duitse *Stürmer*, te vergelijken ook met het vooral anti-semitische schendblad in Vlaanderen *Volksche Aanval*. Vooral na de meidagen 1940 wordt het blad, door zijn hoge oplaag en wijde verspreiding (de Duitse

subsidies) een berucht sensatieblad met opzienbarende onthullingen over het Nederlandse Vorstenhuis, de Joodse gevaren en zedelijke decadentie. De 'historische' betogen, versjes etc. zijn wel typerend maar niets meer dan dat.

V. Nederland

Dit blad van zeer oude datum geraakt in 1939 onder de redactie van Dr. J. Mullemeister, DRS. W.H. HAIGHTON (niet te verwarren met zijn broer Alfred) en Emile Buysse. Als een 'onafhankelijk' tweemaandelijks tijdschrift. Dan reeds is het nationalistisch, anti-parlementair, met een sterk 'objectieve' toon, wanneer Italië en Duitsland ter sprake komen. Bij het uitbreken van de oorlog in september 1939 bepleit de redactie 'neutraliteit des gemoeds', Mullemeister ontkent heftig dat het blad 'semi-fascistisch' zou zijn. Ook na mei 1940 is de toon aanvankelijk nog zeer gematigd: Mullemeister verdedigt de waardigheid van de koningin en haar wijs besluit om het land te verlaten. Wel wordt men nog critischer tegenover het democratisch verleden (een algemeen verschijnsel) en fel anti-Engels. 8 augustus 1940 schaart de redactie zich openlijk achter het Nationaal Front. Nu wordt alles ook nog pro-Duits en sterker fascistisch. De financier van het blad W. Haighton treedt steeds meer naar voren. Op 1 april 1941 treedt Mullemeister uit de redactie en Haighton bedankt voor het Nationaal Front. Zoals ook anderen, Zwertbroek b.v., gaat Haighton over naar de NSNAP-van Rappard, in het october-nummer verklaart Haighton zijn stap: Meyers 'Jezuïtisme' stond hem niet aan. Definitief slaat het blad de nationaal-socialistische richting in met januari 1942. *Nederland* wordt een 'maandblad voor het geestesleven in Nederland, Duitschland en elders' onder redactie van alweer W. Haighton (hoofdredacteur) en verder als redacteuren Dr. Rudolf Steinmetz, D. Volker Nijland en M. van Lokhorst. Een rubriek 'Uit het Rijk' wordt door de Duitser H. Eberle verzorgd. De opmaak van het blad imiteert Rosenbergs *Nationalsozialistische Monatshefte*. 1 februari sluit Dr. Frans Vermeulen zich bij de redactie aan, op 1 maart 1943 trekt Nijland zich terug. In september 1944 wordt de uitgave stopgezet. Haighton zelf was inmiddels reeds lang begunstigend lid van de SS geworden.

Interessant is de geleidelijke nationaal-socialisering van het blad. Het behoudt een intellectuele pretentie, een zekere 'onafhankelijkheid' en zeilt van rechts-nationalistisch over Nationaal Front naar SS-richting. Een Jubileumuitgave van *Nederland* G.A. Leenen, *Tien Bewogen Jaren* 1933-1943 (een privé-druk in 25 exemplaren, waarvan een aanwezig op het R.v.O.) geeft deze wendingen in een verzameling citaten zeer aardig weer, het voorstellend als 'een geleidelijke groei tot bewustwording'. Historische bijdragen dragen eveneens een intellectueel SS-karakter en zijn bijzonder interessant voor ons onderwerp. Ook voor de polemieken, vooral gericht tegen Hugo Visscher. Bijdragen o.a. van Haighton zelf, S. van Steenoord (Siegfried Sommer), Hugo Visscher, R. Steinmetz, Mr. H. de Vries, Dr. J. van Essen.

VI. Nieuw Nederland

Dit tijdschrift heeft tegenover de NSB deze restrictie: '*Nieuw Nederland* verschijnt als een onafhankelijk orgaan ter bestudering en bevordering van de nieuwe gedachte. De NSB in Nederland neemt met belangstelling kennis van de vrije uitingen der medewerkers om op den duur het beste daaruit tot het hare te maken.' Hiermee wordt ook het vage en nog onzekere karakter van het NSB-program erkend. 1 juni 1934 verschijnt het voor het eerst. Aanvankelijk is Dr. Emile Verviers de redactieleider, in Januari 1936 ontvangt deze leider collegae in DR. R. VAN GENECHTEN en E.J. Roskam, in Juli 1936 trekt Verviers zich terug, in december '37 Roskam. Van dien tijd af is Van Genechten de enige redacteur gebleven. September 1944 wordt de uitgave stopgezet.

Het blad blijft het intellectuele forum bij uitstek van de NSB. Over vrijwel alle vraagstukken wordt hierin uitvoerig gepubliceerd. Vóór de oorlog zijn de historische bijdragen tamelijk kleurloos nationalistisch, b.v. van H. Plaizier en Mr. S.J.M. Wijthoff, of duidelijk Dietsgezind, vooral in de artikelen van Dr. L. Delfos, die min of meer per ongeluk door zijn oude activistische kennismaking met Van Genechten, in dit tijdschrift terecht was gekomen. In de bezettingstijd komen nazi-ideologische elementen, ofschoon in gematigde vormen, onmiskenbaar naar boven in de bijdragen over de Nederlandse geschiedenis o.a. bij E.G.C. Brünner, Dr. T. Goedewaagen, Prof. Jhr. Dr. D.C. Rengers Hora Siccama en Prof. Dr. L.J. van Apeldoorn. Van Genechten zelf moet vaak en veel in 'zijn tijdschrift' publiceren.

VII. Hollandsche Post

Dit tijdschrift (soms wekelijks, soms half- of heel-maandelijks) begint in september 1934 'Voor vrije religie, nationale staatkunde, kultuur en economie' met als hoofdopsteller J.R.J. Schut van Kollum. Reeds van het begin af aan is het blad sterk pro-Duits, antisemitisch en Vlaams-georiënteerd. Dit wordt in de tweede jaargang (1 juli 1936) onder leiding van JEF HINDERDAEL nog sterker. P.E. Keuchenius kan hierin zijn fragmenten van zijn grote werk *Bloed en Mythe als levenswet*, bedoeld als pendant voor Nederland van Rosenbergs 'Mythus', publiceren. Hinderdael zelf, een warhoofdig, waarschijnlijk armoedig flamingant en dichter, reist door Duitsland en schrijft peinzende literaire verslagen over dat nieuwe land. Ook Duitsers werken spoedig mee: W. Heggen, Karl Heckmann e.a. Ongetwijfeld hebben Duitse gelden het blad staande gehouden vóór de oorlog, en rijkelijk gesubsidiëerd na de inval. Contacten met politiek niet onbelangrijke nazi-figuren als Dr. R.P. Oszwald en later Dr. W. Ispert, die voor zijn eigen ondernemingen (*Ewiges Volk*, Forschungsstelle 'Volk und Raum') Hinderdael als uitgever chartert (De Mijlpaal, Soest), hebben deze financiering vergemakkelijkt. Na mei 1940 wordt de NSNAP-van Rappard openlijk erkend als de meest juiste partij. 1 november 1940 distancieert de redactie zich van ieder politiek groot-Nederland en komt via de Neder-Duitse tot de Rijks-gedachte. Begin 1942 verschijnt het blad in groot formaat 'Voor de opbouw van Europa'. In augustus 1944 wordt de uitgave stopgezet.

De inhoud van het blad is uitermate gemengd en van niet zeer hoog niveau. Duitse bijdragen zijn iets beter dan de Nederlandse, en daarom interessant, omdat zij onverhulder SS-karakter tonen dan de meeste andere Nederlandse nazi-periodieken. Historische bijdragen o.a. van Karl Heckmann, H.F. Blunck, Martin Konrad, zeer vele van P.E. Keuchenius.

VIII. De Schouw

Dit orgaan van de Nederlandsche Cultuurkamer begon in 1942 onder redactie van DR. T. GOEDEWAAGEN en Henri Bruning. Op 1 juli 1942 trekt Bruning zich terug, redactie-secretaris wordt dan F.H. Sampimon, in februari 1943 weer opgevolgd door A.B. Roels. Met het aftreden van Goedewaagen als Secretaris Generaal voor Volksvoorlichting en Kunsten moest ook het redacteurschap door Goedewaagen worden opgegeven, sedert maart 1943 trad Dr. J. van Ham als waarnemend hoofdredacteur op. In januari 1945 wordt de uitgave stopgezet.

Het blad houdt zich vooral bezig met de kunst, vaak dan getoetst aan nationaal-socialistische maatstaven. De toon is intellectualistisch en gematigd. De uitgave is zeer goed verzorgd en fraai geïllustreerd. Historische bijdragen van Dr. E.G.C. Brünner, Dr. H. Krekel en Dr. Joh. Theunisz.

IX. De Vlag

Een aanvankelijk onregelmatig verschijnend tijdschrift van de in 1934 opgerichte DEutsch-VLämische Arbeits Gemeinschaft. De uitgave begint nov. 1936. Het Nederlands gedeelte staat onder hoofdredactie van DR. JEF VAN DE WIELE met een voorlopig redactie-comité van Prof. Ir. G. Reyntjens, Dr. F.R. Lissens, Lic. M. van Meersel en Dr. J.L. Pauwels; het Duitse gedeelte: Jupp Deckers (Keulen). In het februari-nummer van 1938 (nog steeds Jrg. 1 No. 7/8) werd DR. F. PETRI verantwoordelijk voor het Duitse gedeelte. Met het begin van de tweede jaargang (april 1938) werd overgeschakeld op een enigszins beperkter onderneming van een uitgave van 'Sonder-Hefte', er komen voor deze jaargang in 1938 toch nog vier dikke nummers over de onderwerpen: geschiedenis, wetenschappelijke betrekkingen etc. Na 1938 houdt de noodlijdende uitgave (slechts 100 abonnees) op. De bedoeling van De Vlag komt duidelijk uit: de gemeenschappelijke Germaanse grondslag van het Duitse en Vlaamse volk, de onderlinge cultuurverwantschappen en contacten worden sterk naar voren gehaald. Belangstelling voor het activisme of groot-Nederland, voor politiek in engere zin, wordt in dit tijdschrift over het algemeen niet getoond.

In augustus 1940 begint het tijdschrift weer met een regelmatiger uitgave: voor het Duitse deel treedt nu L. Pesch als verantwoordelijk redacteur op. Met augustus 1941 wordt alles grootser opgezet: flink formaat, hogere oplaag. De Duitse politieke belangstelling voor dit blad en de steeds actievere vereniging van de Devlag onder de energieke, eerzuchtige leiding van Van de Wiele, die er achter staat, hebben het belang van het tijdschrift doen groeien, ook al onderging het inwendig alleen in zoverre enige verandering, dat er nu naast culturele en

wetenschappelijke artikelen meer en meer SS-getinte politieke beschouwingen verschenen. Aangezien in de loop der volgende jaren de Devlag steeds meer de beschikking kreeg over andere periodieken, kon dit maandblad toch enigszins zijn cultureel wetenschappelijk cachet behouden. De redactie was sedert augustus 1941 (de 'vierde' jaargang dus) in handen van DR. R. WILKENING als Hauptschriftsteller met Pesch 'stellvertretend' voor het Duitse gedeelte en Van de Wiele nog altijd als hoofdredacteur voor het Nederlandse gedeelte. Het blad staakt zijn uitgave in augustus 1944.

Van Vlaamse en Duitse zijde is alles gedaan om het niveau hoog te houden. Het blad is mooi uitgevoerd en goed geïllustreerd, in dit opzicht vergelijkbaar met *De Schouw*. De historische bijdragen zijn vaak interessant en van belang o.a. van Dr. R. van Roosbroeck, Dr. Antoon Jacob, Dr. Jan Denucé, Dr. K. Engelbeen en Duitsers als Prof. E. Anrich, Prof. Martin Spahn e.v.a.

Het politieke belang van de Devlag komt hier niet ter sprake, zie hiervóór blz 90 e.v.

X. Het Nieuwe Volk

Dit blad is de opvolger van het sedert april 1932 onregelmatig verschijnende orgaan van de NSNAP-van Rappard *De Nationaal-socialist*. Onder de nieuwe naam begint dit blad zijn bestaan na de Duitse inval op 15 juni 1940, en dan regelmatig wekelijks, in een betere uitvoering (vóór mei 1940 meestal gestencild) en in groter oplage en groeiende omvang. Sedert februari 1941 zelfs met 8 pagina's. De Duitse subsidies, verleend door Commissaris-generaal Schmidt, worden merkbaar. Aanvankelijk wordt de redactie niet vermeld, alleen de naam van de Leider: Dr. E.H. van Rappard staat in de kop. Sedert 17 mei wordt als hoofdredacteur vermeld, JOH. HEPP, met sedert 5 juli als plaatsvervanger C. Thoen. Als inleiding tot de definitieve opheffing van de partij, op bevel van de Duitse bezetter, met de bedoeling de leden in NSB en SS te laten wegvloeien, werd op 26 sept. 1941 door Van Rappard besloten de uitgave van het blad stop te zetten 'om de NSB de volle kans te geven'.

Gemeten aan het aantal leden en abonnees is het blad van gering belang. Maar wanneer men let op het feit, dat de NSNAP in menig opzicht de, wat wilde, voorbereiding vormde voor de disciplinaire en consequente SS-denkbeelden, wint het blad toch aan belang. Anders dan schendbladen als *De Misthoorn* of echte propagandabladen als *Storm* werd in dit blad, naast deze activiteiten, toch nog vooral gepoogd het streven van de NSNAP te verklaren, te rechtvaardigen en zelfs historisch te funderen. De strakke, geforceerde pogingen om Nederland een Duits verleden te geven - de Rijksgedachte was in de begintijd van de bezetting nog maar zwak - de felle aanvallen op de 'Nederlandse engheid' zijn even curieus als typerend. Historische bijdragen o.a. van J. Hepp, P.E. Keuchenius, H.J. Marinus en C. Thoen.

XI. De Waag

In januari 1937 opgericht als algemeen politiek en economisch weekblad. Hoofdredacteur wordt Th.B.F. Hoyer en economisch redacteur Dr. Ir. M.D. Dijt. Dijt was secretaris van de oliemagnaat Sir H.W.A. Deterding, die de uitgave van het blad financierde. Het blad legt zich niet vast aan een partij. De toon is echter van het begin af aan anti-internationaal, anti-parlementair, sterk conservatief en in toenemende mate pro-Duits. In januari 1938 treedt Dijt, in april Hoyer af. Mogelijk omdat nu de Deterdingse subsidie ophield werd *De Waag* omgezet in een Stichting met als ondertekenaars IR. B. WIGERSMA, Prof. J. Hessing, Dr. C. Winkler Prins, allen Hegeliaanse Bollandisten, die zich in de NSB tegenover de daar sterk vertegenwoordigde Christelijk-protestantse richting moeizaam konden thuisgevoelen, na 1937 waren de beide eersten uitgetreden. Sedert augustus 1938 treedt dan als hoofdredacteur C.C. Küpfer op, die in 1940 in het Nationaal Front zou geraken. Waarschijnlijk hebben financiële moeilijkheden evenzeer als persoonlijke tegenstellingen ertoe geleid, dat redactiewisselingen herhaaldelijk voorkomen. Na 21 september 1939 komt een nieuwe redactie: Ir. B. Wigersma voorzitter, anderen: Dr. J.H. Carp, Dr. T. Goedewaagen, Prof. J. Hessing en Prof. Mr. Dr. H. Westra. Op 9 mei 1940 treedt Goedewaagen als hoofdredacteur op. 20 juni menen Wigersma en Hessing zich als 'ouderen' te moeten terugtrekken, terwijl op 1 augustus 1940 Goedewaagen, die via de NSB belangrijker posten hoopt te verwerven, aftreedt en de redactie vergroot wort met MR. A.F. ZWAARDEMAKER en Wigersma (de 'oudere' retour!). Vooral Zwaardemaker wil nu van dit blad een onafhankelijk autoritair-gezind blad maken. Deze

onafhankelijke periode van ‘De Waag’ blijkt duidelijk, wanneer Carp in october 1940 voor zijn plaats in de redactie bedankt, omdat Zwaardemaker in een artikel de NSB met andere partijen gelijk heeft gesteld. Henri Bruning volgt Carp op. Januari 1941 wordt de redactie tenslotte als volgt; Mr. A.F. Zwaardemaker hoofdredacteur met als leden Henri Bruning, J.A.H. van der Does, Dr. J. Smit en Prof. Dr. H. Westra. Het blad blijft Duits-welwillend ‘neutraal’, ‘al zullen wij *in wezen* dezelfden gang moeten gaan als het Italiaanse en Duitse volk, daarom zullen wij dit niet op hunne wijze doen’ (Wigersma). In mei 1941 volgt een nieuwe redactiewijziging: Zwaardemaker moet het met zijn waarnemende hoofdredacteur H.M. Klomp stellen met vaste medewerkers, die vroeger in de redactie zaten, Bruning, van der Does en Smit; Westra ontbreekt. Op 8 augustus 1941 volgt dan de nieuwe, maar nu laatste reorganisatie. De financiële moeilijkheden dwingen ertoe om ergens subsidie te zoeken, Van der Does introduceert Rost van Tonningen, Zwaardemaker moet zich terugtrekken en ‘bij een keerpunt der geschiedenis na een jaar van niet geringe interne spanningen’ wordt DRS. W. GOEDHUYS, een creatuur van Rost van Tonningen - tot de zomer 1942 hoofdredacteur van de Arbeiderspers - hoofdredacteur van ‘De Waag’. Hiermee lag het blad definitief vast, dankzij ook de nu zekere financiëring door Rost. Het blad kiest nu een duidelijke SS-richting. In januari 1943 komt SYBREN MODDERMAN als plaatsvervanger in de Redactie. Op 25 april 1945 verschijnt het laatste nummer in stencil, met tekst van Modderman, waarin voor het laatst het geloof in de Führer wordt beleden; ‘Credo quia absurdum’.

De Waagkring vóór augustus 1941 vormt een interessant, intellectueel gevogelte van zeer verschillend pluimage. Hieruit zijn mede de spanningen en redactiewisselingen te verklaren: tegen en vóór de NSB, sterker en minder sterk pro-Duits, autoritair-liberaal gezinden contra meer nationaal-socialistisch-georiënteerden etc. Terwijl vóór de oorlog het blad nog een vrij gewoon weekblad-karakter draagt, krijgt het in de jaren 1940 en 1941 een veel levender soms zelfs polemisch karakter. Een zekere intellectuele standing weet het blad dan toch te handhaven. De paleisrevolutie van augustus 1941 geeft het een ‘rustiger’ aanschijn: speciale rubrieken, sterke en constante nazi-oriëntering. Rost kan via Goedhuys het blad steeds meer in radicale SS-richting sturen. Vele historische beschouwingen van o.a. Aartsma, van Duyl, Paulina Havelaar, Krekel, Modderman, Hugo Visscher en Zwaardemaker.

XII. Volksche Wacht

Dit maandblad begint in 1936 als *De Wolfsangel* onder redactie van MR. H. REYDON, als ‘strijdblad voor Nederlands volksbewustzijn.’ Later krijgt het de titel *Der Vadren Erfdeel*. De uitgave van dit voor NSB-ers bestemde blad bewijst dat ook vóór 1940 duidelijk Duitse nazi-elementen in de NSB doorgedrongen waren, het is geheel ‘volks’ in zijn belangstelling: folklore, eeuwig levende tekens, verheerlijking der Germanen. In de herst 1940 wordt J.C. Nachenius nog even redacteur. In december komt het blad in handen van Feldmeyer en zijn Volksche Werkgemeenschap, onder de naam van *Volksche Wacht* wordt het nu door de Uitgeverij ‘Hamer’ uitgegeven, en staat onder SS-invloed. In april krijgt het blad een nieuwe vorm om een doublure

met de andere periodiek van de Werkgemeenschap: *Hamer* te voorkomen. Het wordt nu grondiger en uitgebreider over 'volkse cultuur, volkskunde, heemkunde, rassenkunde, erfgezondheid, bevolkingspolitiek, sibbekunde' enz., onder het hoofddirecteurschap van Ir. H.J. van Houten. In januari 1942 wordt de redactie; Dr. Joh. Theunisz en Elsa M. Valeton. Mogelijk op bevel van Rauter gelast Feldmeyer in juni 1943 de reorganisatie van de Volksche Werkgemeenschap in een Germaansche Werkgemeenschap en de leiding wordt aan Dr. Theunisz ontnomen en overgedragen aan Prof. Dr. G.A.S. Snijder, die nu ook hoofdredacteur wordt van *De Volksche Wacht*, bijgestaan door Prof. Dr. Jan de Vries, Dr. T. Goedewaagen en de twee vroegere redacteuren Theunisz en Elsa Valeton. In september 1944 wordt de uitgave stopgezet.

Pas na de reorganisatie van april 1941 krijgt het blad enig belang, populaire folkloristische vondstjes kunnen naar *Hamer* worden afgeschoven, artikelen van langer adem en iets meer belang komen in *Volksche Wacht*. De sociaal-volkse problemen vinden breedvoerig aandacht. Historische bijdragen van Dr. Joh. Theunisz, Dr. R. Steinmetz, Dr. E.G.C. Brünner, E.J. Th.A.M. van Emstede, Elsa M. Valeton e.a.

XIII. De Weg

Met de oprichting van Nationaal Front in april 1940 begonnen. Alleen de naam van Arnold Meyer staat aanvankelijk in de kop. Sedert mei 1941 wordt J. Perey als hoofdredacteur genoemd. Het weekblad verdedigt de gematigd-fascistische richting van de partij: anti-bolsjewistisch, nationalistisch, heel voorzichtig pro-Duits, Christelijk-katholiek, en af en toe anti-semitisch. Medewerkers o.a. Marcel van de Velde, G.J. Zwertbroek (in april 1941 uitgestoten), Prof. Valckenier Kips, Louis Knuvelder, Albert Kuyle (de anti-semiet in het gezelschap) en priester Wouter Lutkie.

Op bevel van de bezetter, als inleiding tot het verbod van de partij aan het einde van hetzelfde jaar, wordt op 30 augustus 1941 het laatste nummer gepubliceerd. Historische bijdragen van C.C. Küpfer, Jac W. en vooral Ds. J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard. Opvallend is ook de felle aanval op NSNAP publicaties.

Bijlage 2
Lijst van bronnen

Toelichting

Met verwijzing naar mijn 'Ter Verantwoording' (blz. 12 e.v.) nog de volgende toelichting. De indeling van deze lijst naar onderwerpen volgt zoveel mogelijk die van een, denkbeeldige, nationaal-socialistische indeling. Daarbij zocht ik aansluiting bij de indeling in het bijzonder van Hoofdstuk 6 'Opvulling van het schema.' Men dient te bedenken, dat in tijd de verschillende onderdelen soms sterk over elkaar schuiven: Oostkolonisatie en Hanze vallen vrijwel in dezelfde periode, Oostkolonisatie komt zelfs nog voor in de 17e eeuw, enkele speciale onderwerpen als Nederland buiten Europa, Suid-Afrika en De Volksvijanden beslaan het gehele verleden.

Uiteraard bleven dan nog titels over die niet binnen de perioden of de gegeven onderwerpen pasten. Derhalve voerde ik vier voorafgaande rubrieken in voor onderwerpen die het gehele verleden of een groter deel van het verleden beslaan. De meer beschouwelijke, polemische, historiografische studies werden gevoegd onder het hoofd 'Theoretische beschouwingen,' de meer feitelijke verhandelingen over Nederland en/of Vlaanderen onder 'Algemeen', de speciaal zich met de contacten van de Nederlanden met het Rijk of Duitsland bezighoudende publicaties onder 'Contacten met het Rijk', terwijl de publicaties, die uitsluitend betrekking hebben op een deel, provincie of stad van Nederland met een deel, provincie of stad van Duitsland onder het hoofd 'Provinciale en locale beschouwingen' werd geplaatst. Dat bij dit alles wel eens geaarzeld werd en sommige bijdragen in verschillende rubrieken hadden ondergebracht kunnen worden, spreekt vanzelf. Ik heb hierbij soms een knoop moeten doorhakken, die in andermans ogen daardoor wellicht verkeerd uit elkaar viel.

Ieder onderdeel van de bronnenlijst werd verder alfabetisch gerangschikt volgens auteursnaam, en bij verschillende publicaties van dezelfde auteur alfabetisch naar titel. Ongesigneerde publicaties werden in iedere rubriek achteraan geplaatst en daar alfabetisch gerangschikt volgens de naam van het onderwerp, die in de bronnenlijst gecursiveerd wordt. Publicaties, waaraan verschillende auteurs werkten, worden, wanneer een werkverdeling niet wordt aangegeven, eenmaal bij de naam van een auteur (de eerste van het alfabet) geheel vermeld. Werd in de publiecatie van verschillende auteurs de werkverdeling wel aangegeven, dan wordt het werk in zijn geheel onder de naam van de samensteller vermeld met verwijzing naar die auteurs van speciale onderwerpen, die terzake doen. De speciale onderwerpen worden dan nogmaals met een verwijzing naar de algemene titel onder de naam van de acteur van dat onderwerp vermeld. Wil de lezer weten welke publicaties van één auteur in deze lijst voorkomen, dan kan hij dit via het namenregister vinden.

Iedere indeling voldoet slechts matig en had op vele andere manieren gekund. Misschien maakt deze bronnenlijst toch wel iets van de aard en soort van publicaties duidelijk. Meer kan met een enkelvoudige bibliografie niet worden bereikt.

De bronnen werden genummerd om verwijzing in de tekst te bekorten.

* achter de titel, wil zeggen: losse publicatie in brochure of boekvorm.

D. achter de auteursnaam, wil zeggen: auteur is van Duitse nationaliteit.

I - Theoretische beschouwingen (beschouwelijk, historiografisch, polemisch)

1 - AERDENBURG, Bert van, Geschiedenisopvoeding. In *Maandblad voor Volksche Opvoeding*, febr./mrt. 1942. blz. 4-41. (zie ook onder 2).
2 - ALBERS, Dr. M.O., Bespreking van een artikel van Aerdenburg. 'Maandblad voor Volksche Opvoeding'. In *Opvoeding in volksche geest* 12 juli 1942 blz. 13/14. (zie onder 1).
3 - ALBERS, Dr. M.O.,, Het onderwijs in de geschiedenis. In *Opvoeding in volksche geest* 25 mei 1942 blz. 8-13.
4 - BREE, J.A.A. de, Groot-Nederland. In *Hollandsche Post* 1942 (nov.) blz. 209/211.
5 - BREEDVELT, Dr. F., Het geschiedenisonderwijs in den nieuwen tijd. In *Het Nationale Dagblad* 2 en 3 febr. 1944 elk blz. 3.
6 - BUITENWERF, J., Het geschiedenisonderwijs op de lagere school. In *Opvoeding in volksche geest* 12 juli 1942 blz. 8-13.
7 - C-s, 'De Weg'-en de dwaalweg. In *Het Nieuwe Volk* 2 aug. 1941 blz. 2 (polemisch tegen Nieuwenhuis, zie onder 37 e.v.)
8 - DELFOS, Dr. L., De lastige geschiedenis van de Dietsche stam. In *Nieuw Nederland* (apr.) 1939 blz. 755-785.
9 - DUYL, Ds. Gerrit van: Kalvinismus in den Niederlanden. Bemerkungen zu einem Buch von Professor Dr. H. Visscher. In *Brüsseler Zeitung* 31 mei 1944 S. 3. (polemisch, zie onder 154).
10 - ESSEN, Dr. Jac. van, Nogmaals; het boek van prof. Hugo Visscher. Religieuze polemiek. In *Nederland* juni 1944 blz. 210-213. (zie onder 154).
11 - G., Een gevaarlijke brochure (Huizinga's 'Nederlands Geestesmerk'). In *Dietbrand* 1935/36 blz. 43/49.
12 - GENECHTEN, Dr. R. van, *Dietsche Verbondenheid*. Uitg. Nenasu, Utrecht, z.j. (vóór 1940). 28 blz.*
13 - GENECHTEN, Dr. R. van, Neerlands toekomst. In *Ontwakend Volk* april 1943 blz. 2/7.
14 - GOEDEWAAGEN, Dr. T.: De mythe van het Hollandisme. In *De Waag* (20 juni) 1940 blz. 291.
15 - GOEDEWAAGEN, Dr. T.: Duits oordeel over Nederland. In *Nieuw Nederland* mei 1939 blz. 853-867 (bespreking van Steding, zie onder 227).
16 - HAIGHTON, Dr. A.A., Leer van Neuropa. In *De Nieuwe Gids* 1941 I, blz. 117-143,189-220, 296-331 (bespreking van Steding, zie onder 227).
17 - HAIGHTON, Dr. A.A., Het raadsel Nederland. In *De Nieuwe Gids* 1941 II, blz. 367-403.
18 - HAVELAAR, Paulina W., Gezag en vrijheid in de geschiedenis. In *Stemmen des Tijds* 1935 I, blz. 257-275.
19 - HAVELAAR, Paulina W., Het Duitsche Rijk en de Nederlanden. In *De Waag* (3 juli) 1941 blz. 398 en (10 juli) 1941 blz. 410 (critiek op publicaties van Dr. H. Krekel).
20 - HAVELAAR, Paulina W., Spanningen. In *Dietbrand* (febr.) 1938 blz. 33-45.

21 HEYTING, J.F., Volksaard en toekomst. In *Hollandsche Post* aug. 1943 blz. 6/7,
- sept. 43 blz. 9/10, oct. 43 blz. 4/5 en mrt. 1944 blz. 2/5.

22 HGBM, Holland op de tweesprong. In *Het Nieuwe Volk* 8 febr. 1941, blz. 1.
-

23 KEUCHENIUS, P.E., Duitsch-Nederlandsche werkelijkheid. In *Hollandsche Post*
- jan. 1941 (no. 1) blz. 13-16.

24 KEUCHENIUS, P.E., Niet Groot-Nederland maar Groot-Duitschland. In *Het*
- *Nieuwe Volk* 27 juli 1940, blz. 3.

25 KEUCHENIUS, P.E., Omwaardering onzer volksgeschiedenis. In *De Nieuwe Gids*
- 1941 I, blz. 305-324

26 KREKEL, Dr. H., Das Anlitz Hollands. In *Die Aktion* dec. 1940, S. 122-134.
-

27 KREKEL, Dr. H., Die Holländische Daseinshaltung. In Prel, M. du *Die*
- *Niederlande im Umbruch der Zeiten* (zie onder 204), S. 27-35.

28 KREKEL, Dr. H., Von Geist und Seele Hollands. In *Europäische Revue* Dez.
- 1941 S. 748-755.

29 KREKEL, Dr. H., De geschiedvormende krachten in ons volksbestaan. In *Volksche*
- *Wacht* 1942/43, blz. 165/176.

30 KREKEL, Dr. H., Holland als Teil des Westens. In *Deutsche Wochenzeitung für*
- *die Niederlande* 8 Feb.

1941 S. 3, 5; 15 Febr. 1941 S. 5, 7; 1 Mrz. 1941 S. 5, 7; 8 Mrz. S. 3, 5; 15 Mrz. 1941 S. 5, 7; 22 Mrz. 41 S. 7, 9; 29 Mrz. 41 S. 3, 5.

31 KREKEL, Dr. H., Holland und die neue Wirklichkeit. In *Die Aktion* Okt. 1940 - S. 13-24.

32 KREKEL, Dr. H., Die endgültige Prägung. In *Die Aktion* Nov. 1942 S. 24-31. -

33 LANDER, N.E. der (pseud.), *De Vlamingen en wij*. Nenasu Utrecht, 1935. 34 - blz.*

34 LOS, F.J., Het geschiedenisonderwijs op de middelbare school. In *Volksche* - *Wacht* 1941, blz. 118-123.

35 MOENS, Wies, *Onze volksche adel*. Antwerpen, 1942. 24 blz.* -

36 NACHENIUS, J.C.: Volksche geschiedenis. In *Volksche Wacht* 1940, blz. 8/9. -

37 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, Alteutonenbond. In *De Weg* 10 mei - 1941, blz. 2.

38 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, Het Fries Died in de Nederlanden. - In *De Weg* 5 oct. 1940 blz. 2/3.

39 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, Engeland en de Nederlanden. In *De* - *Weg* 14 sept. 1940 blz. 2.

40 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, Het erfgoed der lage landen. In *De* - *Weg* 20 juli 1940, blz. 6/7.

41 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, De invloed der Franken in de - Nederlanden. In *De Weg* 15 febr. 1941, blz. 2/3.

42 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, De plek der Saksen in - Heel-Nederland. In *De Weg* 8 mrt. 1940, blz. 2.

43 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, De plek der Skandinaven in de - Nederlanden. In *De Weg* 22 mrt 1941, blz. 6..

44 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, Tuusk, Duits en Diets. In *De Weg* - 21 dec. 1940, blz. 8, 9 en 15.

45 NIEUWENHUIS Nijegaard, Ds. J.D. Domela, De verhouding tussen onze - Nederlanden en Duitsland. In *De Weg* 7 sept. 1940, blz. 2.

46 NOORDIJK, W.J.J., Nederland en het Groot-Duitse Rijk in de nieuwe - cultuurcritiek. In *De Weegschaal* 1941, blz. 101-105. (Over Steding en Krekel).

47 OOSTERBAAN, N., Zóó onderwijst men de jeugd! Onze voorouders als uitvaagsel - afgeschilderd. In *Volk en Vaderland* 2 april 1943/blz. 5.

48 PESCH, D., Dr. Ludwig, Volk und Nation in der Geistesgeschichte Belgiens. - Berlin, 1941 (Diss. Keulen). 136 S.*
PESCH. D., Dr. Ludwig, Franse vertaling, Le peuple et la nation dans la pensée des historiens de Belgique. Bruxelles, 1944. Avec avant-propos de Léon van Huffel. 157 pp.* (Bespreking bij 69, 70).

49 PETRI D., Dr. F., Offener Brief an einen wallonischen Gelehrten. In *Rheinische* - *Vierteljahrsblätter* 1939 (Jhrg. 9) S. 269/297.

50 PETRI D., Dr. F., Belgische Idee und germanisches Volkserbe. Wissenschaftliche - Bemerkungen zu einer politischen Streitfrage. In *Brüsseler Zeitung* 1 juli 1941, S. 3.

51 PETRI D., Dr. F., Die Volksgeschichte der Niederlande als germanisch-deutsche
- Forschungsaufgabe. In *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1938 (Jrhg. 2) S. 310-325.
52 REINDERS, A. Johs., Wat doet de jeugdstorm om het nationaal verleden hoog
- te houden? In *Opvoeding in volksche geest* 12 juli 1942, blz. 8-13.
53 ROOSBROECK, Dr. R. van, 'Idée Belge' en de Germaansche toekomst? In *Volk*
- *en Staat* 5 juli 1941, blz. 2 B.
54 ROOSBROECK, Dr. R. van, Dietsche Staatkunde? In *De SS Man* 3 oct. 1942, blz.
- 5 en 17 oct. 1942, blz. 2.
55 SASSEN, Ad., De groot-Nederlandsche gedachte. In *De Weg* 31 aug. 1940 blz.
- 5; 12 oct. 40, blz. 3; 19 oct. 40, blz. 6 en 26 oct. 40, blz. 10.
56 SASSEN, Ad., Holland en de Nederlanden. In *Nederlandsch Dagblad* 28 febr.
- 1941, eerste blad blz. 1 (n.a.v. de critiek van Zwaardemaker op Krekel, zie onder 82).
57 SNEKKE, Onze Geuzen. In *Volk en Kultuur* 11 juli 1942, blz. 15/16.
-
58 SNIJDER, Prof. Dr. G.A.S., Von der Reichsidee zur Reichswirklichkeit. In
- *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 27/28 mai 1944, S. 5.
59 STEINMETZ, Dr. R., Beschouwingen bij Nederlands Geestesmerk. In *Dietbrand*
- 1935/36 blz. 81/97.
60 STRIEFLER D., Dr. Ernst, *Gottfried Kurth. Ein deutsch-belgisches*
- *Grenzlandschicksal*. Leipzig 1941 (diss. Keulen). 84 S.*
61 THEUNISZ, Dr. Joh., Een katholiek boekje over ons voorgeslacht en
- andersdenkenden. Een spiegel voor zuilenaanbidders. In *Het Nationale Dagblad* 16 nov. 1940, blz. 7.
62 THEUNISZ, Dr. Joh., Nu het Hollandsch bouwsel is ingestort. Friezen en Saksen
- betreuren het niet. Een stem uit de 'bijgebouwen'. In *Het Nationale Dagblad* 17 aug. 1940, blz. 8.

63 THEUNISZ, Dr. Joh., De doodverklaarden leven nog. Zij zijn levender dan ooit. In *Het Nationale Dagblad* 14 sept. 1940, blz. 7.

64 THEUNISZ, Dr. Joh., Vaderlandsche geschiedenis? Het lijkt er niet op! De Frankische vervalsing onzer ‘nationale geschiedenis.’ Voor Friezen en Saksen onaanvaardbaar. In *Het Nationale Dagblad* 24 aug. 1940, blz. 8.

65 THEUNISZ, Dr. Joh., Holland en Groot-Nederland. In *Het Nationale Dagblad* 7 sept. 1940, blz. 7.

66 THEUNISZ, Dr. Joh., Wij zijn niet zulke ‘bijzondere’ Germanen. Want de Hollandsche bijzonderheid is onvolksch. In *Het Nationale Dagblad* 23 nov. 1940, blz. 7.

67 THOEN, C, De NSNAP en de geschiedenis. In *Het Nieuwe Volk* 21 juni 1941, blz. 2.

68 TJAPKEMA, Taido, *Wat* is *Nederlandsch?* Utrecht, Zomer 1941. 63 blz.*

69 VERCAMMEN, Dr. J., Over volksche en staatse opvattingen in onze geschiedenis. In *Volk en Staat* 24 aug. 1944, blz. 1 B. (n.a.v. publicatie van Pesch, zie onder 48).

70 VERCAMMEN, Dr. J., Waarom volksche geschiedopvatting te verkiezen is. In *Volk en Staat* 30 aug. 1944, blz. 1 B. (zie ook 69).

71 VERNOCKE, F., Wij, Zee-Germanen. In *Volk en Staat* 6 oct. 1942, blz. 1 B.

72 VEURMAN, B.: De stem van het Bloed. In *Het Nieuwe Volk* 31 mei 1941, blz. 8.

73 VLEESCHAUWER, Prof. Dr. Herman J. de, Konstanten im niederländischen Denken. In *Europäische Revue* Nov./Dez. 1943, S. 351-365.

74 VRIES, Mr. Hans de, *Die politischen Formkräfte des Niederländertums im Bilde seiner Geschichte* (Schriftenreihe der Forschungsstelle Volk und Raum ‘Die Ansprache’, Folge 2 (Herausgeber Dr. W. Ispert)). Den Haag, 1943. 46 blz.*

75 VRIES, Mr. Hans de, Idee en werkelijkheid in het geschiedenisbeeld van Nederland. In *Nederland* 1943 1943 (aug.), blz. 278-284.

76 WALDECKER D., Prof. Dr. Ludwig, Seeverfassung oder kontinentale Verfassung. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 16 nov. 1943, S. 5 en 17 nov. 1943, S. 5.

77 WESTPHAL D., Carl I.H., Zum Reich. In *Niederdeutsche Welt* sept. 1941, S. 144-148.

78 WIELE, Dr. Jef van de, *Op zoek naar een vaderland*. Brussel, 1942. 104 blz.* (historisch deel blz. 5-47).

79 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., De democratie en vaderlandsche geschiedenis. In *De Waag* 17 aug. 1939, blz. 539.

80 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., Geloofsvrijheid en staatsautoriteit. In *De Waag* 19 sept. 1940, blz. 472.

81 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., Historische grensproblemen. In *De Waag* 26 juni 1941, blz. 384 en 3 juli 41, blz. 396. (o.a. over Klingenburg en van Bijleveld, zie onder resp. 815 en 247).

82 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., Holland en de Nederlanden. In *De Waag* 1941 blz. 118 (polemisch tegen de publicaties van Dr. H. Krekel).

83 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., De lijdensgeschiedenis van het overheidsgezag in
- de Nederlanden. In *De Waag* 8 aug. 1940, blz. 378.
84 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., De historische 'geestelijke' vrijheid. In *De Waag*
- 28 nov. 1940, blz. 632.
85 Gebouw zonder hoekpijler (*algemeen*). In *Storm* 28 jan. 1944, blz. 10.
-
86 Westland (*algemeen*). In *Storm* 25 aug. 1944, blz. 6/7 en 10.
-

II - Algemeen (feitelijke beschouwingen, ook over tijdvakken, die over de grenzen gaan van die in de rubrieken)

87 BALL D., Kurt H., Het tussenrijk en zijn historische ontwikkeling. In *Hollandsche*
- *Post* juni 1943, blz. 2-5.
88 BECKER, G., Groot Nederland. Idee, geschiedenis en verwerkelijking. Den Haag,
- 1940. 72 blz.* (geschreven vóór mei, uitgegeven voor Nationaal Front na de Duitse inval).
89 BRANS, Jan M., Taal en volk. Hun politieke beteekenis in de Belgische
- geschiedenis. In *Volk en Staat* 1 tot 13 maart 1943 (12 afleveringen), telkens op blz. 1 & 2 B.
90 BRUCH, Dr. H., Volksch en staatsch. In *Dietbrand* 1933 blz. 6-13 en 33-69.
-
91 BRÜNNER, Dr. E.G.G., Nederlands economische invloed in Europa. In
- *Ontwakend Volk* april 1943, blz. 19-25.

92 Brünner, Dr. E.G.G., Nederland, de Germaansche voorpost in het Westen. In *Nieuw Nederland* 1942/43, blz. 941-961.

93 Brünner, Dr. E.G.G., Nederland, voorpost van het Germanendom in het Westen. In *Het Nationale Dagblad* 17 april 1943, blz. 2; 30 apr. 43, blz. 4; 15 mei, blz. 2; 10 juni 43, blz. 2; 27 juli 43, blz. 2.

94 Brünner, Dr. E.G.G., Nederland in het nieuwe Europa. In *SS Vormingsbladen* 1941 blz. 290/293, 317/319, 356/358 en 396/400.

95 Domke D., Julius, Zur Geschichte der Niederlande. In *Europäische Revue* 1941 Dez., S. 776-782 (boekbesprekingen over Reese en Klingenburg, zie onder resp. 404 en 815).

96 Ebeling, Henri C., 400 Jahre Vernichtungspolitik Englands. Englands Kampf gegen die Niederlande von 1400-1815. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 11 juni 1944, S. 3.

97 Engelbeen, Dr. K., Economische geschiedenis van Vlaanderen van de Hansatijd tot op onze dagen. In *De Vlag* nov. 1942, blz. 184-189.

98 Engelbeen, Dr. K., *Flämische Wirtschaftsgeschichte* (Flämische Schriften) Jena, 1942. 95 S.*

99 Essen, Dr. Jac van, *Mein Holland*. Amsterdam, 1944. 152 blz.* geïll. (bespreking zie 148)

100 F., W., Onze Nederlandsche Kultuur I-X. In *Het Nieuwe Volk* 1940, 14 dec., 21 dec., 28 dec., telkens op blz. 3; 1941, 4 jan. blz. 3, 11 jan. blz. 2/3, 18 jan., 25 jan. en 1 febr., telkens op blz. 3; 22 febr. blz. 8.

101 Geisler D., Walter, *Der Grenzraum zwischen West- und Mitteleuropa*. Berlin, 1937 (Schriftenreihe ‘Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Westens’ Nr. 1). 108 S.* 12 Karten.

102 Genechten, Dr. R. van, *Der Kapitalismus in den Niederlanden*. Lübeck, 1942. 29 S.*

103 Genechten, Dr. R. van, *Die Rolle der Niederlande im jungen Europa*. Berlin, 1942 (Deutschniederländische Gesellschaft). 51 S.*

104 Gils D., Dr. Günther, Die Niederlande zwischen West und Ost. In *Die Aktion* Okt. 1942, S. 19/24.

105 Grolle, Dr. E.H., Tragiek en belofte. In *Ontwakend Volk* Mrt/Apr. 1944, blz. 27/30. (Boekbespreking over *Visscher*, zie 154).

106 Hasenritter D., Friedrich: Germanisches Grenzland im Kampf der Jahrhunderte. In *Belgien und Nordfrankriech*. Volk, Raum, Geschichte. z.p., 1943.* S. 38-56. (zie ook 161).

107 Havelaar, Dr. Paulina W., Hoe het groeide. In *Gudrun* 1937/38 blz. 182-189, 211-222, 261, 293, 236; 1938/39 blz. 21-26, 58-63, 88-93, 125-130, 152-159, 189-194, 225-230, 295-299, 321-327; 1941 blz. 116-121, 162-168, 213-218; 1942 blz. 30-37, 51-58, 78-86, 114-119, 152-158 en 179-201.

108 Havertz D., Heinz, *Flandern*. Karlsbad/Leipzig, z.j. (1942). Met talrijke illustraties, 184 foto's. 190 S. tekst.*

109 Hermans, Ward, *Het boek der stoute waarheden. Wordend Dietschland in 't worden van de tijd*. z.p., z.j. (1935). 159 blz.* (Hierin is opgenomen de tekst van zijn brochure *West-Europeesche perspectieven*. 1934. 62 blz.*).

110 HISTORICUS, *De Fransche Rijnpolitiek en de Vlaamsche zelfstandigheid* (Uitgave
- Vlaamsch-nationaal Studiebureau voor Kultureele, politieke en sociaal-economische vraagstukken), z.p., 1937. 85 blz.*
111 HUFFEL, Leon van, *La Wallonie et le monde Germanique*. Bruxelles, 1944. 92
- pp.*
112 ISPERT D., Dr. Wolfgang, De anti-kontinentale oriëntering van Nederland. In
- *De SS Man* 12 sept. 1942, blz. 4.
113 JUST D., Dr. Leo, Holland und Flandern. Ihre geschichtliche Trennung seit dem
- 16. Jahrhundert. In zijn *Um die Westgrenze des alten Reiches. Vorträge und Aufsätze*. Köln, 1941. S. 9-25 (een enigszins omgewerkte rede van 1928). (Vgl. ook No. 717 en 719).
114 KEUCHENIUS, P.E., *Bloed en mythe als levenswet*. Amsterdam, 1940. 601 blz.*
- (geschreven in 1938, en toen gedeeltelijk in 'Hollandsche Post' gepubliceerd). Hiervan een verkorte Duitse vertaling. *Die Niederländer-Krämer oder Geusen? Judas Einzug wird Hollands Schicksalswende* (Schriftenreihe 'Deutsche Arbeit' Band 3). München, 1942. 60 S.*
115 KEUCHENIUS, P.E., *Nederland in de storm van zijn lotswende*. Soest, sept. 1940.
- 31 blz.* (ook in Duitse vertaling).

116 KIERDORFF, W.G., Nederland tussen volken en staten. In *Nieuw Nederland* 1937, blz. 710-721.

117 KLOSS, Heinz (Herausgeber), *De Goede Hoop. Berichte aus dem deutschen und dietschen Kulturraum* (Im Auftrag des Sudafrikanischen Ausschusses der deutschen Akademie unter Mitwirkung der Nederlandsch-Duitsche Vereeniging im Haag und der Afrikaans-Duitse Kultuur-Unie in Pretoria). Weimar, 1937. 292 S.* Medewerkers o.a. L.J. van Gorkom (zie 436), J.J. van Deinse (zie 251) W. Schmidt (zie 990), F. von Lindquist (zie 977), H. Krekel (zie 895) en Dr. R.P. Oszwald (zie 900).

118 KOTZDE-KOTTENRODT D., Wilhelm, Die Oranier. In *Die Westmark* Okt. 1941, S. 1-4.

119 KREKEL, Dr. H., Boekbespreking H.F. Zeck 'Holland und Belgien.' In *De Weegschaal* 1941, blz. 217 (zie onder 163).

120 KREKEL, Dr. H., Holland im Spiegel seiner Geschichte. In *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* 9 Nov. 1940 S. 5/7, 16 Nov. 40 S. 9, 23 Nov. 40 S. 5/7, 30 Nov. 40 S. 3/4, 7 Dez. 40 S. 5/7, 14 Dez. 40 S. 11/13, 21 Dez. 40 S. 5/7, 29 Dez. 40 S. 9/11.

121 KREKEL, Dr. H., *Hoofdlijnen der Nederlandsche geschiedenis* (vooral 1555-1672). Stencil, z.j. (1942 of 43). 16 blz.*

122 KREKEL, Dr. H., Nederland tusschen Frankrijk en Duitschland. In *De Schouw* 1943, blz. 169-173.

123 KREKEL, Dr. H., Nederland tussen de mogendheden. In *Vorming* 1942 blz. 216/221, 347/352; 1943 blz. 18/22, 50/55, 86/89, 115/118, 176/181, 267/273, 321/325, 356/360, 436/444; 1944 blz. 29/30, 58/60, 85/90 en 112/115.

124 KREKEL, Dr. H., *Politik und die Seele Hollands*. Amsterdam, 1940. 80 blz.*

125 LANGE D., Friedrich, *Kleine en grote volken in het nieuwe Europa* (Ned. vertaling van een Duitse publicatie 'Kleine und grosse Völker etc.'). Amsterdam, 1943. 82 blz.* (over de Noord- en Zuid-Nederlanders: blz. 13-31, over de Boeren: 50-59).

126 LANGOHR, J., Vlaanderens lot en taal 843-1940. In *Volk en Kultuur* 4 dec. 1943, blz. 722-732. (met 2 kaarten).

127 LOKHORST, M. van, Boekbespreking van H. Visscher 'Ondergang van de Republiek etc.' In *Nederland* mrt. 1944, blz. 102 (zie onder 154).

128 MELIS, Mr. Willem, *De strijd om de vereeniging der Nederlanden*. Gent, mei 1935. (Uitgave Verdinaso). 61 blz.*

129 MOLENBROEK, Dr. P., *Neerlands dwaling en toekomst*. Amsterdam, z.j. (na mei 1940). 120 blz.*

130 MÜLLER, D. Dr. E., Die Niederlande im Lotharingischen Grenzraum. In W. Söchting *Das Niederlandbuch*. 1943. S. 65-68. (zie onder 222).

131 NEDERLANDER, Een, *Voor vrijheid en recht*. Soest, z.j. (na mei 1940, ong. 1942) 58 blz.*

132 OSZWALD, Dr. R.P., *Die Volkstumlage im Rhein-, Maas- und Schelde-Delta*. z.p., 1940. 51 S. (met 2 kaarten).*

133 PETRI D, Dr. F., Flandern als germanisches Grenzland. In *De Vlag* april 1938, blz. 22-29.

134 PETRI D, Dr. F., *Holland, Flandern, Wallonien. Vorlande des Reiches im*
- *Nordwesten*. 3 Vorträge, 8 Karte. Brussel, 1944. 109 S.*
135 PEUCKERT D., Fritz, Flanderns Volkstum in Vergangenheit und Gegenwart. In
- *National-sozialistische Monatshefte* febr. 1941, S. 99-112.
136 PLAIZIER, Hk., Deze week herdenken wij. In *Volk en Vaderland* 10 dec. 1943
- blz. 2, 17 dec. 1943, 7 jan 44, 14 jan 44, 21 jan. 44, 28 jan. 44, 25 febr. 44, 3 mrt. 44, 31 mrt 44, 6 apr. 44, 14 apr. 44, 28 apr. 44, 5 mei 44, 2 jun. 44, 16 jun. 44 en 7 jul. 44, telkens op blz. 5. (over resp. Marnix, Fourie, Coen, van Riebeeck, Unie van Utrecht, Vrede van Münster, Frederik Hendrik, Willem van Oranje vermoord, de verrassing van Breda, inneming van Den Briel, Fokker, Hugo de Groot, De Ruyters sterfdag, Pieter Post, 1815 Tractaat van Wenen en Piet Hein).
137 RABL D., Dr. Kurt, Niederländische Verfassungsgrundlagen. In *Westland* 1943
- S. 59/60.
138 REINDERS, A. Johs., Nederland, asyl der Dietsche beschaving. In *De Waag* 13
- febr. 1941 blz. 102/103.
139 ROELOFS, Jac., Geschichte des Zeitungswesens in Holland. In *Deutsche Zeitung*
- *in den Niederlanden* I. 15 Febr. 1942 S. 3, II. 8 Mrz. 42 S. 3, III. 22 Mrz. 42 S. 3.

140 ROOSBROECK, Dr. R. van, *Die Geschichte Flanderns*, Jena, 1942, (Flämische Schriften). 116 S. 4 Karten.*

141 ROOSBROECK, Dr. R. van, Vlaanderen in het Westen. In *De Vlag* sept. 1943, blz. 80-92.

142 ROST VAN TONNINGEN, Mr. M.M., Professor Visscher's boodschap. In *De Waag*, 1944, blz. 33. (zie onder 154).

143 SCHÄFER D., Otto, Geopolitik der Niederen Lande. In *Zeitschrift für Geopolitik* 1943, S. 155-168.

144 SCHRIEKE, Prof. Mr. J.J., Nederlands oude probleem, bouw en bevoegdheden der landsregering. In *Nieuw Nederland* aug. 1940 blz. 118-137, sept. 40 blz. 194-221, oct. 40 blz. 301-317.

145 SCHULTZ D., F.O.H., Das Friesentum in der Geschichte und Führung der Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 9 Dez. 1942, S. 5.

146 SICCAMA, Prof. Mr. Jhr. D.G. Rengers Hora, De Dertiende. In *Nieuw Nederland* nov. 1940, blz. 321-352.

147 STEENOORD D., S. van (pseudoniem voor Siegfried Sommer), *Beschouwingen over de Nederlandsche geschiedenis*, z.p., z.j. (begin zomer 194o). 38 blz.*

148 STEINMETZ, Dr. Rud., Boekbespreking Jac. van Essen, Mein Holland. In *Nederland* 1944 blz. 247-251. (zie onder 99).

149 THEUNISZ, Dr. Joh., Boekbespreking van Hugo Visscher's werk. In *Volksche Wacht* 1944 blz. 60 (Zie onder 514).

150 VANDENDRIESCH, H., Flanderns Reichssehnsucht. In *Deutsche Arbeit* Aug. 1942. S. 213-222.

151 VELDEN, Dr. Jos van der, *Het hart der Dietsche landen*. Brugge, 1941. 30 blz.*

152 VERCNOCKE, Ferdinand, *Onze adelsbrieven*. Brussel, 1942. 48 blz. Foto's (tot de 18e eeuw de geschiedenis van Vlaanderen).*

153 VERCNOCKE, Ferdinand, *Vlaanderen in nood*. Brussel, 1942. 48 blz. Foto's. (vervolg op 151).

154 VISSCHER, Prof. Dr. Hugo, *Ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. Amsterdam, 1943. 490 blz. (nog gevolgd door een tweede druk). (Vgl. critieken en polemieken onder 9, 10, 105, 127, 142, 157, 149, 580, 619, 622).

155 VOLLMER D., Dr. B., Die Niederlande als geschichtlicher Raum. In M. du Prel, *Die Niederlande im Umbruch der Zeiten* etc. S. 3-25. (Zie onder 204).

156 VRIENDT, Eric de, Engelse Rijnpolitiek. In *De Vlag* 144, blz. 327-330.

157 VRIES, Mr. H. de, De ondergang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden. In *Nederland* 1944, blz. 163-170 (critiek op Visscher zie onder 154).

158 WAHLEN, J.F., Engelsen en Nederlanders, in hun historische verhoudingen. In *De Waag* 7 nov. '41, blz. 665 en 14 nov. '41, blz. 678.

159 ZADOW D., Dr. Astolf, Flandern, germanisches Grenzland im Westen. In *De Vlag* aug. 1944, blz. 37-41.

160 ZADOW D., Dr. Astolf, *Flandern in deutscher Sicht*. Brussel, 1944. 177 S. geïll.* Hierin de opstellen, Flandern germanisches Grenzland im Westen S. 15-28 en Der Staatsmythus. Flämische Bewegung im Volkstumkampf S. 36-47.

161 ZADOW D., Dr. Astolf, Staatsidee und Volkstum. In *Belgien und Nordfrankreich*.
- Volk, Raum, Geschichte. z.p., 1943. S. 27-38. geïll. (zie ook 106).
162 ZECK, D. Hans F., *Die flämische Frage. Ein germanisches Volk kämpft um sein*
- *Lebensrecht*. Leipzig, 1938. 142 S.*
163 ZECK, D. Hans F., *Holland und Belgien*. Keulen, 1940. 144 S.* (critiek bij 119).
-
164 ZECK, D. Hans F., Holland und England. In *Zeitschrift für Politik* 1940 S. 93-100.
-
165 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., *De historische rol der rechterlijke macht en haar*
- *nationale taak* Bussum, 1940 (Juni). (Publicatie No. 9 van de Stichting De Waag). 64 blz.*
166 De anti-continentale oriëntering van Nederland (*algemeen*). In *Hollandsche*
- *Post* sept. 1942, blz. 181.
167 *Engeland* onze natuurlijke vijand. In *De Zwarte Soldaat* maart 1942
- (Extranummer), blz. 13.
168 Door de eeuwen (contact met *Engeland*). In *Storm* 24 dec. 1943, blz. 16.
-

III - Contacten met het rijk (algemeen)

169 AERDENBURGH, B. van, Het Rijk en de ziekte der Europeesche Kultuur. In
- *Maandblad voor Volksche opvoeding* febr. 1943, blz. 13-22. (zie 227).

170 ANRICH D., Prof. Dr. E., Es besteht keine völkische Grenze zwischen Flandern
- und dem Reich. In *De Vlag* Jan. 1942, S. 303-307.

171 ANRICH D., Prof. Dr. E., *Die Geschichte der deutschen Westgrenze. Darstellung*
- *und ausgewählter Quellenbeleg*. Leipzig, 1940[3]. 133 S.* (Bausteine für Geschichtsunterricht und nationalpolitische Schulung).

172 BAUER D., Helmut, Die Geschichte der deutschen Westgrenze. In *Zeitschrift*
- *für Geopolitik* 1940, S. 249-260.

173 BECKER, G., *Die Studenten aus dem niederländischen Raume an deutschen*
- *Gymnasien und Universitäten*. I. Teil, *Niederrheinische Anstalten und das Gymnasium 'Bremen.'* Soest, 1944. 109 S. geïll.* (Forschungsstelle Volk und Raum No. 12).

174 BLUNCK, D., H F., Over de splitsing van het Oud-Nederduitsche land. In
- *Hollandsche Post* 1941 (juni), blz. 151-153.

175 BRANS, J.M., *De Rijksgedachte*. Antwerpen, 1942. 207 blz. geïll.* (Critiek bij
- 179).

176 BRÜNNER, Dr. E.G.C., De betrekkingen op economisch gebied tusschen de
- Nederlanden en het Duitsche Rijk in de vóór-mercantilistische tijd. In *Volksche Wacht* 1943/44 blz. 309-327.

177 BRÜNNER, Dr. E.G.C., De samenhang tusschen de bevolkingen van Nederland
- en het Duitsche Rijk. In *De Schouw* 1945, blz. 23/24.

178 CATALOGUS Duitsch-Nederlandsche betrekkingen in de loop der eeuwen.
- Tentoonstelling van handschriften, boek- en plaatwerken. 15 sept./15 oct. 1941. Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht, 1941. 54 blz.* geïll.

179 D., Bij een actueel boek. In *Gudrun* 1942, blz. 187-190. (Bespreking van 175).
-

180 DAM, Prof. Dr. J. van, Nederlandsch-Duitsche betrekkingen. In *De Weegschaal*
- 1942/43 blz. 142. (bespreking o.a. van Glaser, zie 434).

181 DENUCÉ, Dr. J., Ein Jahrtausend Handel und Verkehr zwischen Flandern und
- dem 'Ostland.' In H. Schütt, *Flandern und Niederdeutschland* (zie 216), S. 138-155.

182 DOEDE D., Werner, *Auf dem Wege. Ein deutsch-niederländisches Lesebuch*.
- Herausgegeben vom Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlanden. z.p., z.j. 142 S. 32 foto's.* (hierin vooral. Die Niederlande im Urteil der Zeiten S. 19-43).

183 DIJKSTRA, Bonne, Duitschers in de Nederlanden. In *Volksche Wacht* 1942/43
- blz. 100/115.

184 GOEDEWAAGEN, Dr. T., Deutsch-niederländische Kulturbeziehungen in
- Vergangenheit und Zukunft. In *Europäische Revue* Dez. 1941, S. 744-748.

185 GOEDEWAAGEN, Dr. T., Christoph Steding en zijn diagnose. In *De Waag* 16
- maart 1939, blz. 180/181. (Zie 227).

186 HAIGHTON, Dr. A.A., Pleidooi voor Nederland. In *De Nieuwe Gids* juni 1943
- blz. 261-276.

187 HECKMANN D., Dr. K., Historische prestaties der Nederlanders, die in
- Duitschland gaarne worden herdacht. In *Hollandsche Post* sept. 1941, blz. 267-269.
188 HEGGEN D., W., Het Rijk en Nederland. In *Hollandsche Post* juli 1944, blz.
- 202-203.
189 HOHLFELDT D., Prof. Dr. Andreas, Das gesamtdeutsche Geschichtsbewusstsein
- und die Rheinischen Landschaften. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 25 nov. 1942, S.5.
190 KALLEN D., Gerh., Die niederen Lande und das Reich. In *Köln und der*
- *Nordwesten*, (zie 301) S. 7-22.
191 KREKEL, Dr. H., Deutschland-Holland & Flandern. In *Deutsche Wochenzeitung*
- *für die Niederlande* 15 juni 1940, S. 4/5.
192 KREKEL, Dr. H., Duitschland en het Westen. In *De Weegschaal* 1942/43, blz.
- 41.
193 KREKEL, Dr. H., Holland und das Reich. In *Deutsche Wochenzeitung für die*
- *Niederlande* 6 juli 1940 S. 5/6; 13 juli 40 S. 3/4; 20 juli 40 S. 3/4, 7; 27 juli 40 S. 3/4; 3 aug. 40 S. 3/4 en 10 aug. 40 S. 4/5.
194 KREKEL, Dr. H., Het Rijk en het Dietsche volk. In *Dietbrand* 1937, blz. 121-127,
- (n.a.v. werk van M. Spahn).

195 KUSKE D., Prof. Dr. B., Die gemeinsamen Wirtschaftsüberlieferungen
- Deutschlands und der Niederlande. In *Niederlande* 10 Febr. 41. S. 1-5; 1 Mrz. 1941 S. 1-4, 17 Mrz. 1941 S. 1/2.

196 MAUREGNAULT, J.A. Boreel de, Boekbespreking F. Dekker 'Voortrekkers van
- Oud-Nederland.' In *Ontwakend Volk* april/mei 1943, blz. 56/57 (vooral n.a.v. de daarin beschreven contacten met het Rijk).

197 MODDERMAN, Edzard, Nederland in het Rijk. In *Storm* 1944 blz. 435.
-

198 NACHENIUS, J.C., Nederland in het Rijk. In J.C. Nachenius & J.H. Feldmeyer,
- *De Rijksgedachte. Groeiend Germaansch bewustzijn in de Nederlanden* 1940-1943. Amsterdam, 1944.

199 OSZWALD, Dr. R.P., *Deutsch-Niederländische Symphonie*.
- Wolfshagen/Scharbeutz, 1937. 334 S. geïll.* Mederwekers o.a. L. Delfos (zie 316), Dr. H. Witte (zie 481), Dr. R.P. Oszwald (zie 201, 878 en 899), Franz Fromme (zie 871) Antoon Jacob (zie 874), Martin Konrad (zie 543).

200 OSZWALD, Dr. R.P., *Deutsch-Niederländische Symphonie*.
- Wolfshagen/Scharbeutz, 1944 (Zweite, erweiterte Auflage). 360 S. geïll.* Dezelfde medewerkers, met uitzondering van Delfos, hiervoor in de plaats Oszwald zelf (zie 339).

201 OSZWALD, Dr. R.P., Trennung und Entfremdung. Sprache und Mundart. In
- Oszwald *Deutsch-Niederländische Symphonie*, 1e druk, S. 173-199 (zie 199) en tweede druk (zie 200) S. 165-187. (16e tot en met 18e eeuw).

202 P., J., Vlaanderen en het Rijk. In *SS De Man* 20 juni 1942, blz. 5.
-

203 PETRI D. Dr. Franz, *Die Niederlande* (*Holland und Belgien*) und das Reich.
- *Volkstum, Geschichte und Gegenwart*. Bonn, apr./mei 1940. 56 S. 4 Karten.*

204 PREL D. & Willi Janke D., Dr. M. Freiherr du, *Die Niederlande im Umbruch*
- *der Zeiten. Alte und neue Beziehungen zum Reich*. Im Auftrag des Reichskommissars. Würzburg, 1941. 395 S. geïll.* Medewerkers o.a. Dr. H. Krekel (zie 27) en Dr. B. Vollmer (zie 155).

205 RABL D., Dr. Kurt O., *Idee en gedaante van het Groot-Duitsche Rijk*. Ingeleid
- door Prof. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama. Zes academische lezingen te Utrecht. Den Haag, 1942. 158 blz.*

206 RAPPARD, Dr. E.H. van, *Duitsch blijft ons bloed*. Brochurefonds N.S.N.A.P.,
- 1937. 56 blz.*

207 RICHTER D., Dr. W., De staatsrechtelijke afscheiding der Nederlanden van het
- Rijk. In *Nederland* april 1943, blz. 109/114.

208 RÖCKEL D., Hermann, Der Grenzraum am Niederrhein. In *Zeitschrift für Politik*
- 1940, S. 282-304.

209 ROOSBROECK, Dr. R. van, Deutsch-flämische Beziehungen. In *Köln und der*
- *Nordwesten* (zie 301) S. 22-36.

210 ROSSBERG D., Adolf, Die Niederlande und das Reich von dem Anfange bis
- 1648. In *Vergangenheit und Gegenwart* 1942, S. 276-287.

211 SCHELLENBERG D., Dr. C., Niederländische Züge im deutschen Stadtbild. In
- *Maandblad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* aug. 1942, blz. 8, 10/14.

212 SCHOLTA D., Karl, *Deutsche Wissenschaftler und Forscher im niederländischen*
- *Raum seit* 1600. Soest, 1942. (Veröffentlichung Nr. 1 der Forschungsstelle 'Volk und Raum') 19 S. tekst, 52 S. portretten.* Deel I (zie ook 213).
213 SCHOLTA D., Karl, idem (zie 212). Deel II. Soest, 1942 (Veröffentlichung Nr.
- 2, etc.) 50 S. ill.*
214 SCHOLTA D., Karl, *Deutsche Künstler und Kunsthandwerker im niederländischen*
- *Raum*, Soest, 1942. 50 S. geïll. (Veröffentlichung Nr. 4 der Forschungsstelle 'Volk und Raum').*
215 SCHOLTA D., Karl, *Deutsche Prediger im niederländischen Raum, seit der*
- *Reformation*. Soest, 1943. 82 S. geïll. (Veröffentlichung Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 6).
216 SCHÜTT D., Hermann, *Flandern-Niederdeutschland*. Hamburg, 1939 (Aus
- Hansischen Raum Bd. 8). 135 S., geïll. Hierin o.a. Carsten (zie 314), E. Rüther (zie 454), Bölke (zie 432), Zierow (zie 889) en Denucé (zie 181).
217 SCHULTE D., Dr. Eduard, *Dokumente zur Geschichte des*
- *Spanisch-niederländischen Friedens*, Münster 1648. Sonderdruck aus dem Geburtstagsgeschenk der NSDAP Gau Westfalen-Nord an den Führer 1941. z.p., 1941. 43 S.*

218 SCHULTE D., Dr. Eduard, *Die Niederlande und das Reich. Dokumente aus vier*
- *Jahrhunderten*. Münster, 1942 (slechts één origineel op het Rijksinsitituut voor Oorlogsdocumentatie). 60 bladen met tekst, voorts platen.
219 SCHULTE D., Dr. Eduard, *Reichsgeschichte der Niederlande seit der*
- *burgundischen Zeit*. Ein Aufriss von 1478 bis 1919. Amsterdam, 1944 (Publicatie No. 1 van het historisch archief 'Die Niederlande und das Reich' van de Deutsch-Niederländische Gesellschaft). 147 S., geïll.*
220 SICCAMA, Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora, Duitschland-Nederland. In *Nieuw*
- *Nederland* 1941/42, blz. 561-586.
221 SNIJDER, Prof. Dr. G.A.S., Wederzijds begrip. In *De Weegschaal* 1943/44 blz.
- 10 (bespreking van Steinmetz, zie 228).
222 SÖCHTING D., W., *Das Niederlandbuch*. z.p., 1943. 388 S. Medewerkers o.a.
- Söchting (zie 223), Merschberger (zie 333) en Müller (zie 130).
223 SÖCHTING D., W., Das Deutschtum in den Niederlanden. In *Niederlandbuch*
- (zie 222), S. 162-176.
224 SPAHN D., Prof. Dr. Martin, Der Niederrhein und die
- niederrheinisch-niederländische Geschichte. In *De Vlag* febr. 1938, S. 225-263.
225 SPAHN D., Prof. Dr. Martin, Das Reich, der Maas-Mosel-Rheinraum und die
- Niederlande. In Fr. Heiss, *Deutschland und der Westraum*. Amsterdam, 1943. S. 155-181. geïll.*
226 SPAHN D., Prof. Dr. Martin, Deutsches und Vlämisches Volkstum. In *De Vlag*
- Nov. 1940. S. 189-196.
227 STEDING D., Christoph, *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur*.
- Hamburg, 1942[3]. Vorwort von Prof. Dr. Walter Frank. XLVIII & 763 S.* (vgl. critieken 15, 16, 46, 169, 185 en 238, samenvattende Ned. vertaling zie 232). Eerste druk 1938. Er verscheen nog een vierde druk in 1942.
228 STEINMETZ, Dr. Rudolf, Niederländische Betrachtungen zur
- deutsch-niederländischen. Verständigung, Den Haag, 1942. (Herziene en vermeerderde overdruk uit artikelenreeks in *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* Okt. 1940-juni 1941). 496 S.* (zie ook 221).
229 STEINMETZ, Dr. Rudolf, Das nationale Deutschland und die Niederlande. In
- *Das Innere Reich* 1934. S. 746-767.
230 TEXTOR (ten onrechte weergegeven als Te*l*tor) D., Dr. Phil. Habil. Fritz,
- Völkische Kräfte im Kampfe um die deutsche Westgrenze. In *De Vlag* april 1944, blz. 497-504.
231 THEUNISZ, Dr. Joh., Het Rijk en de kultuur van West-Europa. In *Vorming* mrt.
- 1944, blz. 40/41.
232 THEUNISZ, Dr. Joh., *Het rijk en de Nederlanden*. Over en uit het boek van
- Christoph Steding *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur*. Den Haag, 1943. 75 blz.* (zie 227).
233 TOLL, Jurriaan van, Der Reichsadler in den Niederlanden. In *Ewiges Volk* No.
- 4 (1943), S, 4-24, geïll.
234 URKUNDEN *und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen*
- *Stellung des burgundischen Kreises*. Herausgegeben im Auftrag des Herrn Reichsministers des Innern im Rahmen des Westprogrammes der deutschen Archivverwaltung. (Veröffentlichungen des Reichsarchivs Wien). 3 Bände,

Band I (1478-1548), bearbeitet von Dr. Lothar Gross, unter Mitwirkung von Rob. H. Lacroix. Wien, 1944. 448 S.* *Band II* (1548-1643), bearbeitet von Lothar Gross & Robert H. Lacroix. Wien, 1945. 473 S.* *Band III* (1644-1700), bearbeitet von Josef Karl Mayr. Wien, 1944. 507 S.*

235 VERMEULEN, Dr. F., Wisselwerkingen tusschen de Nederlandsche en Duitsche
- kunst in de loop der eeuwen. In *Maandblad Ned.-Duitse Kultuurgemeenschap* juli 1942, blz. 1/6 en aug. 1942, blz. 1/7.

236 VOS, H. de, Vlaanderen's eeuwenlange lotsverbondenheid met het Rijk. In *De*
- *SS Man* 6 febr, 1943, blz. 2.

237 Ons volk en het *Rijk*. In *De Misthoorn* 15 aug. 1942 blz. 4/5; 22 aug. 42 blz.
- 10/11; 29 aug. blz. 6; 5 sept. 42, blz. 12/13 en 19 sept. 42, blz. 10/11.

238 Het *Rijk* en de ziekte der Europeesche Kultuur. In *Maandblad voor Volksche*
- *opvoeding* febr. 1943, blz. 13-21. (n.a.v. Steding 227).

IV - Provinciale en locale beschouwingen

239 BECKER D., Dr. G., Das Athenaeum in Deventer und seine Bezichungen zum
- Reich. In *Ewiges Volk* No. 1 (1942), S. 18/25.
240 BECKER D., Dr. G., *Niederländer und Flamen an der Universität Genf.* Soest
- 1943. (Veröffentlichungen der Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 8). 11 S.*
241 BECKER D., Dr. G., *Die deutschen Studenten und Professoren aus der Akademie*
- *zu Franeker*. Soest, 1943. (Veröffentlichungen der Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 7). 84 S. geïll.*
242 BENDER, Ralph, Twente en Holland als tegenstellingen. In *Ontwakend Volk*
- juni 1943, blz. 19/21.
243 BISCHOFF D., Prof. Dr. Heinrich, *Geschichte der Volksdeutschen in Belgien*.
- Vorwort von G. Scherdin. Aachen, 1941. 322 S.
244 BRANKSIEPE D., Dr. W., Duisburg. Een oud centrum van cultuuruitwisseling
- tussen Nederrijn en Holland. In *De Waag* 20 febr. 1942, blz. 896.
245 BRANKSIEPE D., Dr. W., Der nachbahrliche Niederrhein. In *Deutsche Zeitung*
- *in den Niederlanden* 30 okt. 1942, S. 5.
246 BIJLEVELD (pseud, voor J.M. Gantois), H. van. Een blik in de geschiedenis van
- Rijssel en 'la Flandre Gallicante'. In *De Nationaal-Socialist* 17 april 1943, blz. 3/4.
247 BIJLEVELD (pseud, voor J.M. Gantois), H. van. *Nederland in Noord-Frankrijk.*
- *De Zuidergrens der Nederlanden*. Antwerpen, 1941. 166 blz.* (bespreking bij 81).
248 DEBUSSCHERE, G., *Fransch Vlaanderen. Vergeten Nederlandsche grond*. In *De*
- *Weg* 22 juni 1940, blz. 6/7.
249 DELSING, Jacq., Versnippering en eenheid. In *Frankenland* dec. 1943. blz. 59/60.
- (over Nederlands-Limburg).
250 DELSING, Jacq., Herlevend Zuiden. In *Frankenland* 1944, blz. 199/202, 227/230,
- 255/257.
251 DEINSE, J.J. van, Beziehungen zwischen Münsterland und Holland. In Heinz
- Kloss, *De Goede Hoop*. 1937. S. 145-155. (Zie 117).
252 E., H., Antwerpen Rijkshaven! In *De SS Man* 25 sept. 1943, blz. 4/5. geïll.
-
253 EMSTEDE, E.J.Th. van, Roermond als vesting in het verleden. In *Frankenland*
- nov. 1943, blz. 50/53.
254 ENGELS (Remscheidt) D., W.: Oude betrekkingen tussen de Bergische
- ijzerindustrie en de Nederlanden. In *Hollandsche Post* oct. 1941, blz. 315/316.
255 GERBER D. Dr. Harry, Geschichtlich verbunden. Frankfurt am Main und die
- Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 28 Dez. '40, S. 5.
256 GERBER D. Dr. Harry, Frankfort aan de Main en de Nederlanden. In *Volk en*
- *Staat* 17 febr. 1941, blz. 5/6.
257 GOEDEWAAGEN, Dr. T., Groningen-Drenthe en het Groot-Duitsche Rijk. In *De*
- *Schouw* 15 nov. 1942, blz. 505-508.
258 GOEDEWAAGEN, Dr. T., Die groote scole binnen Hairlem. In *De Waag* 28 dec.
- 1939, blz. 801.

259 Jacob Dr. Antoon, Waterkant en Nederland. In *De Vlag* oct. 1943, blz. 164/165.
-
260 Janssen, Albrecht, Niederländisches Grafengeschlecht im Jeverland. In *Deutsche*
- *Zeitung in den Niederlanden* 16 okt. 1942, S. 5.
261 Janssen, Albrecht, Alt-Frieslands Handel. In *Deutsche Zeitung in den*
- *Niederlanden* 22 jan. 1943, S. 5.
262 Janssen, Albrecht, Niederländische Kultureinflüsse bei den Nordfriesen. In
- *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 26 febr. 1943, S. 5.
263 Janssen, Albrecht, Ursprung und Heimat der Friesen. In *Deutsche Zeitung in*
- *den Niederlanden* 11 nov. 1943 S. 5. en 12 nov. 1943 S. 5.
264 Kallen D., Gerhard, *Zwischen Rhein und Maas. Ein Beitrag zur Landes-,*
- *Wirtschafts- und Kulturgeschichte des Maasraums im Mittelalter* (6. Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft der Rheinischen Geschichtsvereine). Keulen, 1942. 111 blz. geïll.* Mederwerkers o.a. Niessen (zie 276) en Kuske (zie 393).
265 Kapteyn, Prof. Dr. J.M.N., *Friesland und die Friesen in den Niederlanden*
- (Aus der Vortragsreihe ‘Holland und Flandern.’ Heft 71 der Kriegsvorträge der Rheinischen Friedrich Wilhelms Universität Bonn). Bonn, 1942. 26 S.*
266 Kapteyn, Prof. Dr. J.M.N., *Friezen, Saksen. Twee loten van den Germaanschen*
- *stam*. Rede, uitgesproken tot

inleiding der Stichting Saxo-Frisia. Den Haag/Groningen. 18 januari 1941. 24 blz.*

267 Kapp-Zinn, D., A.F., Die Gutehoffnunghütte und die Niederlande. In *Essen*
- *und die Niederlande* (zie 298), S. 101-115.

268 Kierdorff, W.G., Volk en bodem in Rijnland. In *Nieuw Nederland* 1937 (Jrg.
- 3) blz. 434-444.

269 Kraft D., Fritz Gerhard, Krupp und die Niederlande, gesellschaftliche
- Beziehungen im 18. und 19. Jahrhundert. In *Essen und die Niederlande* (zie 298), S. 80-101.

270 Küpfer, C.C., Het Friesche volk. In *De Weg* 1 febr. 1941, blz. 3.
-

271 Kuske, Prof. Dr. Bruno, Die Wirtschaftsgemeinschaft der Niederlande mit dem
- Rheinlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 28 Mrz. 1941 S. 5/6.

272 Mews, D. Dr. Karl, Wirtschaftliche Beziehungen zwischen Essen und den
- Niederlanden von den Zeiten der Hanse bis zum 19. Jahrhundert. In *Essen und die Niederlande* (zie 298), S. 36-50.

273 Modderman, Sybren, Westland, de Rijn als historische factor in de strijd om
- het Germaansche Rijk. In *De Waag* 1945 blz. 40.

274 Mollwo D., Dr. H., *Die Friesen und das Reich*. Wolfshagen/Scharbeutz, 1942.
- 78 S.* (zie ook 282).

275 Morreau, N., De Maaslanden vanaf de verovering door Frederik Hendrik tot
- heden. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 277/294.

276 Niessen, Dr. Josef, Limburg. Geschichte einer deutsch-niederländischen
- Grenzlandschaft. In G. Kallen, *Zwischen Rhein und Maas* etc. (zie 264), S. 9-39.

277 Peters, Th., Bij het zesde eeuwfeest van Venlo. In *Frankenland* oct. 1943, blz.
- 7/10.

278 Roosbroeck, Dr. R. van, Antwerpen. In *De Vlag* oct. 1943, blz. 169-180.
-

279 Scheewe, D. Dr. Ludwig., 'Holländer mit raere sachen zu verkauffen.' Chronik
- der alten Handelsbeziehungen zwischen den Niederlanden und der Reichsmessstadt Leipzig. In *Deutsche Zeitung i.d. Niederl.* 16 febr. 1941, S. 9.

280 Schellenberg D., Carl, Hamburg und Holland. In *Hamburg und Holland* (zie
- 299), S. 5-39.

281 Schultheiss D., Dr. W., Nürnberg und der flämische Raum. In D*e Vlag* juni
- 1943, blz. 638-641.

282 Siccama, Prof. Dr. Jhr.D.C. Rengers Hora, De Friezen en het Rijk. In *Nieuw*
- *Nederland*. 1943/44, blz. 241-266. (Critiek op Mollwo, zie 274).

284 Sixma van Heemstra, F.S. Baron, Hindeloopen. In *Saxo-Frisia* jan. 1944, blz.
- 119-124.

285 Theunisz, Dr. Joh., De achterstelling der Friesch-Saksische hoogeschool. In
- *Het Nationale Dagblad* 21 sept. 1940, blz. 9.

286 Theunisz, Dr. Joh., Brabant en Limburg in de loop der geschiedenis. In *De*
- *Schouw* 1944 blz. 5-8.

287 Theunisz, Dr. Joh., *Korte geschiedenis van ons Saksenland*. Den Haag, 1941.
- 68 blz.*

288 Theunisz, Dr. Joh., Overijsel als doorgangsland. In *Hollandsche Post* sept.
- 1942, blz. 178-181.

289 THEUNISZ, Dr. Joh., Waar vinden wij Saksen in Nederland? In *Het Nationale*
- *Dagblad* 2 nov. 1940, blz. 7.
290 THEUNISZ, Dr. Joh., Saksische wedergeboorte. Oproep tot een Saksische
- beweging. In *Het Nationale Dagblad* 31 aug. 1940, blz. 8.
291 TRAUMANN D., Erich, Kämpferische Zeiten und Gestalten. Utrecht- Stadt der
- schöpferischen Freiheit. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 13 sept. 1941, S. 3. geïll.
292 VANDEWOUDE, G., *Vlaanderens tragedie in de Westhoek*. Brugge, 1942. 199
- blz.*
293 VANDERGAAR, F., Zwischen Rhein und Maas. In *Deutsche Zeitung in den*
- *Niederlanden* 21 Aug. 1940. 'Volk und Kultur' S. 1 (n.a.v. Kallen, zie 264).
294 VIETH D., Op de uitkijk der geschiedenis (het Bergse land in de betrekkingen
- met Nederland en Duitschland). In *Hollandsche Post* sept, 1941, blz. 245-246.
295 WINTERFELD D., Dr. Luise von, Dortmund en Vlaanderen. In *Hollandsche Post*
- oct. 1941, blz. 279-280.
296 WITT D., Dr. Klaus, Söhne des niederdeutschen Raumes. Jahrhunderte alte und
- gegenwärtige Beziehungen Westfalens und des Niederrheins zur Schleswig-holsteinischen Nordmark. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 24 Aug 1940, 'Volk und Kultur' S. 5.
297 DUISBURG *und die Niederlande. Politische, kulturelle und wirtschaftliche*
- *Beziehungen durch*

anderthalb Jahrtausende. Berlin, 1943 Uitgave van de Deutsch-niederländische Gesellschaft). 31 S. geïll.*

298 - ESSEN *und die Niederlande. Wirtschaftliche, kulturelle und familiengeschichtliche Beziehungen*. Berlin/Prag/Wien, 1944. (Deutsch-Niederländische Gesellschaft) 115 S. geïll.* Medewerkers o.a. Kapp-Zinn (zie 267), Kraft (zie 269) en Mews (zie 272).

299 - HAMBURG *und Holland. Kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen*. Berlin, 1940 (Deutsch-niederländische Gesellschaft). 43 S. geïll.* Medewerkers o.a. Schellenberg (zie 280).

300 - HAMBURG en Nederland. In *Storm* 17 sept. 1943, blz. 6/7.

301 - KÖLN *und der Nordwesten. Beiträge zur Geschichte, Wirtschaft und Kultur des Rhein-, Maasund Schelderaumes* (Herausgegeben anlässlich der deutsch-flämischen Kulturtage). Köln, 1941. 132 S. geïll.* Medewerkers o.a. R. van Roosbroeck (zie 209), Gerh. Kallen (zie 190).

302 - LIMBURG. *Duitsch-bewust*. In *Het Nieuwe Volk* 13 sept. 1941, blz. 5.

303 - Historische betrekkingen tusschen Duitschland en *Noord-Brabant*. Hoe de Brabantsche lederindustrie tot bloei kwam. In *Het Nationale Dagblad* 13 mei 1943, blz. 3.

304 - OOST-FRIESLAND en de Nederlanden. In *Volk en Vaderland* 3 dec. 1943, blz. 2.

V - De Germaanse voortijd (tot ong. 900)

305 - ANRICH D., Prof. Dr. Ernst, Die Strassburger Eide vom 14. Februar 842 als Markstein der deutschen Geschichte. Strassburg, 1943. (Strassbürger Universitätsreden Heft 4). 125 S.* In verkorte vorm reeds gepubliceerd in *Volk und Reich* Juni 1942 (Niederlandnummer), S. 340-351.

306 - APELDOORN, Prof. Dr. L.J. van, Germanisches Recht in den Niederlanden. In *Europäische Revue* Dez. 1941, S. 731-739.

307 - BALL D., Kurt Herwarth, *Germanenstorm. Korte geschiedenis der Wikingen*. Amsterdam, z.j. (1942). Vertaald uit het Duits. 66 blz.*

308 - BOONE, W.J. de, De geschiedenis van onze landen in de Romeinsche tijd. In *De Waag* 1942, blz. 1060-1061.

309 - BOONE, W.J. de, De Trojaansche sage der Franken. In *Volksche Wacht* 1942/43 blz. 132-136.

310 - BOONE, W.J. de, Karel de Frank toch Karel de Grote. In *De Waag* 142, blz. 1140/1141.

311 - BRANS, J.M., De Maasgouw, bakermat der Dietsch-Germaansche kultuur. In *Volk en Staat* 12 oct. 1942., blz. 3. B.

312 - BURSCH, Dr. F.C., De Frank in Frankenland. In *Frankenland* april 1944, blz. 177/179.

313 BURSCH, Dr. F.C., Nederland als levensruimte in de Oudheid. In *De Schouw*
- 1943, blz. 225/227.
314 CARSTEN, D., Heinz, Völker und Stämme am Niederrhein. In Schütt
- *Flandern-Niederdeutschland* (zie 216) S. 1-25.
315 CRÄMER D., U., Der lotharingische Raum. In *Zeitschrift für Geopolitik* 1935
- (Heft 4), S. 205-222.
316 DELFOS, Dr. L., Aufbruch und Landnahme. Meer und Land. In Oszwald,
- *Deutsch-Niederländische Symphonie* (zie 199), 1937. S. 16-48.
317 DETTWEILER D., Prof. Dr. O., Karl der Grosse oder Charlemagne. Acht
- Antworten deutscher Geschichtsforscher. Rückantwort eines Biologen. In Kummer, Dr. B., *Reaktion oder deutscher Fortschritt in der Geschichtswissenschaft* (Reden und Aufsätzen zum nordischen Gedanken, Heft 32). München, 1934. S. 3-31. (Reactie op Karl der Grosse, zie 368).
318 DÜKER & P. Felix, W.F. Heemskerk, *Wat aarde bewaarde*. Vondsten uit onze
- vroegste geschiedenis. 's-Gravenhage, (1942). 62 blz. tekst, 113 blz. foto's.*
319 FARWERCK, F.E., *Het is anders dan men ons leerde*. Amsterdam, 1938. (Der
- Vaderen Erfdeel). 56 blz.*
320 FELIX, P., *Claudius Civilis. De vrijheidsoorlog der Bataven*. Amsterdam, 1942.
- 99 blz.* geïll.
321 HAAS, Nico de, De volkswording der Germanen. In *De Waag* 1944, blz. 312,
- 325, 344 en 364.
322 HENDRIK, Beteekenis van de Noordgermanen in onze geschiedenis. In *De SS*
- *Man* 7 en 14 aug. 1943. blz. 4/5.

323 - HENDRIK, De wording van het eerste rijk. In *De SS Man* 27 mei 1944, blz. 4/5.

324 - HOFE D. & Dr. P. Seifert, D. & W. Steinbacher D., Werner vom, *De Germaansche Nederlanden. Duizendjaren Germaansche geschiedenis*. Vertaald door J.H.M. van der Eerden. Amsterdam, 1944. 127 blz.* geïll.

325 - KEULERS, Dr. Ph., Lagen sie wirklich auf ihrer Bärenhaut? Die Vorzeitforschung in den Niederlanden. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 22 Jan. 1943, S. 3.

326 - KRÜGER D., Gerhard, Die Stellung Karls des Grossen in der deutschen und europäischen Geschichte. Zum 1200. Geburtstage des Kaisers am 2. April. In *Vergangenheit und Gegenwart* 1942 S. 81-103.

327 - LANGOHR, J., Onze kustlijnen en kustwegen als oudste taalgrensfaktoren. In *Volk en Kultuur* 7 aug. 1943. blz. 509-518.

328 - LOS, F.J., *Karel de Frank, de Grote*? Amsterdam, 1940. 176 blz.* geïll.

329 - LUYCKX, Dr. Theo, De germaansche oorsprong der Vlamingen. In *Volk en Kultuur* 31 mei 1941, blz. 6/7.

330 - MERSCHBERGER, Dr. Gerda, Nordische Bauern. Geschichtbildende Kräfte in der Vorund Frühzeit der Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 13 Febr. 1941, S. 5.

331 - MERSCHBERGER, Dr. Gerda, Germanen und Kelten. Geschichtbildende Kräfte in der Vor- und Frühzeit der Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 11 Mrz. 1941, S. 5.

332 - MERSCHBERGER, Dr. Gerda, Germanen und Rom. Geschichtbildende Kräfte in der Vor- und Frühzeit der Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 31 Mrz. 1941, S. 5.

333 - MERSCHBERGER, Geschichtbildende Kräfte in der Vor- und Frühzeit der Niederlande. In Söchting, *Das Niederlandbuch*, 1943 (zie No. 222), S. 57-65.

334 - MILTNER D., Prof. Dr. Franz, Der Kampf der Bataver gegen Rom. Julius Civilis, ein germanischer Freiheitskämpfer am Niederrhein. In *Brüsseler Zeitung* 9 Jan. 1944, S. 3.

335 - LAAGLAND, Herman (pseud. voor J.C. Nachenius), *Beknopte geschiedenis van het Noordras*. Amsterdam, 1938. 138 blz.* geïll.

336 - LAAGLAND, Herman (pseud. voor J.C. Nachenius), De Germaansche gedachte. In *SS Vormingsbladen* 1941, blz. 113-123.

337 - LAAGLAND, Herman (pseud. voor J.C. Nachenius), *Geschiedenis van ons Noordras*. Amsterdam, 1944. 166 blz. tekst, XXXII blz. ill.*

338 - LAAGLAND, Herman (pseud. voor J.C. Nachenius), *Oud-Germaansch leven*. Leiden, z.j. 63 blz.

339 - OSZWALD D., Dr. R.P., Aufbruch und Landnahme. In Oszwald, *Deutsch-Niederländische Symphonie*, 2e druk (zie 200), S. 31-47 (vgl. No. 316).

340 - PETRI D., Dr. Franz, Von der Entstehung und nationalen Bedeutung der germanisch-romanischen Volksgrenze. In *De Vlag* nov. 1936, S. 1-16.

341 - PETRI D., Dr. Franz, Die geschichtliche Stellung der germanisch-romanischen Grenzlande im Westen. In *Westland* 1943 (Folge 2), S. 66/71.

342 - PETRI D., Dr. Franz, Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich. Bonn, 1937. 2 Bände, XLIII & 1041 S (eerste deel - 769).*

343 PETRI D., Dr. Franz, Um die Volksgrundlage des Frankenreiches. In *Deutsches*
\- *Archiv für Landes- und Volksforschung* 1938 (2. Jahrg.), S. 915-963.
344 PETRI D., Dr. Franz, Germanische Volksgrundlage am Niederrhein und in
\- Flandern. In *De Vlag* 1938 (Febr.), S. 246-255.
345 PETRI D., Dr. Franz, Von der Volkswerdung der Niederlande. In *Geist der Zeit*
\- Febr. 1943 (21 Jhrg. Heft 2) S. 89-98.
346 POPPING, H.H., *Eenige correcties op de Nederlandsche geschiedschrijving* (Der
\- Vadren Erdeel). Amsterdam, 1938. 48 blz.* geïll.
347 PFIFFIG, A.J., *Korte schets van de voorgeschiedenis van Vlaanderen*. Brussel,
\- 1941. 61 blz.* geïll.
348 SCHRAMA, P., De voorgeschiedenis van ons land en volk. In *Het Nationale*
\- *Dagblad*, Feuilleton van 8 jan. 1943 tot 24 febr. 1943 (No. 31), (telkens op blz. 2, maar niet in elk nummer).
349 STAMPFUSS D., Prof. Dr. F., Die germanische Abstammung der Belgen. In
\- *Brüsseler Zeitung* 15 juni 1941, S. 4.
350 STEEGER D., Dr. A., Zur germanischen Besiedlung des linken Niederrheins. In
\- *De Vlag* Febr. 1938, S. 239/246.
351 STEINBACH D., Prof. Dr. F., Austrien und Neustrien. Die Anfänge der deutschen
\- Volks-

werdung und des deutsch-französischen Gegensatzes. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1940 (10. Jhrg.), S. 217-229.
352 STEINBACH D., Prof. Dr. F., Germanen und Romanen in Frankreich. In *De Vlag*
- April 1938 (2. Jhrg.) S. 4-9.
353 STEINBACH D., Prof. Dr. F., H. Pirenne, Mahomet et Charlemagne
- (Boekbespreking). In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1939 (9. Jhrg.), S. 299-302.
354 STEINBACH D., Prof. Dr. F., Gibt es einen lotharingischen Raum. In *Rheinische*
- *Vierteljahrsblätter* 1939 (9. Jhrg.), S. 52-67.
355 STEINBACH D., Prof. Dr. F., Die westdeutsche Volksgrenze als Frage und
- Forschungsaufgabe der politischen Geschichte. In *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1937 (1. Jhrg.), S. 25-36. (Boekbespreking van *Petri*: Germanische Volkserbe etc., zie 342).
356 THIEMANN D., Dr. Elisabeth, *Der niederrheinische Raum. Seine geschichtliche*
- *Gestaltung im Lebenskreis von Mensch und Boden bis zur Zeit Ottos des Grossen* (Das Reich und Europa, geschichtliche Untersuchungen. Herausgegeben von Martin Spahn. Bd. 5) Bonn/Berlin, 1939. 149 S.*
357 THEUNISSEN, Dr. C, Sint Willebrord, apostel der Nederlanden. In *Gudrun* oct.
- 1939, blz. 305-316.
358 THEUNISZ, Dr. Joh., Karel de Grote. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 128/132.
-
359 VECHT, N.J. van der, *Het ware Christendom en 'onze' beschaving mitsgaders*
- *de verdraagzaamheid*. Eerste deel. De Kerstening. Met een voorwoord van Godfried van Noord (pseud. voor J.C. Nachenius). Amsterdam, 1939. 130 blz.*
360 VELTHOVEN, G.C., Voorgeschiedenis. In *Maandblad voor Volksche Opvoeding*
- april 1942, blz. 65-87.
361 VRIES, Prof Dr. Jan de, Die germanische Landnahme der Niederlande. In
- *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1937 (1. Jhrg.), S. 894-906.
362 VRIES, Prof Dr. Jan de, *Het herwonnen verleden*. Opstellen en voordrachten.
- 's-Gravenhage, 1944. 170 blz.* Hierin o.a., De Germaansche achtergrond van onze kultuur (blz. 7-24); Naar Oostland willen wij rijden (blz. 35-53); het Germaansch verlangen (blz. 53-69); De Germaansche gevolgschap (blz. 69-84) en Dobbelende dronkaards (84-105).
363 WAHL D., Rudolph, Karl der Grosse. Der grosse deutsche Kaiser und die Einheit
- des Abendlandes. In *Brüsseler Zeitung* 31 Mrz. 1942, S. 3.
364 WALDECKER D., Prof. Dr. Ludwig, Karel der Grosse und das Reich. In *Deutsche*
- *Zeitung in den Niederlanden* 28 Mrz. 1942. S. 5.
365 WIRTH D., Dr. Hermann, *Die Ura Linda Chronik*. Übersetzt und mit einer
- einführenden geschichtlichen Untersuchung hearusgegeben. Leipzig, 1933. 321 S.* geïll.
366 Volksche cultuur (*algemeen*). *Onze Germaansche geschiedenis*. Eert Uw
- voorouders. In *Volk en Vaderland* 29 januari 1937, blz. 7.
367 De beteekenis der vroegste geschiedenis voor den SS man. (*algemeen*). In *SS*
- *Vormingsbladen* 1941, blz. 126/130.
368 KARL DER GROSSE ODER CHARLEMAGNE? Acht Antworten deutscher
- Geschichtforscher, Karl Hampe, H. Naumann, Hermann Aubin, F. Baethgen. A. Brackmann, Carl Erdmann, M. Lintzel en W. Windelband. Berlin, 1934. 124 S.*

369 Toen de Koning der Friezen gedoopt zou worden (*Radbod*). In *SS*
- *Vormingsbladen* 1941, blz. 164-168.

370 Van de heilige *'Willibrord'* en onze barbaarsche voorouders. In *De Misthoorn*
- 23 nov. 1940, blz. 10/11.

VI - De Middeleeuwen (ong. 900-ong. 1400)

371 BRUCH, Dr. H., Wij gedenken, 24 Juli 1345 Jacob van Artevelde vermoord. In *Nederlandsch Dagblad* 24 juli 1941, eerste blad blz. 3.

372 BRUYNE, Arthur de, De beteekenis van den Guldensporenslag. In *Volk en Kultuur* 15 juli 1944, blz. 229-231.

373 BRUYNE, Arthur de, 1302- 11 Juli - 1943. In *Volk en Staat* 12 juli 1943, blz. 3 A.

374 DAITZ D., Werner, Der niederdeutsche Raum und das Reich. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 28 Jan 1943 S. 1/2 en 29 Jan. 1943 1943. S. 1/2.

375 DELFOS, Dr. L., Conscience's ‘Leeuw van Vlaanderen’ en de historische werkelijkheid. In *Dietbrand* aug.-sept. 1938, blz. 225-236.

376 DESMET, Lode, De Guldensporenslag een militair-strategische zege. In *De Vlag* juli 1944, glz. 639-654.

377 DUYL, Ds. G. van, *Blütezeit der Mystik. Eine germanische Synthese im* 14. *und* 15. *Jahrhundert* (Forschungsstelle Volk und Raum, Folge 1, Herausgeber und □bersetzer Dr. W. Ispert). Soest, z.j. (na 1940). 47 S.*

378 E., E., Op 17 Juli 1345 viel onder moordenaarshand Jacob van Artevelde. In *De Nationaal-socialist* 15 juli 1944, blz. 3.

379 ENGELBEEN, Dr. K., Vlaanderens politieke grootheid, tevens economische bloei. In *Volk en Kultuur* 10 juli 1943, blz. 452/454.

380 ENNEN, D., Dr. Edith, Die europäische Stadt des Mittelalters als Forschungsaufgabe unserer Zeit. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 142 (12. Jhrg.) S. 119-147.

381 EROS, Het geslacht Nassau. In *Ontwakend Volk* 1938 (3e Jrg.), blz. 26/29.

382 EROS, De slag van Groeningen, In *Ontwakend Volk* 1938 (3e Jrg.), blz. 6/11.

383 GOEDEWAAGEN, Dr. T., De slag der Guldene Sporen. In *De Waag* 1940, blz. 324.

384 GOUW, Jan ter, De oud-germanische gilden. In *De SS Man* 28 okt. 1943, blz[8] 8.

385 GOUW, Jan ter, *De Gilden*. Herdruk, ingeleid door Dr. J. van Ham. 's-Gravenhage, 1942. 22 blz.*

386 GRAAFF, A.F. de, Welgeborenen in het baljuwschap Noordwijkerhout. In *Volksche Wacht* 1942/43 (7 Jrg). blz. 45/53.

387 HEGGEN, W., Frederik Barbarossa. In *Maandblad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* mrt. 1942, blz. 18.

388 HEGGEN, W., Otto I de Grote. In *Maandblad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* febr. 1942, blz. 15.

389 HENDRICKX, Jan, Jacob van Artevelde. In *Volk en Kultuur* 1944, 15 Juli blz. 238/240, 22 Juli blz. 246/249, en 29 Juli blz. 258/260.

390 JANSSEN, Albrecht: Versuche friesischer Staatenbildung im Mittelalter. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 22 Mrz en 23 Mrz. 1944, S. 5.

391 KOSTER, W.O.A., Sniekerieme. Een Hollandsch geldmagnaat uit de 14e eeuw. In *Nieuw Nederland* aug. 1943, blz. 100-107.

392 KREKEL, Dr. H., Der niederländische Raum in der Geschichte. In *Deutsche*
- *Wochenzeitung für die Niederlande* 1942, 2 mei S. 8, 9; 9 mei S. 5, 6; 14 mei S. 7, 8.
393 KUSKE D., Prof. Dr. Bruno, Die wirtschaftlichen Leistungen des Maasraumes
- im 12. und 13. Jahrhundert. In *Kallen* Zwischen Rhein und Maas, 1942 (zie No. 264), S. 39-63.
394 LUYCKX, Dr. Theo, Het graafschap Vlaanderen vóór 1302. In *Volk en Kultuur*
- 8 febr. 1941, blz. 2/5.
395 LUYCKX, Dr. Theo, Onze nationale hoogdag (Slag bij Kortrijk). In *Volk en*
- *Kultuur* 12 juli 1941, blz. 2-9.
396 LUYCKX, Dr. Theo, Vlaanderen in de Middeleeuwen. De verhouding onzer
- gewesten tusschen de staten Frankrijk, Duitschland en Engeland in de Middeleeuwen. In V*olk en Kultuur* 22 maart 1941, blz. 2/5.
397 LUYCKX-Foncke, Lic. Elza, Jacob van Artevelde. Als historische figuur. In *Volk*
- *en Kultuur* 10 mei 1941, blz. 6/7.
398 M., H., Als die ‘Klauwaerts’ den ‘Goedendag’ schwungen. Die Goldene
- Sporen-Schlacht 1302 nach zeitgenössischen Quellen. In *Brüsseler Zeitung* 28 Juli 1944, S. 5.

399 MEERSSEMAN, P.G., Torhout en Maagdenburg in de na-karolingische tijd 830-1050. In *De Vlag* 1941/42 (4e Jrg.), blz. 190/191.

400 MUKTAS, J., Dietsche beschaving in de Middeleeuwen. In *De Nationaal-socialist* 13 dec. 1941, blz. 6/7.

401 PETRI D., Dr. Franz, Die Niederlande und das deutsche Reich. (Boekbespreking van het boek van W. Reese, zie No. 404). In *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 1943 (7. Jhrg.). S. 1-11.

402 PLAIZIER, H., Korte Beschouwingen over Jacob van Artevelde. In *Nieuw Nederland* 1935 (Jrg. 1), blz. 651-664 en 719-732.

403 PLANITZ D., Prof. Dr. H., Kaufmannsgilde und städtische Eidgenossenschaft in niederfränkischen Städten im 11. und 12. Jahrhundert. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Germanistische Abteilung Bd. 60 (1940), S. 1-117.

404 REESE D., Dr. W., *Die Niederlande und das Reich*. Erster Band, Die Niederlande im Reich von den Anfängen bis ins 14. Jahrhundert. Berlin, 1941 (Forschungen des deutschen auslandwissenschaftlichen Instituts, Abt. Politische Geschichte Band 4/I). 617 S. & een 'In Memoriam' van Dr. A.O. Meyer.* (vgl. de boekbesprekingen bij 95, 401, 409, 413, 411, 417, en 421).**

405 REESE D., Dr. W., Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge in der Geschichte des Deutschritterordens der Niederlande. In *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 1937 (83 Jhrg.), S. 223-272.

406 ROOSBROECK, Dr. R. van, Kantteekeningen rondom 1302. In *Volk en Staat* 14 juli 1941, blz. 5.

407 ROOSBROECK, Dr. R. van, De slag der gulden sporen. In *De SS Man* 10 juli 1943, blz. 6/7.

408 ROOSBROECK, Dr. R. van, De Gulden Sporen. In *De SS Man* 8 juli 1944, blz. 3.

409 ROOSBROECK, Dr. R. van, Bij het werk van wijlen Dr. W. Reese, Die Niederlande und das Reich (zie 404). In *De Vlag* 1941, blz. 228/230.

410 SASSEN, Ad., De slagh der Gulden Sporen. In *De Weg* 13 juli 1940, blz. 6.

411 SNIJDER, Prof. Dr. G.A.S., De Nederlanden en het Rijk (n.a.v. het boek van REESE, No. 409). In *De Weegschaal* 1942, blz. 21.

412 SPAHN, Prof. Dr. Martin, Die Niederlande und Nieder-Lothringen. In *De Vlag* 1942, blz. 366-369 (Febr.) em 418-423 (Mrz).

413 SPAHN, Prof. Dr. Martin, Reichspolitik an Maas und Mosel. Gedanken zu Werner Reeses Buch 'Die Niederlande und das Reich'. In *Brüsseler Zeitung* 26 Mrz. 1942, S. 3 (Zie bij Reese, No. 404).

414 De SS MAN, 1302 en wij. In *De SS Man* 8 juli 1944, blz. 2/3.

415 STUBBE, Dr. A., Vlaanderen's geschiedenis, achtergrond zijner kunsthistorische ontwikkeling. In *Volk en Kultuur* 14 aug. 1943, blz. 535-542.

416 TENTOONSTELLING *'Het Graafschap Vlaanderen' ingericht door 'Volken Wetenschap'*. Uitgave Provinciale Kultuurdienst West-Vlaanderen. 32 blz. z.p., z.j.* (1943).

417 THEUNISZ, Dr. Joh., Boekbespreking van Werner Reeses werk (zie No. 404). In *Volksche Wacht* 1941, blz. 326-328.

418 VERHAEGHE, O.: Sociale toestanden omstreeks 1302. In *Balming* 11 juli 1943, - blz. 4.
419 VERHAVERT, J., De slag der gulden sporen in het licht der geschiedenis. In *De* - *Nationaal-socialist* 8 juli 1944, blz. 1 en 4.
420 VLEESCHAUWER, K. de, De vrijheidsstrijd van het Kustland (1323-1328). In - *Volk en Kultuur* 10 juli 1943, blz. 458/462.
421 VRIES, Prof. Dr. J. de, Boekbespreking Werner Reese (No. 404). In *Nederland* - 1942, blz. 211-212.
422 W., Jac., Nederland herdenke ... (Artevelde). In *De Weg* 20 juli 1940, blz. 7. -
423 WATTHY, R., Doorheen de tentoonstelling 'Het graafschap Vlaanderen' In: *Volk* - *en Kultuur* 10 juli 1943, blz. 445-452.
424 *Gelres* Geschichte. Seine Herzöge kämpften mit dem deutschen Kaiser bei - Mailand und in Ostpreussen. Eine ruhmreiche Vergangenheit. In *Niederlande* 1 Juli 1942, S. 2/3.
425 De *Guldensporenslag*. In *Nederlandsch Dagblad* 9 juli 1940, eerste blad, blz. - 2.

426 De *Guldensporenslag*. 1302, in het licht dezer dagen. In *De SS Man* 12 juli
- 1941, blz. 2.
427 De *Guldensporenslag*. 1302-11 Hooimaand- 1942. In *De Zwarte Soldaat* 10
- juli 1942, blz. 352.
428 Het eeuwige Groeninghe (de *guldensporenslag*). In *De SS Man* 10 juli 1943,
- blz. 2.
429 De veldslag bij Kortrijk (de *guldensporenslag*). In *De SS Man* 8 juli 1944, blz.
- 4/5.

VII - De Oostkolonisatie (13e eeuw tot 18e eeuw)

430 A., F., Dietsche nederzettingen in Duitschland. In *Volk en Staat* 7 april 1941,
- blz. 5.
431 BALL D., Kurt Herwarth, Naar Oostland willen wij rijden. In *Deutsche Zeitung*
- *in den Niederlanden*, 14 okt. 1941, 15 okt. 1941 em 16 okt. 1941, telkens S. 5.
432 BÖLKE D., Otto 'Der Fläming. In Schütt *Flandern und Niederdeutschland*, 1939
- (No. 216). S. 42-51.
433 FRIEDRICH D., Bruno, Niederländer an der Weichsel. Die Mennoniten-Siedlung
- im Danziger Werder. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 31 Okt. 1941,
S. 3.
434 GLASER D., Otto, *Die Niederländer in der Brandenburg-Preussischen*
- *Kulturarbeit* (Deutsch-Niederländische Gesellschaft). Berlin, 1939. 61 S. 61
S.* geïll.
435 GLAZEMAEKERS, Dr. F., Naar Oostlandt willen wij rijden. In *De SS Man* 16 mei
- 1942, blz. 2.
436 GORKOM, L.J.C. van, De Nederlandsche kolonisatie in Duitschland. In Kloss,
- Heinz, *De Goede Hoop* 1937, S. 131-145. (zie 117).
437 GRUBER D., Karl, Der niederländische Einfluss in der Baukunst des
- Deutschordenslandes Preussen. In *Deutsches Archiv für Landes und*
Volksforschung. 1937 (1. Jhrg.), S. 715-719.
438 HAASE, August, 'Naer Oostland.' Flandern und Niederdeutschland. In *Brüsseler*
- *Zeitung* 12 Jan. 1941, S. 1/2.
439 HAIGHTON, Drs. W.H., Boekbespreking van Joh. Theunisz, De Nederlandsche
- Oostkolonisatie (zie No. 468). In *Nederland* 1944 (febr.) blz. 67-69.
440 KERKHOVE, Paul, Nederlandsche invloed in Rusland. In *Volk en Kultuur* 7 febr.
- 1942, blz. 2/4.
441 KEUCHENIUS, P.E., *Oostland als lotsbestemming*. Amsterdam, 1942. 24 blz.*
- (met een voorwoord van George Kettmann Jr.).
442 LEENERS, H.J.B., De voortrekkers van de Oekraïne waren boeren van
- Hollandsche afkomst. In *Nieuw Nederland* juli 1942, blz. 65-77.
443 MITZKA D., Prof. Walter, Das Niederländische und der deutsche Osten. In
- *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 24 sept. 1942, S. 5.
444 NACHENIUS & Dr. Joh. THEUNISZ, J.C., 'Oostlandt.' In *SS Vormingsbladen*
- 1941, blz. 153-162.

445 POLS, André M., Flamen kolonisieren Niederdeutschland. In *Niederdeutsche*
- *Welt* sept. 1941, S. 155-156.
446 POLS, André M., Vlamingen koloniseeren Neder-Duitschland. In *De SS Man*
- 26 juli 1941, blz. 6.
447 POORT, D., Amager, een kolonisatie binnen Europa door Nederlanders in de
- 16e eeuw. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 359/370.
448 POSTMA, Mr. Ds. J.S., Bibliografie van Mennonitica in verband met de
- Nederlandsche Oostkolonisatie. z.p., 1942 (Bijz. Nummer *Volksche Wacht* Nr. 2). 31 blz.*
449 RASCHE D., Karl, *Nederrijnsche pioniers in Oostland*. 's-Gravenhage, z.j. (1942)
- (Sociaal-economisch Genootschap Nederland-Europa). 35 blz. *geïll.
450 REGEHR D., Nicolai, religions- oder Bauergemeinschaft der friesischen
- Kolonisten in Russland? In *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1939 (3. Jhrg.), S. 155-167.
451 REHBERG D., Max, Neuholland- Potsdam-Oranienburg. Niederländische
- Siedlungen in der Mark Oranienburg. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 3 Juli 1941, S. 4.
452 RODE, Bert, Vlaanderen en het 'Oostlandt', Duitschland. In *De SS Man* 7 dec.
- 1940 blz. 3, 19 dec. 40 blz. 6, en 8 jan 1941 blz. 3.
453 ROELOFS, Jac, Von Nova Sembla bis China. Niederländische Einflüsse in den
- osteuro-

päischen Gebieten. Archangelsk, eine holländische Gründung. Die Söhne der Nordsee als Kolonisatoren des Zarenreiches, In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 14 Juni 1942, S. 3.

454 RÜTHER D., E., Die niederländische Kolonisation in Norddeutschland. In Schütt, *Flandern-Niederdeutschland*, 1939 (Zie No. 216), S. 25-34.

455 RUHNAU D., Kurt, Niederländer in der Ostsiedlung. In: *Brüsseler Zeitung* 10 Aug. 1942, S. 2.

456 RUHNAU D., Kurt, & Hans Egon WOLFRAM D., *Die Niederlande und der deutsche Osten* (Deutsch-niederländische Gesellschaft). Berlin, 1943. 64 S.* geïll.

457 TAKALS D., Cl., 200 Jahre holländischer Kolonisationsarbeit im deutschen Osten. In *Deutschtum im Ausland* Juli/Aug. 1942 (25. Jhrg. Heft 7/8), S. 153-158.

458 THEUNISZ, Dr. Joh., Die niederländische Auswanderung ins Reich. In *Deutschtum im Ausland* Nov./Dez. 1942 (25. Jhrg. Heft 11/12), S. 227/229.

459 THEUNISZ, Dr. Joh., Bibliographie van Nederlandsche en Belgische geschriften betreffende de vestiging van Nederlanders in Midden- en Oost-Europa. (Bijz. Nummer *Volksche Wacht* No. 1). z.p., 1941. 20 blz.*

460 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlandsche koloniën bij de Weichsel. In *Volksche Wacht* 1941, blz. 74/77.

461 THEUNISZ, Dr. Joh., De Nederlandsche kolonie Nordstrand. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 115/117.

462 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlanders in dienst van den groten Keurvorst. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 97/100.

463 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlandsche nederzettingen in Brandenburg. In *Volksche Wacht* 1941 blz. 225-230.

464 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlandsche nederzettingen in Oost-Europa. In *Ontwakend Volk* 1943 (apr./mei) blz. 49-54.

465 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlandsche nederzettingen in Polen. In *Volksche Wacht* 1942/43 blz. 217/224.

466 THEUNISZ, Dr. Joh., Een Nederlandsche nederzetting te Wolffenbüttel in de 16e eeuw. In *Volksche Wacht* 1941, blz. 97/105.

467 THEUNISZ, Dr. Joh., De Nederlandsche Oostkolonisatie. In *De Waag* 1942 (15 mei), blz. 1092-1094.

468 THEUNISZ, Dr. Joh., *De Nederlandsche Oostkolonisatie. Meer in het bijzonder die in Brandenburg in de* 17*e eeuw tijdens de regering van den Groten Keurvorst*. Uitgeverij Hamer, 1943. (Studiereeks der Germaansche Werkgemeenschap Nederland No. 1). 215 blz.*

469 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlandse Oostkolonisatie. In *Vorming* aug. 1943, blz. 248/253.

470 THEUNISZ, Dr. Joh., Naar Oostland. In *Volksche Wacht* 1941, blz. 54/57.

471 THEUNISZ, Dr. Joh., *Naar Oostland*. Nederlandse kolonisatie in Europa. Den Haag, z.j. (ong. 1941). 27 blz.* geïll. (bespreking No. 486).

472 TIMM D., Albrecht, Der Beitrag der Holländer und Flamen bei der Rückgewinnung des Ostens im Mittelalter (12e eeuw). In *Vergangenheit und Gegenwart* 1941(31. Jhrg.), S. 285-291.

473 UNRUH D., B.H., Kolonisatorische Berührungen zwischen den Mennoniten und
- den Siedlern anderer Konfessionen im Weichselgebiet (16e-18e eeuw). In *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1940 (4. Jhrg.), S. 254-273.
474 VA (Valeton, Elsa M.), De boerengemeenschap der Friese kolonisten. In
- *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 226/228 (samenvatting van *Regehr*, zie 450).
475 VIEWEGER D., W., Nach Ostland wollen wir fahren. Dreimal ging der Zug
- niederländischer Pioniere in den vergangenen Jahrhunderten gen Osten. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 10 April 1943, S. 3.
476 WAHLEN, J.F., Nederlandsche boeren naar Oostland. In *De Waag* 1941 (5 Dec.)
- blz. 732.
477 WAHLEN, J.F., Handelsbetrekkingen met het Oosten. De Nederlandse
- Oost-Compagnie hervat de geschiedenis van zeven eeuwen. In *De Waag* 1942, blz. 1168-1169 (31 Juli).
478 WANACH D., E.: De deelname der Nederlanders van de Middel-Europese
- kolonisatie tot 1648. In *Hollandsche Post* apr. 1943, blz. 24-30.
479 WERNER D., Kurt: Der ‘Flaeming’, das kleine ‘Vlaanderen’ in Deutschland. In
- *De Vlag* 1944 (Mai-Aug.), resp. blz. 549-554, 502-611, 635-639, en (7e Jrg.) blz. 26-32.
480 WIEMERS D., Frans, Sporen van verdwenen Neder-Saksische dorpen (vert. Dr.
- Joh. Theunisz. In *Volksche Wacht*) 1942/43, blz. 209./217.

481 WITTE, Dr. Hans, Naar Oostland. Siedlen und Bauen. In Oszwald,
- *Deutsch-niederländische Symphonie* 1937 (No. 199) S. 48-68 en 1944 (No. 200) S. 47-67.
482 WOLF, W.H., Dietschers in Duitschland. In *Volk en Bodem* 1942, blz. 46-51.
-
483 De vestiging van Nederlanders in *Duitsland*. In *Storm* 4 juli 1941, blz. 6/7.
-
484 De Nederlandsche volksplantingen in *Duitschland* en het Oosten. In *Het Nieuwe*
- *Volk* 6 sept. 1941, blz. 6.
485 Aan het graf van *Hendrik de Leeuw*. In *Het Nieuwe Volk* 2 aug. 1941, blz. 5.
-
486 Nederlandsche *kolonisatie* in Europa. In *Volk en Bodem* febr. 1942, blz. 468-472.
- (Boekbespreking van THEUNISZ 'Naar Oostland', zie 471).

VIII - De Hanze (zie ook vorige rubriek)

487 BESSE, Drs. J., Onze vaderen in het Oostzeegebied. In *De Pionier* 1944 febr.
- blz. 18, mrt. blz. 19, apr. blz. 21 & 23, mei blz. 18/19, juni blz. 15 & 31, en juli blz. 22/23.
488 BRÜNNER, Dr. E.G.C., Beschouwing over de Nederlandse handelsbetrekkingen
- met het Oostzeegebied (n.a.v. een werk van Christensen). In *Volksche Wacht* 1943/44, blz. 95-105.
489 BRÜNNER, Dr. E.G.C., Nederland en het Oostzeegebied. In *Het Nationale*
- *Dagblad* 18 april 1942, blz. 2.
490 BVR., De Hansa in Vlaanderen. In *De SS Man* 26 juni 1943, blz. 4/5.
-
491 CATE, L. ten, Het dagboek van Hendrik Berents Hulshoff (over Danzig en
- Weichsel). In *Ontwakend Volk* 1943 apr./mei, blz. 43/47.
492 EEMLAND, van, Hanzegeest vroeger en nu. In *Hollandsche Post* oct. 1942, blz.
- 198-201 n.a.v. *Hollweg*, No. 497.)
493 EVERS D., Ehrhardt, Alter Hanseatengeist auf neuen Wegen. In *De Vlag* nov.
- 1943, S. 221-224.
494 FINK D., Dr. Georg, Amsterdam gehörte nicht zur Hanse. In *Deutsche Zeitung*
- *in den Niederlanden* 11 jan. 1941, S. 3.
495 HASSBERGEN, H., Het boek in de betrekkingen tussen Holland en Danzig. In
- *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 224/226.
496 HOFFSTÄDTER D., R., De Hanze en hare beteekenis voor de Nederlandsche
- ruimte. In *Hollandsche Post* febr. 1943, blz. 15-20.
497 HOLLWEG D., Dr. Otto, De Nederlandsche Hanzesteden. Soest, 1942
- (Mijlpaalreeks No. 1). 69 blz.* geïll. Ook in het Duits uitgegeven. (Bespreking bij van Eemland, No. 492).
498 HULSHOF, Dr. A., De Nederlands-Hervormde Gemeente te Danzig. In *Nieuw*
- *Nederland* 1942/43, blz. 302-308.

499 HULSHOF, Dr. A., Nederland-Weichselland. In *De Weegschaal* 1943/44, blz.
- 165 (n.a.v. Keyser, No. 505).

500 HULSHOF, Dr. A., *Tentoonstelling Nederland-Danzig*, 15 april-15 mei 1942 in
- de Universiteits Bibliotheek te Utrecht. Utrecht, 1942. 44 blz.*

501 HUNKE D., H., Die alte und die neue Hanse. In Hunke, *Hanse, Rhein und Reich*,
- 1942 (No. 503), S. 95-107.

502 HUNKE D., H., *Hanse, Downingstreet und Deutschlands Lebensraum*. Berlin,
- 1940 (1942[2]). 164 S.* geïll. Hierin o.a. H. Reincke (No. 513) en H.-G. Winter
(No. 527).

503 HUNKE D., H., *Hanse, Rhein und Reich*. Berlin, 1942. 152 S.* geïll. Hierin o.a.
- Paul Wentzcke (No. 525), H. Reincke (No. 514), H.-G. Winter (No. 526) en H.
Hunke (No. 501).

504 KEYSER, Dr Erich, Brügge-Lübeck-Danzig. In *Deutsche Zeitung in den*
- *Niederlanden* 10 u. 12 Febr. 1944, S. 3.

505 KEYSER, Dr Erich, Die Niederlande und das Weichselland. In *Deutsches Archiv*
- *für Landes und Volksforschung* 1942 (6. Jhrg.), S. 592-617. Ook in Nederlandse
vertaling, De Nederlanden en het Weichselland. Naarden, 1942. 76 blz.*
(vertaald door K. Sierksma). (vgl. bespreking Hulshof, No. 499).

506 KLÖCKING D., Johannes, Flandern und Lübeck im hansischen Raum.
- Niederdeutsch-flämische Gemeinsamkeiten, geopolitisch gesehen. In *Brüsseler*
Zeitung 15 nov. 1941, S. 2.

507 KOSTER, W.O.A., De Hanze en de Nederlanden. In *Nieuw Nederland* 1942/43,
- blz. 598-619.

508 LÖGGOW D., Hans Otto, Brügge und die Hanse. Das Oosterlingenhaus Kontor
- der deutschen Kaufleuten. In *Brüsseler Zeitung* 20 aug. 1943, S. 5.
509 MUCHOW D., Hans, *Der flämische Raum und die deutsche Hanse. Zugleich ein*
- *Versuch der Darlegung ihrer germanischen Grundlagen*. Brüssel, 1942. 85 S.*
geïll. (vgl. besprekingen No. 512 en 517.
510 MAASS D., Dr. Walther, Niederländer im Weichselraum. In *Brüsseler Zeitung*
- 1943, 2,3 u. 4 Nov., S. 3
511 O., Danzig, Neder-Duitsch cultuurgebied. In *De Waag* 21 dec. 1939, blz. 782.
-
512 ORLICK, B.C., Die flämische und die deutsche Hanse. In *De Vlag* Mai 1943, S.
- 558-561. (n.a.v. Muchow, No. 509).
513 REINCKE D., Prof. Dr. Heinrich, Hanse. In Hunke, *Hanse, Downingstreet und*
- *Deutschlands Lebensraum*. 1942[2] (no. 502), S. 13-33.
514 REINCKE D., Prof. Dr. Heinrich, Der hansische Kaufmann und die Niederlande.
- In Hunke, *Hansa, Rhein und Reich*, 1942 (No. 503), S. 45-74.
515 RÖRIG D., Prof. Dr. Fritz, *Vom Wesen und Werden der Hanse*. Leipzig, 1940.*
- 148 S. (Bundel van vier opstellen, waarvan vooral ‘Unternehmerkräfte im
flandrisch-hansischen Raum’, S. 83-115).
516 ROOSBROECK, Dr. R. van, Von Brügge bis zu dem Ostseehafen. Die Hanse
- zwischen Flandern und Deutschland. In *Brüsseler Zeitung* 5 Juli 1941, S. 4.
517 ROOSBROECK, Dr. R. van. Boekbespreking Hans Muchow ‘Der flämische Raum
- und die deutsche Hanse.’ In *De Vlag* Mai 1943, blz. 588-589. (n.a.v. Muchow,
No. 509).
518 SPIELMANS D., Erich, Von Brügge bis Köningsberg. Der Einfluss der
- Niederländer im Ostseegebiet vom Mittelalter bis in die Neuzeit. In *Deutsche*
Zeitung in den Niederlanden 12 Mrz. 1942, S. 3.
519 THEUNISZ, Dr. Joh., Groningen en de Hanze. In *De Schouw* 1944, blz. 469.
-
520 THEUNISZ, Dr. Joh., De Hanze. In *Volk en Bodem* 1942, blz. 332-336.
-
521 THEUNISZ, Dr. Joh., Hanze, Rijn en Rijk. In *De Waag* 1943 blz. 280 (n.a.v.
- Hunke, No. 503).
522 THEUNISZ, Dr. Joh., Nederlandse Hanzesteden. In *Vorming* dec. 1943, blz.
- 444/452.
523 THEUNISZ, Dr. Joh., *Drie Zwolsche Memoriën betreffende de Hanze*. Den Haag,
- z.j. (1941). 72 blz.
524 TIMMERMANS, Mr. Jan, Vlaanderen en de Hanse. In *Volk en Staat* 24 april en
- 27 april 1942, blz. 1 B.
525 WENTZCKE D., p., Der Rhein, des Reiches Strom. In Hunke, *Hanse, Rhein und*
- *Reich*, 1942 (No. 503, S. 17-28.
526 WINTER D., Hans-Gert, London gegen Hanse und Reich. In Hunke, *Hanse,*
- *Rhein und Reich*, 1942 (No. 503), S. 77-93.
527 WINTER D., Hans-Gert, Vom Stalhof zu Downingstreet. In Hunke, *Hanse,*
- *Downingstreet und Deutschlands Lebensraum*, 1942[2] (No. 502), S. 77-88.
528 WUNSCH D., Werner, Duitsche invloeden in de Nederlanden. De Hanze tijd:
- een bloeiperiode voor de Nederlanden. In *Volk en Staat* 27 april 1941, blz. 7.

529 De *Hanze* en het Rijk. In *Storm* 4 juni 1943, blz. 6/7.
-
530 *Hanze*geest-erfdeel van Oost-Nederland. Tal van Nederlandsche steden waren
- lid van de Hanze. In *Het Nationale Dagblad* 9 nov. 1940, blz. 7.

IX- Bourgondische en Habsburgse tijd (ong. 1400-1568)

531 BITTNER D., Prof. Dr. Ludwig, Der Burgundische Vertrag. Ein Dokument
- politischer Zeitwende von 20. Juni 1548. In *Brüsseler Zeitung* 15 Dez. 1940, S. 183.

532 BRUCH, Dr. H., Wij gedenken, Vlaanderen bevrijd van de leenroerigheid van
- Frankrijk (14 Jan. 1526). In *Nederlandsch Dagblad* 14 Jan. 1941, eerste blad blz. 1.

533 DIETZ D., Heinrich, Die Fugger und Flandern. In *Brusseler Zeitung* 2 Dez. 1943,
- S. 3.

534 FRANZ D., Günther, Die Bedeutung der Burgunderkriege für die Entwicklung
- des deutschen Nationalgefühls. In *Jahrbuch der Stadt Freiburg i. Br.* Bd. 5, 1942, S. 161-174. (Zie ook 538 en 560).

535 - GOEDEWAAGEN, Dr. T., Bourgondisch avontuur. In *De Waag* 1940, blz. 30.

536 - GOEDEWAAGEN, Dr. T., Erasmus was op reis. In *Groot Nederland* 1943 II, blz. 224-250.

537 - HALLER D., Prof. Dr. Joh., Das alte Königreich Burgund. In *Brüsseler Zeitung* 10 Febr. 1943, S. 4.

538 - HEIMPEL D., Hermann, Peter von Hagenbach und die Herrschaft Burgunds am Oberrhein (1469-1474). In *Jahrbuch der Stadt Freiburg i. Br.* Bd. 5, 1942 'Burgund, das Land zwischen Rhein und Rhone.' S. 139-155. (zie ook 534 en 560).

539 - JANSSEN, Albrecht, Die Niederlande als Lehrmeister in der Heringfischerei. In *Maandblad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuur Gemeenschap* Okt. 1942, S. 13/16.

540 - JUST D., Prof. Dr. Leo, Habsburgs Reichsaufgabe im Westen. In *Westland* 1944 (Folge 1) S. 2/7.

541 - JUST D., Prof. Dr. Leo, Volkssprache und polititische Macht. Der französische Einfluss in den Niederlanden und das neu-burgundische Reich. In *Brüsseler Zeitung* 15 Mai 1943, S. 3.

542 - KEULERS, Dr. Ph., Erasmus van Rotterdam. In *De Schouw* 1944, blz. 293-296.

543 - KONRAD D., Dr. Martin, Von Brügge bis Königsberg. Stein und Farbe. In Oszwald, *Deutsch-niederländische Symphonie*, 1937 u. 1944[2] (resp. 199 en 200), resp. S. 68-119 u. 67-111 (van de laatste druk veel toegevoegd in de 'Anmerkungen').

544 - KONRAD D., Dr. Martin, Niederdeutsche Kunst bis zum Baltenland. In *Deutsche Arbeit* Febr. 1940, S. 49-53.

545 - KONRAD D., Dr. Martin, Niederdeutsche Weltenwende im Genter Altar. In *Deutsche Arbeit* Aug. 1942, S. 230-235.

546 - KONRAD D., Dr. Martin, Nederduitsche wereldhervorming in het Gentsche altaar. In *Hollandsche Post* 1944, blz. 11-14.

547 - KREKEL, Dr. H., Burgunder und Habsburger in den Niederlanden. In *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* 21 Febr. 1942 S. 5/6, 28 Febr. S. 6/7, 7 Mrz. blz. 4/5, 28 Mrz. blz. 4/5, 11 April blz. 5/6, u. 18 April 1942 blz. 7/8.

548 - KREKEL, Dr. H., Erasmus van Rotterdam. In *Dietbrand* 1936, blz. 361-365.

549 - KREKEL, Dr. H., Spiegel van de tijd V, VI en VII. In *De Waag* 1944 blz. 326/327, 357 en 402 (over de 16e eeuw).

550 - KUSKE D., Prof. Dr. Bruno, Niederländisch-deutsche Handelswege im 16. Jahrhundert. In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuurgemeenschap* sept 1942, blz. 15/22.

551 - L., O., De Habsburgers en de Nederlanden. In *Nederlandsch Dagblad* 5 en 6 maart 1941, eerste blad blz. 1.

552 - LINK D., Josef, Albrecht Dürer's Reise in die Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 9 Aug. 1940, S. 5.

553 MUMMENDEY D., Dr. Richard: Zur Geschichte des niederländischen
- Buchdruckes. In *Maandblad Nederlandsch-Duitsche Kultuur Gemeenschap* Okt. 1942, S. 13/16.

554 MIJS, J., De onbekende Karel V. In *Volk en Kultuur* 27 febr. 1943, blz. 66/67.
-

555 NOTTARP D., Prof. Dr. Hermann, Die Fraterherren von Deventer. In *Deutsche*
- *Zeitung in den Niederlanden* 15 en 16 Febr. 1944, S. 5.

556 *Petri* D., Dr. F., Niederländische Studenten an der Kölner Hochschule im 15.
- und 16. Jahrhundert. In *De Vlag* Juni 1938, S. 82-95 (met 4 statistieken).

557 PLAIZIER, Hk., De Nederlanden, Karel V en het Rijk. In *Volk en Vaderland* 31
- mrt. 44 en 6 apr. 1944, elk blz. 5.

558 SMITS-FORST D., Dr. Jozef: Volk wider Burgund. In *De Vlag* 1938, S. 36-43.
-

559 VERCAMMEN, Dr. Jan, Het Groot-Privilege en onze volksche geschiedenis. In
- *Volk en Staat* 14 febr. 1944, blz. 3. B.

560 VERNUNFT D., Wallfred, Karl der Kühne, Herzog von Burgund (1476-1477).
- In *Jahrbuch der Stadt Freiburg i. Br.* Bd. 5. 1942 'Burgund, das Land zwischen Rhein und Rhone', S. 115-129. (Vgl. ook 534 en 538).

561 WALDECKER D., Prof. Dr. Ludwig, Das burgundische Reich Karls des Kühnen.
- Gestaltenwandel des Gedankens eines mittleren Reiches. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 16 en 17 Juli 1943, S. 5.

562 *Johan van Leiden*, Koning der Wederdopers te Münster. In *Het Nationale*
- *Dagblad* 6 juli 1940, blz. 7.

X - De Opstand (1568-1618)

563 - AARTSMA, N., De Republiek ten tijde van Johan van Oldenbarneveldt. In *De Waag* 1944, blz. 296.

564 - AARTSMA, N., De Unie van Utrecht herdacht. In *De Waag* 1944, blz. 36/37.

565 - AARTSMA, N., Nogmaals de Unie van Utrecht. In *De Waag* 1944, blz. 142. (antwoord aan *Moojen*, No. 600).

566 - BRANS, Jan, Het driemanschap Oranje, Egmont en Hoorne. In *Volk en Staat* 20 sept. 1943, blz. 3 B.

567 - BRANS, Jan, De Pacificatie van Gent (November 1576). Een belangrijke mijlpaal in de ontwaking van het Nederlandsche nationaliteitsbesef. In *Volk en Staat* 15 nov. 1943, blz. 3 B.

568 - BROSIUS D., M., Juliana von Stolberg. Eine deutsche Frau in der niederländischen Geschichte. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 21 Juni 1944, S. 3.

569 - BRUCH, Dr. H., Willem van Oranje. In *Dietbrand* 1939 (maart) blz. 65-69.

570 - BRÜNNER, Dr. E.G.C., De economische achtergrond van het voorspel van de Tachtigjarige Oorlog. In *Nieuw Nederland* 1942/43, blz. 37-48.

571 - DIEPHUIS, Dr. R. (Oostwoud), Von der Freiheit in Niederland. Politische und religiöse Auffassung im 16. Jahrhundert. In *Brüsseler Zeitung* 31 Dez. 1943, S. 4.

572 - DIETZ D., Heinrich, Flämische Geschichtsbilder im Spiegel der Fugger-zeitungen. Die Hinrichtung der Grafen Egmont und Hoorne. In *Brüsseler Zeitung* 30 Okt. 1943, S. 3.

573 - EROS, Marnix van St. Aldegonde. In *Ontwakend Volk* 15 dec. 1937, blz. 122/123.

574 - EROS, Marnix van St. Aldegonde. Oranje. In *Ontwakend Volk* 15 febr. 1939, blz. 170-173.

575 - FROEHLICH D., F., Philips II - Schicksal und Schuld (n.a.v. de biografie van Ludwig Pfandl). In *De Vlag* Febr. 1943, blz. 397-401.

576 - GENECHTEN, Dr. R. van, Willem de Zwijger en wij. Onwillekeurig wordt men getroffen door de overeenstemming in de geest, die de bevrijders der Nederlanden van toen bezielden en die welke ons nu bezielt! In *Volk en Vaderland* 14 juli 1944, blz. 1.

577 - HARKE D., C.G., Verraten vom Hause Habsburg. Die Rolle eines ‘deutschen’ Fürstenhauses, das sich gegen die gross-deutschen Ideen Wilhelms von Nassau stellte, in der Zeit der Trennung der Niederlande vom Reich. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 23 Febr. 1941, S. 3.

578 - HAIGHTON, Dr. A.A., Boekbespreking H.T. Colenbrander ‘Oranje en het Wilhelmus’ In *De Nieuwe Gids*, juni 1943, blz. 293-303.

579 - HAIGHTON, Drs. W.H., Boekbespreking Hans de Vries ‘De Nederlandsche Opstand’ (zie No. 617). In *Nederland* jan. 1943, blz. 28/29.

580 - HAIGHTON, Drs. W.H., Is Nederland Calvinistisch? In *Nederland* 1944, blz. 181-186 (polemisch n.a.v. het boek van Visscher, zie 154).

581 - HAVELAAR, Dr. Paulina W., Boekbespreking Delfos ‘Utrechter Union’. In *De Weegschaal* 1943/44. blz. 59.

582 HAVELAAR, Dr. Paulina W., Marnix van St. Aldegonde in de strijd om de vrijwording der Nederlanden. In *De Waag* 19 sept. 1940, blz. 476.

583 HAVELAAR, Dr. Paulina W., Johan van Oldenbameveldt. In *Volk en Vaderland* 25 aug. 1944, blz. 2.

584 HAVELAAR, Dr. Paulina W., Willem van Oranje, Marnix en de val van Antwerpen. In *Dietbrand* 1935/36, blz. 281-299.

585 HECKMANN D., Prof. Dr. Karl, Prins Willem I van Oranje, de bevrijder der Nederlanden en Graaf Lodewijk van Wittgenstein, Heer van Homburg. In *Hollandsche Post* 1942, blz. 33/34 (Febr.).

586 HECKMANN D., Prof. Dr. Karl, Duitse vortsen en Duitse landen in de strijd tegen Spanje. In *Hollandsche Post* 1941, blz. 30/31.

587 HEGGEN, W., Jan den Oude. In *Maandblad Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap* 1941, blz. 16/17.

588 HEPP, J., Rijksdagrede van Ph. Marnix van St. Aldegonde, gehouden op de Rijksdag te Worms in 1578. In *Hollandsche Post* 13/14 juli 1938, blz. 10/11.

589 Hepp, J., Om Marnix' Rijksdagrede. ‘Houdt den dief’-methode van ‘De Weg.’ In *Het Nieuwe Volk* 23 aug. 1941, blz. 5 (polemisch tegen artikel No. 628).

590 Keuchenius, P.E., De Unie van Utrecht, als uitdrukking van de groot duitsche volkswil. In *Het Nieuwe Volk* 5 Oct. 1940, blz. 2.

591 Kotzde-Kottenrodt, Wilhelm, *Wilhelmus von Nassauen. Ein Mann und ein Volk*. Stuttgart, 1941, 350 S.*

592 Krekel, Dr. H., Die Niederlande im Zeitalter der Reformation. In *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* 13 Sept. 1941 blz. 3/4, 20 Sept. blz. 3/4, 27 Sept. blz. 2/3, 11 Okt. blz. 3/4 en 18 Okt. 1941 blz. 3/4.

593 Krekel, Dr. H., De oorzaken van het zelfstandigworden der Nederlanden. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 209/224.

594 Krekel, Dr. H., Parteien und Männer in Auflehnung gegen Spanien. In *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* 1941 zj Okt. S. 4/5, 1 Nov. S. 3/4, 27 Dez. S. 4/5. 17 Jan. 1942 S. 3/4.

595 Krekel, Dr. H., De partijschappen in de wordingstijd der Republiek. In *De Schouw* 1944, blz. 537-539 en 575-579.

596 Krekel, Dr. H., Prins Willem en het volk. In *De Schouw* 1944, blz. 354-360 en 451-455.

597 Krekel, Dr. H., De Hollandsche traditie I. De Opstand tegen Spanje. In *Dietbrand* 1934/35, blz. 129-141. (voor vervolg van deze reeks, zie No. 660).

598 Krekel, Dr. H., Wilhelm der Schweiger. In *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande*. 1942 24 Jan S. 3/4, 31 Jan. S. 4, 7 Febr. S. 4/5.

599 Moens, W., Willem van Oranje en Zuid-Nederland. In *Dietbrand* 1938, blz. 129-134.

600 Moojen, Mr. D., Aantekeningen bij de Unie van Utrecht. In *De Waag* 1944, blz. 123. (n.a.v. artikel van Aartsma No. 564, voor het antwoord van A. zie No. 565).

601 Mijs, J., Willem van Oranje, zijn leven (1535-1584). In *Volk en Kultuur* 11 juli 1942, blz. 2/7.

602 Piryns, Remi, De rechte Geus, Dirk Volkertsz. Coornhert (1522-1590), een trouwe medewerker van den Prins. In *De Nationaal-socialist* 13 nov. 1943, blz. 5.

603 Plaizier, H., Over de scheuring der Nederlanden in het einde van de 16e eeuw. In *Nieuw Nederland* 1935 (1e Jrg.), blz. 979-988 en 1935 (2e Jrg.) blz. 42-52 (Vgl. aanvullende aantekening van Verviers, No. 614).

604 Plaizier, H., 17 Augustus 1585, val van Antwerpen. In *Nieuw Nederland* 1935/36, blz. 138-144.

605 Plaizier, H., Roomsch-katholieken en Protestanten in Nederland. Het zwaard bepaalde welk deel van het Nederlandsche volk protestant en welk deel katholiek zou worden. In *Volk en Vaderland* 11 aug. 1944, blz. 2.

606 Röder D., Dr. Josef, Hilferuf an das Reich. Eine zeitnahe Erinnerung aus der niederländischen Geschichte. St. Aldegonde vor dem Reichstag zu Worms im Jahre 1578. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 16 Okt. 1940, S. 3.

607 Röder D., Dr. Josef, *Marnix van St. Aldegonde. Voor de Rijksdag te Worms*. 's-Gravenhage, 1941. 16 blz.* geïll. Met een voorwoord van S. Hinderdael. Ook in Duitse vertaling uitgegeven, zonder een voorwoord. (Vgl. polemiek No's. 589 en 628).

608 ROOSBROECK, Dr. R. van, De Egmont-figuur. Waarheid en verdichting. In *De Vlag* mei 1944, blz. 539-547.
609 ROOSBROECK, Dr. R. van, Marnix van St. Aldegonde te Worms (1578). In *De Vlag* jan. 1942, blz. 282-286.
610 ROOSBROECK, Dr. R. van, Willem van Oranje en het Duitsche Rijk. In *De Nationaal-Socialist* 2 mei 1942, blz. 4.
611 ROSSEELS, Maria, Oranje's droom en daad. In *Gudrun* 1942 (23 jrg.), blz. 105-110, 139-142.
612 STEENOORD, D.S. van (pseud. voor Siegfried Sommer), Het Germaanse principe in de Unie van Utrecht. In *Nederland* 1942 (94e Jrg.), blz. 70-78.
613 TOLL, Jurriaan van, *Ursprung und Abkunft der Wassergeusen* (Forschungsstelle Volk und Raum No. 10). 's-Gravenhage, z.j. (ong. 1943). 50 blz.* geïll.
614 VERVIERS, Dr. E., De Opstand der Nederlanden en het staatsbankroet. In *Nieuw Nederland* 1934/35, blz. 988-991. (aanvullend artikel op dat van Plaizier, No. 603).
615 VRIES, Mr. H. de, Dietsers en Walen in onze opstand tegen Spanje. In *Nederland* 1943, blz. 205-213.

616 VRIES, Mr. H. de, De gestalte van het volk in de Nederduitse opstand tegen
- Spanje. In *Nederland* 1943, blz. 242-247.
617 VRIES, Mr. H. de, *De Nederlandsche Opstand*. Soest, 1942. 35 blz.* Ook in
- Duitse vertaling 'Das Schicksal des niederländischen Aufstandes', met een voorwoord van Dr. W. Ispert. (Vgl. ook bespreking No. 579).
618 VRIES, Mr. H. de, Schicksal oder Zufall. Der Ursprung der nordniederländischen
- Unabhängigkeit. In *Brüsseler Zeitung* 1943 25 Sept., 29 Sept, 30 Sept., 1 Okt. en 2 Okt., telkens op S. 3.
619 VRIES, Mr. H. de, Niederländische Traditionen. Kalvinismus und Humanismus
- als nationale Haltungstypen. In *Brüsseler Zeitung* 1944 9 Juli, 11 Juli, 13 Juli, 16 Juli, 18 Juli, 20 Juli en 25 Juli, telkens op S. 4. (beschouwingen n.a.v. het boek van Visscher, No. 154).
620 VRIES, Mr. H. de, Vader Willem. Nederland mijn Vaderland (- 1560). In
- *Nederland* 1943, blz. 12-16 (is niet meer vervolgd).
621 WESTERKAMP D., Carl, Ein treuer Diener des Reiches. Prinz Wilhelm I von
- Nassau-Oranien. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 10 Juli 1940. S. 5.
622 WOLF D., Prof. Dr. Erik, Calvinismus und Reichsgedanke. Politische
- Konsequenzen der reformierten Lehre. In *Brüsseler Zeitung* 27 Juli 1944, S. 4 (Gepubliceerd n.a.v. het werk van Visscher No. 154).
623 WÜLFRATH D., J., Die niederländische Hochschule als Erbe der alten Universität
- Köln. In *De Vlag* Juni 1938, S. 102-115.
624 WIJTHOFF, Mr. S.J.M., De geboorteklok der Republiek der Vereenigde
- Nederlanden In *Nieuw Nederland* 1942/43, blz. 642-664.
625 WIJTHOFF, Mr. S.J.M., De Verlatinghe of afzwering van Philips II als Heer der
- Nederlanden. In *Nieuw Nederland* 1942/43, blz. 635-641.
626 *Egmonts* letzte Stunde. In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuur*
- *Gemeenschap* Febr. 1942, blz. 16/17.
627 *Genzen* in de delta. In *Nieuw Nederland* 1939/40 (Jrg. 6 No. 3). blz. 163-186.
-
628 *Marnix* voor de Rijksdag te Worms. In *De Weg* 16 aug. 1941, blz. 8-13. (critiek
- op No. 607, felle reactie van Hepp. No. 589).
629 *Marnix* van St. Aldegonde worstelt om het Rijk. In *De SS Man* 30 mei 1942,
- blz. 4.
630 Vader des Vaderlands (*Oranje*). In *De Weg* 3 mei 1941, blz. 16.
-
631 Willem van *Oranje*. (Nat. soc. Bibliotheek No. 5). Utrecht, z.j. (ong. 1935). 39
- blz.*
632 Willem van *Oranje*, de Vader des Vaderlands 1533-14 April 1941. In
- *Nederlandsch Dagblad* 24 april 1941, eerste blad blz. 1.
633 Willem van *Oranje*. In *De Zwarte Soldaat* 16 april 1942, blz. 8/9.
-
634 Het *'Wilhelmus'*. (Nat. soc. bibliotheek No. 1). Utrecht, z.j. (ong. 1935). 31
- blz.*

XI - De Gouden Eeuw (1618-1672)

635 - AARTSMA, N., Nederland in Rembrandts tijd. In *De Waag* 1944, blz. 446/47.

636 - AARTSMA, N., *Michiel de Ruyter* 1607-1767. *Een heldenleven van plichtsvervulling voor het vaderland*. 's-Gravenhage, 1942. Tekst 42 blz., illustraties 101 blz.*

637 - BOER, C.H. de, De Nachtwacht, een mythe. In *De Schouw* 1943, blz. 61-64.

638 - BONGARTZ D., Heinz, Michiel de Ruyter. Vom Kampf des ruhmreichen niederländischen Seehelden. In *Brüsseler Zeitung* 10 Juli 1943, S. 3.

639 - BRUCH, Dr. H., De stadhouders. I Maurits, II. Frederik Hendrik. In *Dietbrand* 1939, resp. blz. 97-100 en 169-172.

640 - BRÜNNER, Dr. E.G.C., Tocht naar Chatham. In *Volksche Wacht* 1941 (jrg. 6) blz. 38/41.

641 - CARREIN, A., Frederik Hendrik. Stadhouder, admiraal en kapitein-generaal der Zeven Provinciën 1625-1648. In *De Nationaal-socialist* 1944, blz. 3.

642 - DELFOS, Dr. L., Het besef van ‘Het Nederlandt, ons aerds priëel.’ In *Nieuw Nederland* 1938 (4 jrg.). blz. 570-587.

643 - DELFOS, Dr. L., De legende van de stedendwinger. In *Nieuw Nederland* 1939 (6 jrg.), blz. 420-442.

644 - DELFOS, Dr. L., Nederland I en Nederland II. In *Nieuw Nederland* 1938 (46 jrg.), blz. 838-855.

645 DELFOS, Dr. L., Het batig slot van den Spaanschen Brabander. In *Nieuw Nederland* 1937 (4e jrg.), blz. 299-310.

646 DENUCÉ, Dr. J., Handel van Vlaanderen in de 17e eeuw. In *De Vlag* jan. 1944, blz. 325-326.

647 DUYL, G. van, Godsdienstige beroeringen. In *De Waag* 1944, blz. 436/437 (De Coccejanen contra de Voetianen).

648 EBERLEIN D., Dr. Kurt Karl, Drei Bilder Rembrandts von der Eintracht der Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 15 Juni 1941, S. 5.

649 EVERS, Dr. H.G., Rubens als Diplomat und Politiker. In *Brüsseler Zeitung* 21 Febr. en 23 Febr. 1943, S. 4.

650 GERICKE, Fr., Kleingoed der historie (regentenfamilies in Leiden). In *De Waag* 1940, blz. 20, 42, 130, 154, 183 en 218. (alles in verband met de familie De la Court).

651 GOEDEWAAGEN, Dr. T., Rembrandt In *De Schouw* 1942, blz. 51-58.

652 HAVELAAR, Dr. Paulina W., Johan de Witt, de staatsman. In *De Waag* 1942, blz. 1499-1503.

653 HOEK, H., Holland löste die Hanse ab. Die Generalstaaten durften sich einst rühmen, die grössten Handelspartner Russlands zu sein. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 30 Juli 1942, S. 3.

654 JUST D., Prof. Dr. Leo, Der Humanismus in den Niederlanden. Justus Lipsius und die geistigen Strömungen des 17. Jahrhunderts. Auf den Spuren des römischen Altertums. In *Brüsseler Zeitung* 8 April 1944, S. 5.

655 KEUCHENIUS, P.E., Johan de Witt, een onnoordsche gestalte onzer vaderlandsche geschiedenis. In *Hollandsche Post* 1 Oct. 1937 (2e jrg.) Oct., blz. 3-6.

656 KREKEL, Dr. H., Het burgerlijk karakter der Republiek. In *De Schouw* 1945, blz. 13 (onvoltooid gebleven).

657 KREKEL, Dr. H., Oud-Hollandsche levensstijl. In *De Schouw* 1942, blz. 385-390.

658 KREKEL, Dr. H., Spiegel van de tijd, o.a. over I. Machtsprobleem Frederik Hendrik, VIII. Machtspositie der regenten, X. Ontwikkeling oorlogs- en vredespartij in de Republiek. In *De Waag* 1944, resp. blz. 182/183, 491, 573.

659 KREKEL, Dr. H., De staatsidee der Republiek. In *De Schouw* 1943, blz. 422-426.

660 KREKEL, Dr. H., De Hollandsche Traditie. II. Heerschappij der regenten, III. De Gouden Eeuw, IV. Renaissance en Barok, V. Verdraagzaamheid. In *Dietbrand* 1934/35, resp. blz. 161/169, 193/198, 257/264, 337/349. (vervolg van No. 597).

661 KREKEL, Dr. H., Volk und Staat in Holland. In *Wochenzeitung für die Niederlande*. 1940, 24 Aug. S. 5, 31 Aug. S. 3/4, 7 Sept. S. 2/3, 14 Sept. S. 5, 21 Sept. S. 3/4.

662 KREKEL, Dr. H., Hollands Goldene Zeit. In *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* 1941, 4 Jan. S. 2/3, 11 Jan. S. 5/6; 18 Jan. S. 3/5; 23 Jan. S. 3, 5, 7; 30 Jan. S. 7, 9.

663 LOKHORST, Marius van, De tocht naar Chatham. In *Volk en Vaderland* 19 juni 1942, blz. 2.

664 MODDERMAN, Sybren, Verloren Helden, In *De Waag* 26 juni 1942, blz.
- 1088-1089.
665 MODDERMAN, Sybren, Toen Londen Holland vrezen moest. In *De Waag* 3 juli
- 1942, blz. 1091.
666 M(ODDERMAN), S(ybren), Johan de Witt. Een bastaard als liberale paradefiguur.
- In *Storm* 15 sept. 1944, blz. 4.
667 MODDERMAN, Edzard, De Gouden Eeuw. In *Storm* 13 aug. 1944, blz. 6.
-
668 POPPE, Leo, De Fransche 'Zonnekoning' belegert Dendermonde (1667). In *De*
- *Nationaal-socialist* 22 juli 1944, blz. 3.
669 SCHLIMME, Georg, De Vrede van Munster, van Nederlands en Duits standpunt.
- In *De Waag* 1941, blz. 352.
670 SCHULTE D., & F. KOPP D.E., *De vrede van Westfalen.*
- *Voorgeschiedenis-onderhandelingen-gevolgen*. Met een voorwoord van Prof. Dr. Alfred Baümler. Vertaald door M.Th. Hillen. Amsterdam, 1944. 187 blz.* geïll.
671 SCHULTZ, D., F.O.H., Der Beitrag der Niederlande zur neuzeitlichen
- Kriegsführung. In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuur Gemeenschap* 8 Aug. 1942, blz. 7/10.
672 SIX D., Prof. Dr. F.A., *Der westfälische Friede von* 1648. Deutsche Textausgabe
- der Friedensverträge von Münster und Osnabrück. Berlin, 1940. 120 S.*

673 THEUNISZ, Dr. Joh., De werkzaamheden van Johan de Witt buiten Holland. In
- *Hollandsche Post* nov. 1942, blz. 221/223.

674 TOLL, Jurriaan van, De held van Chatham herdacht. 's-Gravenhage, 1942. 23
- blz.* (overdruk uit *Sibbe*, April en Juni 1942, ter gelegenheid van de
tentoonstelling in het Rijksmuseum, geopend 19 Juni 1942).

675 UFFELTE, van, 1648-1940. In *De Waag* 1943 (7e jrg.), blz. 686.
-

676 VERCAMMEN, Jan, De laatste levensdagen van aartshertogin Isabella. In *Volk*
- *en Staat* 26 dec. 1943, blz. 5 B.

677 VERMEULEN, Dr. Frans, Rembrandt als politischer Maler. In *Deutsche Zeitung*
- *in den Niederlanden* 24 Juli 1944, S. 6.

678 VISSCHER, Prof. Dr. Hugo, De culturele verdienste van Dordt. In *De Waag*
- 1944, blz. 323.

679 VRIES, Mr. H. de, Stadhouder Willem II. In *Nederland* 1944, blz. 314-320.
-

680 VOLLMER D., Dr. B., Benjamin Raulé aus Middelburg. In *Deutsche Zeitung in*
- *den Niederlanden* 12 Juni 1941, S. 5.

681 VOLLMER D., Dr. B., Benjamin Raulé aus Middelburg. In *Deutsche Zeitung in*
- *den Niederlanden* 30 Okt. 1944, S. 4.

682 W., Jac., Landing in Engeland, geen droom maar historische werkelijkheid. In
- *De Weg* 1 juni 1940, blz. 6.

683 W., W., Het verdrag van Westfalen. In *De SS Man* 16 aug. 1941, blz. 4/5.
-

684 WOLFLAST, D., W., *Admiral Michael de Ruyter*. Leipzig, 1943. 271 S.
-

685 WULF D., F., Ein Stückchen Holland in Deutschland, Friedrichstad, eine
- niederländische Siedlung aus dem 17. Jahrhundert. In *Deutsche Zeitung in den*
Niederlanden 8 Nov. 1942, S. 3.

686 WIJTHOFF, Mr. S.J.M., Jan van Galen 1604-1653. In *Nieuw Nederland* 1942/43,
- blz. 827-832.

687 Kennen wij onze vaderlandsche geschiedenis? (*algemeen*, de grote mannen in
- de 17e eeuw). In *Storm* 21 juli 1944, blz. 10.

688 Hoe onze geschiedenis vervalscht werd. (Hugo de *Groot* als geschiedschrijver)
- In *Het Nieuwe Volk* 2 maart 1941, blz. 1.

689 Frederik Hendrik vocht voor een groter Nederland (*Oranje*). In *Storm* 23 juni
- 1944, blz. 6/7.

690 'Holland in Not!' Erinnerung an dem Retter der Niederlande. Am Widerstand
- von Groningen zerbrach der Feind (*Rabenhaupt*), 1672. In *Deutsche Zeitung*
in den Niederlanden 15 Dec. 1940, S. 4.

692 *Rembrandt* (Nationaal-socialistische Bibliotheek No. 4). Utrecht, z.j. (ong.
- 1935). 51 blz.* geïll.

693 *Michiel Adriaensz. de Ruyter* (Nationaal-socialistische Bibliotheek No. 3).
- Utrecht z.j. (ong. 1935). 28 blz.* geïll.

694 Michiel A. de *Ruyter* als leider in zijn volk. In *Ontwakend Volk* 1941 (5e Jrg.),
- blz. 193/196.

695 Admiral de *Ruyter*. I. Die Schlacht bei Chatham; II. Die Folgen der Seeschlacht
- bei Chatham; III. Admiral de Ruyters Tod. In *Maandblad Nederlandsch-Duitsche*

Kultuur Gemeenschap resp. Nov. en Dez. 1941, blz. 17/18 elk en Jan. 1942, blz. 15/16.
696- Seezug nach Chatham (de *Ruyter*). In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 18 Juni u. 21 Juni 1942, S. 3.
697- De Schrik des Groten Oceaans (de *Ruyter*). In *Storm* 7 Mei 1943, blz. 6/7.
698- Tocht naar Chatham (de *Ruyter*). In *De Zwarte Soldaat* 17 Juni 1943, blz. 6/7.
699- *Volksgemeenschap* en geschiedenis (over 1648). In *Nederlandsch Dagblad* 14 dec. 1940, eerste blad blz. 1.
700- Vorkämpfer für die Freiheit der Meere. Leben und Tod des Johan de *Witt*. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 20 Aug. 1943, S. 4.
701- Zo zal het zijn, door de eeuwen been. Onze *zeehelden* getuigen. In *De Zwarte Soldaat* maart 1942, blz. 12.

XII - Verval (1670-1795)

702 Baum D., Marie Louise, *Das Haus Oranien und seine nassauischen Soldaten im Zeitalter der französischen Revolution* (Forschungsstelle ‘Volk und Raum’ Nr. 9). Soest, z.j. 90 S.* geïll.

703 Bos P.A. zn. res. kap. V.L. Vd., Mr. A., Lessen van de historie, die niet geleerd werden (de Engelsen in 1690 en 1794). In *De Waag* 1941, blz. 475.

704 Bruch, Dr. H., De Stadhouders. Willem III en de Friesche Oranjes. In *Dietbrand* 1939, resp. sept./nov. blz. 201-204 en dec. blz. 226-229. (vervolg van de no's 569 en 639).

705 Brünner, Dr. E.G.C., De onderhandelingen van 1709 te Geertruidenberg. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 117/128.

706 Delfos, Dr. L., Plannen tot vereeniging der Nederlanden op het einde der XVIIIe eeuw. In *Nieuw Nederland* 1938 (5e jrg.), blz. 183-197.

707 E., De glorieuze Koning-Stadhouder. In *Nederlandsch Dagblad* 12 dec. 1940, eerste blad, blz. 1 en 3.

708 Havelaar, Dr. Paulina W., De Stadhouder-Koning en zijn betekenis voor Europa. In *De Waag* 26 dec. 1941, blz. 786-788.

709 Havelaar, Dr. Paulina W., Willem III, Stadhouder-Koning. In *De Blauwvoet* sept./oct. 1940, blz. 130-137 en Nov./Dec. blz. 165-174.

710 Heckmann D., Prof. Dr. K., Oranje of Nassau? In *Hollandsche Post* mei 1941, blz. 117-122.

711 Heggen, W., De grote Keurvorst Friederich Wilhelm van Brandenburg en de Nederlanden. In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuur Gemeenschap* nov. 1941, blz. 15/16.

712 Heggen, W., Frederik de Grote. In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuur Gemeenschap* jan. 1942, blz. 15/16.

713 Hepp, Joh., ‘De Engelsche Tieranny.’ In *Het Nieuwe Volk* 23 aug. 1941, blz. 2 (over een pamflet van 1781, herdrukt, zie No. 744).

714 Heuveln, Dr. H.Th. van, *Gerard van Swieten. Leben, Werk und Kampf*. Diss. Groningen, 1942. 64 blz.* Portret en fascimile's.

715 Jöckle D., E., Englands Verrat am Prinzen Eugen. In *Brüsseler Zeitung* 9 Febr. 1941, S. 3.

716 Just D., Prof. Dr. Leo, *Georg Forster, Reisebriefe aus den Niederlanden*, 1790. Ausgewählt und herausgegeben von -. Brussel, 1943. 75 S.* geïll.

717 Just D., Prof. Dr. Leo, Grenzsicherungspläne im Westen des Reiches zur Zeit des Prinzen Eugens. In *zijn* Um die Westgrenze des alten Reiches. Vorträge und Aufsätze. Köln, 1941 (vgl. ook 113 en 719), S. 75-92. (oorspronkelijk gepubliceerd in *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1936, S. 230-244).

718 Just D., Prof. Dr. Leo, Reichserinnerungen in den Niederlanden. In *Brüsseler Zeitung* 4 Mai 1943 S. 3 en 5 Mai S. 6. In Nederlandse vertaling ook in *De SS Man* 21 aug. en 28 aug. 1943, elk blz. 2 (over de barrière-gedachte sedert 1667).

719 Just D., Prof. Dr. Leo, Österreichs Westpolitik im 18. Jahrhundert. In *zijn* Um die Westgrenze des alten Reiches. Vorträge und Aufsätze. Köln, 1941 (vgl. ook 113 en 717), S. 93-105. (oorspronkelijk gepubliceerd in *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1935, S. 1-15).

720 KEULERS, Dr. P.H., Schillers Vater in den Niederlanden. In *Maandblad*
- *Nederlandsch- Duitsche Kultuur Gemeenschap* dec. 1943, blz. 12/14 (ong. 1748).
721 L., R., Hoe wij Zuid-Vlaanderen verloren? 10 Oogst 1678, Vrede van Nijmegen.
- In *De Nationaal-socialist* 7 aug. 1943, blz. 2.
722 MUSSERT, Ir. A.A., De ‘regenten’ geprezen. Historische onwaarheden van ‘De
- Tijd’. In *Volk en Vaderland* 23 maart 1935, blz. 5.
723 N(ACHENIUS), J.C., Frederik de Groote kan ook ‘van ons’ zijn. In *SS*
- *Vormingsbladen* 1943, blz. 231.
724 NIESSEN D., Josef, Prinz Eugen von Savoyen als Statthalter in den Südlichen
- Niederlanden. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1936 (6. Jhrg.) S. 152-166.
725 OVERSTRAETEN, Dr. J. van, Een Duitsch romanticus reist door de Nederlanden.
- Uit de ‘Ansichten’ van Georg Forster 1790. In *Volk en Kultuur* 6 sept. 1941, blz. 2/6.
726 PETERHANS D., Toni, Admiral Jan Henrik van Kinsbergen (1735-1815). Als
- fähiger

Soldat erwarb dieser Spross einer siegerländer Familie Ruhm und Ehre in vielen Schlachten. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 18 Juli 1943, S. 4.

727 PLATZHOFF D., Prof. Dr. Walter, England und der Frieden von Utrecht. In *Historische Zeitschrift* 167 (1942), S. 497-511.

728 PÖLNITZ, Dr. Sigmund von, Ein Kurfürst bemühte sich um Flandern. Die Versuche Max Emanuels zur Lösung der wirtschaftlichen Fesseln. (1697-1700). In *Brüsseler Zeitung* 15 en 16 Jan. 1943, S. 5.

729 PUT, Emiel van, Karel van Lorreinen, landvoogd der Zuidelijke Nederlanden. In *Volk en Staat* 26 dec. 1943, blz. 5 B.

730 REES D., Dr. Wilh., Caspar George Carl Reinwardt, een Bergische geleerde in de dienst der Nederlanden. In *Hollandsche Post* 1941, blz. 242/243.

731 REINDERS, A. Job., Een diagnose van 1770. In *De Waag* 1940, blz. 457 (12 sept.).

732 SCHOLTA D., Karl, Admiral Jan Henrik van Kinsbergen 1735-1819. In *Ewiges Volk* No. 3 (1943), S. 12-18. geïll.

733 SCHOLTA D., Karl, *Das Regiment 'Prinz von Baden' in den Niederlanden* (Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 5). Soest, 1943. 35 S.* geïll. (1747-1794).

734 SCHOLTA D., Karl, *Das Regiment 'Nassau' in den Niederlanden* (Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 10). Soest, 1944. 83 S. (2e helft 18e eeuw).

735 SCHOLTA D., Karl, *Das Regiment 'Waldeck' in den Niederlanden* (Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 3). Soest, 1943. 117 S. geïll. (einde 18e eeuw).

736 VESSEM, Mr. A.J. van, Stadhouder Willem III. Zijn betekenis voor onze tijd. In *Volk en Vaderland* 18 mei 1935, blz. 6/7.

737 W., Jac, Nederland en de Middellandsche Zee. Kooplieden en soldaten voeren sedert vier eeuwen onze vlag door den Straat van Gibralter. In *De Weg* 27 juli 1940, blz. 7. (vooral de periode 1675-1783).

738 WILLEMS, Boerhave. In *De Waag*, 1943, blz. 822.

739 WIJTHOFF, Mr. S.J.M., De afzijdigheid der Engelse vloot in de zeeslag bij Beachy-Head, 10 Juli 1690. In *Nieuw-Nederland* 1942/43, blz. 872-877.

740 ZECK D., Hans F., Prinz Eugen und die habsburgischen Niederlande. In *Vergangenheit und Gegenwart* 1941 (31. Jhrg.), S. 17/20.

741 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., Mirabeau's bewondering voor de autoritaire regeermethode der Amsterdamsche regenten. In *De Waag* 12 sept. 1940, blz. 456.

742 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., Partijschappen 200 jaar geleden en ... thans. In *De Waag* 4 mei 1939, blz. 297.

743 De *Engelse* streken. In *Het Nieuwe Volk* 30 aug. 1941, blz. 3.

744 De *Engelsche* Tieranny. In vier samenspraken. 1781. 100 blz.* (herdruk van een oud pamflet Knuttel 19729, vgl. No. 713, ong. 1941).

745 *Kansel* en politiek: Nederlandsch oordeel uit 1732. In *Het Nieuwe Volk* 27 sept. 1941, blz. 3.

746 *Malbrook*. Reeds in 1710 werd een Churchill in Vlaanderen verbrand. In *De SS*
- *Man* 25 Jan. 1941, blz. 5.

747 Een Nederlander als grondlegger van de Pruisische zeemacht (*Raulé*). In *Storm*
- 31 oct. 1941, blz. 10.

748 Waardoor wij de *zeeheerschappij* verloren. In *De Zwarte Soldaat* 18 mrt. 1943,
- blz. 2.

XIII - De Rèvolutie (1795-1815)

749 AA, Joost van der, Wij gedenken de brigands. In *Volk en Staat* 26 Jan. 1941,
- blz. 5 (bijblad).

750 BACKER, Thomas de, Jozef Emanuel van Gansen. In *Volk en Staat* 18 mei 1942,
- blz. 1 B.

751 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Brugge, 1941. 63 blz.*
-

752 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Van Gansen. In Van *Gansen*- Gedenkboek,
- 1943 (Zie No. 764), blz. 7-20.

753 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Emmanuel-Jozef van Gansen (1766-1842).
- In *Volk en Kultuur* 16 mei 1942 blz. 2/3.

754 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Bij de Van Gansen-herdenking 17 mei a.s. In *Volk en Staat* 12 mei 1942 blz. 1 & 3 B; en 15 mei 1942 blz. 1 en 3 A.

755 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Baron J.J. de Maer, 'brigand' vóór de Boerenkrijg. In *Volk en Kultuur* 11 oct. 1941, blz. 19/20.

756 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Een valsche prins van Oranje. Geen krantenhistorie (1799). In *Volk en Kultuur* 18 oct. 1941, blz. 2/3.

757 BRUYNE, Arthur de *De Boerenkrijg*, Rollier en de Boerenkrijg in Klein-Brabant. In *Volk en Staat* 9 nov. 1942, blz. 3 A.

758 CARP, (Dr. J.H.), Het oordeel der Geschiedenis (Schimmelpenninck). In *Volk en Vaderland* 7 mei 1943, blz. 1.

759 DELFOS, Dr. L., De Boerenkrijg in de Zuidelijke Nederlanden. In *Nieuw Nederland* 1938 (5e Jrg.), blz. 279-300.

760 DIVO D., Hans, *Westdeutsches Grenzvolk im Kampf ums Reich* (Boerenopstanden 1792-1810). Berlin, 1943. 52 S.*

761 E., van. Napoleon's landingsplan in Engeland. In *De Waag* 1940, blz. 349.

762 EBELING, Henri C., Englische 'Befreiungstaten.' Die Niederlande erlebten schon 1799 und 1809 britische Invasionen. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 28 Juni 1944, S. 3.

763 GAERTHÉ, C.F., Overijssel in 1795, een boek van Dr. Joh. Theunisz (zie No. 775). In *De Waag* 1944, blz. 250.

764 GANSEN-*Gedenkboek* 1842-1942, *van*-. Antwerpen, 1943. 164 blz.* geïll. Medewerkers o.a. A. de Bruyne (zie 752), Dr. A. Jacob (766) en Dr. R. van Roosbroeck (zie 772). (vgl. critiek van Mijs, No. 770).

765 HAIGHTON, Dr. A.A., Boekbespreking Milo, Geheime onderhandelingen tusschen de Bataafsche en Franse Republiek 1795-1797. In *De Nieuwe Gids* dec. 1942, blz. 317-323.

766 JACOB, Dr. Anton, Willem Verhoeven en de geestelijke achtergrond van de Boerenkrijg. In *Van Gansen-Gedenkboek*, 1943 (ie 764), blz. 37-51.

767 KERTNER, R., De Engelsche invasie. In *De Waag* 1944, blz. 197.

768 KOLDIJK, Y., Hoe een Duitser uit het 'Ditmarsche' Friesland zag in 1808 (Barthold Georg Niebuhr). In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuurgemeenschap* mei 1942, blz. 20/21.

769 MAEYER, Bert de, De Boerenkrijg in Klein-Brabant. In *Volk en Kultuur* 21 juni 1941, blz. 8/9.

770 J. MIJS, De Boerenkrijg (Boekbespreking Van Gansen-Gedenkboek, zie 764). In *Volk en Kultuur* 25 sept. 1943.

771 ROOSBROECK, Dr. R. van, Die Bauernaufstände in den südlichen Niederlanden im Jahre 1798. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1937 (7. Jhrg.), S. 328-340.

772 ROOSBROECK, Dr. R. van, De Boerenkrijg. In *Van Ganssen-Gedenkboek*, 1943 (zie 764), blz. 83-100.

773 TEXTOR D., Fritz, Die bäuerlichen Aufstandbewegungen gegen die französische Fremdherrschaft (1792-1815) als volksgeschichtliche Forschungsaufgabe. In *De Vlag* April 1938, S. 57-69.

774 THEUNISZ, Dr. Joh., G.L.G. van Fridagh. Een Saksische volksgenoot uit 1795. In *Het Nationale Dagblad* 26 oct. 1940, blz. 7.

775 THEUNISZ, Dr. Joh., *Overijssel in* 1795. Amsterdam (Uitg. 'Hamer'), 1943. 191
- blz.* (vgl. bespreking No. 763).
776 THEUNISZ, Dr. Joh., Jan ter Pelkwijk, een voorstander der volksche school in
- 1795. In *Het Nationale Dagblad* 9 nov. 1940, blz. 8.
777 THEUNISZ, Dr. Joh., De revolutie van 1795. In *Vorming* april 1944, blz. 61/62.
-
778 TREUE D., Dr. Adolf, Ein Kenner der Niederlande. Niebuhrs Circularbriefe aus
- den Niederlanden (1808). In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 3 Aug. 1940, S. 4.
779 WIJTHOFF, Mr. S.J.M., Rutger Jan Schimmelpenninck. In *Nieuw Nederland*
- 1944, blz. 210-226.
780 Een tweede front in ...Mei 1789. Hoe de *Engelschen* poogden te Oostende te
- landen en hoe zij 'zegenrijk' terug mochten trekken. In *Volk en Staat* 20 juli 1942, blz. 2 B.
781 De brief van een Niederländerin (o.a. over *Schimmelpenninck*). In *Deutsche*
- *Zeitung in den Niederlanden* 11 Dez. 1940, S. 2.

782 Johanna *Schopenhauer*, die Mutter des grossen Philosophen. Eine Reise im
- Jahre 1804. Durchflug durch Holland. In *Maandblad Nederlandsch- Duitsche Kultuur Gemeenschap* Dez. 1941 blz. 20/21, Jan. 1942 blz. 19/20, Febr. 1942 blz. 19/20, Mrz. 1942 blz. 20/21, April 1944 blz. 18.

XIV - Vazaliteit van Frankrijk en Engeland (1813-1914)

783 ATSMA, H., Leven en strijd van Mr. P.J. Troelstra. In *Het Vrije Woord* 1941,
- 14 juni blz. 5 & 7, 28 juni blz. 6/7, 2 Juli blz. 6.

784 BECKER, G., Een rampzalige vergissing. In 1815 werd ons volk over drie staten
- verdeeld. In *De Weg* 15 juni 1940, blz. 6.

785 BRANS, Jan M. Louis Philippe en de Belgische Revolutie van 1830. In *Volk en*
- *Staat* 15 febr. 1943, blz. 3 B.

786 BRUCH, Dr. H., 15 Febr. 1815. Het Wener Congres vereenigt Noord- en
- Zuid-Nederland. In *Nederlandsch Dagblad* 22 febr. 1941, tweede blad, blz. 4.

787 BRUCH, Dr. H., Conrad Busken Huet, een voorloper. In *Nederland* 1941 (93.
- Jrg.), blz. 204-207.

788 CANTILLON, E., Historische achtergrond van het ‘Corporatieve Stelsel’. In *De*
- *Waag* (26 sept.) 1940, blz. 440.

789 CANTILLON, E., Een hoopgevende blik in het verleden? Thorbecke en de
- gebeurtenissen van 1940 naast die van 1810. In *De Waag* (8 aug.), blz. 376.

790 CANTILLON, E., De nationale eenheidsgedachte van Thorbecke tegenover het
- kerkrechtelijke federalisme. In *De Waag* 19 sept, 1940, blz. 474.

791 CANTILLON, E., Scherpe politieke kritiek in een ... bibliografie. In *De Waag* (29
- aug.) 1940, blz. 432.

792 CANTILLON, E., Het liberalisme van Thorbecke en de ‘Democratie’, In *De Waag*
- (22 aug.) 1940, blz. 425.

793 CANTILLON, E., ‘Socialistische’ opvattingen van Thorbecke. Het tegendeel van
- Sociaal-democratie. In *De Waag* (5 sept.) 1940, blz. 443.

794 CANTILLON, E., Thorbecke en de zelfstandigheid der Regering. Het recht tot
- ontbinding der Kamers. In *De Waag* (10 oct.) 1940, blz. 522.

795 CANTILLON, E., De ministeriële verantwoordelijkheid. Het ‘parlementaire stelsel’
- volgens Thorbecke een verijdeling hiervan. In *De Waag* (31 oct.) 1940, blz. 572.

796 COOLS, Dr. Jos, 1870 en de Nederlandsche Congressen. In *De SS Man* 15 mei
- 1943, blz. 2.

797 COOLS, Dr. Jos, Johan Michiel Dautzenberg. In *De SS Man* 19 nov. 1941, blz.
- 5.

798 COOLS, Dr. Jos, Groot-Nederland, een pion der Britsche anti-Europeesche
- politiek. In *De SS Man* 1942 I. 18 juli blz. 5; II. 25 juli blz. 5/6; III. 1 aug. blz. 5; IV. 8 aug. blz. 5.

799 COOLS, Dr. Jos, Groot-Nederland en België. Britsch gekonkel 1815-1830. In
- *De SS Man* 13 febr. 1943, blz. 2.

800 CONSCIENCE, Henri, *Der Löwe von Flandern*. 'Zur Einführung' von Dr. Robert
- van Roosbroeck und Karl Schulte-Kemminghausen. Münster, 1942.[22]*
801 EMSTEDE, E.J.Th.A.M. van, De lotgevallen van Limburg in de jaren 1814 tot
- en met 1839. In *Volksche Wacht* 1942/43, blz. 294/318.
802 GENECHTEN, Dr. R. van, Nederland onder de invloed van het kapitalisme. In
- *Nieuw Nederland* 1942 (juni), blz. 882-915.
803 GINKEL, W.A. van, In de lijn van Hoedemaker. In *De Weg* 24 aug. 1940 blz. 5
- en 31 aug. blz. 4.
804 GINKEL, W.A. van, Majoriteit met Autoriteit (Savornin Lohman). In *De Weg*
- 21 sept. 1940, blz. 3/4.
805 GOEDEWAAGEN, Dr. T., De Nederlandsche Cultuur in de negentiende eeuw. In
- *Nieuw Nederland* 1941/42, blz. 739-756.
806 GOEDEWAAGEN, Dr. T., Multatuli. Zelfcritiek van Nederland. In *De Waag* 1940,
- blz. 142/143.
807 GRAULS, W., Een figuur uit het Nederlandsche socialisme, Jacob Cats
- (1804-1886). In *De Nationaal-Socialist* 15 mei 1943, blz. 3.
808 HECKMANN D., Dr. Karl, De Nederrijnsch-Nederlandsche grens als resultaat
- van Engel-

sche evenwichtspolitiek (n.a.v. het boek van Klingenburg, No. 815). In *Hollandsche Post* aug. 1942, blz. 153/54.

809 Hepp, Job., Een beroep op Nederland's Duitsche geweten in 1818. In *Het Nieuwe*
- *Volk* 24 mei 1941, blz. 5. (zie 839).

810 Hoogendoorn Jr., J., Mr. Willem Bilderdijk. In *Nieuw Nederland* 1941/42,
- blz. 225-232.

811 J., E., Von Lieven Bauwens zu den Katunbaronen. Ein Genter führte die
- maschinelle Kattunspinnerei und -weberei von England nach Flandern ein. In *Brüsseler Zeitung* 26 april 1941, S. 3.

812 Jacob, Dr. Antoon, Hendrik Conscience en de Belgische politiek. In *De Vlag*
- aug. 1944, blz. 4-8.

813 Jonghe, Dr. A. de, *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke*
- *Nederlanden* (1814-1830). *De genesis der taalbesluiten en hun toepassing*. Brussel, 1943. 377 blz.* (Diss. Gent).

814 Joostens, Frans, Jan Frans Willems. Een naklank van de herdenking in 1943.
- In *Volk en Staat* 27 febr. 1944, blz. 4 A.

815 Klingenburg, D., Dr. Ernst Moritz, *Die Entstehung der*
- *deutsch-niederländischen Grenze. Im Zusammenhang mit der Neuordnung des niederländisch-niederrheinischen Raumes* 1813-1815. Leipzig, 1940. 162 S.* geïll. (vgl. besprekingen 81, 95 en 808).

816 Krekel, Dr. H. Nederland in de moderne stromingen., In *De Schouw* 1943,
- blz. 29-31.

817 Krekel, Dr. H. Nederland in de moderne stromingen., Volk en politiek in de
- 19e eeuw. In *De Schouw* 1942, blz. 481-483.

818 Lebeau, Dr. Paul, De dichter Pol de Mont. In *Volk en Staat* 16 febr. 1942, blz.
- 5 B.

819 Marinus, H.J.J., Troelstra - voorloper van het Nationaal-Socialisme. In *Het*
- *Nieuwe Volk* 1941, I. 15 febr. blz. 5; II. 22 febr. blz. 5; III. 1 mrt. 1941 blz. 5 en IV. 8 mrt. blz. 5.

820 Muktas, J., De omwenteling van 1830. In *De Nationaal-Socialist* 13 dec. 1941,
- blz. 4/5.

821 Nieuwenhuis, Berten, Jan Frans Willems, zijn leven, zijn werk en zijn strijd.
- In *Volk en Kultuur* 13 mrt. 1943, blz. 107/109.

822 Poortere, A. de, Figuren om en rood J.F. Willems. In *Volk en Kultuur* 1943
- blz. 113/115.

823 Poortere, A. de, J.F. Willems en de petitionnementsbeweging van 1840. In
- *Volk en Staat* 15 mrt. 1943, blz. 3 B.

824 Poppe, Leo, Ekonomische en kultureele beteekenis van Willem I voor de
- Zuidelijke Nederlanden. In *De Nationaal-Socialist* 11 sept. 1943, blz. 5.

825 Reinders, A.Joh., Thorbeckes gezagsbeginsel, een ongeschreven wet
- (samenvatting van de publicaties van Cantillon, No. 788-796). In *De Waag* 1940, blz. 666.

826 Reinders, A.Joh., Thorbecke en Groen van Prinsterer. In *De Waag* 1941 17
- juli blz. 422 en 24 juli blz. 436.

827 ‘Robrecht’, De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden.
- (n.a.v. de Jonghe, zie No. 813) In *De Waag* 1944, blz. 281.

828 ROOSBROECK, Dr. R. van, De geboorte der volksgemeenschap. In *Balming* 19
- dec. 1943, blz. 1.
829 ROOSBROECK, Dr. R. van, De verpaste gelegenheid. Het geschil tusschen Noord
- en Zuid, 1815-1830. In *Westland* jan. 1944 blz. 131-145.
830 ROOSBROECK, Dr. R. van, Jan Frans Willems (1793-1943). In *Balming* 15 aug.
- 1943, blz. 3.
831 SCHERDIN D., Georg, Freiherr Jan L. von Scherpenseel-Heusch. Führer der
- grossdeutschen Bewegung in Limburg 1848. In Hans Joachim Beyer & Otto Lohr, *Grosse Deutsche im Ausland. Eine volksdeutsche Geschichte in Lebensbildern*. Stuttgart 1939, S. 219-233 (Vgl. ook No's 887 en 928).
832 *SCHERDIN D., Georg, Freiherr von Scherpenseel* (Nord-West-Reihe, Folge 8).
- Aachen, 1942. 32 S.* geïll.
833 SCHERDIN D., Georg, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache im*
- *Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft*. Berlin, 1937. 121 S.* geïll.
834 SCHLIMME, Georg, Potgieter, een strijder tegen Hollands Jan Saliegeest. In
- *Haagsch Maandblad* sept. 1940, blz. 257-265.
835 SCHRIJEN D., Gerhard, *Das Werden des neuen Süd-Limburg. Die*
- *kulturlandschaftlichen Wandlunden des südlichen Limburgs, insbesondere imfolge des Bergbaues, seit der Mitte des* 19. *Jahrhun-*

derts. Berlin, 1937 (Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Westens, Bd. 2). 104S.* Karten.
836 Steinmetz, Dr. R., *Englands Anteil an der Trennung der Niederlande* 1830.
- *Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des belgischen Staates*. 's-Gravenhage, 1930. 272 S.* (Diss. Kiel).
837 Steinmetz, Dr. R., Engeland und die Niederlande. In *Westland* 1943, Folge 3,
- S. 150-155.
838 Steinmetz, Dr. R., Engeland en de Nederlanden. In *Volksche Wacht* 1943/44,
- blz. 445-456.
839 Strick van Linschoten, P.H.A.J., *An die Holländer*, Okt. 1814. Utrecht,
- 1941. (Parteiverlag NSNSP). 17 S.* (vgl. 809, 854).
840 Treffers, F., Waterloo (1815-18 Juni - 1940). In *Nieuw Nederland* apr. 1940,
- blz. 779-796.
841 Treffers, F., De Waterloo-dag. In *De Zwarte Soldaat* 26 juni 1942, blz. 8.
-
842 Ts., De voorspellingen van een vergetene (Emile Banning, einde 19e eeuw). In
- *Het Nieuwe Volk* 25 jan. 1941, blz. 1.
843 Vercalsteren, J., De spoorwegverbinding Antwerpen-Keulen 1843-1943. De
- honderdste verjaardag van den 'IJzeren Rijn'. In *Volk en Staat* 18 oct. 1943, blz. 3 B.
844 Vercammen, Dr. J., De 'nationale' omwenteling van 1830. In *Volk en Staat*
- 21 juli 1944, blz. 1 B.
845 W., J.v., Albrecht Rodenbach, de heraut der Germaansche heropstanding in
- Vlaanderen. 27 Oct. 1856- 23 Juni 1880. In *De SS Man* 25 oct. 1941, blz. 2.
846 Wamelink, J.H.H., *Groen, Kuyper en Mussert. Open brief van een Christelijk*
- *arbeider*. Leiden, 1941. 63 blz.*
847 Nederlands Toekomst. Een grootduitsch getuigenis uit 1845 (J. Corver Hooft).
- In *Het Nieuwe Volk* 28 sept. 1940, blz. 1/2.
848 *Groen* van Prinsterer, wegbereider van het nationaal-socialisme. Utrecht, z.j.
- 16 blz.* (1935). (herdruk van artikelenreeks in *Volk en Vaderland*).
849 *Pol de Mont*, de Brabantsche zanger-strijder voor het Germanendom. In *De SS*
- *Man* 5 juli 1941, blz. 2.
850 De economische verbondenheid der *Nederlanden*. In *Volk en Staat* 1943, 3 dec.
- blz. 1 B en 4 dec. blz. 1, 2 B. (1815-1940).
851 1830 (de Belgische *Opstand*). In *De Zwarte Soldaat* 7 aug. 1942, blz. 3.
-
852 Neerlands grootste Koning (Willem I van *Oranje*). In *Storm* 10 dec. 1943, blz.
- 5.
853 *Jan Carel Josephus van Speyk* (Nationaal-socialistische Bibliotheek No. 2).
- Utrecht, z.j. (ong. 1935). 30 blz.*
854 'En sluit U weder aan aan 't oude vaderland!' (*Strick* van Linschoten) Een
- grootduitsch getuigenis uit 1814-1818. In *Het Nieuwe Volk* 12 oct. 1940, blz 2. (Zie 838).
855 *Thorbecke* zag het reeds! (Citaat van 1837). In *Het Nieuwe Volk* 12 april 1941,
- blz. 2.

XV - Duits-Nederlandse contacten in de 19e eeuw

856 BÖLKE D., Otto, Hoffmann von Fallersleben und seine Beziehungen zu Flandern
- und Holland. In *Niederdeutsche Welt* Sept. 1941, S, 157-164.

857 BROCKHAUS D., Paul, Hoffmann von Fallersleben und die Niederlande. In
- *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 24 Aug. 1941, S. 5.

858 BYLEVELD, H. van (pseud. voor J.M. Gantois), Hoffmann von Fallersleben en
- Zuid-Vlaanderen. In *De Nationaal-Socialist* 2 mei 1942, blz. 5.

859 BYLEVELD, H. van (pseud. voor J.M. Gantois), Nederduitschland en
- Zuid-Vlaanderen ten tijde van Hoffmann von Fallersleben. In *Gudrun* 1941, blz. 194-200.

860 BYLEVELD, H. van (pseud. voor J.M. Gantois), Die völkische Wissenschaft in
- Süd-Flandern und ihre Beziehungen zur deutschen Wissenschaft im 19. Jahrhundert. In *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1942 (6. Jhrg.), S. 48-64.

861 COOLS, Dr. Jos., Duitsch-Vlaamsche betrekkingen in de jaren 1849-1871. In
- *De SS Man* 24 april 1943, blz. 2.

861 COOLS, Dr. Jos., De Aldietsche beweging. In *De SS Man* 5 juni 1943, blz. 2.
-
863 COOLS, Dr. Jos., Hoefken en Snellaert. In *De SS Man* 6 mrt, 1943, blz. 3.
-
864 COOLS, Dr. Jos., Pol de Mont, Al-Dietscher, Al-Duitscher, Groot Germaan. In
- *De SS Man* 7 aug. 1943, blz. 8.
865 COOLS, Dr. Jos., Het Germaansche Rijk (2e helft 19e eeuw). In *De SS Man* 27
- febr. 1943, blz. 2.
866 COOLS, Dr. Jos., Uit Vlaanderen's strijd voor een Groot-Germaansch Rijk. In
- *De SS Man* 1942, I. 14 mrt. blz. 4/5; II. 21 mrt. blz. 5; III. 28 mrt. blz. 4; IV. 4 april blz. 4; V. 16 mei blz. 5/6 en VI. 23 mei 1942 blz. 5.
867 COOLS, Dr. Jos., Vlaanderen, Nederlanden het Rijk (1815-1830). In *De SS Man*
- 22 aug. 1942, blz. 4.
868 EEKHOUT, Jan H., Hoffmann von Fallersleben. Het oud-Nederlandsche volksche
- lied en zijn herontdekker. In *Het Nationale Dagblad* 16 mrt. 1944, blz. 2.
869 FROMME D., Franz, *Begegnungen mit Flamen*. Brussel, 1942. 64 S.*
-
870 FROMME D., Franz, Klaus Groths flämische Beziehungen. Erinnerung und
- Rückblick auf ein Menschen-alter niederländisch-deutschen Geistesaustausches. In *Brüsseler Zeitung* 24 mrt. 1942, S. 4.
871 FROMME D., Franz, Germanisches Erwachen. Lied und Dichtung. In Oszwald,
- *Deutsch-niederländische Symphonie*, 1937 (zie 199) en 1944 (zie 200), resp. S. 149-173 en S. 145-165.
872 HEPP, Joh., Na den oorlog van '70. Grootduitsche stroomingen in Nederland.
- In *Het Nieuwe Volk* 31 mei 1941, blz. 5.
873 HEPP, Joh., De ‘Partij der Germanisten’. Groot-duitsche stemmen tegen het
- midden der 19e eeuw. In *Het Nieuwe Volk* 30 aug. 1941, blz. 5.
874 JACOB, Dr. Antoon, Die Dichterfront. Sänger und Führer. In Oszwald,
- *Deutsch-niederländische Symphonie*, 1937 (zie 199) en 1944 (zie 200), resp. S. 199-214 en 187-202.
875 JUST D., Prof. Dr. Leo, 125 Jahre Universität Gent, Der deutsche Anteil an ihrer
- Geschichte. In *Brüsseler Zeitung* 14 Febr. 1943, S. 5.
876 METZ D., Friedrich, Wilhelm-Heinrich Riehl und die Erforschung der deutschen
- Grenzlande. In *Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung* 1937, (1. Jhrg.), S. 1-24.
877 MUKTAS, J., De Duitsche Romantiek en de Vlaamsche Romantiek. In *De*
- *Nationaal-socialist* 11 april 1942, blz. 5.
878 OSZWALD D., Dr. R.P., Wendung zur Wirklichkeit. In Oszwald,
- *Deutsch-niederländische Symphonie*, 1937 (zie 199) en 1944 (zie 200), resp. S. 173-199 en S. 165-187.
879 R., P.L., Vlaanderen en het Rijk. In *De Vlag* 1942, blz. 555/556 (over J. de Laet,
- ong. 1850 en J. van den Berge, 1900).
880 RAAF, Dr. K.H. de, *Hoffmann von Fallersleben. Voortrekker in het oude land*
- *der Dietsche Letteren*. Den Haag, 1943. 139 blz.* geïll.
881 SCHOOF D., Dr. Wilhelm, Auf den Spuren des Reineke Voss. Jacob Grimms
- Reise nach Belgien im Jahre 1834. In *Brüsseler Zeitung* 14 Juni 1941, S. 4.

882 SCHÜTT D., Hermann, C.J. Hansen's 'Aldietsche beweging' en haar verhouding
- tot de Nederduitsers. In *Gudrun* 1936, blz. 176-180, 204-211, 241-245.
883 VAEST & Th.Em. Steurs, Dr. Js., 1853 'De Vlaamsche zaak in verhouding tot
- Duitschland' (een brief van Conscience). In *De Nationaal-socialist*, 6 febr. 1943, blz. 3.
884 VROEDE, Drs. P. de, J.Fr. Willems, in het brandpunt der Duitsch-Vlaamsche
- betrekkingen ten jare 1834-1847. In *Volk en Kultuur* 13 mrt. 1943, blz. 110/112.
885 WÄSCHE D., Erwin, Goethe und die grossen Niederländer. In *De Vlag* 1942, S.
- 381-390.
886 WEYLER, Walter, De Duitsch-Vlaamsche Zangfeesten van 1846 en 1847. In
- *Volk en Staat* 20 april 1941, blz. 7.
887 WILKENING D., Rolf, Heinrich Bisschoff, der geistige Führer des Deutschtums
- im Altbelgien. In H.J. Beyer & Otto Lohr, *Grosse Deutsche im Ausland. Eine volksdeutsche Geschichte in Lebensbildern*. Stuttgart, 1939. S. 336-344. (Vgl. No's 831 en 928).
888 WOUTERS, D., Hoffmann von Fallersleben 1798-1874. In *Nederland* 1 jan. 1941,
- blz. 3-8.
889 ZIEROW D., Ulrich, John Brinckmann in Flandern. In *Schütt*
- Flandern-Niederdeutschland, 1939 (zie No. 216), S. 116-129.
890 HOFFMANN von Fallersleben, de vriend der Vlamingen. In *De SS Man* 30 aug.
- 1941, blz. 2.
891 Begegnungen mit Niederländern von HOFFMANN von Fallersleben. In *Deutsche*
- *Zeitung in den Niederlanden* 24/25 Mrz. 1945, S. 3/5.

XVI - De chaotische tijd (1940-1940) (hierin zijn alleen opgenomen publicaties van meer historisch-gerichte strekking, actueel-politieke reacties etc. niet)

892 BRANS, Jan M., Belgische annexatieplannen uit vroeger jaren. In *Volk en Staat* - 22 mrt. 1943, blz. 3 B.

893 BRUCH, H., Wij gedenken, 15 Maart 1916, de Gentsche Universiteit - vernederlandscht. In *Nederlandsch Dagblad* 15 mrt. eerste blad, blz. 1.

894 KREKEL, Dr. H., Die Entwicklung Hollands seit dem Weltkrieg. In *Deutsche* - *Wochenzeitung in den Niederlanden* 1940 5 Okt., 12 Okt. en 19 Okt. telkens S. 2/3, 26 Okt. S. 7/8 en 2 Nov. S. 5/9.

895 KREKEL, Dr. H., Die politische und wirtschaftliche Entwicklung Hollands seit - dem Weltkrieg. In Kloss, *De Goede hoop*, 1937 (zie No. 117), S. 195-215.

896 KREKEL, Dr. H., De generatie van negentientwintig. In *De Schouw* mrt. 1944, - blz. 113-118.

897 LOHSE D., Günther, *Die gebrochene Neutralität. Belgiens und Hollands* - *Entscheidung für England*. Essen, 1943. 286 S.* In Nederlandse vertaling, De geschonden neutraliteit etc. Vertaald door Jacques Melis. Amsterdam, 1944, 327 blz.*

898 MERMANS, Anton, Staf de Clercq en de dubbele ellende der IJzerjongens. In - zijn oorlogsdagboek 1917-18 heeft de overleden Leider zijn schoone ziel aangrijpend ontvouwd. In *Volk en Staat* 30 nov. 1942, blz. 3 B.

899 OSZWALD D., Dr. R.P., Ausklang nicht Ende. In Oszwald, - *Deutsch-niederländische Symphonie*, 1937 (199) en 1944 (200), resp. S. 226-253 en 212-237 (uitvoerig aangevuld en bewerkt).

900 OSZWALD D., Dr. R.P., Zehnjahrsbericht über die Entwicklung des Flamentums. - In Kloss, *De Goede Hoop*, 1937 (zie 117), S. 215-239.

901 OTTO D., Dr. Helmut, *Die flämischen und holländischen Nationalbewegungen.* - *Ihre staatspolitischen Ziele nach dem Weltkriege*. Diss. Giessen, 1936. 125 S.*

902 PLAIZIER, Henk, Het Vlaamsche activisme 1914-1918. De strijd om de bevrijding - van Zuid-Nederland uit Fransche overheersing. In *Volk en Vaderland* 9 april 1943. blz. 5.

903 POORTERE, Drs. A. de, De oorlog 1914-1918, in de ontwikkeling der Vlaamsche - beweging. In *Volk en Kultuur* 23 aug. 1942, blz. 5/7.

904 THIRY, Anth., Het ontstaan van het activisme te Gent. In *De Vlag* juli 1943, blz. - 677/679.

905 VELDE, Marcel van de, *Geschiedenis der Jong-Vlaamsche Beweging* 1914-1918. - Van bewijsstukken voorzien en samengesteld door -. Met begeleidend voorwoord van Arnold Meyer. 's-Gravenhage, 1941. 270 en XLVII blz. & bibliografie.*

906 VELDE, Marcel van de, Wij gedenken de sublieme deserteurs. In *De Weg* 24 - mei 1941, blz. 8/9.

907 ZIEGESAR, Prof. Dr. H. von, Het ontstaan der 'Von Bissing-Hoogeschool.' In - De Vlag juli 1943, blz. 705/708. (bedoeld als fragment uit een boek *Wat de oorlog ons bracht*, dat niet werd gepubliceerd).

908 Herman van den *Reeck.* 23 jaar geleden viel hij voor Vlaanderen, Dietschland - en Germanje. In *De Zwarte Soldaat* 15 juli 1943, blz. 5/6.

910 *Vlaanderen* roept. 3 Sprokkelmaand 1918, uitroeping van Vlaanderens zelfstandigheid door de activisten. In *De Zwarte Soldaat* maart 1941, blz. 4 en 18.

XVII - Nederland overzee

911 BARTMANN D., Dr., Rheinländer gründeten Neu-Niederland. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 8 April 1943, S. 3.

912 BREE, J.A.A. de, Nederland en de koloniën. In *Hollandsche Post* jan 1943, blz. 7-10.

913 BRÜNNER, Dr. E.G.C., Willem Usselinx. In *Storm* 13 mrt. 1942, blz. 4.

914 DENUCÉ, J., Vlamingen in het Middeleeuws Amerika. In *De Vlag* febr. 1944, blz. 393/'94.

915 E., H., Roosevelt steelt de Kongo. Het einde van de 'Belgische' kolonie. In *De SS Man* 25 nov. 1943, blz. 6/8.

916 FRIESEN, Piet van, Wie bouwden onze koloniën? In *Het Nieuwe Volk* 9 aug. en
- 16 aug. 1941, beide blz. 2.
917 GERFERTZ, K.H., Die verlorene Smaragdenkette. Insulinde und seine Bedeutung
- für die Niederlande. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 19 Dez. 1943, S. 3.
918 GERFERTZ, K.H., Kaufherren gründen ein grosses Kolonialreich. Aufstieg, Glanz
- und Zusammenbruch der Ostindischen Kompagnie. 'Gewinn zum Polster und Begehrlichkeit zum Leitstern erkoren.' In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 20 Okt. 1940, S. 3.
919 GLASER D., Otto, *Prinz Johann Moritz von Nassau-Siegen und die*
- *niederrheinischen Kolonien in Brasilien* (Deutsch-niederländische Gesellschaft). Voorwoord van E. Helfferich. Berlin, 1938. 43 S.* geïll.
920 HECKMANN D., Prof. Dr. K., Hoe Nieuw-Amsterdam New York werd. Een
- schandvlek der Engelse geschiedenis. In *Hollandsche Post* nov. 1942, blz. 215/216.
921 HECKMANN D., Prof. Dr. K., Johan Maurits van Nassau-Siegen. In *Hollandsche*
- *Post* juli 1943, blz. 11/12.
922 HEEMSTEDE, Mr. T.V., Wat Nederlandsche energie vermocht. Uit de
- geschiedenis van Deli. In *De Weg* 1 mrt. 1940, blz. 8/9.
923 HEUTSZ Jr., Dr. J.B. van, Enige herinneringen aan den generaal (van Heutsz).
- In *De Weg* 8 febr. 1941, blz. 5.
924 HULSHOF, Dr. A., Duitschers in dienst der Oost-Indische Compagnie. In *Haagsch*
- *Maandblad* 1940 (dec.), blz. 506-515.
925 HUMMEL D., Hans, *Ein Deutscher gründet New York. Gouverneur Peter*
- *Minnewit*. Darmstadt, 1940. 228 S.* geïll. (vgl. de critiek 943 van Theunisz).
926 ILGEN (resident), W.A.C., Verlorene Insulinde. Die verhängnissvollen
- Auswirkungen der niederländischen Kolonialpolitik, In *Brüsseler Zeitung* 1943, 23, 24, 25 & 26 Nov., telkens S. 3.
927 JONKER, J., De Nederlanders in andere delen der wereld. In *Ontwakend Volk*
- april 1943, blz. 9/12.
928 KADLETZ D., Theodor, Johann Moritz von Nassau-Siegen. In Hans Joachim
- Beyer & Otto Lohr, *Grosse Deutsche im Au. land. Eine volksdeutsche Geschichte in Lebensbildern*. Stuttgart, 1939, S. 21-33 (Vgl. 831 en 887).
929 KAHLE D., Maria, Der Generalstatthalter Moritz der Deutsche von
- Nassau-Siegen. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 2 Dez. 1940. S. 5.
930 KERST D., Georg, Japan und die Niederlande. Das Ende einer langen
- Freundschaft. In *Brüsseler Zeitung* 14 April 1942, S. 3.
931 KLEYN, A.R., Generaal-Gouverneur Gustav Wilhelm von Imhoff. In *Ewiges*
- *Volk* No. 2 (1942), 42 S.* geïll.
932 KREKEL, Dr. H., Het koloniale vraagstuk. In *Dietbrand* 1936 blz. 135-144,
- 178-189 en 252-257.
933 KÜPFER, C.C., Generaal J.B. van Heutsz. In *De Weg* 8 febr. 1941, blz. 4 en 13.
-
934 LOOHUIS, Dr. J.G., Wie England Holland um Singapur betrog. In *Zeitschrift für*
- *Geo politik* 1942, S. 383-389.
935 M., J.H., Johan Maurits' terugkeer uit Brzailië. In *De Waag* 1944, blz. 317.
-

936 MERMANS, Ant., Na de teloorgang van het Oost Indisch Imperium. Hoe
- Nederlanders in Indonesië zich vestigden en er een onvergelijkelijk Imperium uit bouwden. In *Volk en Staat* 6 april 1942, blz. 5 B.

937 PEETERS, T., Groothollandsch imperialisme en Dietsch nationalisme. In
- *Dietbrand* 1934, blz. 232-238.

938 PLAIZIER, Henk, Willem Usselinx en de Nederlandsche kolonisatie in Amerika.
- In *Ontwakend Volk* april 1943 blz. 38/42.

939 REVIS, M., Maurits, de Braziliaan. In *Nieuw Nederland* 1937, blz. 493.
-

940 SCHOLTA D., Karl, *Deutsche aus Luxemburg bei der niederländisch-ostindischen*
- *Kolonialarmee von* 1780 *bis* 1795. (Forschungsstelle 'Volk und Raum' Nr. 11). Soest, 1944, 87 S.*

941 SCHWÄGERL D., A., *Das Ausland-Deutschtum im niederländischen*
- *Kolonialbereich unter besonderer Berücksichtigung der geographischen und sozialen Verhältnisse* (Die deutsche Leistung in der Welt, herausgegeben im Auftrage der Deutschen Akademie in

München und des Deutschen Ausland-Instituts in Stuttgart). Weimar, 1937. 355 S.*

942 - TEMPEL, B. van den, Verenigde Oost-Indische Compagnie en de Nederlandse Oost Compagnie. Enige punten van overeenkomst en verschil. In *De Waag* 1943 blz. 692 en 708.

943 - THEUNISZ, Dr. Joh., Een Duitser sticht New York (boekbespreking van Hummel, No. 925). In *De Weegschaal* 1940/1941, blz. 204/206.

944 - VANDEWEGHE, K., Onze expansie in vreemde werelddeelen. In *De Nationaal-socialist* 8 nov. 1941, blz. 7/9.

945 - VERMEULEN, Dr. F.A.J., Een geschiedvervalscher aan de kaak (n.a.v.J.W. van Balen, Joan Maurits). In *Nieuw Vaderland* 1941/1942, blz. 847-860.

946 - VLEESCHOUWER, K.A. de, De ondergang van het Nederlandsch Imperium in Oost-Azië. In *De Nationaal-Socialist* 14 mrt. 1942, blz. 6/7.

947 - WERFF, W. van der, Schipper Bontekoe. In *De Waag* 1940, blz. 118.

948 - WESSEM, E. van, De bevestiger van ons imperium. In *De Weg* 8 febr. 1941, blz. 2.

949 - ZICHNER D., Rud. Arth., Brasilianer Zucker lockte. Angeregt durch die Erfolge der Ostindischen Compagnie setzten sich niederländische Handeltreibende in Brasilien fest, wo Prinz Johann-Moritz später als Gouverneur den Besitzstand vorübergehend sicherstellte. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 7 febr. 1941, S. 3.

950 - De grondlegging van het Rijk overzee (*Coen*). In *Storm* 2 juni 1944, blz. 6/7.

951 - De eer hersteld (*Coen*). In *Storm* 25 Aug. 1944, blz. 1.

952 - Gezagsschemering in Nederlandsch *Indië*. De bewindsjaren van drie gouverneurs 1916-1931. In *Volk en Vaderland* 21 sept. 1935 en 28 sept., elk blz. 6/7. (daarna ook als brochure uitgegeven).

953 - De bittere ironie der geschiedenis (de Britse roof van *Singapore* en de Kaap) In *Volk en Vaderland* 13 febr. 1942, blz. 5.

954 - Die Entdeckung von *Spitzbergen* durch die Niederländer. In *Maandblad Nederlandsch-Duitsche Kultuur Gemeenschap* Mai 1942, blz. 22/23.

955 - Een greep uit de geschiedenis van *Suriname*. In *Ontwakend Volk* 1938/39, blz. 38/48.

956 - Christoffel Lip en de zwarte Portugezen (strijd op *Timor* in 1750). In *De Zwarte Soldaat* 28 aug. 1942, blz. 11.

XVIII - Zuid-Afrika

957 - AFRIKAANDER, Zuid-Afrika en Rijks-Nederland. In *Ontwakend Volk* Juni 1940 blz. 248/254, aug. blz. 21/25, sept. blz. 41/47, oct. blz. 62/68, nov. blz. 86/91, dec. blz. 111/116.

958 BARCKHAUSEN D., Joachim, *Ohm Krüger. Roman eines Kämpfers*. Berlin, 1941
- 416 S.* In 1942 vertaald ('s-Gravenhage), door Dr. W. Vrinkhuyzen. 350 blz.* geïll.
959 BELMANS, Andries, Het Dietsche volk overzee, Dingaansdag. In *Volk en Kultuur*
- 12 dec. 1942, blz. 2/3.
960 BROEKMAN, J.H., De grote Trek. In *Dietbrand* 1938, blz. 301-310.
-
961 BRUCH, Dr. H., Van fort tot volk. In *Nederlandsch Dagblad* 5 april 1941 tweede
- blad blz. 4.
962 BRUYN, Jeanne de, Vlaanderen en Zuid-Afrika. Bloed van ons bloed. In *De*
- *Zwarte Soldaat* 14 Oct. 1943, blz. 10.
963 DEMAN, L., De Britten in Zuid-Afrika. In *De Vlag* april 1941, blz. 485-493.
-
964 ESPE, Dr. W., Die Union von Süd-Afrika. In Kloss, *De Goede Hoop*, 1937 (zie
- 117), S. 239-250.
965 FORCKENBECK D., Georg, Burenschicksal- Germanenschicksal (de
- slavenbevrijding). In *Deutsche Arbeit* aug. 1942, S. 223-230.
966 FREKSA D., Friedrich, *Ohm Krüger. Sein Leben - ein Kampf gegen England*.
- Berlin, 1941. 209 S.*
967 FUNKE D., Eduard, Der Weg zum Empire. Raubzug in vier Jahrhunderten.
- Feuilleton w.o. 14, 15 en 16 over Zuid-Afrika. In *Brüsseler Zeitung* resp. 26 sept., 27 en 30 sept. 1941, S. 3.

968 Genechten, Dr. R. van, Zuid-Afrika. In *Nieuw Nederland* mei 1940, blz.
- 834-855.
969 Gerstenhauer D., M.R., *Volk, Staat und Sendung Südafrikas*. Berlin, 1939.
- 212 S.*
970 H., Zuid-Afrika een slachtoffer der Engelsche grijpzucht. In *De SS Man* 29 Jan.
- 1944, blz. 6/7. geïll.
971 Hagen D., Peter, *Buren-Tragödie*. Leipzig, 1940. 190 S.*
-
972 Holm D., Erik, *Die Buren. Land, Volk, Geschichte*. Berlin, 1942. 158 S.* geïll.
-
973 Jannasch D., Hans, *Onder Boeren, Britten en Bantoe's*. Amsterdam, 1942.
- Vert. door A.C. Vuerland-Berkhout. 280 blz.* geïll.
974 Kirchner D, Hellmut, *Erbeutung und Ausbeutung Süd-Afrikas* (Schriften des
- deutschen Institutes für Aussenpolitische Forschung. Das Britische Reich in der Weltpolitik. Schrift 39). Berlin, 1940. 61 S.*
975 Krüger, Ohm, *Die Lebenserinnerungen des Buren-Präsidenten*. Berlin, z.j.
- (na 1940). Tekst is herdruk van de Duitse uitgave van 1902. 261 S.* Met foto's uit de Ufa-film 'Ohm Krüger', hoofdrol Emil Jannings.
976 Küpfer, C.C., Het nationalisme in Zuid-Afrika en het Nationaal-socialisme in
- Zuid-Afrika. In *De Weg* 24 mei 1941 blz. 12/13 en 31 Mei 1941 blz. 13 & 15.
977 Lindequist D., F. von, Das Deutschtum in Südafrika. In Kloss, *De Goede*
- *Hoop*, 1937 (zie 117), S. 184-195.
978 Meulenbergh, Eug., *Herinneringen uit den boerenoorlog* 1899-1902.
- Amsterdam, z.j. (na 1939). 64 blz.* geïll. (Deltareeks).
979 Moritz D., Dr. Eduard, *Die deutschen am Kap, unter holländischen Herrschaft*,
- 1652-1806. (Die deutsche Leistung in der Welt. Herausgegeben im Auftrage des Deutschen Akademies in München und des Deutschen Ausland-Instituts in Stuttgart). Weimar, 1938. 366 S.* Mit 3 Kartenskizzen.
980 Muusse, W., Slag aan de Bloedrivier. In *De Weg* 21 dec. 1940, blz. 8, 9 & 15.
-
981 Oosterbaan, N., De Nederlanders in de wereld. In *Ontwakend Volk* april/mei
- 1943, blz. 54 en 56.
982 N., J., Op 14 Juli 1904 overleed Paul Kruger. In *De Nationaal-Socialist* 8 juli
- 1944, blz. 5.
983 Otto D., Alfred, 'Das war ein Mann wie ein Fels.' Ohm Krüger, der letzte
- Burenpräsident. In *Brüsseler Zeitung* 8 April 1941, S. 3.
984 P., L., De man die Zuid-Afrika veroverde. Met Jan van Riebeeck naar de Kaap.
- In *De Nationaal-Socialist* 18 mrt. 1944.
985 Pieters, Drs. W.R., Hoe de Kaapkolonie verloren ging. Werd zij verkocht? In
- *De Waag* 1940 (7 nov.), blz. 589.
986 Sandberg, Jhr. Dr. C.G.S., *Suid-Afrika en wij*. Utrecht, z.j. (1940). 40 blz.*
-
987 Sandberg, Jhr. Dr. C.G.S., *Suid-Afrika en Wij*. Met een bijdrage van J.P.W.
- Viljoen (zie 997). Leiden, 1940/41 (2e herziene druk van 986). 77 blz.*
988 Sandberg, Jhr. Dr. C.G.S., *Twintig jaren onder Krugers boeren in voor- en*
- *tegenspoed*. Amsterdam, 1943, 392 blz.* geïll.

989 SCHILTMEYER Jr., J.R., Die stem van Suid-Afrika. Jan van Riebeeckdag 6 april.
- In *Nederlandsch Dagblad* 5 april 1941, tweede blad blz. 4 en eerste blad, blz. 3.
990 SCHMIDT-Pretoria D., Werner, Deutsches Erbe im Burentume. In Kloss, *De*
- *Goede Hoop*, 1937 (zie 117), S. 155-184.
991 SCHMIDT-Pretoria D., Werner, Der Kulturanteil des Deutschtums im Aufbau
- des Burenvolkes. (Geographische Gesellschaft) Hannover, 1938. 301 S.* (oorspronkelijk een dissertatie in Pretoria, *Die Deutschen am Kap zwischen* 1652-1806 *individuell und als Kulturgruppe behandelt. Ihre Beiträge zu den allgemeinen afrikanischen Kulturzuständen*. Pretoria, 1935).
992 SCHMIDT-Pretoria D., Werner, *Ein Präsident. Der Roman Paul Krügers*. Berlin,
- z.j. 323 S.*
993 SCHROEDER D., Stefan, *England und die Buren* (Deutsche Informationsdienst
- 'England ohne Maske' Nr. 6). Berlin, 1940. 43 S.* 43 S.
994 SCHOLTA D., Karl., Die Entrechtung der Deutschen in Süd-Afrika. In *Ewiges*
- *Volk* No 3 (1943), S. 21/22.
995 SCHREY D., Walter, Mit 52 Kanonen gegen England. Gespräch mit einem
- Burenkämpfer, In *Brüsseler Zeitung* 19 Nov. 1940. S. 3.

996 SPIESSER, D., Fritz, *Das Konzentrationslager*. München, 1943. 154 S.*
- (Boerenoorlog).
997 VILJOEN, J.W.P., Suid-Afrika en wij. Bijdrage van -. In Sandberg, *Suid-Afrika*
- *en wij*, 1940/41, blz. 40-57 (zie 987).
998 WOUTERS, D., *Krüger klaagt aan*. z.p., z.j. (1941). 47 blz.* geïll.
-
999 WOUTERS, D., *Na veertig jaar*. Documents humains. Zuid-Afrika en het lied
- van de straat in Nèderland in het laatste kwart der 19e eeuw. Verzameld en
ingeleid door -. Nijmegen, 1940, 122 blz.*
1000 ZECK D., H.F., Die Süd-Afrikanische Union. Der 'grosse Trek' der Buren vor
- 100 Jahren. In *Zeitschrift für Politik* 1938, S. 626-632.
1001 ZIEGLER D., Dr. W., *Ein Dokumentenwerk über die englische Humanität*. Berlin
- 1940. 563 S.* geïll. (over de Boerenoorlog S. 5-245).
1002 Jopie *Fourie*. In *De Zwarte Soldaat* 24 dec. 1942, blz. 9.
-
1003 Jan Christiaan *Smuts*, de verrader van het Zuid-Afrikaansche volk. Hoe hij zijn
- land aan Engeland en aan de Joden verkocht en het tegen zijn wil in de oorlog
dreef. In *De SS Man* 15 febr. 1941, blz. 4/5.
1004 Jan *Smuts* klagt England an. Methoden britischer Kriegsführung. -
- Unbeschreibliche Barbarei. In *Brüsseler Zeitung* 21 Nov. 1943, S. 3 (uit een
brief van 1901).

XIX - De volksvijanden (Joden, vrijmetselaars en Jezuïten)

1005 BROUWER, Ds. A.M., Het Jodenvraagstuk. In *De Weg* 26 oct. 1940 blz. 7, 2
- nov. blz. 7, 9 nov. blz. 7, 23 nov. blz. 3, 4 jan. 1941 blz. 2, 6.
1006 BRUCH, Dr. H., Abraham Costerus en de Joden. In *Dietbrand* 1938, blz. 46-55.
-
1007 BRUCH, Dr. H., Abraham Costerus en de Joden. In *Nederlandsch Dagblad* 3
- febr. en 5 febr. 1941, tweede blad blz. 3.
1008 BRÜNNER, Dr. E.G.C., Het Jodendom in Nederland. In *De Schouw* 1944, blz.
- 134.
1009 DEZAIRE, P.N., Uit Eindhovens verleden (Joden in 1731 geweerd). In
- *Hollandsche Post* juli 1944, blz. 11.
1010 F., W., Das Judenviertel im Antwerpen. Von 1890 bis 1923 hatte sich hier
- 42.000 Ostjuden angesammelt. In *Brüsseler Zeitung* 20 april 1941, blz. 3.
1011 FLAMENT, Leopold, Die Freimauerei in Belgien. In *Brüsseler Zeitung* 1 febr.
- 1941, S. 3.
1012 GENECHTEN, Dr. R. van, *Het Joodsche Vraagstuk in Nederland*. Utrecht, z.j.
- 24 blz.*
1013 GENECHTEN, Dr. R. van, Die Juden in der Geschichte der Niederlande. In
- *Europäische Revue* Dez. 1941, S. 738-744.
1014 GENECHTEN, Dr. R. van, Het Joodsche Vraagstuk in Nederland. In *Ontwakend*
- *Volk* jan 1942 blz. 11/14, febr. 1942 blz. 6/8, maart 1942 blz. 12/16.

1015 H.S.J., v., Juden zogen nach Amsterdam. In *Deutsche Zeitung in den*
- *Niederlanden* 4 Mrz. 1941, blz. 3.
1016 H.S.J., v., Getarnter Staat im Staate. Ein Beitrag zur Judenfrage in den
- Niederlanden. In *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 28 Mrz. 1942, S. 5.
1017 RAMMSTEDT D., Theodor, Ende einer internationalen Macht. In *Deutsche Zeitung*
- *in den Niederlanden* 6 Sept. 1940, S. 3. (o.a. over de vrijmetselarij in Nederland).
1018 ROELOFS, Jac., Nimbus der Auserwählten. Wie kam er in den Niederlanden
- zustande? Jüdische Spuren in der Presse. In *Deutsche Zeitung in den*
Niederlanden 19 Mai 1943, S. 3.
1019 ROO, P.C. de, Van den Gedinghe tusschen eenen coopman en eenen Jood. In
- *Volk en Vaderland* 10 dec. 1943, blz. 5.
1020 ROO, P.C. de, Het Jodenmerk. Een oud-vaderlandsche traditie hersteld. In *Volk*
- *en Vaderland* 8 mei 1942, blz. 4.
1021 ROO, P.C. de, Het groot tafereel der dwaasheid. Nederland's oordeel over de
- Joden in 1720. In *Volk en Vaderland* 9 juli 1943, blz. 7.
1022 SCHWARZ- BOSTUNITSCH D., Gregor, Freimauerei - eine Weltgefahr. In *Deutsche*
- *Zeitung in den Niederlanden* 13 afleveringen, 4-17 Dez. 1940, telkens S. 8 (over
Nederland, II. 5 Dez, VIII 11 Dez., IX 12 Dez., X. 13 Dez. en XI 15 Dez.).

1023 SCHWIER D., W., *Vrijmetselarij een volksvijandige organisatie*. Vert. door J. Dros-de Jong. Amsterdam, 1941. 174 blz.* geïll.

1024 SLUYTERS, Mr. G., Nederland en de Joden. Amsterdam, 1940. (Deltareeks). 112 blz.* (Overdruk van de artikelen in *Nieuw Nederland* 1939 febr. mrt., resp., blz. 571-603 en 655-687).

1025 STARKENBURG, J. van, *De Nederlandsche vrijmetselaren en de politiek.* Oisterwijk, z.j. (vóór mei 1940). 147 blz.*

1026 ZWAARDEMAKER, Mr. A.F., Asylverlening in Nederland. In *De Gids* 1938 IV, blz. 56-84.

1027 Is het *anti*-semitisme import? In *De Misthoorn* aug. 1940, blz. 4.

1028 De *Jood* in Drenthe, in drie generaties. In *Het Nieuwe Volk* 14 juni 1941, blz. 8.

1029 Uit de geschiedenis van de *Joden*. In *Volk en Vaderland* 1941 25 apr., 9 mei, 23 mei, 30 mei, 6 juni, 20 juni, 27 juni, 4 juli, 11 juli, 8 aug., 19 aug., 5 sept., 19 sept. en 3 oct., telkens op blz. 7; 1942 9 jan op blz. 15, 16 jan. op blz. 3 en 9 oct. op blz. 3.

1030 Handel en wandel van Neerlands *Jodendom*. In *De Misthoorn* van 22 maart tot en met 28 juni 1941 in 15 afleveringen elke week op blz. 3. (berijmde illustraties).

1031 De opkomst der *Joden* in Nederland. In *De Zwarte Soldaat* 1942 7, 14, 21 en 28 aug., resp. op blz. 2, 12, 3 en 10.

1032 Het Joodse vraagstuk. De *Joden* in Nederland. In *De Misthoorn* 3 mei 1941, blz. 14; 10 mei 1941 blz. 8/9; 17 mei 41, blz. 8/9 en 24 mei 41 blz. 8/9.

1033 Wij en de *Joden*. In *De Zwarte Soldaat* 4 sept. 1942, blz. 6/7.

1934 Iets uit de geschiedenis der *Joden* te Zutphen. In *Volk en Vaderland* 27 febr. 1942, blz. 7.

1035 *Oranje* - Rothschild. In *Storm* 16 april 1943, blz. 2.

1936 De *vrijmetselarij* als vijand der volksche wereldbeschouwing. In *De SS Man* 5 april 1941, blz. 4/5.

1037 De *Vrijmetselarij* in Nederland. In *Storm* 3 dec. 1943, blz. 6/7.

1038 De loge óók... politiek instrument (*vrijmetselarij*). In *Storm* 28 jan. 1944 blz. 9.

Bijlage 3
Enige personalia

Personalia omtrent enkele hiervóór besproken publicisten en historici kunnen een en ander nog enigszins aanvullen of illustreren. Alle hier bijeengebrachte gegevens berusten op reeds openbaar gemaakt materiaal (krantenberichten, mededelingen over processen, artikelen en boeken etc.). Zij betreffen hoofdzakelijk de uitwendige gebeurtenissen in de verschillende levens en hebben dan ook niet de pretentie op enigerlei wijze uitputtend te zijn. Bestek en beperking van het onderzoek lieten nu eenmaal niet toe, dat deze personalia uitgroeiden tot kleine biografieën, ook al waag ik me wel eens, door het leggen van verbanden tussen feiten en het uitspreken van eigen oordeel, aan aanduidingen in deze richting. Alle gegevens omtrent de verdere levensloop der betrokkenen na de bevrijding van mei 1945 liet ik achterwege, omdat zij voor mijn onderwerp irrelevant zijn.

De keuze der personen werd bepaald door hun belang voor mijn studie, hetzij ter ondersteuning van m.i. voor het onderwerp belangrijke publicaties van hun hand, hetzij ter illustratie van de gevariëerdheid in afkomst, aard en mentaliteit etc., al zijn deze publicisten allen academici en intellectuelen. Men mag in deze keuze in *geen* geval een soort ‘zwarte lijst’ zien. De hier gekozen personen hebben soms een geringe, soms een grotere rol gespeeld in de algemene gebeurtenissen tijdens de bezetting, de meerdere of mindere laakbaarheid van het gedrag der betrokkenen was bij mijn keuze der personen *niet* in het geding.

Nadrukkelijk wens ik hier naar voren te brengen, dat zich na de bevrijding bij enkelen onder de hiergenoemde personen sterke geestelijke verschuivingen hebben voltrokken, die hen tot het inzicht hebben gebracht van het min of meer verwerpelijke van hun gedrag tijdens de bezetting. Alle in 1945 nog levenden hebben trouwens voor dit gedrag in een of andere vorm geboet.

Robert van Genechten

Geboren 25 October 1895 te Antwerpen. Studeert rechten te Gent, neemt daar deel aan het activisme. In November 1918 wijkt hij uit naar Nederland en in 1919 wordt hij in België bij verstek tot acht jaar gevangenisstraf veroordeeld. Hij zet in Utrecht zijn studie voort en voltooit deze met een proefschrift *De ontwikkeling der waardeleer sinds 1870*, hij verwerft hiervoor het praedicaat ‘cum laude’. Van 1928 af is hij privaat-docent in de staathuishoudkunde aan de rijksuniversiteit te Utrecht. In compagnonschap met mr. A.J. van Vessem leidt hij in Utrecht een advocatenkantoor. Hij wordt later een bekend repetitor voor de staathuishoudkunde. Vele publicaties verschijnen er van zijn hand. Naast meer economische ook enkele politiek-gerichte studies. Hij blijft een overtuigd flamingant en geeft enige beschouwingen hierover uit: *Wat willen de Vlamingen?* (1925), *De slechte oneindigheid van het Vlaamsch Belgicisme* (1926). Ook herkent hij helder de sociaal-economische problematiek van Vlaanderen o.a. in zijn *Vlaanderens economische ontwikkeling na den oorlog* (1928) en *Het kapitalisme in de Nederlanden* (in *Tijdschrift voor Economie en Sociologie* 1e Jrg. 1934 blz. 39-85 en 145-201). Zijn sociologische en economische belangstelling schijnt sterk te zijn beïnvloed door de geschriften van Max Weber, Werner Sombart

en Vilfredo Pareto. Een benoeming tot hoogleraar in de staathuishoudkunde als opvolger van Prof. Dr. C.A. Verrijn Stuart ontgaat hem (1934). Het heeft hem in hoge mate pijnlijk getroffen.

In 1934 sluit Van Genechten zich aan bij de NSB. Vooral als redacteur van *Nieuw Nederland* (sedert 1936), waarin hij vele artikelen publiceert o.a. *Tegen Huizinga. Van de Nevelen van Gisteren* (1936). Hij blijft nog Dietsgezind. In october 1938 wordt hij door Mussert benoemd tot Hoofd van de Afdeling Vorming van de NSB.

Na de oorlogshandelingen in mei 1940, tijdens welke Van Genechten geïnterneerd werd in de gevangenis te Hoorn, is hij een der eersten, die door zijn NSB-lidmaatschap een belangrijke openbare functie verkrijgt. Na het incident in Den Haag, waarbij de NSB-er Peter Ton om het leven kwam, vinden er enkele ontslagen en benoemingen plaats: Van Genechten wordt dan benoemd tot Procureur-Generaal bij het gerechtshof te 's-Gravenhage (september 1940). O.a. in deze functie treedt hij zeer sterk op de voorgrond, zo is hij de openbare aanklager bij het Vredesgerechtshof in een aantal processen tegen schuldigen aan oorlogsmisdaden tijdens de vijf dagen, nl. moorden op echte en vermeende NSB-ers (b.v. overste Mussert). Bijzonder fel is hij ook in zijn publicaties tegen allerlei politici en andere figuren die vóór of tijdens de oorlogshandelingen van mei 1940 tegen de NSB-ers maatregelen hadden genomen. Een gespannen wraakzucht en rancune klinken in dit alles door. Terwijl hij al leider over de afdeling Vorming is, wordt hij ook door Mussert benoemd tot Hoofd van het nieuw opgerichte Opvoedersgilde van de NSB. Later wordt hij in Musserts 'schaduwkabinet' tot gemachtigde voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen benoemd. Intensief bemoeit Van Genechten zich ook met de plannen tot heropening van de rijks-universiteit te Leiden, waarvoor hij een Nederlandse nationaal-socialistische bezetting van de leerstoelen beoogde. Zelf wordt hij daar door de Stichting tot bevordering van de studie van het nationaal-socialisme benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Staathuishoudkunde (juli 1941). In deze gehele periode van opgang doet Van Genechten zich kennen als een fanatiek, gespannen en opgewonden NSB-er, een der leidende en meest opvallende figuren.

Reeds in de loop van 1941 worden hem als Procureur-Generaal verscheidene vooral politionele bevoegdheden ontnomen (PROCES-*Van Genechten* blz. 51). Allerlei kwesties brengen hem in botsing met vooral Duitse politie-instanties en de SS - o.a. de maatregelen tegen de Nederlandse studenten (eind 1942/begin 1943), het werven van oorlogsvrijwilligers voor het Oostfront, de eed van de Nederlandse SS op de Führer, de Duitse represaille-maatregelen etc. (*idem* blz. 60/62). Op 27 januari 1943 wordt Van Genechten tenslotte als Procureur Generaal ontslagen, en benoemd tot Commissaris van de provincie Zuid-Holland. Begin Mei 1943 krijgt Van Genechten een geestelijke instorting, hij doet een poging tot zelfmoord en wordt 'wegens ernstige ziekte' van zijn NSB-functie bij de Vorming en het Opvoedersgilde eervol ontslagen (6 mei 1943). Op 14 augustus 1943 wordt hij nog benoemd tot gewoon hoogleraar in het Strafrecht aan de (gesloten) Rijksuniversiteit van Leiden; hijzelf las hierover voor het eerst in de krant. Zijn feitelijke rolin de politiek is dan echter geheel uitgespeeld. Hij publiceert nog vele beschouwingen en artikelen o.a. in *Volk en Vaderland*, en zet zijn tijdschrift *Nieuw Nederland* voort. Bij de nadering van de geallieerden zijn juist zijn artikelen steeds smartelijker noodkreten om de moed er toch maar in te houden (b.v. *De Crisis nadert* in: *Volk en Vaderland* 29 sept. 1944). Ondanks de paniek van Dolle Dinsdag blijft hij in zijn woning te Voorburg.

In drie richtingen zijn de historische beschouwingen van zijn hand van belang: (1) om hun critiek op het kapitalistische stelsel; (2) om hun anti-semitische strekking; (3) om de verdediging van Nederlands verleden als 'bolwerk' van de Germaanse

wereld. In dit laatste is nog iets overgebleven van de Dietse gevoelens van vroeger, die tijdens de bezetting door rancune en eigen carrière overspoeld schenen. Vooral op een tournee in 1942 door Duitsland heeft hij zijn beschouwingen ten beste gegeven.

Gegevens over deze figuur vooral: PROCES-*Van Genechten*.

Tobie Goedewaagen

Geboren 15 maart 1895 te Amsterdam in een bankiersfamilie. Studeert van 1914 af en sedert 1916 te Urtecht filosofie en klassieke letteren. Hij promoveert 'cum laude' in 1923 op het proefschrift *De logische rechtvaardiging bij Fichte, Schelling en Hegel* (promotor: Prof. Ovink). Hoewel zelf van liberalen huize is hij door zijn literair-filosofische belangstelling ook in aanraking gekomen met socialistische en religieus-socialistische denkbeelden (o.a. contact met Just Havelaar), terwijl zijn opleiding onder Prof. Ovink hem ook in

aanraking brengt met Christelijk-protestantse ideeën. In filosofisch opzicht beschouwt hij zich aanvankelijk als neo-Kantiaan, zoals nog uit zijn werk *Summa contra metaphysicos* (1931) blijkt, later ontwikkelt hij zich in Hegeliaanse richting. Zijn activiteiten - hij is financiëel onafhankelijk - in de kring van de beoefenaars der wijsbegeerte zijn buitengewoon groot. Sedert 1925 is hij gedurende zeven jaren privaat-docent in de geschiedenis der filosofie na Kant, aan de rijksuniversiteit te Utrecht, hij heeft zitting in het bestuur van de Algemene Vereniging voor Wijsbegeerte en is een tijd lang actief redactie-secretaris van het mede door hem opgerichte *Algemeen Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*. In 1932 wordt hij voor de leerstoel in de filosofie te Utrecht gepasseerd, al is die benoeming algemeen verwacht. Hij geeft zijn privaat-docentschap dan op.

De economische crisis, invloed van de Hegeliaanse filosofie en bewondering voor de Duitse Romantiek drijven Goedewaagen in nationaal-socialistische richting. Vooral de mythe van de gemeenschap als bezielende nationale kracht trekt hem aan. Wanneer hij zich in deze geest gaat uiten, zich daarbij beroepend op de theorieën van Cassirer en Görland, moet hij zich uit de wetenschappelijke kring, waarin hij tot dan toe verkeerd had, losmaken. In het *Algemeen Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* neemt hij in 1937 met een *Verklaring* afscheid (Deel XXX, blz. 279 e.v.), nadat hij reeds in *De mythe van de cultuur* zijn nieuwe opvattingen had uiteengezet (Deel XXX, blz. 221-239). De gematigde maar duidelijke reactie van het Bestuur van de Alg. Ned. Vereniging voor Wijsbegeerte (idem, blz. 280 e.v.) wordt nog gevolgd door een artikel van Dr. J.L. Snethlage in de volgende jaargang (XXXI, blz. 123-130).

Steeds openlijker sluit hij zich bij de nationaal-socialistische richting aan, al wordt hij nog geen lid van een partij. In december 1936 heeft hij reeds in Van Genechten's *Nieuw Nederland* een artikel *Van het Humanisme naar het klassieke nationalisme* (1936/37 blz. 414-434) gepubliceerd. Er volgen contacten met de Dietse nationaal-socialistische kringen van Krekel en *Dietbrand*, reizen naar Duitsland (1938) en populaire artikelen. In de kringen van *De Waag* komt Goedewaagen evenzeer spoedig terecht (in 1938 reeds); in deze Bollandistisch-georiënteerde kring rond Prof. Hessing is hij dan de meer mythisch-gerichte figuur. Nog na mei 1940 speelt hij een actieve rol bij het vormen van de z.g. Waagkringen in het land.

Met de Duitse overrompeling in mei 1940 wordt ook Goedewaagen gedurende enkele dagen geïnterneerd. In de zomer van 1940 wordt hij lid van de NSB en Mussert benoemt hem onmiddellijk tot Hoofd van de afdeling Perszaken van het NSB-hoofdkwartier. Reeds in deze functie botst Goedewaagen spoedig op veel weerstand bij de oudere NSB-ers, die in hem de ‘Meikever’ blijven zien. Maar kort daarop, op 25 november 1940, volgt al zijn benoeming tot Secretaris-Generaal van het nieuwe Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. In deze functie wordt Goedewaagen ongemeen actief in het openbaar; op allerlei wijzen treedt hij naar voren met lange redevoeringen. Om zijn cultuurpolitieke plannen door te zetten - intussen de Duitse bevelen voor allerlei gelijkschakelende en nazificerende maatregelen (persbreideling, arisering etc.) opvolgend - bezet hij zijn departement met allerlei gelijkgezinden en poogt dan o.a. door middel van de berucht geworden Nederlandsche Kultuurkamer het kunst- en cultuurleven corporatief te ordenen. De cultuurpolitieke plannen en daden van Goedewaagens departement verdienen een

apart onderzoek (o.a. zijn redevoeringen gebundeld in '*Passer en Speer*' 2 delen 1941-'43).

De benoeming tot Secretaris-Generaal, als een der eerste, en achteraf gezien ook een der weinige NSB-ers op hoge posten, heeft Goedewaagen binnen de geschiedenis van het nationaal-socialisme belangrijk gemaakt. Zijn ster schiet dan ook omhoog. Allerlei functies in besturen en raden (Voorzitter van de Kultuurkamer, hoofdredacteur van '*De Schouw*' etc.) vallen hem toe. Hij wordt o.a. lid van de z.g. Politieke Raad van de NSB en in juli 1941 wordt hij door de Stichting tot bevordering van de kennis van het nationaal-socialisme benoemd tot bijzonder hoogleraar in de nieuwere wijsbegeerte te Leiden. En zoals onvermijdelijk zou blijken, wanneer eenmaal een NSB-er op een openbare post was geplaatst, voelde hij eigen verantwoordelijkheid en liet hij zich niet meer van Utrecht uit bedillen; zeker een figuur als Goedewaagen, nog maar pas in de partijdiscipline terechtgekomen en van weinig eerbied vervuld voor de Leider, komt spoedig in conflict met Utrecht. Zijn eerzucht en heerszucht, de hoekigheid van zijn karakter, de veilige ruggesteun van Duitse zijde, van Seyss-Inquart vooral, spitsen alles

zelfs toe tot een openlijke breuk. Na strubbelingen met figuren als Generalkommissar Schmidt en Max Blokzijl en nadat verschillende departementale bevoegdheden (b.v. de pers en de radio) aan hem ontnomen waren, leidt de benoeming van Ernst Voorhoeve tot chef van een nieuwe afdeling Propaganda aan Goedewaagens departement tot een heftig conflict. De schorsing van Voorhoeve door Goedewaagen in zijn bestuursrayon wordt gevolgd door een schorsing van Goedewaagen als partijlid uit de NSB. Pogingen van Duitse zijde om Goedewaagen en Mussert met elkander te verzoenen mislukken en op 28 januari 1943 wordt Goedewaagen als Secretaris-Generaal eervol ontslagen, met een vriendelijke afscheidsbrief van Seyss Inquart en even later benoemd tot gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Goedewaagen trekt zich daarmee uit het politieke leven terug, maar blijft nationaal-socialist. Als zodanig maakt hij ook een reis door Duitsland en houdt er lezingen van algemeen-culturele of speciaal filosofische aard. In Utrecht doceert hij aan de leeggelopen universiteit. In september 1944 vlucht hij tenslotte naar Duitsland en dankzij een ‘Forschungsauftrag’ kan hij zich daar financiëel redden.

Zijn historische beschouwingen over Nederland dragen een pathetisch-mythisch karakter. De gezwollen, retorische stijl verhult echter vaak culturele gevoeligheid en ruimheid ook. Zo is hij in staat 19e eeuwse geestesstromingen in zichzelf te waarderen, ook al betoogt hij voortdurend, dat zij op zichzelf verwerpelijk waren. Van zijn holheid en lege pathetiek is zijn artikel *Geuzen in de Delta* een voorbeeld (Bronnen 627), de goede eigenschappen treft men meer aan in b.v. *De Nederlandsche cultuur in de negentiende eeuw* (Bronnen 805). Curieus is zijn artikel over het Haarlems gymnasium (Bronnen 258) dat nog vóór de bezetting verscheen, maar reeds een volledige toepassing was van nationaal-socialistische visie op het verleden: na 1648 brak ook voor ‘die groote scole binnen Hairlem’ een kleine tijd aan, verfransing werkte bedervend, na 1813 trad de school verjongd en gesterkt te voorschijn, maar het Liberalisme bedierf weer alles: de school werd opgeheven. De geestelijke opleving ten tijde van Kuyper en Schaepman zou de school echter nieuw leven inblazen en deze tijd vergt een geheel ander, nieuwer gymnasium nog etc.

Alfred A. Haighton

Geboren 1897. Studeert o.a. in de Verenigde Staten en behaalt daar aan een of andere obscure universiteit een doctorsgraad op een manuscript over Schopenhauer. Vindt zijn werkkring en zijn grote inkomsten als directeur van Lotisico N.V. Beschikt over veel vrije tijd en verdiept zich in allerlei stromingen, schrijft gedichten en een roman. Hij is puissant rijk.

Zijn geestelijk-politieke groei getuigt van een grote mate van onevenwichtigheid en zelfoverschatting. Hij is querulant, monomaan voor bepaalde hobbies, en bij ruzies soms gevaarlijk krankzinnig. Hij wordt Boeddhist, Kloosvereerder en fascist. Reeds sedert 1922 speelt hij een vaak wisselende rol in de fascistische partijgeschiedenis van Nederland. Zijn financiële draagkracht is een belangrijke factor om hem in deze kringen te doen aanvaarden. Tezamen met Dr. K.H.E. de Jong sticht hij in 1921 de eerste fascistische partij in Nederland: het Verbond van Actualisten. Reeds in het

voorjaar 1923 bezoekt hij Hitler. In 1927 wordt hij lid van de fascistische groepering 'De Bezem' en hij poogt hier de leiding te bemachtigen. In eindeloze ruzies, o.a. met lieden als Adalbert Smit, Jan Baars en zijn broer Willem Haighton komt hij via *De Bezem*, de NSNAP-Smit en wederom *De Bezem*, in 1935 terecht bij Zwart Front van Arnold Meyer. Merkwaardig is in deze tijd zijn brochure *Waarheen voert Mussert?* (1937): fel kant hij zich hier tegen het Hitler-regime, waarin hij zich, sedert een nieuw bezoek aan Hitler in mei 1933, toch bitter teleurgesteld gevoelt wegens de Duitse kerkvervolgingen, het anti-monarchaal republikanisme en het Duitse imperialisme. Voor de NSB, die zijns inziens alleen met de hulp van de Duitsers aan de macht kan komen, heeft Haighton geen goed woord over. 'De Hemel beware ons arme Vaderland, wanneer het er ooit toe veroordeeld mocht worden, eene NSB-dictatuur, op de grondslag eener Duitsche invasie, te ondergaan!' (blz. 263).

Hij wordt in 1938 in de Redactie van *De Nieuwe Gids* opgenomen en publiceert er zijn breedvoerige beschouwingen. Geleidelijk aan, gaat Haighton het tijdschrift overheersen. Kennelijk wordt hij geduld omdat het tijdschrift geheel op zijn financiën drijft.

Na mei 1940 is Haighton politiek weer op drift geraakt. De zwenking van de rapaillepartij Zwart Front naar de gematigde nette-herenclub 'Nationaal Front' kan hij niet meemaken. Integendeel, in zijn eigenzinnigheid en querulantie, wordt hij weer in heftig pro-Duitse richting gedreven. In een brochure *Arnold Meyers Maskerade* neemt hij afscheid van Nationaal Front, heftig kankerend en vastlopend in allerlei persoonlijke geprikkeldheden. In juli 1940 sluit hij zich daarom eerst aan bij de NSNAP-Kruyt, na veertien dagen keert hij even terug in Nationaal Front om tenslotte in october 1940 bij de NSNAP-Van Rappard te belanden. Op 13 april 1943 sterft hij plotseling, diep betreurd door de uitgever van *De Nieuwe Gids* en Mevrouw Kloos. De uitgave van het tijdschrift moet dan ook stopgezet worden.

Van vroege tijd af is Haighton een anti-semiet geweest op pathologische wijze. Fel en uitvoerig pakt Haighton verder uit tegen de nieuwe spelling en tegen Multatuli. Op historisch terrein staat hij enigszins apart. Hij bewondert de koloniale geschiedenis van Nederland in hoge mate (daarom o.a. ook fel anti-Multatuliaans), beschouwt de 'Oranje-mythos' als de bindende gedachte in de Nederlandse geschiedenis en introduceert enthousiast en uitvoerig Stedings werk (Bronnen 16, 17 en 186).

Gegevens o.a. in: Haightons eigen brochures en in de necrologieën in het meinummer 1943 van *De Nieuwe Gids*.

P.E. Keuchenius

Geboren 29 october 1886 te Batavia. Volgt de HBS aldaar, studeert in Utrecht. Met acte MO Biologie leraar aan het Stedelijk gymnasium te Amsterdam in 1911, daarna aan de HBS te Zaandam. In 1913 vertrekt hij als entomoloog-phytopatholoog naar Djember (Oost-Java), daarna naar Deli en daar wordt hij tenslotte inspecteur van een rubberonderneming. In 1926 repatrieert hij. Het nationaal-socialisme schijnt hem vroeg te hebben aangetrokken. Vooral de rassentheorie vindt in hem een vurig aanhanger, hij wordt lid van fascistische partijtjes in Nederland, doet ijverig mee aan anti-semitische demonstraties en schrijft zijn *Bloed en Mythe als Levenswet* (Bronnen 114), die eerst in afleveringen in *De Hollandsche Post* verschijnt. In 1938 wordt hij wegens belediging van een volksgroep (deze keer de Indische Indo-Europeanen, wegens hun 'rasverbastering') veroordeeld. In 1939 behoort hij tot de oprichters van *De Misthoorn*. In deze tijd is hij waarschijnlijk lid van de NSNAP-Van Rappard, waardoor hij pas na de gedwongen opheffing van deze partij in de NSB terechtkomt. In *De Misthoorn* doet hij echter ijverig mee aan de campagne om de NSB als anti-Duitse verburgerlijkte partij aan de kaak te stellen. Tezamen met twee andere redactieleden wordt hij daarom op 9 september 1942 uit de NSB gezet. Na de opheffing van *De Misthoorn* en het stopzetten van *De Nieuwe Gids* verdwijnt Keuchenius achter de coulissen. Na Dolle Dinsdag wijkt hij uit naar Duitsland.

Zijn publicaties houden zich allen bezig met raspolitiek en anti-semitisme. In Streicher-stijl publiceert hij werkjes over *Luther over de Joden, De Jood in de Talmoed, De balans van de Joden in Nederland* etc. Zijn *Bloed en Mythe als Levenswet* was bedoeld als pendant van Rosenbergs *Mythos*, en dat is hem wel enigszins gelukt, al had hij minder schrijftalent en zeker niet de intelligentie van Rosenberg.

Gegevens o.a.: *Keurjaarboek* 1932-1942 (waarin ook zijn portret).

Hendrik Krekel

Geboren 26 juli 1888 in een streng gereformeerd gezin. Volgt Mulo-opleiding en wordt kantoorbediende. Doet staatsexamen en begint in 1909 zijn studie in de klassieke, later nederlandse letteren aan de rijksuniversiteit te Leiden. In 1918 doet hij doctoraal examen, in 1924 studeert hij af in de filosofie te Groningen (Prof. Heymans). Naast deze studie verricht hij vooral journalistieke werkzaamheden voor *De Nieuwe Courant* en *Het Vaderland*. Voorts publiceert hij een en ander in het Tijdschrift van het Comité voor Onderzoek naar de oorzaken van de wereldoorlog (o.l.v. Dr. N. Japikse en Prof. Dr. H. Brugmans). Sedert 1929 is hij als redacteur buitenland vast aan *Het Vaderland* verbonden. Voorts is hij medewerker van Christelijk-protestantse (NCSV) en Diets-gerichte organen (*Dietbrand, Gudrun* etc.).

Zijn vriendschap met Prof. Dr. H. Kraemer en Dr. J.B. Manger Jr. (over dit laatste contact zie *Jaarboek Maatschappij voor Letterk*. 1943/45, blz. 192), zijn latere verbinding met Dr. G.H. van Senden (samen met deze laatste geeft hij een blaadje uit *Idee en Mythe* 1937-1941) duiden

aan, dat Krekel weliswaar losgekomen is van zijn gereformeerd orthodox ouderlijk geloof, maar toch in metaphysische richting blijft zoeken, en zijn Calvinistische inslag niet heeft verloren. In deze geest ook waardeert hij 'de diepste dingen des levens', hij kiest in zijn beschouwingen van de Nederlandse geschiedenis eigenlijk steeds weer de partij van het Calvinistische volk en staat volkomen vreemd tegenover het Erasmianisme van de regenten. Conservatieve neigingen dreven hem naar nationalistisch-rechtse stromingen. In de jaren na '30 vormt Krekel een soort Dietse kring van intellectuelen om zich heen, die allen bovendien vurig Duitsgezind werden (Van Megchelen, Goedhuys, Goedewaagen, Steinmetz, Elferink e.a.). Het is het 'intuïtief-organische', het mythische gemeenschapsbesef, dat hem ertoe brengt reeds vroeg het Duitse nationaal-socialisme positief te waarderen. In een brochure *De grondslagen van het Duitsche nationaal-socialisme* (1934) poogt hij op invoelende en begrijpende wijze dit verschijnsel historisch te verklaren en te prijzen. De tegenkant van terreur en verdrukking wil hij slechts zien als voorbijgaande onvermijdelijke uitwassen van een grootse revolutie naar rechts. Menno Ter Braak typeert Krekel niet onaardig in zijn *Journaal*: '... het absurde mannetje, dat altijd door *Het Vaderland* liep, alsof hij een buiging wilde maken voor den metaphysischen achtergrond, ter plaatse, waar de zetterij is ...' (blz. 14).

In deze geest schrijft Krekel ook zijn buitenlandse overzichten in *Het Vaderland*, vol van begrip en diepe waardering voor het Duitse nationaal-socialisme, maar ook voor de stromingen van vooral Brits conservatisme, zeker wanneer dit om en nabij het Pact van München (september 1938) op vergaande wijze aan Hitlers eisen tegemoet komt. De invloed van Krekels buitenlandse overzichten was groot in een bepaalde kring van de burgerij, die graag ook eens 'objectief' over Duitsland voorgelicht wilde worden en eigen angst voor een komend conflict wilde sussen door 'begrip'. Ter Braak laat in zijn *Journaal* een journalist-collega zeggen: 'Die redacteuren-buitenland, meneer, dat waren geen fascisten, dat waren eerlijke hard-werkende mensen!' - hier werd eveneens gedoeld op de aan deze rubriek medewerkende journalist en oud-activist L. Picard - 'Ik ken iemand, die altijd 100 pct verontwaardigd was als hij weer zoo'n rede van Hitler gehoord had, en als hij dan zoo'n verstandig bedaard buitenlandsch overzicht van Krekel gelezen had, zakte zijn verontwaardiging tot 20 pct' (blz. 19/20).

Inmiddels promoveert Krekel in 1938 te Amsterdam op een lijvig proefschrift met een lange titel: *Engeland en Europa. De grondslagen der Britsche buitenlandsche politiek. Het probleem der Engelsch-Fransche betrekkingen. De crisis in het Fransche alliantiesysteem van* 1756. *Pitts beleid in zijn eerste periode*. Het is de laatste promotie bij Prof. Dr. H. Brugmans en Krekel verwerft een 'cum laude'. In het werk wordt gepoogd, het Britse conservatisme in zijn Europese politiek 'van binnenuit' te begrijpen en daardoor tot een positieve waardering te komen. Het werk heeft alle voor- en nadelen van Krekels gaven. Het getuigt van een zekere gevoeligheid, van een tastend formuleren, waarmee vaak een verschijnsel inderdaad in zijn kern geraakt wordt, maar het is daarnaast te breedvoerig en te kwasi-diepzinnig. Dr. J.C. Westermann heeft in een critiek (In: *Het Algemeen Handelsblad* 24 april '39 blz. 3) de kwaal van Krekels hele wetenschappelijke en publicistische activiteit zeer juist weergegeven: 'Hij heeft de generalisatie waarmee hij volgens zijn methode werken moet, zoo bedachtzaam en zoo ruim mogelijk, en dus toch ook weer zoo gecompliceerd mogelijk, gesteld. In zijn algemeene beschouwingen, d.w.z. in het

grootste deel van het werk, heeft hij echter concreetheid vermeden, omdat nu eenmaal feitelijkheden, met hun telkens bijzondere aspecten, de werking van generalisaties belemmeren.' (Eveneens 'to the point' zijn de critieken van F.W.J. Drion in *Het Volk* 20 oct. '38 en Dr. J.S. Bartstra in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1939 blz. 437 e.v.).

Met de val van de populariteit van de politiek van München is echter ook Krekels ster gedaald. Wanneer hij op 19 maart 1939 in zijn krant zo ver gaat om de bezetting van Praag niet alleen niet af te keuren maar ook, te vroeg, te juichen over de Engelse toegeeflijkheid bij deze nieuwe daad van agressie, berst de kruik, die zolang te water was gegaan. Ontslag volgt en op 21 maart desavoueert de hoofdredacteur de inhoud van het artikel - Chamberlain had intussen eveneens zijn verontwaardiging gelucht over de mars naar Praag. Na zijn ontslag begint Krekel, op veler verzoek, met de uitgave van een eigen blaadje *Buitenlandsch Overzicht*, dat nog veertig keer kan verschijnen vóórdat de Duitsers ook Nederland binnenmarcheren. Het

blad krijgt een ietwat treuzelig-redeneerderige inhoud en begrijpende toon die aansluit bij zijn vroegere overzichten van *Het Vaderland*.

Intussen was het veelal aan de aandacht ontsnapt dat naast deze werkzaamheid Krekels medewerking aan verscheidene Duitse publicaties o.a. aan Kloss' *De Goede Hoop* (Bronnen 117, 1937), aan de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* (sedert 1935) een veel sterker nationaal-socialistisch karakter droegen. In deze op critische toon gestelde artikelen over de Nederlandse toestanden in verleden en heden liet Krekel zich reeds beter kennen. Pas in 1940, wanneer een aantal van deze bijdragen uit de *Wochenzeitung* in een boekje *Politik und Seele Hollands* (1940, Bronnen 124) gebundeld wordt, geraakt de gezindheid algemener bekend en ontlokt zelfs in eigen kring protest (zie hiervóór blz. 252).

Reeds dadelijk na de bezetting keert Krekel bij *Het Vaderland* terug en daar schrijft hij nog een jaar lang de overzichten. Daarnaast blijft hij in allerlei andere pro-Duitse periodieken, die niet direct met de NSB verbonden zijn, publiceren. Pas eind 1941 wordt hij lid van de NSB, maar binnen deze partij heeft hij geen rol gespeeld. In de *Deutsche Wochenzeitung* 10 aug. 1940 (S. 4) spreekt Krekel de wens uit, dat Nederland een deel van het Rijk zou worden ‘op zodanige wijze, dat het zich zijn eigen zelfstandigheid verwerft’; voor de tussentijd is dan, alweer volgens Krekel, een periode van 25 jaar onder Duitse leiding in samenwerking met een uiterst kleine minderheid van Nederlanders noodzakelijk om Nederland te vernieuwen. Mede dankzij dit soort publicaties van ‘auto-annexionisme’ heeft Krekel in Duitse kring, van Seyss Inquart met name, aandacht op zich gevestigd. Ongetwijfeld op aansporen van Seyss Inquart of Wimmer volgt op 23 juli 1941 de benoeming van Krekel tot buitengewoon hoogleraar in de filosofie van de geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden, ondanks het protest ten deze van het Curatorium. Krekel verhuist naar Leiden en leidt hier verder een teruggetrokken leven buiten het eigenlijke politieke gewoel. Zijn functie van hoogleraar heeft hij intussen niet kunnen uitoefenen: Leiden bleef gesloten. Alleen als publicist is Krekel buitengewoon actief gebleven.

Krekel vormt om zich heen een soort ‘Personalgemeinde’ van vooral jongere intellectuelen die in bijeenkomsten zijn leergangen en lezingen volgen. Veel hiervan heeft hij gepubliceerd, o.a. in gestencilde vorm (uitgegroeid tot 8 delen). Gechargeerd maar niet ongeloofwaardig wordt de invloed van Krekel in die kleinere kring getekend in de roman van Martha Baan (een pseudoniem) *Memoires*. Hierin speelt ‘Philip Baan’ voor Krekel. In de scènes op een conferentie-oord, waarbij Baan een charismatische invloed op de jongeren uitoefent en hen in de Waffen-SS drijft, proeft men authenticiteit. Het lijkt waarschijnlijk dat de auteur zelf een van Krekels jongeren is geweest (b.v. de figuur Reinier) die zijn wrok tegen zijn vroegere leermeester in deze vorm van zich af heeft geschreven. De ik-figuur van deze roman Martha Baan, echtgenote van Philip, lijkt daarentegen niet op de werkelijkheid geënt te zijn. Uiteraard moet men het boekje nooit als betrouwbare bron beschouwen.

Op Dolle Dinsdag vlucht Krekel uit Leiden naar het oosten des land, maar na de verwarring keert hij terug (vgl. *Nederland in Oorlogstijd* 1946 blz. 47). In een geloofsbelijdenis onder de suggestieve titel *Ante Portas* (in: *De Schouw* oct. 1944) verklaart hij zich nog eens voor het nationaal-socialisme: ‘Nog altoos zoeken wij naar woorden, die dit beginsel enigszins kunnen omschrijven’. ‘In den laatsten, geestelijken, levenden zin des woords zijn wij onoverwinlijk.’ Daarna blijft hij nog publiceren tot de periodieken stopgezet worden.

Gegevens o.a. ontleend aan: Martha BAAN en Menno ter BRAAK: *Journaal* 1939. Amsterdam, 1945.

Franz Petri

Geboren 22 februari 1903 te Wolffenbüttel. Studeert geschiedenis o.a. in Berlijn. Werkt in opdracht van Dietrich Schäfer aan zijn Habilitationsschrift over de vorming van de taalgrens en verblijft hiervoor enige jaren in België. Kort daarna publiceert hij zijn 'grundlegende' critiek op Pirenne: *Staat und Nation in Belgien* (zie literatuurlijst). Wordt in 1937 tot universiteits-docent in de geschiedenis te Keulen benoemd en spoedig daarop tot directeur van het Nederlandse Instituut te Keulen. Als zodanig organiseert hij vele bijeenkomsten, legt contacten tussen Duitse studenten en Vlamingen en is betrokken bij de oprichting van de 'Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft' (de Devlag, toen nog niet een politieke partij!). In 1937 verschijnt dan zijn grote werk *Germanisches Volkserbe etc.* (Bronnen 342, zie hiervóór

blz. 155), waarmee hij terecht wetenschappelijk aanzien verwerft. De ideeën, in deze studie uitgewerkt en wetenschappelijk geschraagd, populariseert hij intussen in een artikel in *De Vlag* (Bronnen 340) en in 1939 reageert hij uitvoerig op de critiek op zijn 'Volkserbe' (Bronnen 342).

Politiek gezien kwam Petri voort uit de protestants-Christelijke jeugdbeweging, zijn geloofsgezindheid weerhoudt hem dan, aansluiting te zoeken bij het nationaal-socialisme. De grote successen van het Hitlerbewind na 1933 op sociaal en economisch gebied, het opverende Duitse nationale gevoel, verzoenen hem enigszins met het bewind. De gruwelijke pogroms die ook in Keulen woedden (10 nov. 1938) en de bezetting van Praag (25 maart 1939) schrikken hem weer af en het begin van de oorlog in september 1939 moet hem weinig hebben behaagd. Uit zijn *Offener Brief* (Bronnen 49) blijkt dat hij nog in october 1939 gelooft, dat Duitsland de westgrens met rust zal laten. In militair dienstverband schrijft hij later echter een boekje *Die Niederlande* (Bronnen 203), kennelijk bedoeld als voorlichtingsboekje voor de militairen wanneer deze de Lage Landen zouden hebben bezet (geschreven in april 1940, dus net op tijd).

Via hogere instanties, in Keulen woonachtig (Thedieck en Reeder), wordt Petri reeds vroeg in het jaar 1940 uit zijn hem toegewezen dienstverband gehaald om na de overrompeling van Nederland en België geplaatst te worden bij de 'Militärverwaltungsstab' van Von Falkenhausen in Brussel, waar hij tezamen met Reese de afdeling Hoger Onderwijs onder beheer krijgt. De snelle capitulaties van Nederland, België en Frankrijk in mei en juni 1940 hebben zodanig de stemming in deze nu bezette landen beïnvloed, dat vooral juist in België en Frankrijk een bereidheid ontstaat tot samenwerking met de Duitsers en zelfs tot het aanvaarden van een nieuwe orde in een of andere vorm (zie hiervóór blz. 76). Ook onder die Duitsers, die aanvankelijk de oorlog zeker niet enthousiast hadden begroet, slaat na de grote Duitse overwinningen in het Westen de stemming radicaal om. Petri is hiervan een treffend voorbeeld. Hij is verrukt over het correcte optreden der Duitsers in België en zoekt contact met Duitsgezinde Vlamingen en Walen, komt onder invloed van de nationaal-socialistisch-gezinde Reese en wordt inderdaad een aanhanger van het nationaal-socialisme. Zijn bewondering voor het 'Völkische', zijn geloof in de Germaanse kracht en grootheid, dat alles spitst zich nu toe in zijn redeneringen, artikelen en beschouwingen, die hij publiceert bij zijn militaire werk. In 1942 wordt hij inmiddels benoemd tot gewoon hoogleraar in de geschiedenis aan de Universiteit te Keulen. Met de terugtocht der Duitsers uit België is ook Petri naar Duitsland teruggekeerd.

Werner Reese

Geboren 25 augustus 1909 te Kiel. Als Duitser uit het grensgebied maakt hij juist het verlies van Noord-Sleeswijk mee en raakt diep onder de indruk daarvan. Studeert in Heidelberg en Kiel van 1927 tot 1933, aardrijkskunde en geschiedenis. Reeses studie richt zich onder leiding van Prof. Dr. A.O. Meyer vooral op het 'Grenzland-Deutschtum'. Op Meyers aansporen bestudeert hij dan in het bijzonder het jaar 1709, toen de kans op het terugwinnen van Straatsburg niet werd gegrepen.

Na zeer grondig archiefwerk promoveert Reese in 1933 op het onderwerp *Das Ringen um Frieden und Sicherheit in den Entscheidungsjahren des spanischen Erbfolgekrieges* 1708 *biz* 1709. Een bezoek aan Nederland voor archief studie heeft nieuwe historische problemen onder zijn aandacht gebracht, in het bijzonder het losraken van dit land uit het Rijk. Na zijn promotie begint hij de Rijksgeschiedenis van de Nederlanden grondig te bestuderen. Maar volledig kan hij zich daaraan niet wijden: in augustus 1933 wordt hij medewerker van de ‘Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation’, waarvoor hij de pamflettenliteratuur van de Münchener Staatsbibliotheek moet catalogiseren. In 1936 wordt hij assistent van Prof. Meyer aan de Universiteit van Berlijn. Zijn grote werk *Die Niederlande und das Reich* wordt hoofdzakelijk 's nachts geschreven. Wanneer het eerste deel van dit werk in manuscript gereed is en Reese als intreerede voor een privaat-docentschap spreekt over ‘Schleswig-Holstein und die deutsche Einheit’, breekt juist de oorlog uit. In october 1940 moet hij in militaire dienst, en na mei 1940 komt hij bij de militaire staf van de bezettingsmacht in België. Naast Petri krijgt hij in het bizonder het toezicht over de culturele aangelegenheden. Zijn nieuwe functie eist alle tijd en energie op, niettemin weet hij het tweede deel van zijn manuscript nog ‘materialmässig’ klaar te krijgen. De

grote inspanning en een zwak hart hebben hem tenslotte overmand: 20 juli 1941 sterft Reese door een hartverlamming, kort voordat het eerste deel van zijn werk wordt uitgegeven.

Gegevens ontleend aan de necrologie van Prof. Dr. A.O. Meyer, die achter zijn werk *Die Niederlande und das Reich* is gevoegd.

Robert van Roosbroeck

Geboren 1898 te Antwerpen. Hij is leerling van de kweekschool voor onderwijzers te Antwerpen, wanneer hij in 1914 naar Nederland vlucht; pas in 1915 keert hij terug. Als student eerst, als onderwijzer sedert 1917, neemt hij deel aan de activistische jeugdbeweging. Aan het einde van de eerste wereldoorlog wordt hij wegens zijn activisme uit zijn ambt ontzet, met verlies van de acte, en moet dertien maanden in militaire dienst. In de loop van de volgende zes jaren behaalthij opnieuw de acte, in 1923 wordthij onderwijzer in Hemixem en begint van hieruit geschiedenis te studeren te Leuven, onder de hoogleraren Van der Essen en Terlinden. Na de voltooiing van deze studie, wordt hij docent aan de kweekschool van leraren te Antwerpen. In 1930 promoveert hij te Leuven op het proefschrift *Het Wonderjaar te Antwerpen* 1566-1567. *Inleiding tot de godsdienstonlusten te Antwerpen van* 1565 *tot* 1585. Hij verwerft voor dit werk een staatsprijs, die hem in de gelegenheid stelt in het buitenland te studeren. Hij begeeft zich daartoe enkele keren naar Keulen en bestudeert hier de gegevens omtrent de Vlaamse emigratie naar Duitsland in de jaren 1566-1584.

In politiek opzicht is Van Roosbroeck flamingant gebleven, in de Vlaams-nationale kringen actief. Hij blijft fel anti-Belgisch. In de Frontpartij behoort hij aanvankelijk tot de linkervleugel. Dit blijkt ook uit zijn belangstelling voor het Communisme en o.a. zijn lidmaatschap van de 'Weltjugend'. Traag legt hij zich neer bij het uiteenvallen van de Frontpartij in de jarendertig. Nog lang blijft juist de Antwerpse kring van anti-clericale, democratische intellectuelen waartoe ook Van Roosbroeck behoort, aan die Frontpartij trouw. Het nieuwe VNV vindt Van Roosbroeck dan ook niet in de voorste gelederen, wel sluit hij er zich tenslotte bij aan, en belangrijk wordt zijn medewerking aan het dagblad *De Schelde* eerst, *Volk en Staat* later, waarvoor hij van 1932 tot in 1939 de politieke overzichten schrijft. Hij begint zich als kenner van de internationale politiek te ontwikkelen. Anti-Belgisch, is hij ook anti-Frans en scherp veroordeelt hij de Vrede van Versailles.

Daarentegen heeft hij een zekere waardering voor het nationaal-socialisme gekregen. Toen hij in de jaren-dertig voor zijn studie in Keulen was, werd hij verontrust door de gistende spanning en de bittere armoede die ook in de stad Keulen heerste. Bij zijn latere reizen in Duitsland merkt hij dadelijk de uiterlijke rust en orde op, die hem imponeert. Het Congres van Neurenberg van 1934, dat hij één dag als tourist beziet, maakt een diepe, emotionele indruk op hem (vgl. zijn *Kanttekeningen en Herinneringen* in *De Vlag* Juni 1943 blz. 321/323). Ook van zijn Duitse relaties, die hij in 1930/31 had aangeknoopt, en waarmee hij enig wetenschappelijk contact onderhoudt, vooral Dr. F. Petri, moet hij goede berichten hebben gehoord. In 1937 houdt Van Roosbroeck nog een lezing over de Boerenopstand in Aken (Bronnen 771).

Veel intenser zijn Van Roosbroecks bemoeiingen in deze tijd met het culturele leven van de Nederlanden. Meer en meer wordt hij, in de lijn van de algemene ontwikkeling in Vlaanderen, groot-Nederlands-gezind. Zo werkt hij voor de Vlaamse Volksuniversiteit 'Herman van den Reeck', waarvan o.a. zijn populaire boek *Van Bismarck tot Poincaré* (1935) een resultaat moet zijn. In allerlei Vlaamse en Belgische organisaties neemt hij deel aan de historische activiteit. Zeer enthousiast werpt hij zich ook op het contact met Noord-Nederland. In 1933 bij de herdenkingen van Willem van Oranje is hij het (met b.v. Wies Moens), die in vele plaatsen van Noord-Nederland lezingen houdt over de betekenis van Oranje voor Vlaanderen. Hij draagt in 1934 een hoofdstuk bij in Romeins *De Lage Landen bij de Zee* en is een der oprichters in 1938 van het tijdschrift *Nederlandsche Historiebladen*. Een andere belangrijke werkzaamheid is de onder zijn redactie opgezette uitgave van een zesdelige *Geschiedenis van Vlaanderen*, waarvan vóór 1940 vijf delen gereed zijn gekomen. In deze tijd verschijnen vele artikelen en brochures van zijn hand, die allerlei historische onderwerpen van Vlaanderen behandelen.

Bij de nadering van de tweede wereldoorlog word en zijn buitenlandse overzichten ook voor het VNV van steeds groter belang. Van Roosbroeck poogt echter ook ten opzichte van Duitsland een distantie te bewaren: het Duitse bombardement van Guernica b.v. keurt hij af. Wan-

neer hij anders dan b.v. Krekel in maart 1939 de Duitse mars naar Praag in *Volk en Staat* afkeurt, oppert de VNV-leiding zelfs zulke bezwaren, dat Van Roosbroeck zijn bijdrage stopzet. Van september 1939 tot mei 1940 geeft hij daarop een eigen weekblad uit: *De Week*, waarin hij de strikte neutraliteit van België tussen de grote mogendheden in het belang van Vlaanderen bepleit.

De inval van de Duitsers op 10 mei 1940 geeft aan dit leven een belangrijke wending. Door een toeval - hij kwam wel op de lijst voor, en dat moet hem diep hebben gegriefd - wordt hij voor de internering tijdens de oorlogshandelingen niet gegrepen en is daardoor niet, zoals vele anderen, met het terugtrekken der Belgische troepen naar Frankrijk gesleept. Van Roosbroeck legt weer contact met *Volk en Staat* en schrijft gedurende een jaar de politieke overzichten, die nu zonder meer pro-Duits worden. De hernieuwe aanraking met Petri, nu in een hoge militaire bestuurspost in Brussel, brengt hem in contact met Duitse instanties. Spoedig beginnen hem allerlei functies toe te vallen, die zijn altijd reeds overladen programma weer belasten. Hij wordt lid van de gereorganiseerde Kultureele Raad van Vlaanderen (15 october 1940) en belandt daarmee al dadelijk in een kring van zeer nationaal-socialistisch-gezinde lieden als Verschaeve, Jacob en van de Wiele. In maart 1941 volgt zijn benoeming tot hoogleraar in de nieuwe geschiedenis te Gent, een ambt dat hem waarschijnlijk ook in normale omstandigheden te eniger tijd zou zijn toegevallen. In januari 1942 wordt hij bovendien Schepen van Onderwijs voor de stad Antwerpen, wanneer hier het stadsbestuur geheel en al in Vlaamse nationaal-socialistische richting is omgezet. Het heeft bovendien niet aan hém gelegen, dat in Brussel nóg weer een hoogleraarsambt geen doorgang vond (zie hiervóór blz. 107). In al deze functies heeft Van Roosbroeck veel werk verzet, en op de wijze van uitoefening daarvan is, naar het schijnt, weinig aan te merken geweest.

Veel méér uiteraard valt er aan te merken op zijn politieke en culturele activiteit buiten die strikte waarneming zijner functies. Hoewel lid van het VNV, is hij een der eersten, die zich in 1941 bij de Vlaamse SS aansluit en wanneer de tegenstellingen tussen het VNV en de Devlag zich toespitsen, wordt Van Roosbroeck een der vooraanstaande figuren in de Devlag. Als publicist en redenaar oriënteert hij zich steeds meer op Duitsland en het Rijk, zelfs begint hij zich van de Dietse idealen af te keren (zie hiervóór blz. 110). Reizen naar Duitsland, vele contacten met intellectuele SS-ers drijven hem in deze richting. De mythe van het Rijk heeft deze emotionele, romantisch-gerichte man meegesleept.

In de zomer 1944, wanneer België wordt bevrijd, vlucht Van Roosbroeck naar Duitsland

Christoph Steding

Geboren 11 februari 1903 in Waltringhausen (Neder-Saksen), uit een oud boerengeslacht. Juist dit neutrale gebied buiten het eigenlijke Pruisen zou, volgens zijn beschermer Walter Frank, Steding tot zijn Rijksidee hebben geïnspireerd. Hij is de eerste van zijn gehele familie, die, om zijn bijzondere begaafdheid, gaat studeren: Breisgau, Marburg a.L. en München van 1920 tot 1927 in filosofie, geschiedenis, germanistiek, aardrijkskunde, ethnologie en indologie. Aanvankelijk wil hij een

dissertatie schrijven over de geschiedenis van de studie der Hindoe-Javaanse cultuur, waardoor ook de geestesgeschiedenis van de gehele 19e eeuw onder de aandacht zou vallen. Het antwoord van de eventuele promotor was kort maar krachtig: ‘Sie schreiben, dass Sie tun würden, was Sie nicht lassen können. Ich sage: Lassen Sie was Sie nicht tun können.’ In juni 1931 promoveert hij tenslotte op het proefschrift *Politik und Wissenschaft bei Max Weber*.

Onder Hegels invloed komt Steding los van het ‘geschichtslose’ Saksen en ontdekt Pruisen en Bismarck. ‘Ich habe ganze Blatter vollgeschrieben mit dem Wort Ordnung.’ Ja, Steding is zulk een bewonderaar van Hegel, dat hij, wanneer zijn dochtertje huilt, dit tot zwijgen kan brengen met een ‘Barbara, wo ist Hegel?’ en het zo eerbied leert voor de ‘Weltgeist’. Het politiek primaat, de ‘Ordnung’, de ‘Gross-staat’ gaan steeds sterker zijn gedachten beheersen. Bij zijn studie, voor het Duitse Comité van de Rockefeller-foundation verricht, omtrent de tegenstand der afzijdige omliggende landen tegen Bismarcks politiek, vat hij het plan op, de neutrale tegenstand in de 19e en zoe eeuw vooral in de historiografie te bestuderen en ontvangt hiervoor financiële steun van het Comité. In october 1932 reist hij voor deze studie naar Zwitserland (Bazel), van juni tot october 1933 verblijft hij in Nederland - hij volgt hier ook

enkele colleges van Huizinga - en in het voorjaar 1935 keert hij via Kopenhagen, Oslo, Stockholm en Finland naar Duitsland terug.

De ‘Machtsergreifung’ van het nationaal-socialisme in Duitsland maakt hij dus niet in eigen land mee, pas op 6 october 1935 doet hij de definitieve keuze vóór het nationaal-socialisme: ‘Ich sah Hitler. Er ist “richtig”! Ich bin vollständig beruhigt. Er wird das Richtige tun. Daher: Heil Hitler.’ En even later, wanneer hij Hitler weer ziet: ‘Ich dachte an Hegels Wort vom Weltgeist zu Pferde, als er Napoleon vorbeireiten sah.’ Eind 1935 zoekt Steding contact met de leider van het nationaal-socialistische ‘Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands’: Dr. Walter Frank. Het is van belang hierbij te bedenken, dat Steding reeds onafhankelijk van de nazi-ideologie zijn ideeën had gevormd, en daarom in verschillende opzichten een enigszins aparte plaats en veel eigenwijsheden heeft behouden: b.v. zijn afkeer van Nietzsche, of Rembrandt, zijn critiek op Langbehn en Von Treitschke, zijn negeren van Houston Stewart Chamberlain zijn uitzonderlijk.

Reeds sedert 1933 werkt hij intussen aan zijn *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur*. Op de ‘Historikertag’ te Erfurt in 1937 van het Rijksinstituut spreekt hij voor het eerst, moeilijk en ingewikkeld, naar het schijnt, over ‘Kulturgeschichte und politische Geschichte’ (zie literatuurlijst). Maar pas onder druk van Frank besluit hij zijn werk in november 1938 gereed te krijgen. Vrij onverwachts sterft hij echter op 8 januari 1938 aan een nierziekte. Walter Frank heeft het manuscript daarop persklaar gemaakt. Het is de vraag, of Steding, wanneer hij was blijven leven, meer orde in het manuscript had kunnen brengen dan nu het geval was. Psychologisch gezien moet Stedings ‘Ordnungsliebe’ een vorm van zelfcritiek zijn geweest.

In november 1938 verschijnt het werk inderdaad met een lyrisch gezwollen inleiding en een levensbeschrijving door Dr. Walter Frank, die ook b.v. de titels van de hoofdstukken en de indeling had vervaardigd. De gegevens over dit leven zijn dan ook ontleend aan deze necrologie.

Rudolf Steinmetz

Geboren 19 april 1900, in het gezin van de bekende socioloog S.R. Steinmetz, die te Amsterdam aan de Universiteit hoogleraar wordt. Volgt schoolopleiding in Amsterdam, studeert aardrijkskunde in Zürich, Amsterdam en Utrecht. Doet in 1924 doctoraal examen. Daarna gaat hij naar Duitsland; hier komt hij in contact met de kring rondom Stefan George, waar hij zich dadelijk aangetrokken voelt tot de meer ‘rechtsgezinde’ vleugel van deze maatschappelijk geïnteresseerde dichters en denkers. De ‘hero-worship’, het aristocratisch ideaal, de anti-ontwikkelingsgedachte moeten hem hebben aangetrokken (vgl. ook zijn artikel *Poëzie als oorsprong van sociale normen* (*Stefan George en zijn kring*) In: *Mensch en Maatschappij* 1931, blz. 335-360). Hij zet verder in Duitsland (Kiel en Freiburg i.Br.) zijn studie voort en promoveert in 1930 te Kiel bij Prof. Dr. Friederich Wolters op zijn proefschrift *Englands Anteil an die Trennung der Niederlande* 1830-1839.

Opgevoed in een vurig pro-Duits gezin, gevormd voor een groot deel in Duitsland, gevoelt Steinmetz zich spoedig geconfronteerd met het nationaal-socialisme als

probleem: het proletarische van de beweging schrikt hem enigszins af, het nationale, conservatieve element trekt hem aan. Reeds in 1933 propageert hij het nationaal-socialisme in een brochure *Over het Duitsche Nationaal-socialisme. Een poging tot verklaring van Nederlandsche zijde*. Op vergaande wijze worden hierin zelfs de excessen goedgepraat. Een tijd later blijkt echter deze vroege liefde enigszins bekoeld te zijn, hij keert terug naar Nederland en werkt daar mee aan het boek *De rassen der menschheid* (1938), waarin hij de beschrijving van de Duitse rassenleer voor zijn rekening neemt (andere medewerkers zijn o.a. Prof. Barge en zijn vader Prof. Steinmetz). De onwetenschappelijkheid van deze leer stelt hij daarin openlijk aan de kaak; de gehele 'Aufnordung' verwerpt hij zelfs, ook al wil hij, evenals zijn vader, een zeker verband tussen ras en psyche niet ontkennen. In 1938 gaat hij naar de Verenigde Staten en stuurt van zijn reizen daar verslagen naar de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Vaderland*, die later gebundeld worden. Dit boek *Menschenleven in Amerika* (Amsterdam, 1939) is wel het beste werk geworden, dat Steinmetz heeft gepubliceerd. Het is levendig geschreven en getuigt, ondanks de vaak critische toon van de 'outsider', die zich ook als zodanig superieut blijft voelen, van veel begrip en

opmerkingsgave. De dreiging van de oorlog in Europa drijft hem naar Nederland terug (eind 1938). Mogelijk hebben de in Amerika ondervonden aanpassingsmoeilijkheden zijn visie op Amerika spoedig daarop vertroebeld; een scherp anti-Amerikaans gevoel, klinkt ook al enigszins in de slotwoorden van zijn werk door (blz. 476/477).

Wanneer Nederland bezet is, kiest Steinmetz weer voor Duitsland. Hij wordt lid van de NSB, maar actief is hij in deze partij niet geweest. In de *Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande* begint hij zijn journalistieke *Niederländische Betrachtungen* te publiceren, die later gebundeld zijn. Voor de Duits-Nederlandse Kultuurgemeenschap houdt hij zijn lezingen over Engeland en Amerika, die fel anti-Angelsaksisch zijn gekleurd. Later weer schrijft hij artikelen in het maandblad *Nederland*, waarvan hij op 1 januari 1942 redacteur wordt voor de literair-culturele aangelegenheden. Politiek gezien behoort hij tot het groepje intellectuelen, dat omdat het zich bij de NSB niet geheel thuisgevoelt, meer en meer in SS-richting geraakt (vgl. Krekel, Jan de Vries, Snijder etc.). Met lieden als Krekel heeft hij dan ook nader contact. Als letterkundige en dichter van de Germaanse broederschap-, strijd- en trouwgevoelens roert hij zich eveneens. Hij vestigt zich, in Lochem. Daar is hij gebleven tot het einde van de oorlog.

Johan Theunisz

Geboren 7 september 1900 in Stadskanaal, volgt het gymnasium te Groningen en Assen, studeert in Groningen en Amsterdam, promoveert op een mager proefschrift *Het stadhuis te Enkhuizen* in 1927 te Amsterdam (promoter: Prof. H. Brugmans). Behaalt verder nog het doctoraal examen klassieke letteren. Wordt in 1926 leraar aan de RHBS te Middelharnis, vervolgens aan het stedelijk gymnasium te Sneek, in 1930 in Leeuwarden en tenslotte in 1934 aan het gymnasium Celeanum te Zwolle. Publiceert vele literaire werken in nationalistisch-volkse geest met pakkende titels als: *De diepste drift* (1927), *Keerstroom* (1929), *Verloren Volk* (1933) en *Het ontoegankelijke hart* (1936); enkele van deze werken worden tijdens de oorlog herdrukt. In de literaire wereld is aan dit oeuvre weinig aandacht besteed. Op historisch gebied publiceert hij boeken over *Johan de Witt* (1938) en *Carolus Clusius* (1939).

Onmiddellijk na de meidagen blijkt hij nationaal-socialistisch gezind te zijn. In *Het Nationale Dagblad* publiceert hij felle anti-Hollandse artikelen. Hij kan geen lid van de NSB worden, maar aanvaardt het directeurschap van de Volksche Werkgemeenschap, een initiatief van Feldmeyer, in october 1940; wordt voorts bestuurslid van het door Prof. Kapteyn geleide *Saxo-Frisia*; en tenslotte ook redacteur van *De Volksche Wacht*, het meer intellectueel bedoelde blad van de Werkgemeenschap. Geheel zijn activiteit is er op gericht de regionale gevoelens te wekken en vooral zijn Saksische 'volk'. Hij publiceert artikelen over: de Oostkolonisatie, Steding, en de Saksische geschiedenis. Voor een studie van de Oostkolonisatie maakt hij in 1942 een studiereis naar Duitsland, en werkt dan vooral in het Staatsarchief te Berlijn. In 1943 verschijnt zijn boek, bedoeld als No. 1 van de 'Studiereeks der Germaansche Werkgemeenschap Nederland': *De Nederlandsche*

Oostkolonisatie. In het zelfde jaar verschijnt ook van zijn hand het boek *Overijssel in* 1795, resultaat van een archiefstudie, die reeds hoofdzakelijk vóór 1940 was volbracht.

Ondanks zijn publicatie-ijver en zijn trouw aan de Nederlandse SS en de SS-gedachte, wordt Theunisz plotseling op 1 juli 1943, op bevel van Feldmeyer, als directeur van de Volksche Werkgemeenschap afgezet en vervangen door Prof. Dr. G.A.S. Snijder, terwijl tegelijkertijd ook de Werkgemeenschap wordt gereorganiseerd tot een z.g. 'Germaansche Werkgemeenschap'. Waarschijnlijk is het de bedoeling geweest om een grotere activiteit en propaganda van deze organisatie uit te doen gaan, mogelijk voldeed Theunisz te weinig. Al blijft hij redacteur van 'De Volksche Wacht', een jaar lang moet Theunisz van zijn boeken leven, vóórdat hem een nieuwe werkzaamheid toevalt. In augustus 1944 wordt hij benoemd tot Bestuursraad (vroeger: lid van de Gedeputeerde Staten) in de provincie Drente en verhuist daarom naar Assen. Slechts tot april 1945 heeft hij deze functie kunnen vervullen.

Hoe rancuneus en wrokkig Theunisz kan zijn, blijkt uit een artikeltje in *Volksche Wacht* (1941 blz. 26/29) getiteld: *Geschiedschrijving staatszaak*. Hierin staat b.v. te lezen: 'Een onverbiddelijk "Halt" klinke, wanneer een willekeurige goorling met vunze bedoelingen het verleden en ons voorgeslacht wil bezoedelen'; daarom wil hij een Nederlands instituut oprichten,

dat alle historische publicaties van tevoren keurt. Zijn eigen historische publicaties, geheel anders dan zijn politiek bedoelde SS-artikelen in b.v. *Het Nationale Dagblad*, blijven goede staaltjes van niet hoogvliegend vakmanschap.

Gegevens vooral ontleend aan: KEURJAARBOEK 1932-1942 (zijn portret tegenover blz. 474).

Hugo Visscher

Geboren 12 october 1864 te Zwolle. Studeert sedert 1886 te Leiden theologie. Aanvankelijk staat hij onder invloed van de modernistische richting (Kuenen, Rauwenhoff), maar de colleges van Acquoy over Calvijns praedestinatie brengen hem tot de orthodoxie. Hij promoveert daar in 1894 'cum laude' op een proefschrift *Guilelmus Amesius, zijn leven en werken*. Kerkelijk behoort hij dan bij de streng-orthodoxe groep van de z.g. 'gereformeerde bonders' binnen de Nederduits Hervormde Kerk. Deze, zich baserend op de canones van de Synode van Dordrecht, willen enerzijds niets weten van een afscheiding van de ene grote Kerk, maar staan zeer critisch tegenover al degenen binnen die Kerk, en dat is de grote meerderheid, die huns inziens afwijken van de oude Calvinistische leer. Figuren als Voetius en Gomarus leven nog als de meest gezaghebbende theologen en moralisten in deze kringen voort. Ook Visscher kent deze 17e eeuwse geschriften goed en citeert er graag uit. Juist de positie binnen de grote Kerk en zijn intellectuele begaafdheid vestigen spoedig de aandacht van Kuyper op hem. Na als predikant te hebben gestaan in St. Nicolaasga, Zegveld, Delft en Ouderkerk a.d. IJsel, wordt hij in 1904 door Kuyper, toen Minister van Binnenlandse Zaken, hoogleraar in de wijsbegeerte van de godsdienst en wijsgerige inleiding tot de godsdienstwetenschappen en de zedekunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Een benoeming, die toen enige stof deed opwaaien. Een lijvig werk van zijn hand verschijnt in 1911 *Religion und soziales Leben bei den Naturvölkern* (2 delen).

Binnen de Anti-revolutionaire Partij wordt aanvankelijk van deze 'man met de Geuzenkop', zoals Kuyper hem heeft genoemd, veel verwacht. Zelfs heeft Kuyper een tijd lang in hem zijn opvolger gezien (vgl. De Wilde en Smeenk: *Het volk ten baat*. 1949, blz. 344-345). Ook Visschers pro-Duitse houding - hij behoort tijdens de eerste wereldoorlog tot de medewerkers van het Duitsgezinde blad (Prof. Sleeswijk, Prof. Steinmetz, Dr. Molenbroek e.a.): *De Toekomst* - past in Kuypers vertrouwen. Maar zijn dogmatische 'zware ligging' en zijn koppig karakter berokkenen Visscher spoedig moeilijkheden in de Partij, die hij zelf ook kennelijk niet schuwde. In 1905 reeds verzet hij zich in dogmaticis tegen de wijziging van artikel 36 in de Geloofsbelijdenis, die te Dordrecht was vastgesteld (vgl. zijn brochure: *Grijpt als het rijpt. Het advies inzake het gravamen tegen art.* 36 *der Belijdenis*). Naar de mening van Visscher is het juist essentiëel dat het staatsgezag aangewend moet worden tot behoud van Kerk en geloof, zoals ook in het oude artikel geschreven stond. Nog in 1939 verschijnt van zijn hand een dik boek: *De staatkundige beginselen der Nederlandsche geloofsbelijdenis, in hun schriftuurlijk karakter getoetst en gehandhaafd*.

Ook in de verschillende interne tegenstellingen van de Partij laat Visscher zich niet onbetuigd. Wanneer de 'vijf heren' (Anema, Bavinck, Diepenhorst, Heemskerk en S. de Vries Czn.) in een brochure *Leider en leiding in de Anti-revolutionnaire Partij* zich over Kuypers leiderschap beklagen, dan gooit Visscher nieuwe brandstof op dit vuur door in een soort 'bemiddelende' brochure *Na Eer en Staat* (1916) naar beide kanten te hakken. Heemskerks beleid in zijn kabinet wordt afgekeurd en ook Kuyper krijgt de 'doornige rozen' van zijn critiek aangeboden (De Wilde etc. blz. 324). Curieus is daarbij ook zijn algemene klacht over het verval van de ware gereformeerde gezindheid, de inwendige verslapping van de Partij door de democratisering daarbinnen, terwijl hij weinig goede woorden over heeft voor de Vrije Universiteit, die zijns inziens niet eens over de mogelijkheden beschikt om een gereformeerd bolwerk te worden. Tot twee keer toe zegt hij ook, dat aan de moderne democratie nu eenmaal een luchtje zit en meent dat bepaalde ziekteprocessen daarvan (baantjesjagerij van 'onwaardigen') in de Partij doorwerken. Het is een zuur klagerig geval, deze gehele brochure. In hetzelfde jaar moet hij dan ook uit het Centraal Comité van de Anti-revolutionaire Partij treden. Zijn anti-Roomse gezindheid maakt het hem bovendien ook wel erg moeilijk, de voortzetting van de coalitiepolitiek te aanvaarden. Colijn, en niet Visscher, wordt de nieuwe leider van de Partij.

Ondanks de ervaringen in vroeger jaren, heeft Colijn tenslotte toch weer Visschers candida-

tuur voor de Tweede Kamer in 1922 aanvaard, een candidatuur, die sterk door Visscher zelf wordt geambieerd. Eenmaal in deze Tweede Kamer krijgt hij opnieuw allerlei moeilijkheden. Hij blijkt zich niet in de fractie- en partijdiscipline te kunnen schikken. Het is echter toch voor Colijn van groot belang om Visscher te behouden als tegenwicht van de rechtse splinterpartijen van gereformeerden en hervormden, van Ds. Kersten en Ds. Lingbeek. In deze geest heeft Visscher dan ook in enkele redevoeringen zijn plicht gedaan en b.v. Kersten fel terecht gewezen en eigengereide splinterzucht verweten (vgl. de herdruk van zijn rede van 4 december 1929 *De scheidende broeders en het voorbeeld der Vad'ren*).

Bij de stemming over de diplomatieke vertegenwoordiging bij de Pauselijke Stoel blijft Visscher uit de Kamer weg, terwijl zijn fractie vóór de vertegenwoordiging stemt. De botsing met eigen fractie komt pas naar aanleiding van de stemming over het Belgisch-Nederlands Tractaat van Van Karnebeek (1926). Niet alleen stemt hij met Schouten tegen, terwijl de rest van de fractie vóór stemt, maar in een artikel in *De Groene Amsterdammer* beschuldigt hij zijn fractie ook nog, alleen maar te hebben vóór gestemd om de Rooms-katholieke Staatspartij te behagen (hij noemt het de ‘appendicitis coalitica)’. De A.R. Kamerclub gevoelt deze aanvalachteraf als grievend en Visscher zelf blijft uit de Club verder weg.

Bij de nadering van de verkiezingen van 1929 wordt de vraag acuut, of Visscher opnieuw in de Kamer zal kunnen komen. In besprekingen met het partijbestuur oppert Visscher nog meer bezwaren, o.a. wil hij niet zo maar de coalitiepolitiek aanvaarden en verklaart hij zich niet eens met de sociale plannen van de partij. Juist dit laatste veroorzaakt verbazing, omdat Visscherin eigen brochures een dergelijke sociale politiek had voorgestaan (*Grijpt als het rijpt, Religie en arbeid* en *Het probleem van de armoede*). Alleen wanneer Visscher zijn beschuldigende bezwaren tegen de coalitiepolitiek intrekt - en zeker ook door angst bij de leiding voor verder eafbrokkeling van de partij - kan Visscher toch in de Kamer terugkeren. Hierna blijft hij enigszins op de achtergrond; alleen stemt hij soms, economische inmenging van de staat uit den boze achtend, tegen zijn fractie in, met de Liberalen mee.

Zijn wetenschappelijke activiteit schijnt een nieuwe impuls te ontvangen, wanneer hij voor de Gereformeerde Bond van de Hervormde Kerk een bijzonder hoogleraarschap in de gereformeerde theologie aanvaardt eerst aan de Rijksuniversiteit te Utrecht in 1931 en daarna in die van Leiden (1933). Afgezien van enige stichtelijke beschouwingen, zijn intree-redes en het hiervóór-vermelde boek is zijn activiteit echter toch verminderd. Na heftige critiek op en zeer persoonlijk-gerichte onenigheid met de Gereformeerde Bond, die hij slapte en gebrek aan dogmatische kracht verwijt, bedankt Visscher eerst voor de Bond en in juli 1937 ook voor zijn bijzondere leeropdrachten.

In 1935 is hij reeds uit de Anti-revolutionaire partij getreden, heeft voor de Kamer bedankt en een eigen beweging opgericht: de Christelijk Nationale Actie, die aanvankelijk - vooral op grond van het herstel van artikel 36 van de Geloofsbelijdenis - een Christelijk-protestantse Concentratie beoogt. Wanneer dit, na enkele besprekingen met de Anti-revolutionairen en Staatkundig-Gereformeerden mislukt, wordt deze Actie een partij en neemt aan de verkiezingen van 1937 deel. Het program is hoofdzakelijk negatief: tegen de economische staatsinmenging, tegen de Roomsen, tegen de op handen zijnde grondwetswijziging etc. De Christelijk Nationale Actie behaalt, met Visscher als lijstaanvoerder, slechts 20.000 stemmen.

In zijn eigen blad *Het Gereformeerd Weekblad*, waarvan hij reeds sedert 1932 redacteur is, blijft, ook na deze mislukking van de CNA, de stem van Visscher dreunen en brommen voor zijn Gereformeerd-Hervormden. Behalve zijn philippica's tegen alles wat zich Hervormd of Gereformeerd noemt, is vooral zijn goedpraten en ‘verklaren’ van het nationaal-socialisme opvallend. ‘De soep wordt niet zo heet gegeten als zij wordt opgediend’ ... ‘Niemöller bemoeide zich met zaken die hem niet aangingen’ etc. Wanneer hij hiermee voortgaat na mei 1940, en dan zelfs Prof. Schilders forse anti-Duitse gezindheid aan de kaak meent te kunnen stellen, schijnt hij zelfs in eigen kring niet meer geheel geaccepteerd te worden. In october 1940 breekt Visscher plotseling zijn redacteurschap af, en zijn uitgever J. Bout moet een beroep doen op de mede-redacteur Ds. I. Kievit. Over Visscher wordt daarna in *Het Gereformeerd Weekblad* niet meer gerept.

Steeds duidelijker zakt Visscher zelf naar het nationaal-socialisme af. Hij sluit zich aanvan-

kelijk aan bij de kringen van ‘De Waag’, voor een groepje van deze lieden houdt hij in 1941 een lezing over: *De autoritaire staatsidee in het licht van de Christelijke religie*. In *Nieuw Nederland* publiceert hij reeds in augustus 1940 een artikel: *Het stervend partijwezen*, waarin hij o.a. ook de Christelijke partijen beschuldigt van te ijverige aanpassing bij de revolutionair-democratische ideeën. Op 11 mei 1943 wordt Visscher benoemd tot adviseur van Mussert in schoolzaken en eredienst. Politiek staat hij dan ook dicht bij Mussert en diens federatieve plannen van een Germaanse volkerengemeenschap. In 1944 verschijnen zijn historisch-politieke beschouwingen *De Ondergang van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, ten bate van het Nederlandsche Rode Kruis uitgegeven. Het boek beleeft nog twee drukken. In october 1944, na de bevrijding van Nijmegen, krijgt Visscher op bevel van het Militair Gezag huisarrest en in de wintervan 1944/1945 sterft hij.

Gegevens ontleend aan: inlichtingen van de Abraham Kuyper-Stichting te 's-Gravenhage, *Het Gereformeerde Weekblad* 1937-1941 (o.a. het feestnummer voor Visscher 12 oct. 1939, blz. 485-491, waarin ook twee portretten), enkele mededelingen in de periodieken *De Heraut* (Prof. Dr. Grosheide) en *De Reformatie* (Prof. Schilder) van de jaren 1935-1939, aan J.A. de WILDE en C. SMEENK: *Het Volk ten Baat*. 1949 (blz. 324, 344/45, 437, 524/526 en 655/656) en aan Visschers eigen geschriften, waarvan behalve de hierbovengemelde nog genoemd diedt te worden *Één ding noodig* (1937, een politieke redevoering voor de CNA).

Hans de Vries

Geboren in 1916, in het gezin van Dr. Jan de Vries, bekend Leids hoogleraar in Gotisch en algemene taalwetenschappen, die zelf eveneens na mei 1940 naar het nationaal-socialisme overging. De zoon studeert rechten te Leiden. Is van 1935 af lid van de NSB, publiceert enige juridische beschouwingen in *Nieuw Nederland*. Bij de interne ruzies in de NSB, die o.a. het uittreden van Van Duyl en Mr. Pont ten gevolge hebben, treedt hij uit de NSB. Na zijn doctoraal examen in 1939 vestigt De Vries zich als advocaat te Amsterdam en na mei 1940 wordt hij ambtenaar bij het Openbaar Ministerie te Amsterdam. Waarschijnlijk via zijn vader komt hij omstreeks 1942 in contact met Ispert en zijn kleine SS-gezinde kring van de ‘Forschungsstelle Volk und Raum’ en nu, mede beïnvloed door Krekel, begint hij zich in de Nederlandse geschiedenis te verdiepen. In de *Brüsseler Zeitung* (mogelijk door bemiddeling van Ispert), in *Nederland* en twee brochures van de ‘Forschungsstelle’ publiceert hij beschouwingen en boekcritieken.

Zijn historische publicaties zijn intelligent, met helderheid en frisheid geschreven. Wanneer hij zich los maakt van de invloed van Krekel - vooral in de meer polemische artikelen in *Nederland* - weet hij de SS-ideologische inslag te combineren met een sterk sociaal-historisch inzicht.

Lijst van de veelvuldig geraadpleegde literatuur, die van enig algemeen belang is voor het onderwerp

Wil men nagaan in welk verband de onderstaande literatuur is gebruikt, dan kan men via het Persoonsnamenregister de verwijzingen op de betreffende bladzijde(n) vinden.

o = nationaal-socialistische publicatie.

AALDERS, Dr. W.J., *Nieuw-Germaansche theologie*. In *Meded. Kon. Akad. van Wetenschappen Afd. Lett.* Deel 77/79 Serie A (1934/35), blz. 65-133.

oACKER, Y van, *Vlaamsche boerenkolonies in Frankrijk*. Brussel, z.j. (1940/41).

oANRICH, Dr. Ernst, *Universitäten als geistige Grenzstellungen*. Berlin/Stuttgart, 1936.

ANSBACHER, H.L., *Attitudes of German prisoners of war. A study of national-socialistic followship*. Washington, 1948.

ARDUIN, Jan: *Katholieke verantwoordelijkheid in het verraad*. In *Germinal-reeks* 12e Jrg. No. 9. Gent, januari 1946.

ARENDT, Hannah, *The burden of our time*. London, 1951.

ARNOULD, M.A., *Le travail historique en Belgique des origines à nos jours*. Bruxelles, 1954.

BAAN, Martha (pseudoniem), *Mémoires*. Santpoort, 1947.

oBÄHRENS, Kurt, *Die flämische Bewegung. Europäisches Problem oder inner-belgische Frage?* Berlin 1935.

BARDELOOS, Ds. H., *Het streekkarakter en het nationaal-socialisme in ons land*. In *Sociologisch Bulletin* 1948 (2e Jrg. Nr. 3), blz. 65-85.

BARKER, John Ellis (pseudoniem), *Rise and decline of the Netherlands*. London, 1906.

BASSE, Maurits, *De Vlaamsche beweging van* 1905 *tot* 1930. Gent, 1930/33. 2 delen.

BENTLEY, J., *The cult of the superman. A study in Carlyle and Nietsche, with notes on other heroworshippers of modern writers*. London, 1947[2], (eerste druk: 1944).

BAYNES, Norman H., *Intellectual liberty and totalitarian claims*. Romanes Lecture 12th June 1942. Oxford, 1942.

BEUTIN, Dr. L., *Nordwestdeutschland und die Niederlande seit dem dreissigiährigen Kriege*. In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte* Bd. 39 (1939), S. 105-148.

BLEY, Fritz, *Die alldeutsche Bewegung und die Niederlande*. München, 1897. '*Der Kampf um das Deutschtum*' Heft 11.

BLOK, Dr. P.J., *Duitschland en Nederland*. In *Onze Eeuw* 1905 I, blz. 418-438.

BOCK, Dr. Gerda de, *Incivisme en repressie. Een onderzoek in de vrouwenafdeling van het interneringscentrum te Gent*. Antwerpen, 1946.

BOLHUIS, Mr. J.J. van, *De nationaal-socialistische beweging en andere totalitaire organisaties*. In *Onderdrukking en Verzet* Deel II. Arnhem/Amsterdam z.j. (1948) blz.. 42-76.

BOOGMAN, Dr. J.C., *Nederland en de Duitse Bond* 1815-1851. Groningen/Djakarta, 1955 (Diss. Utrecht). 2 dln.

BORMS, *een leven van liefde en trouw*. Reeks ‘*Den Vaderlandt Getrouwe*’ Deel I. Brussel, 1951.
BOSSCHA, Dr. J., *Pruisen en Nederland*. Amsterdam, 1686.
BOUCHERY, Mr. W., *Memorie van verdediging*. 1 *December* 1945. Stencil, Antwerpen.

BOUMAN, Dr. P.J., *Structuurcrisis en nationaal-socialisme in Nederland*. Zutfen, 1935.
BRAAK, Menno Ter, *Van oude en nieuwe Christenen* (1937). Herdrukt in zijn: *Verzameld werk* Deel 3. Amsterdam, 1949. blz. 197-383.
BRADY, Robert A., *Spirit and structure of German fascism*. London, 1937.
oBRANS, J.M., *Bevolking en levensruimte*. Antwerpen, 1941 (september).
oBRANS, J.M., *Het Dietsche bewustzijn in Zuid-Nederland. Bijdrage tot de geschiedenis der Zuidelijke Nederlanden*. Amsterdam, 1937.
BRAUNTHAL, J., *Need Germany survive?* London, 1943.
oBROEMSER, Dr. Ph., *über die Aufgaben der Hochschule im nationalsozialistischen Reich*. München, 1939 (Ansprache zur Rektoratsübernahme 9 Dez. 1938). Münchener Universitätsreden Heft 29.
BROUNS, *Theo.* Reeks 'Den Vaderlandt getrouwe' Deel 2. Brussel, 1951.
BRUYNE, Arthur de, *Uit het dossier van de jaren* 1930-1940 (Reeks van 10 artikelen, zie ook G. FREDERICKX). Hiervan, *I. De IJzerbedevaart in dertig*. In *De Vlaamsche Linie* 13 juni 1952 blz. 3; *III. De opkomst van Rex*. In *idem* 27 juni 1952 blz. 3; *IV. Rex bloedt dood*. In, *idem* 4 juli 1952 blz. 3; *V. De Bormsverkiezing te Antwerpen*. In *idem* 11 juli 1952 blz. 3.
BÜRGER-PRINZ, Dr. Hans, *Julius Langbehn der Rembrandtdeutsche. Eine patho-psychologische Studie*. Leipzig, 1940.
BURG, Dr. G. van den, *Het nationaal-socialisme*. Amsterdam, 1940.
BURGER, Dr. H., *Geestelijke nood van Vlaanderen*. Amsterdam, 1934.
BUTLER, Rohan D.O', *The roots of national socialism*. London, 1941.
oCARP, Dr. J.H., *Beginselen van het nationaal-socialisme*. Utrecht, 1942 (1943^3).
CLERCQ, Dr. René de, *Havere tegen Vlaenderen*. In *Dietsche Stemmen* dec. 1915, januari, februari 1916 (overdruk, 36 blz.).
COHEN, Dr. A.E., *Rauters positie en bevoegdheden*. In *Nederland in Oorlogstijd* maart 1949 (4e Jrg. No. 1) blz. 12-18.
COLIJN, Dr. H., *Op de grens van twee werelden*. Amsterdam, 1940.
DAALDER, H., *Nederland en de wereld*, 1940-1945. In *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1953 (Jrg. 66), blz. 170-201.
DELANDSHEERE en ALPH. OOMS, D., *La Belgique sous les nazis*. Bruxelles, z.j. (1945). 4 delen.
DELFOS, Dr. Leo, *Die Anfänge der Utrechter Union* 1577-1587. *Ein Beitrag zur Gechichte der niederländischen Erhebung, insbesondere zu der Verfassungsgeschichte* (Historische Studien Heft 375). Berlin, 1941.
DELFOS, Dr. Leo, *Verkenningen door onze geschiedenis*. Brugge/Utrecht, 1944 (waarin o.a. de artikelen, vermeld onder Bronnen 642-646 en 759).
DENIS, Frédéric, *Rex is dood*. Met een inleiding van Camille Huysmans en twee bijdragen van Herman Vos. Brussel, z.j. (1937).
DEWEY, J, *Germany, philosophy and politics*. London, 1942.
DOCUMENTATIE. *Status en werkzaamheid van organisaties en instellingen der Duitsche bezetting van Nederland*. Samengesteld ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging op last van de Procureur Fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof. z.p. (Amsterdam), z.j. (1947).

DREES, Dr. W., *Een mislukte poging tot gelijkschakeling*. In *Onderdrukking en Verzet* Deel II. Amsterdam/Arnhem, z.j. (1948) blz. 24-42.
EEKHOUT, Jan H., *Vlucht naar de vijand*. Ingeleid door Anton van Duinkerken. Bussum, 1954. (roman).
ELIAS, Mr. Dr. H.J., *Priester Daens en de Christene Volkspartij*. Aalst, 1940.
ELIAS, Mr. Dr. H.J., *Onze wording tot natie. Inleiding tot de geschiedenis der Vlaamsche beweging*. Kortrijk, 1932.
ENNEN, Dr. Edith, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*. Bonn, 1953.
FEENSTRA, Mr. R., *A quelle époque les Provinces-Unies sont-elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint-Empire?* In *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* Deel XX (1952), pp. 30-63, 182-219 en 479/480.
oFRANK, Dr. W., *Kämpfende Wissenschaft*. Hamburg, 1940 (een redevoering).
FREDERICKX, Georges (pseudoniem), *Uit het dossier van de jaren* 1930-1940. (Reeks van 10 artikelen, zie ook Arthur de BRUYNE). Hiervan *VIII. Twistende idealisten en gemiste kansen*

omstreeks 1930. In *De Vlaamsche Linie* 8 augustus 1952, blz. 3; *IX. De Concentratiebeweging*. In *idem* 15 aug. 1952 blz. 3; *X. Gustaaf Sap*. In *idem* 22 aug. 1952, blz. 3.
FREDERIKS, Mr. Dr. K.J., *Op de bres.* 1940-1944. Den Haag, 1945.
oFREYER, Dr. H., *Das geschichtliche Selbstbewusstsein des* 20. *Jahrhunderts*. Leipzig, 1938.
oGANZER, K.R., *Das Reich als europäischer Ordnungsmacht*. In *Reich und Reichsfeinde* Band II (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands). Hamburg, 1941. (ook los uitgegeven).
GESCHIEDENIS *van Vlaanderen* Deel VI. Medewerkers: Dr. M. Lamberty, Prof. Dr. G. van Werveke, Prof. Dr. F. van Goethem, Dr. R.F. Lissens. Amsterdam, 1949.
GEYL, Dr. P.C., *Moderne historische apologetiek in Engeland*. In zijn *Kernproblemen van onze geschiedenis*. Utrecht, 1937. blz. 147-188.
GEYL, Dr. P.C., *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In zijn *Kernproblemen van onze geschiedenis*. Utrecht, 1937. blz. 230-241.
GEYL, Dr. P.C., *Duits en Diets* (Boekbespreking van Kloss' 'De Goede Hoop' en Oszwalds 'Deutsch-niederländische Symphonie', geschreven in 1936). In zijn *Historicus in de tijd*. Utrecht, 1954. blz. 55-63.
GEYL, Dr. P.C., *De Groot-Nederlandsche gedachte. Historische en politieke beschouwingen*. 2 delen, resp. Haarlem, 1925 en Antwerpen, 1930.
GEYL, Dr. P.C., *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*. Amsterdam, 1930/37. 3 delen (2e druk in 2 delen, 1948/49).
GEYL, Dr. P.C., *Nederland's geschiedenis als ziekteverschijnsel* (over Steding, geschreven in 1939). In zijn *Historicus in de tijd*. Utrecht, 1954. blz. 67-75.
GEYL, Dr. P.C., *Patriotten en NSB-ers. Een historische parallel*. Amsterdam, 1946. (2 lezingen in 1943 gehouden).
GEYL, Dr. P.C., *Herman Vos en de Vlaamse beweging*. In zijn *Historicus in de tijd*. Utrecht, 1954. blz. 147-158.
GILISSEN, Dr. J., *Étude statistique de la répression de l'incivisme*. Extrait de la '*Revue de droit pénal et de criminologie*'. Février 1951.
GIRNUS, Wilhelm, *Wer macht Geschichte? Zur Kritik der fascistischen Geschichtsfälschung*. Berlin/Leipzig, 1945. (Rede).
GLUM, Friedrich, *Ideologische und soziologische Voraussetzungen für die Entstehung von Nationalismus und Nationalsozialismus*. In *Die neue Rundschau* 63. Jhrg. (1952) S. 64-93.
GOOCH, G.P., *The German mind and outlook*. Issued under auspices of the Institute of Sociology. Lectures by G.P. Gooch, M. Ginsberg, L.A. Willoughby, E.M. Butler, S.D. Stirk, Roy Pascal and a summary by Al. Farquharsen. London, 1945.
GROEN VAN PRINSTERER, G., *Handboek der geschiedenis van het Vaderland*. Baarn, 1928[8] (met een inleiding van J.C. Rullman. Eerste druk: 1846).
GROEN VAN PRINSTERER, G., *La Prusse et les Pays Bas. À mes amis de Berlin*. Amsterdam etc., 1867.

oGROSS, Dr. Walter, *Der Rassengedanke im neuen Geschichtsbild*. Berlin, 1939. (Schriften der Hochschule für Politik. I. Idee und Gestalt des Nationalsozialismus, Heft 18).

GUÉRIN, Daniel, *Fascisme et grand capital*. Paris, 1936[4].

GURIAN, W., *Antisemitism in modern Germany*. In Koppel S. Pinson (ed.) *Essays in antisemitism*. New York 1946[2], p. 218-267.

oGYSSENS, Ferdinand, *Wilhelm Heinrich Riehl. Baanbreker der volkskunde als wetenschap*. Brussel, 1944.

oHAIGHTON, Alfred A., *Waarheen voert Mussert?* Oisterwijk, 1937.

oHAIGHTON, Alfred A., *Arnold Meyers maskerade*. Amsterdam, 1940 (dec).

HALLER, Dr. J., *über die Aufgaben des Historikers*. Tübingen, 1935.

HAMERS, G., *Zwart Vlaanderen*. 2 delen. Uit de *Germinalreeks* 12e Jrg. No. 1 (mei 1945) en 13e Jrg. No. 2 (mei 1946). Gent 1945-46.

HAMMAN, Oscar J., *German historians and the advent of the national socialist state*. In *Journal of modern history* 1941, p. 161-186.

HARTSHORNE, E.Y., *The German universities and national socialism*. London, 1937.

HAUSSLEITER, Otto, *Die Autonomiebewegung des Jahres* 1848 *im niederländischen Herzogtum Limburg*. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1949 (Jhrg. 14), S. 79-138.

HERZBERG, Mr. Abel J., *Kroniek der Jodenvervolging*. In *Onderdrukking en Verzet* Dl. III. Amsterdam/Arnhem, z.j. (1949/50), blz. 1-256.
HEIJDEN, Dr. Ph.M. van der, *Nazi-mentaliteit en geestelijke volksgezondheid. Facetten der toegepaste psychologie*. Groningen/Batavia, 1949.
oHITLER, Adolf, *Mein Kampf.* München, 1933. (eerste druk 1925/27).
HOESEL, A.F.G. van, *Bijdrage tot de psychologie der jeugdige politieke delinquenten*. In *Tijdschrift voor psychologie en haar grensgebieden*. Nwe Reeks Deel 2 (1947), blz. 102-130.
HOLTZMANN en G. RITTER, W., *Die deutsche Geschichtswissenschaft im zweiten Weltkrieg. Bibliographie des historischen Schrifttums deutscher Autoren* 1939-1945. Marburga/Lahn, 1951. 2 Bände.
HOMMES, Dr. T., *Holland im Urteil eines Jungdeutschen. Beitrag zur Kenntniss der geistigen Beziehungen zwischen Holland und Deutschland anlässlich des Wienbargischen Buches*: *Holland in den Jahren* 1831 *und* 1832. Amsterdam, 1926 (Diss. Amsterdam).
oHONSBERG, E., *Geschiedenis als wetenschap en onderwijstaak*. In *Nieuw Nederland* 1942/43, blz. 487-497.
HOUTTE, Dr. H. van, *J. Kervijn de Lettenhove*. In *Livre Jubilaire de la Comission royale d'histoire* 1834-1934. Bruxelles, 1934. blz. 169-180.
oHUDAL, Alois, *Die Grundlagen des Nationalsozialismus*. Leipzig, 1936.
HUIZINGA, Dr. J., *Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving*. In zijn *Verzamelde Werken* Deel II. Haarlem, 1948. blz. 304-332.
JAARSVELD, Dr. F.A. van, *Africana-lektuur van die tweede wèreldoorlog*. In *Die Tijdskrif vir Wetenskap en Kuns* 1951 (april), blz. 183-197.
JAARSVELD, Dr. F.A. van, *Paul Kruger teen SA! 'Göbbels se propaganda het die Afrikaner baie vriende gekos'*. In *Die Huisgenoot* 25 mei 1951, blz. 33-35, 49 en 61.
JAARSVELD, Dr. F.A. van, *Die Krugerfiguur in die tweede wereldoorlog*. In *Die Tijdskrif vir Wetenskap en Kuns* 1955 (april), blz. 56-64.
JAPIKSE, Dr. N., *Die politischen Beziehungen Hollands zu Deutschland in ihrer historischen Entwicklung*. Heidelberg, 1925 (Schriften des Holland-Instituts in Frankfurt a.M.N.R. 3).
JONG, Dr. K.H.E. de, *Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands*. Leiden, 1934.
JONG, L.F. de, *Fascisme en nationaal-socialisme in Nederland* 1920-1940 (uitgezonderd de NSB). z.j. (1945/46). Gestencild rapport van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.
JONG, Dr. L.J. de, *De Duitse vijfde colonne in de tweede wereldoorlog*. Arnhem/Amsterdam, 1953 (Diss. Amsterdam).
KADT, J. de, *Fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam, 1946[2] (eerste druk: 1939).
oKEURJAARBOEK 1932-1942. *Met een keur van werkstukken van vele auteurs in ons fonds*. Ingeleid door Dr. T. GOEDEWAAGEN. Uitgegeven door de Amsterdamsche Keurkamer bij haar 10-jarig bestaan in de zomer van 1942.
KLEMPERER, Dr. Victor, *L.T.I. Notizbuch eines Philologen*. Berlin, 1949[2].
KOSSMANN, Dr. E.F., *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile*. Antrittsrede Leiden, 1901.

KRÄGELIN, P., *Heinrich Leo. I. Sein Leben und die Entwicklung seiner religiösen, politischen und historischen Anschanungen bis zur Höhe seines Mannesalters* (1799-1844). Leipzig, 1908. (Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte hersgeg. von Karl Lamprecht, Heft 3).
oKRIECK, Ernst, *Wissenschaft, Weltanschauung, Hochschulreform*. Leipzig, 1942.
oKRIECK, Ernst, zie bij RUST, B.
KRUCK, Dr. Alfred, *Geschichte des Alldeutschen Verbandes* 1890-1939. Wiesbaden, 1954.
oKRÜGER, Gerhard, *Wo steht die Wissenschaft?* München, 1937.
KUCZYNSKI, Jürgen, *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus. Band II. Propaganda-organisationen des Monopolkapitals*. Berlin (Ostzone), 1950.
oLAGROU, René, *Wij, verdachten*. Brussel, 1941.
LAMBERTY, Dr. M., *De tijd der verwikkelingen*. In Boek II '*De Vlaamsche Beweging*'. In *Geschiedenis van Vlaanderen* Deel 6 (zie onder GESCHIEDENIS), blz. 238-271.
LANGBEHN, Julius (Rembrandtdeutsche), *Rembrandt als Erzieher von einem Deutschen*. Leipzig, 1890 (vele herdrukken).

LEEUW, A.J. van der, *De universiteiten en Hogescholen*. In *Onderdrukking en Verzet*. Amsterdam/Arnhem, z.j. (1949/50), blz. 301-338.
LEHMANN-HAUPT, Helmut, *Art under a dictatorship*. New York, 1954 (Oxford University Press).
oLEIPPRAND, Ernst, *Heinrich von Treitschke im deutschen Geistesleben*. Stuttgart, 1935.
LENTDECKER Jr., L. de, *Het proces Romsee, Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken*. Antwerpen, 1950.
LEO, Dr. H., *Zwölf Bücher niederländischer Geschichte*. Halle, 132/34. 2 Bände.
LERNER, Daniel, *The Nazi élite*. Stanford University, 1951 (Hoover Institute Studies Series B No. 3).
LILGE, F., *The abuse of learning. The failure of the German University*. New York, 1948.
oLINDEMAN, L., *Het nationalisme van de NSB. Een documentatie over het tijdvak* 1931 - *Zomer* 1939. Utrecht, 1939.
LITT, Dr. Theodor, *Die Stellung der Geisteswissenschaften im nationalsozialistischen Staate*. Leipzig, 1934.
oLOOHUIS, Dr. G.J., *Mens en mogendheid*. Leiden, 1944 (Overdruk uit 'Haagsch Maandblad').
MAN, Henri de, *Cavalier seul. Quarante-cinq années de socialisme Européen*. Genève, 1948.
MANCKIEWICZ, H., *La weltanschauung nationalsocialiste*. Paris, 1937.
MATTERN, Joh., *Geopolitik, doctrine of national selfsufficiency and empire*. In *The John Hopkins Studies in historical and political sciences* Vol. 60 (1942).
oMATTHIJS, Marcel, *Menschen in de strijd*. Antwerpen, 1943 (roman).
MEERTENS, Dr. P.J., *De wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke instellingen*. In *Onderdrukking en Verzet* Deel II. Arnhem/Amsterdam (1948), blz. 589-605.
oMERMANS, Ant., *De Leider. Schets van het leven van Staf de Clercq*. Antwerpen, 1942.
MEIJER, Dr. Herman, *Das Bild des Holländers in der deutschen Literatur*. In *Forschungsprobleme der vergleichenden Literaturgeschichte*. Internationale Beiträge zur Tübinger Literarhistoriker-Tagung September 1950. Herausgeg. v. Kurt Wais Tübingen, 1951. S. 171-188.
MOHLER, Dr. Armin, *Die konservative Revolution in Deutschland* 1918-1932. *Grundriss ihrer Weltanschauungen*. (Diss. Bazel) Stuttgart, 1950.
NIERMEYER, Dr. J.F., *Heroriëntatie van onze mediaevistiek*. Groningen/Batavia, 1946 (inaugurele rede Amsterdam).
oNOORDHOFF, J., *Geopolitiek*. In *Nieuw Nederland* (1940/41, juni 1941) blz. 923-940.
NOTA'S *van Mussert aan Hitler over de samenwerking in een Bond van Germaansche volkeren* 1940-1944, *Vijf*. Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie No. 3. 's-Gravenhage, 1947.
NOVA, Fritz, *The national-socialist Führer-Prinzip and its background in German thought*. Philadelphia Mass, 1943.
OOMS, Alph. zie Delandsheere.

PALIES, A.L.C., *De politieke delinquent. Enige sociale en psychiatrische aspecten bij de berechtingen en reclasseringen van politieke delinquenten*. Assen, 1948. (lezing).
PETRI, Dr. F., *Deutschland und die Niederlande in ihren geschichtlichen Beziehungen*. Vortrag Rheine 27 Juni 1953 (gestencild).
PETRI, Dr. F., *Staat und Nation in Belgien. Eine grundsätzliche Kritik des Schlussbandes von Pirennes 'Histoire de Belgique' und der pirenneschen Auffassung der belgisch-niederländischen Geschichte*. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* Jhrg. 3 (1933) S. 91-123, 205-272.
PETRI, Dr. F., *Staat und Nation in den Niederlanden. Zu P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandse Stam, Deel I*, In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1932 (Jhrg. 2) S. 216-228 en *Zus Deutung der niederländischen Geschichte*. Zu P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandse Stam, Deel II. In *idem* 1937 (Jrhg. 7) S. 284-288.
PETRI, Dr. F., *Zum Stand der Diskussion über die fränkische Landnahme und die Enstehung der germanisch-romanischen Sprachgrenze*. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1950/51 (Jhrg. 15/16), S. 39-87.
PETRI, Dr. F., *Neue Werke zur Geschichte der Niederlande. I. Die 'Geschiedenis van Vlaanderen' und das Problem einer flämischen Volksgeschichte*. In *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1937 (Jhrg. 7) S. 378-387.

PICARD, Leo, *Geschiedenis van de Vlaamsche en Groot-Nederlandsche Beweging* Deel I (-1870). Antwerpen/'s-Gravenhage, 1942[2]. (verder niet verschenen).
PICARD, Leo, *De nieuwe Europeesche situatie en de beide Nederlanden*. Antwerpen, 1938.
POLITIEK *in Nederland, De Duitsche*. z.p., z.j. (ong. 1945/46). Gestencild anoniem rapport van 108 blz. (vgl. hiervóór blz. 80 noot 1).
oPRINZHORN, F., *Europa-Bibliografie*. 7. *Abteil. Nordwesteuropäischer Raum. Niederlande und Belgien. Band I* 1939-1942. Leipzig, 1943.
PROCES-*Borginon, Het*. Met een voorwoord van W. de RODE. Antwerpen, 1948.
PROCES-*van Genechten*. Bronnenpublicaties Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie No. 2. Amsterdam, z.j. (1946).
PROCES-*Mussert, Het*. Bronnenpublicaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie No. 4. 's-Gravenhage, 1948.
PUFKUS, C.A., *Heinrich von Treitschke. Een studie over politieke apriorismen in de geschiedschrijving*. (Diss. Utrecht). Assen, 1945.
RAUSCHNING, H., *Make and break with the nazis*. London, 1941 (Vertaling van zijn *Konservative Revolution* New York 1941).
RAUTER, *Hans A., persoon en daden*. In *Nederland in Oorlogstijd* maart 1949 (4e Jrg. No. 1) blz. 1-32. (zie ook onder Dr. A.E. COHEN).
REGTEREN ALTENA, H.H. van, *Erich Wichmann. Bohémien en fascist*. Warmond, 1954. (gestencild).
oREINDERS, A. Joh., *Het herstel van het Germaansche denken. Historisch-wijsgeerige belichting van het gezagsbeginsel*. Bussum, 1941 (Waagreeks No. 11).
RIEHL, W.H., *Auf dem Wege nach Holland*. In zijn *Wanderbuch 'Land und Leute'* (Bd. II) S. 43-143. Stuttgart, 1869.
RITTER, G. zie HOLTZMANN.
RITTER, H.A., *Historische betrekkingen tusschen Nederland en Duitschland*. Baarn, 1918.
ROBERTS, Stephen H., *Het huis dat Hitler bouwde*. Amsterdam, 1938 (vertaling uit het Engels).
ROMEIN, Dr. J.M., *Het vergruisde beeld*. In zijn *In Opdracht van de tijd*, Amsterdam, 1946. blz. 74-98.
ROMEIN, Dr. J.M., *Bilderdijk als geschiedschrijver*. In zijn *Het Onvoltooid Verleden*. Amsterdam, 1937, blz. 130-141.
ROMEIN, Dr. J.M., *Eigenaard en onafhankelijkheid van het Nederlandse volk*. In zijn *Het Onvoltooid Verleden*. Amsterdam, 1937. blz. 204-213.
ROMEIN, Dr. J.M., *De sociale en economische grondslagen van het fascisme*. In zijn *In Opdracht van de Tijd*. Amsterdam, 1946. blz. 298-321.
ROMEIN, Dr. J.M., *Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap*. In zijn *In Opdracht van de Tijd*. Amsterdam, 1946. blz. 12-46.
ROMPELMAN, Dr. T.A., *Germanistiek en Germanophilie*. Groningen/Batavia, 1945 (Intreerede Groningen).
ROST VAN TONNINGEN'S *particuliere brieven aan Mussert, Seyss Inquart, Rauter, Himmler e.a.* In *Nederland in Oorlogstijd* (Sept.) 1947 (2e Jrg. No. 11/12), blz. 145-160.

oROSENBERG, Alfred, *Der Mythus des* 20. *Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München, 1932[4] (eerste druk: 1930).
oRUST en E. KRIECK, B., *Das nationalsozialistische Deutschland und die Wissenschaft*. (Heidelberger Reden). Hamburg, 1936.
SCHAFFNER, B., *Fatherland. A study of authoritarianism in the German family*. New York, 1948.
oSCHAUMKELL, Ernst, *Jacob Burckhardt und die Gegenwart*. In *Welt als Geschichte* 1937 (3 Jhrg), S. 401-429.
oSCHRÖDER, Gerhard Herm. Ernst, *Geschichtsschreibung als politische Erziehungsmacht*. Hamburg, 1939 (Schriften Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands). (ook als Diss. Heidelberg verschenen onder de titel *Politische Weltanschauungen als Erziehungsmacht der neueren Geschichtsschreibung*).
SCHÜTT, Dr. Hermann. *Die 'Aldietsche Beweging' C.J. Hansens und ihr Verhältnis zum Niederdeutschen. Ein Beitrag zur Geschichte der niederdeutsch-flämischen Kulturbeziehungen im* 19. *Jahrhundert*. Diss. Hamburg, 1938.

SEVENSMA, T.P., *Een geslaagde ruil van handschriften*. In *De Gids* 1947 I, blz. 26/35.
SLICHER VAN BATH, Dr. B.H., *Is Clio een Muze?* In zijn *Herschreven Historie*. Leiden, 1949. blz. 71-82.
SMITSKAMP, *Groen van Prinsterer als historicus*. Amsterdam, 1940 (Diss. V.U.).
SNYDER, Louis L., *German nationalism, the tragedy of a people*. Harrisburg Penn., 1952.
oSTEDING, Christoph, *Kulturgeschichte und politische Geschichte*. In *Reich und Reichsfeinde* Band I. Hamburg, 1941. (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands), S. 59-81.
STEUR, J., *Nationaal-socialistische plannen met het archiefwezen*. In *Nederland's Archievenblad* 1950/51, blz. 76-83.
STRUYE, Paul, *l'Évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation Allemande*. Bruxelles, z.j. (1945).
SUURHOFF, J.G., *De Nederlandsche Unie en haar betekenis voor de bevrijdingsstrijd*. In *Onderdrukking en Verzet* Deel II, Arnhem/Amsterdam, z.j. (1948). blz. 98-109.
SYES, B., *De Februari-staking* 25-26 *Februari* 1941. 's-Gravenhage, 1954. (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Monografieën Nr. 5.)
TERLINDEN, Dr. Ch., *Les universités belges dans la tourmente* 1940-1944. In *Revue des Questions scientifiques publiée par la Société Scientifique de Bruxelles* VII (1940/1946), p. 619-651.
THIRY, Marcel, *La Belgique pendant la guerre*. Bruxelles, 1944.
TREITSCHKE, H. von, *Die Republik der vereinigten Niederlande*. In zijn *Historische und Politische Aufsätze* II. Leipzig, 1870. S. 497-635.
TUSENIUS, K.H., *De kansen van het nationaal-socialisme in Nederland*. Zutphen, 1936.
UNGER, Dr. W.S., *De Nederlandsche archieven in de oorlog*. In *Nederland's Archievenblad* 1948/49, blz. 101-135.
VEEN, H.N. ter, *De geopolitiek als sociale wetenschap*. In *De Gids* 1931 I, blz. 348-369.
VERKADE, Mej. E., *'De onverkwikkelijke geschiedenis aan de grens'. Feiten en documenten betreffende het 'verraad van de NSB' in de Meidagen van 1940*. In *Nederland in Oorlogstijd* 1950 (5e Jrg. No. 3), blz. 23-37.
VERKADE, Mej. E., *De dood van Fritz Schmidt. Ongeval? Moord? Zelfmoord?* In *Nederland in Oorlogstijd* juni/juli 1948 (3e Jrg No. 4), blz. 48-56.
VERLINDEN, Dr. Charles, *Les origines de la frontière linguistique en Belgique et la colonisation franque*. Bruxelles, 1955.
VERMEIL, Dr. E., *Doctrinaires de la Révolution Allemande* 1918-1938. Paris, 1938.
VIERECK, Peter, *Metapolitics. From the Romantics to Hitler*. New York, 1941.
VOLKSSTAAT, *De Dietsche. Een handleiding voor propagandisten*. mei 1935, z.p. (Vlaamsch Nationaal Studiebureau voor kultureele, politieke en sociaal-economische vraagstukken).

oVOLK EN VADERLAND, *Voor. Tien jaren strijd van de Nationaal-socialistische Beweging der Nederlanden*. 1931-14 *December* - 1941. Samengesteld onder leiding van C. VAN GEELKERKEN. Utrecht, 1943[2]. (eerste druk in 1942).
VÓÓR - 1830 - NA. *Een bundel opstellen en gedichten*. In opdracht van den 'Dietschen Bond'. Santpoort, 1930 (waarin o.a. A. Borms, J. Brans, E. Besse, J. de Decker, L. Delfos, W.J.L. van Es, A.L. Faignaert, P.C. Geyl, L.J.C. van Gorkom, A.J. van Vessem e.a.).
VOS, Herman, *De huidige stand van het Vlaamsche Vraagstuk*. Brussel, z.j. (1936).
VOS, Herman, zie ook bij DENIS.
VOSS, Dr. Liselotte, *Rembrandt als Erzieher und seine Bedeutung. Studie über die kulturelle Struktur der neunziger Jahre*. Diss. Göttingen, 1926.
oVRIES VAN HEEKELINGEN, H. de. *Die national-sozialistische Weltanschauung. Ein Wegweiser durch die national-sozialistische Literatur. 500 markante Zitate*. Berlin, 1932.
WALSCHAP, Gerard, *Zwart en Wit*. Amsterdam, z.j. (1946).
WALSH, Edmund A., *Total power. A footnote to history*. New York, 1948[2].
WALTHER, Dr. Andreas, *Geschichtlicher Sinn*. In *Historische Zeitschrift* Bd. 168 (1943), S. 1-27.
oWATERMAN, Willem W. (pseudoniem), *De Kruistocht van Generaal Taillehaeck*. Deel 1. *Proloog*; Deel 2. *Een strijd om Nederland* 's-Gravenhage, 2 delen. (roman).

WEINREICH, Max, *Hitlers professors. The part of scholarship in Germanys crimes against the Jewish people*. New York, 1946.
WESTDIJK, Herman van (pseudoniem), *Staf de Clercq en het VNV*. In *Staf de Clercq*. Serie 'Den Vaderlandt Getrouwe' Deel 3. Brussel, 1951. blz. 47-88.
WHITTLESEY, Derwent, *German strategy of world conquest*. New York, 1941.
WILLEMSEN, A.W., *De Vlaamsche Beweging*. I. *Vóór* 1914 en II. *Ná* 1914. In *Historische Encyclopaedie* van S. PREGERS, resp. No. 37 en 39. Schiedam, 1953/54.
oWUNDT, Max, *Aufstieg und Niedergang der Völker. Gedanken über Weltgeschichte auf rassischer Grundlage*. München, 1940.

Persoonsnamenregister

Gecursiveerde cijfers verwijzen naar de bladzijden waarop de betreffende personen *uitvoeriger* ter sprake komen. De aanduiding *n* verwijst naar de *noot* op de bladzijde van het nummer dat aan deze letter voorafgaat, & *n* wil zeggen dat de persoon *ook* in de *noot* vermeld wordt. De cijfers *achter* het teken *Br* verwijzen naar de *nummers* van de *Bronnenlijst*. Het teken '-' wil steeds zeggen *tot en met*.

Zusammenfassung

(Met veel dank voor de hulp bij deze vertaling aan Mevrouw Dr. E.L. Kerkhoff en de Heer P.J. Blommaert)

Als Ausgangspunkt wurde die Frage aufgeworfen, wie das niederländische Geschichtsbild ausgesehen hätte, wenn der deutsche Nationalsozialismus den Sieg davongetragen hätte. Dazu wurden die deutschen, flämischen und nord-niederländischen nationalsozialistischen Publikationen über die Geschichte der Niederlande gesammelt. Die *Verantwortung* gibt die Grenzen und Kriterien an, nach denen diese Untersuchung vorgenommen wurde. Das bibliographische Resultat dieser Untersuchung wurde festgelegt in den *Beilagen*: (1) eine Beschreibung der zu Rate gezogenen Zeitschriften und Zeitungen, (2) eine Bibliographie der eigentlichen Quellen (1083 Titel) und (3) einige biographische Daten über die wichtigsten betreffenden nationalsozialistischen Historiker.

Die drei einleitenden Kapitel versuchen die allgemeineren Hintergründe der nationalsozialistischen Ideologie für den Einfluss der Nationalsozialisten auf die Geschichtswissenschaft zu skizzieren. *Kapitel I* zeichnet die *nationalsozialistische Ideologie* als eine einigermassen verschwommene Ideologie, in der sich dynamisch-rationalisierende und mythisch-irrationelle Elemente vermischen. Eine Charakterisierung mehrerer Elemente wird schematisiert in den Begriffen: Macht, Raum, Führer (mehr rationalisierend) und Volkstum, Reich und Rasse (mythologisierend). Die *nationalsozialistische Geschichtsauffassung* (*Kapitel II*) trägt einen deutlich subjektivistischen Charakter, obwhol, mehr als man meistens annimmt, versucht wurde, die Objektivität soviel wie möglich zu wahren. Mehrere Theoretiker der nationalsozialistischen Geschichtsauffassung werden analysiert oder zitiert: Freyer, Krieck, Gerhard Schröder, Ganzer und Walther. In die Praxis der Geschichtsarbeit wurde man auf vielen Wegen beeinflusst: durch Zwang, durch Propaganda und spezifische nationalsozialistische Aktivitäten. Andererseits wurde daneben auch ‘altmodischere’ und selbstständigere Arbeit konstatiert als meistens angenommen wurde.

Die Entwicklung des *Nationalsozialismus in den Niederlanden* (Kapitel III) hatte, sich selbst überlassen, keine Kraft oder wirkliche Bedeutung in ideologischer Hinsicht. Die grosse Wirtschaftskrise hatte nur zeitweilig einige politische Erfolge gebracht und zwar für die ‘Nationaal Socialistische Beweging’ (NSB) in den nördlichen Niederlanden und für ‘Rex’ in Belgien (1933-1937), nur das ‘Vlaams Nationaal Verbond’ (VNV) konnte sich längere Zeit behaupten weil es konstant durch den Groll der Flamen der Sprachpolitik Belgiens gegenüber genährt wurde. Erst die deutsche Besatzung aber brachte die nationalsozialistiche Ideologie und fand bei der NSB, dem VNV (und bei Rex) viel Nachahmung, stiess aber ebenfalls auf Widerstand. Besonders seit dem Jahre 1942 widerspiegelten sich die Gegensätze zwischen SS und NSDAP in den kleinen nationalsozialistischen Parteien in den Niederlanden und Belgien (NSB kontra ‘Nederlandse’ SS und VNV kontra Devlag).

In ähnlicher Weise wie in der politischen Entwicklung entstand erst seit der deutschen Besetzung der Niederlande ein klareres Bild des Nationalsozialismus in der niederländischen Geschichte. Kraft einiger programmatischer Aufsätze, und einiger Daten mehrerer Nazi-Kulturorganisationen konnte schon ein *Schema dieser*

niederländischen Geschichte entworfen werden (Kapitel IV). Das burgundische und sogen. goldene Zeifalter entsprachen den Bedingungen der nationalsozialistischen Kategorie *Macht*. Das niederländische Volkstum gehört zur germanischen *Rasse* und ist dadurch 'eo ipso' lobenswürdig. Aber weiter reichte das Lob nicht. Die Niederlande vernachlässigten den europäischen *Raum*; *Führer* und *Volkstum* fanden sich nur selten, die Republik und später das Königreich der nördlichen Niederlande lebten mehr auf Kosten als im Dienste des *Reiches*. Die wahre historische Grösse der Niederlande fanden die Nationalsozialisten in früheren Zeiten im Mittelalter, vor dem 16. Jahrhundert, als diese Gebiete Teile und Schicksalgenossen eines grösseren germanischen Ganzen waren.

Andere historische Anschauungen boten *Anhaltspunkte* für dieses Bild (*Kapitel V*): das deutsche, vor allem bei von Treitschke grossartig entfaltete, das kalvinistisch-antirevolutionäre (Groen van Prinsterer) und das grossniederländische Geschichtsbild (Geyl). In der Arbeit Christoph Stedings ist der Anschluss an das ältere deutsche Geschichtsbild zu erkennen, bei Hugo Visscher ist das antirevolutionäre Geschichtsbild noch immer die Grundlage seiner nationalsozialistischen Kritik an der niederländischen Geschichte, und van Roosbroeck schliesst sich in gewisser Hinsicht dem grossniederländischen Geschichtsbild an.

Bei der *Auffüllung des Schemas*, in *Kapitel VI* der Zeitfolge nach beschrieben, erwiesen sich einige Fragestellungen und Resultate der nationalsozialistischen Studien über die niederländische Geschichte als fruchtbar: z.B. die Bildung der Sprachgrenze in den südlichen Niederlanden, die niederländisch-deutsche geistige und politische Grenzbildung, die staatrechtlichen Verhältnisse zwischen den Niederlanden und dem Reich, die niederländischdeutschen Kontakte im 19. Jahrhundert usw. Einige Veröffentlichungen ragen aus der meistens journalistischen Schreiberei hervor entweder durch die wissenschaftlichen Resultate (z.B. die Untersuchungen Petris über die Sprachgrenze, die Arbeit Reeses über die Niederlande und das Reich im Mittelalter, das Material über die Ostkolonisation, eine Quellenpublikation des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des burgundische Kreises, die 'Memoiren' Sandbergs über den Burenkrieg) oder durch die neue Problemstellung (z.B. Edith Ennens Charakterisierung eines Idealtyps der europäischen Stadt im Mittelalter, die Anschauung Hans de Vries' über die soziale Seite der Spaltung der nördlichen und südlichen Niederlande, die späte Eingliederung der Provinz Limburg in den nordniederländischen Staatszusammenhang usw). Andere Elemente im nationalsozialistischen Geschichtsbild sind wichtiger für unsere Kenntnis der Ideologie und Mentalität des Nationalsozialismus als in wissenschaftlicher Hinsicht: z.B. rassenbiologische Interpretationen und die damit zusammenhängende mythologisierende Heldenverehrung des namenlosen Wikings, Kerels, Geusen und Brigands; die wechselnde Wertung Karl des Grossen, anfänglich als Sachsenmörder geschmäht, später als erster Gründer des Reiches geehrt; die Kritik an der 'Triebhäuserkultur' des goldenen Zeitalters (Krekel 'holländisches Idyll'); der Versuch einiger SS-publizisten den Sozialdemokraten Troelstta als Nationalsozialisten einzuverleiben usw.

Variationen und Abweichungen dieses Geschichtsbildes blieben nicht aus (*Kapitel VII*). Historisch aufgemacht kamen bald aktuelle politische Gegensätze im Nationalsozialismus ans Licht. Ein Aufsatz über Schimmelpenninck - den Ratspensionär während der französischen Besatzung (1805-1806) - verglich diesen patriotischen 'Collaborateur' mit dem Führer der NSB Mussert, und veranlasste damit einen öffentlichen Konflikt zwischen NSB und niederländischer SS. Auffallend war die deutsche Abwehr der grossniederländischen Geschichtsauffassung, sogar die historische Bedeutung der Sprachgrenze wurde relativiert und eine 'Germanisierung' der Wallonen angestrebt (Petri). Antikalvinistische Polemik wurde durch die Veröffentlichung Hugo Visschers ausgelöst. Nationalistische Abwehr der niederländischen Nationalsozialisten gegen die Verwischung der Grenze zwischen Deutschland und den Niederlanden ist ebenfalls in historischem Gewand zu finden und schliesst sich dem 'kleinen Kampf' gegen die Verdeutschung im VNV und in

der NSB an. Ein Aufsatz von Robert van Roosbroeck zeigt sogar in der historischen Betrachtungsweise Unsicherkeit und innern Widerspruch.

Wenn man das *Schlussergebnis* überblickt, so muss die Dürftigkeit des kulturellen und wissenschaftlichen Niveaus auffallen. Einerseits sind daran die Umstände schuld (Kriegsanstrengung, kurze Zeit für die Beeinflussung durch die Ideologie usw.) aber andererseits beweist diese Dürftigkeit den Nachteil der Unfreiheit in der Wissenschaft, insbesondere bei den deutschen Historikern, die sich entweder ideologisch hinreissen liessen (Reese und Petri z.B.) oder durch Isolierung von der nicht-deutschen Aussenwelt einseitig und beschränkt wurden (z.B. Edith Ennen). Trotz der Mangelhaftigkeit der nationalsozialistischen Geschichtsforschung hat dieses Studium einige fruchtbare Resultate gezeitigt: (1) für die Fortsetzung historischer Untersuchungen (auf dem Gebiet der deutsch-niederländischen Beziehungen im weitesten Sinne), (2) für die Geschichte des Nationalsozialismus als solcher, (3) als Spiegelbild der eigenen Zeit im allgemeinen.